

**Любіть Україну, як сонце, любіть,
як вітер, і трави, і води...**

**В годину щасливу і в радості мить,
любіть у годину негоди.**

**Між братніх народів, мов садом рясним,
сіяє вона над віками...**

**Любіть Україну всім серцем своїм
і всіми своїми ділами.**

В. Сосюра

Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака
Національної академії правових наук України

А. В. КОСТРУБА

**ЮРИДИЧНІ ФАКТИ
В МЕХАНІЗМІ
ПРАВОПРИПИНЕННЯ
ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИН**

Монографія

Київ
Ін Юре
2014

УДК 347
ББК 67.304
К72

*Рекомендовано
до друку Вченою радою Науково-дослідного інституту приватного права
і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака
Національної академії правових наук України
(протокол від 19 березня 2014 р. № 3)*

Рецензенти:

Дзера О. В. — доктор юридичних наук, професор кафедри цивільного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений юрист України;

Венедіктова І. В. — доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Коструба А. В.

К72 Юридичні факти в механізмі правоприпинення цивільних відносин : монографія / А. В. Коструба. – К. : Ін Юре, 2014. – 376 с. – Бібліогр. : с. 329–365.

ISBN 978-966-313-497-0.

Монографію присвячено дослідженню правової природи правоприпиняючих юридичних фактів в механізмі правового регулювання майнових відносин, а також особливостей спричинення ними наслідків у формі припинення прав, обов'язків та правовідносин, що існують між суб'єктами цивільного права. Досліджено механізм правоприпинення, його елементи та порядок їх взаємодії, визначено місце правоприпинення в механізмі правового регулювання майнових відносин. Сформовано визначення правоприпиняючих юридичних фактів, встановлено їх ознаки і порядок спричинення наслідків. Проведено аналіз функціонування механізмів правоприпинення в речових, зобов'язальних, деліктних правовідносинах, а також досліджено особливості універсальних механізмів правоприпинення.

Розраховано на науковців, викладачів вищих юридичних навчальних закладів, аспірантів, студентів та інших суб'єктів правореалізації.

УДК 347
ББК 67.304

ISBN 978-966-313-497-0

© Коструба А. В., 2014
© Ін Юре, 2014

ЗМІСТ

ВСТУП	7
РОЗДІЛ I. МЕХАНІЗМ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ І ДИНАМІКА ЦИВІЛЬНОГО ПРАВОВІДНОШЕННЯ	9
1.1. Методологічні засади щодо підстав виникнення, розвитку і припинення цивільних прав і обов'язків	9
1.2. Загальна характеристика механізму правового регулювання цивільних майнових відносин	27
1.3. Правоприпинення як стадія правового регулювання	45
РОЗДІЛ II. ЮРИДИЧНІ ФАКТИ ЯК ПІДСТАВА ПРИПИНЕННЯ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ І ОБОВ'ЯЗКІВ	60
2.1. Поняття та ознаки правоприсяючих юридичних фактів	60
2.2. Роль та місце правоприсяючого юридичного факту в механізмі правового регулювання цивільних майнових відносин	75
2.3. Правоприсяючі юридичні факти у системі юридичних фактів	88
РОЗДІЛ III. ЮРИДИЧНІ ФАКТИ В МЕХАНІЗМІ ПРАВООПРИПИНЕННЯ	105
3.1. Загальна характеристика механізму правоприсяювання	105
3.2. Встановлення та фіксація механізму правоприсяювання та правоприсяюючих юридичних фактів	122
3.3. Класифікація правоприсяюючих юридичних фактів залежно від їх місця та ролі в окремих механізмах правоприсяювання	138
РОЗДІЛ IV. ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ПРИПИНЕННЯ РЕЧОВИХ, ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНИХ ТА ДЕЛІКТНИХ ПРАВОВІДНОСИН	155
4.1. Правові механізми припинення речових правовідносин	155
4.2. Правові механізми припинення зобов'язальних правовідносин	184
4.3. Правові механізми припинення деліктних правовідносин	206
4.4. Універсальні механізми правоприсяювання	219

РОЗДІЛ V. ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ МЕХАНІЗМУ ПРАВОПРИПИНЕННЯ ЗІ СКАСУВАЛЬНОЮ УМОВОЮ ПРАВОЧИНУ	238
5.1. Характеристика правочинів зі скасувальною умовою як різновиду правоприпиняючих юридичних фактів.	238
5.2. Особливості механізму припинення прав та обов'язків учасників цивільних правовідносин зі скасувальною умовою	252
РОЗДІЛ VI. ДЕФЕКТНІСТЬ МЕХАНІЗМУ ПРАВОПРИПИНЕННЯ ТА ЇЇ ПРАВОВІ НАСЛІДКИ	265
6.1. Дефектність механізму правоприпинення та окремих юридичних фактів	265
6.2. Особливості захисту прав учасників дефектних правоприпиняючих правочинів	285
ВИСНОВКИ	306
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	329
ДОДАТКИ	
Додаток 1. Схематичне зображення механізму впливу юридичних фактів на суспільні відносини	366
Додаток 2. Схематичне зображення механізму впливу сприяючого юридичного факту на суспільні відносини.	367
Додаток 3. Схематичне зображення класифікації засобів встановлення правоприпиняючих юридичних фактів.	368
Додаток 4. Схематичне зображення механізму правоприпинення	369
Додаток 5. Схематичне зображення правочину як правоприпиняючого юридичного факту і наслідку, до якого він призводить	370

ВСТУП

Такі фундаментальні питання юриспруденції, як норми права, правовідносини, юридичні факти, суб'єктивні права та юридичні обов'язки, механізм правового регулювання суспільних відносин завжди посідали особливе місце у цивільному праві та у вітчизняній правовій системі, адже по суті саме ці правові явища і процеси забезпечують її існування та ефективне функціонування.

В загальному вигляді саме механізм правового регулювання суспільних відносин дозволяє налагодити правові зв'язки між окремими суб'єктами соціуму, наділити їх правами та покласти на них обов'язки і водночас за посередництва юридичних фактів сприяти виникненню цивільних правовідносин, визначати їх розвиток та забезпечити припинення. Механізм правового регулювання майнових приватних відносин, об'єднуючи всі наведені вище категорії, дає змогу врегульовувати суспільні відносини і забезпечити стабільність правових зв'язків між їх учасниками, визначивши чіткі умови та підстави їх виникнення, зміни та припинення.

Разом із тим у рамках приватноправової сфери юриспруденції розгляд питання механізму правового регулювання суспільних відносин має свою специфіку. По-перше, на нинішньому етапі розвитку науки цивільного права намітилася чітка тенденція до втрати інтересу науковців до проведення досліджень фундаментальних питань, що покладаються в основу всього правового регулювання, через стрімкий розвиток суспільних відносин і, як наслідок, виникнення нових видів договорів, а також цивільно-правових конструкцій, що забезпечують потреби учасників приватних відносин, а тому потребують адекватного наукового супроводу. По-друге, основоположні дослідження у сфері загальних засад правового регулювання були проведені переважно представниками загальної теорії права у період між 1950 та 1985 роками і традиційно для того часу базувалися на соціалістичному підході до права, що в цілому формує чіткі передумови для перегляду наведених питань з точки зору сучасних умов розвитку суспільних відносин і права в цілому.

Переважно ці дослідження стосувалися процесів нормотворчості та правореалізації, натомість питання припинення правовідно-

син взагалі «випало» з поля зору як загальної теорії права, так і теорії цивільного права. У зв'язку з цим у сучасній юридичній літературі відсутні спеціальні дослідження, присвячені правоприпиненню, а тому актуальна практика правореалізації має розрізнений характер і при цьому не базується на міцному фундаменті у вигляді наукового обґрунтування і виявлення закономірностей процесів та умов припинення прав, обов'язків або правовідносин.

Саме тому на сучасному етапі розвитку цивільного права, в його поєднанні як теорії цивільного права та практики правореалізації, фундаментальні питання правового регулювання потребують правової реабілітації для їх перегляду «з поправкою» на реалії сьогодення. Що ж стосується питання припинення правових явищ та процесів у приватній сфері права, а також підстав та умов такого припинення, то воно потребує окремого розгляду з точки зору механізму правового регулювання приватних відносин взагалі та юридичних фактів зокрема, оскільки на сьогодні це питання перебуває в групі малодосліджених.

Тож, мета цього монографічного дослідження полягає у тому, щоб на підставі чинного законодавства, що регулює цивільні майнові відносини, практики його застосування, а також на підставі наукових розробок та пропозицій розкрити правову природу та особливості процесу припинення цивільних прав, обов'язків, а також правовідносин в аспекті функціонування механізму правового регулювання майнових відносин.

Ця монографія — одне з перших у вітчизняній науці досліджень, присвячене теоретичним і практичним проблемам правової природи механізму правоприпинення, а також значенню правоприпиняючих юридичних фактів у цивільному праві взагалі і механізмі правового регулювання цивільних відносин зокрема.

РОЗДІЛ І

МЕХАНІЗМ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ І ДИНАМІКА ЦИВІЛЬНОГО ПРАВОВІДНОШЕННЯ

1.1. Методологічні засади щодо підстав виникнення, розвитку і припинення цивільних прав і обов'язків

Феномен права як регулятора відносин, що виникають між фізичними особами, а також юридичними утвореннями, на сьогодні розкривається багатьма науками, більшість з яких виходить за межі юридичної сфери і має соціальний, політичний, етичний, естетичний та інший характер.

Будучи ідеальним явищем, а по суті систематизованим обсягом загальноприйнятих правил поведінки, право дає змогу упорядкувати відносини у суспільстві і створити умови для задоволення потреб кожного їх учасника. Однак для того щоб норми права «мали успіх», тобто були ефективними, правова система має у розпорядженні досить вагомий, різномірний та ефективний інструментарій, який в цілому можна назвати правовим регулюванням, а якщо більш вузько — механізмом правового регулювання.

Як зазначав О. Стащенко, право — це такий інструмент регулювання суспільних відносин, який діє через волю та свідомість людей. Тому багато властивостей правових норм та результати їх застосування не можуть бути правильно зрозумілими без аналізу умов їх дії, а також особливостей людей, які реалізують та застосовують ці правові норми. Отже, право охоплює всю соціальну систему: регулює життя об'єктів управління; визначає параметри самого управління; регулює внутрішнє життя суб'єкта, який управляє (держави та її органів) [311, с. 106].

Разом із тим слід погодитися, що основну суть правового регулювання і права в цілому розкривають правовідносини, які представляються у формі юридичних зв'язків між окремими членами суспільства, їх групами або ж утвореннями на кшталт юридичних осіб. У своїй більшості такі зв'язки мають майновий або особистий

немайновий характер, у зв'язку з чим підпадають під вплив норм цивільного законодавства. У свою чергу, зміст конкретного зв'язку, що виникає між наведеними суб'єктами, становлять взаємні засоби впливу і можливості одного суб'єкта по відношенню до іншого, що передбачені нормами права. Зокрема, йдеться про суб'єктивні права, які є можливою мірою поведінки особи, та юридичні обов'язки, які виражаються у формі необхідної та обов'язкової для дотримання моделі поведінки.

Враховуючи особливості всієї правової матерії, а також системи права України, можна стверджувати, що в макромасштабі динаміку правової системи, а також права в цілому забезпечує динаміка правовідносин, тобто їх виникнення, зміни та припинення. У свою чергу, динаміку правовідносин забезпечує рух прав та обов'язків у конкретному правовідношенні, який відбувається на підставі юридичних фактів, актів правореалізації, а також інших правових явищ.

В наведеному аспекті можна стверджувати, що будь-які дослідження у сфері юриспруденції безпосередньо пов'язані з суб'єктивними правами, юридичними обов'язками, а також правовідносинами, оскільки будь-яке правове регулювання спрямоване на врегулювання суспільних відносин, зміст якого становлять права і обов'язки їх учасників. Зважаючи на наведене, такі правові явища, як правовідносини, юридичні факти, суб'єктивні права, юридичні обов'язки та норми права завжди матимуть фундаментальний характер, у зв'язку з чим будуть пов'язуватися з актуальною теоретичною і прикладною юридичною проблематикою.

Разом із тим питання виникнення, розвитку та припинення цивільних суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, які узагальнено можна назвати їхньою динамікою, мають свої особливості в межах приватноправових досліджень.

Нині можна справедливо констатувати, що цивілістична наука, а також наука загальної теорії права відчувають гострий дефіцит досліджень, присвячених проблематиці механізмів виникнення, реалізації та припинення цивільних прав та обов'язків, які б комплексно розкривали як теоретичні, так і прикладні аспекти відповідних процесів. Крім того, питання механізмів припинення цивільних прав та обов'язків взагалі в рамках приватноправової сфери юриспруденції завжди розглядалося з прикладної точки зору, у зв'язку з чим фактично загальні засади та основи виникнення, зміна та припинення прав, обов'язків, правовідносин, окремих правомочно-

стей їх учасників, правосуб'єктності в цілому, діє-, право-, деліктоздатності зокрема залишаються не дослідженими до кінця.

Так, якщо проаналізувати ті дослідження, що проводилися вітчизняними вченими за часи незалежності України і фактично за весь час розвитку ринкових відносин – саме на території незалежної України, то можна повністю підтвердити висновки, сформульовані нами вище.

Зокрема, що стосується досліджень, присвячених виникненню цивільних прав та обов'язків, то саме в них найповніше досліджено правові властивості юридичних фактів, адже саме такий вид юридичних фактів, як правовстановлюючий на сьогодні найбільш повно розкрито як у підручниках з права, так і в спеціальних дисертаційних дослідженнях. Така ситуація склалася майже в усіх вітчизняних галузях права. Що стосується приватноправової сфери, то можна навести щонайменше дві загальнотеоретичні роботи вітчизняних вчених, що присвячені окресленій проблематиці: це дисертації В. Кочергіної «Правовий акт як підстава виникнення цивільних прав та обов'язків» (2012) та О. Кутателадзе «Підстави виникнення зобов'язань за римським приватним правом і сучасним цивільним законодавством України» (2006).

Стосовно інших досліджень у зазначеній сфері, то вони мають виключно прикладний характер і спрямовані на вирішення окремої вузької проблематики галузі права, в межах якої проводиться дослідження. Як приклад можна навести дослідження Л. Шевчук «Заповіт як підстава виникнення правонаступництва в цивільному праві України» (2001), І. Калаур «Цивільно-правовий договір як підстава виникнення права власності юридичної особи» (2004), А. Гриняка «Цивільно-правовий договір як підстава виникнення права спільної власності фізичних осіб» (2007), Л. Николайчук «Цивільно-правові договори як підстави виникнення права приватної власності громадян» (2004), С. Романович «Юридичні підстави виникнення права спільної часткової власності фізичних осіб» (2012).

Аналогічна ситуація спостерігається і в частині питань реалізації або розвитку цивільних прав та обов'язків (наприклад, дисертаційні роботи С. Клейменової «Авторські правовідносини як форма реалізації правомочностей суб'єктів авторського права» (2004), О. Кухарева «Виконання заповіту» (2008), С. Нижного «Застава майнових прав як спосіб забезпечення виконання зобов'язань»

(2007), Р. Молчанова «Здійснення та цивільно-правовий захист особистого немайнового права на ім'я» (2009)).

Що стосується досліджень, присвячених питанням припинення цивільних прав та обов'язків, то їх особливістю є те, що вони переважно мають загальний характер, тобто присвячувалися, як правило, аспектам припинення в частині існування досить великого за обсягом правового матеріалу, наприклад права власності або зобов'язань. Зокрема, наведені питання ставали предметом дослідження таких вчених-цивілістів, як: М. Гончаренко «Речові права на нерухомість» (1999), А. Баранюк «Позбавлення права приватної власності» (2007), О. Харченко «Підстави припинення права власності» (2007), В. Цюри «Речові права на чуже майно» (2007) та ін.

Не залишилося без уваги і питання припинення цивільно-правових зобов'язань, а також окремих цивільно-правових договорів. Розгляду цієї проблематики були присвячені дисертаційні дослідження Н. Процьків «Правове регулювання розірвання цивільно-правових договорів за цивільним законодавством України» (2003), О. Міхно «Припинення договору за цивільним законодавством України» (2007) та ін.

Окремі питання правоприпинення у цивільних, сімейних, земельних та інших правовідносинах також ставали предметом розгляду вчених юристів. У цій сфері можна згадати дисертаційні дослідження О. Сафончик «Правове регулювання припинення шлюбу в Україні» (2004), С. Глазько «Правове регулювання припинення трудового договору» (2005), Н. Неумивайченко «Особливості виникнення, зміни та припинення трудових правовідносин державних службовців» (2002), О. Єлісєвої «Припинення права приватної власності на земельну ділянку за законодавством України» (2006), І. Кирєєва «Загальні засади припинення прав громадян щодо природних об'єктів» (2008), І. Хохлової «Правове регулювання припинення права надкористування в Україні» (2008) та ін.

Водночас наведені дослідження лише підтверджують сформований нами висновок, що більшість вчених різних напрямів і сфер юридичної науки надають перевагу дослідженню тих питань, які мають суворо прикладний характер або щонайменше мають прикладну спрямованість зі збереженням деяких елементів фундаментальності досліджень і не дають змогу встановити загальні засади

функціонування власне механізму правового регулювання або його окремих елементів.

Якщо ж зважити на нормативні основи виникнення, розвитку та припинення цивільних прав та обов'язків, то можна дійти висновку, що в нормативній площині питання припинення правових явищ та процесів взагалі було несправедливо обділене увагою нормотворця.

Так, як правило, найбільш фундаментальні питання правового регулювання суспільних відносин у кодифікованих нормативно-правових актах містяться на початку відповідного акта, який має назву «Загальні положення» або «Основні положення» тощо. У Цивільному кодексі України (далі — ЦК України) відповідні положення розміщені в межах розділу I «Основні положення» книги першої, яка має назву «Загальні положення». Саме зміст наведеного розділу має дати відповідь студенту, науковцю, суб'єкту правозастосування або учаснику цивільного обороту, які саме загальні фундаментальні засади виникнення, розвитку та припинення прав, обов'язків та правовідносин закладає вітчизняний законодавець. Однак якщо проаналізувати зміст розділу I ЦК України, то побачимо, що в його межах розміщено положення трьох глав, які відповідно мають назву «Цивільне законодавство України», «Підстави виникнення цивільних прав та обов'язків», «Здійснення цивільних прав та виконання обов'язків», а також «Захист цивільних прав та інтересів». Цікавою є та обставина, що положення глави ЦК України, які визначають підстави для виникнення цивільних прав та обов'язків, а також їх здійснення та виконання обов'язків, повністю оминули увагою питання припинення відповідних прав та обов'язків, а тому і правовідносин. Отже, вітчизняний законодавець не відобразив у загальних положеннях ЦК України свого бачення щонайменше щодо підстав припинення цивільних прав та обов'язків. Причин для цього може бути декілька. Можливо, питання припинення цивільних прав та обов'язків має більш складний характер, ніж питання їх виникнення, у зв'язку з чим неможливо визначити загальні засади припинення прав та обов'язків учасників цивільних правовідносин, а можливо, до такого кроку вдалися з метою економії юридичних засобів або ж з інших питань.

У будь-якому разі аналізована ситуація дозволяє стверджувати, що всі положення законодавства, пов'язані з правоприпиненням, тобто припиненням прав та обов'язків учасників цивільних право-

відносин, мають спеціальний характер і визначають особливості правоприпинення залежно від предмета, тобто залежно від того, які саме права та обов'язки учасників правовідносин припиняються. Наприклад, підстави для припинення правоздатності фізичної особи передбачені ст. 25 ЦК України (глава 4), підстави для припинення юридичної особи — ст. 104 ЦК України (глава 7), в межах глави 8 містяться окремі статті, що визначають особливості припинення юридичних осіб різної організаційно-правової форми тощо.

Підстави для припинення речових прав на майно передбачені положеннями окремої глави 25 ЦК України «Припинення права власності», а також положеннями статей, що розміщені в межах глав 31–34 ЦК України і які визначають особливості припинення речових прав на чуже майно.

Що стосується припинення зобов'язань, то цьому питанню присвячено главу 50 ЦК України, яка містить 12 статей, 4 статті глави 53 ЦК України, а також положення глав, що регулюють відносини з окремих цивільно-правових договорів.

З наведеного можна зробити декілька висновків. По-перше, юридична наука має досить міцний зв'язок з нормотворчою діяльністю, у зв'язку з чим відсутність фундаментальних або прикладних досліджень у певній сфері юриспруденції призводить до загального регулювання відповідних суспільних відносин положеннями законодавства. У тому разі, коли певна проблематика стає предметом більш-менш глибокого наукового аналізу, як правило, відповідні положення законодавства зазнають змін і стають нормами права, що досить чітко і з урахуванням особливостей врегульовують суспільні відносини між учасниками цивільного обороту.

По-друге, такий стан речей із дослідженнями та нормативно-правовим регулюванням у сфері припинення прав, обов'язків або правовідносин між учасниками цивільного обороту має свідчити про не надто гострий стан відповідної проблематики та її вплив на суспільні відносини. Іншими словами, відсутність комплексних досліджень, присвячених припиненню цивільних прав та обов'язків, свідчить про те, що окремі питання такого припинення вирішуються учасниками цивільного обороту самостійно в ході формування практики правозастосування. Крім того, присвячення більшої уваги виникненню та зміні цивільних прав, обов'язків або правовідносин, ніж їх припиненню, означає, що, з одного боку, сторони вирішують відповідні моменти на стадії вступу у правовідносини, а з

другого — у разі все ж таки виникнення юридичних конфліктів спірні питання можуть бути вирішені за посередництва спеціальних положень законодавства.

По-третє, загальні засади припинення цивільних прав та обов'язків не знайшли свого відображення в положеннях ЦК України, у зв'язку з чим всі норми цивільного законодавства, що визначають порядок правоприпинення, мають спеціальний характер, оскільки переважно стосуються окремих прав та обов'язків учасників цивільного обороту.

Водночас слід констатувати, що припинення будь-якого явища або процесу є закономірним наслідком його виникнення та існування, адже будь-що у світі має свій початок та кінець. І якщо розглядати юридичне явище в його статичності можливо незважаючи на його подальші стани, то ракурс дослідження, який пов'язаний з припиненням такого явища, просто унеможливує його розгляд у відриві від початкової точки, тобто початку. Щонайменше при розгляді особливостей виникнення цивільних прав та обов'язків дослідник не обтяжений необхідністю брати до уваги наступні етапи розвитку та припинення такого явища. Для з'ясування повної картини йому достатньо розглянути передумови та безпосередні підстави виникнення прав, обов'язків або правовідносин, адже на момент їх виникнення вони ще не змінювалися і тим паче не припинялися. Що стосується припинення цивільних прав, обов'язків та правовідносин, то зазначене питання само по собі змушує дослідника розглядати таке припинення як кінцевий етап існування правового явища або процесу, у зв'язку з чим цілком логічно, що як передумови припинення мають розглядатися власне виникнення та існування. У зв'язку з цим закономірно, що питання припинення за своїм обсягом може бути ширшим за виникнення та зміну, що впливає на ракурс розгляду проблематики та необхідність зважати на складність попередніх етапів існування відповідних явищ або процесів.

Крім того, слід зауважити, що діалектика суспільних відносин на сучасному етапі їх розвитку свідчить про достатньо високий рівень прискорення. Фактично сучасні знаряддя праці та новітні технології створюють блага, необхідні для існування людини, в декілька разів швидше, ніж, наприклад, десять років тому, а через десять років будуть створювати в декілька разів швидше, ніж сьогодні. Науково-технічний прогрес змушує людину думати і робити більше і швидше з кожним днем, і ця обставина не може не впливати на

суспільні відносини, що, у свою чергу, неминуче впливає і на правові відносини. Від того, чи відповідають правовідносини вимогам суспільства і динаміці його розвитку, залежить якісний їх стан і добробут в цьому суспільстві. Але, незважаючи на це, існують фундаментальні основи побудови правовідносин, їх виникнення, розвитку і припинення. До таких основ належить вчення про юридичні факти, яке взяло свій початок у загальній торії права і згодом стало актуальним для майже всіх галузей вітчизняного права. Це питання ніколи не втратить актуальності, оскільки, як зазначалося вище, є фундаментальною основою побудови і вивчення правовідносин.

До речі, питання юридичних фактів також є особливістю методологічних засад виникнення, розвитку та припинення цивільних прав та обов'язків. Основні дослідження питань динаміки правовідносин були проведені саме радянськими представниками загальної теорії права в період з 50-х по 80-ті роки ХХ ст. Цей період можна назвати своєрідним науковим бумом у сфері юридичних фактів, механізму правового регулювання суспільних відносин, впливу права на суспільні відносини в цілому. Фундаментальними дослідженнями зазначеної «епохи», які сформували доктринальний базис дослідження питань впливу права на суспільні відносини, а також питань динаміки правовідносин, можна назвати роботи О. Красавчикова «Юридические факты в советском гражданском праве» (Москва, 1958), С. Кечек'яна «Правоотношение в социалистическом обществе» (Москва, 1958), С. Алексеева «Механизм правового регулирования в социалистическом государстве» (Москва, 1966), Р. Халфіної «Общее учение о правоотношении» (Москва, 1974), Ю. Ткаченко «Методологические вопросы теории правоотношений» (Москва, 1980), В. Ісакова «Фактический состав в механизме правового регулирования» (Саратов, 1980) та «Юридические факты в советском праве» (Москва, 1984).

Червоною ниткою крізь зазначені дослідження проходить теза, яка нині покладається в основу будь-якого аналізу правових явищ: у фундамент існування прав та обов'язків покладається норма права, а умовою їхнього існування є правовідносини, динаміка яких забезпечується юридичними фактами. У зв'язку з цим питання прав та обов'язків завжди тісно пов'язані з питанням правовідносин та юридичних фактів.

Слід зазначити, що у 2010 році при Дослідному центрі приватного права при Президенті Російської Федерації М. Рожковою була

захищена дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему «Теории юридических фактов гражданского и процессуального права: понятия, классификации, основы взаимодействия», проте ця робота також має системний, узагальнюючий характер і не розглядає окремі закономірності впливу права на суспільні відносини.

Як зазначав з цього приводу С. Сунегін, саме правовідносини забезпечують можливість реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків учасників цивільного обороту і за їх допомогою правові норми набувають персоніфікованого характеру, стосуються конкретного суб'єкта та безпосередньо впливають на процес право-реалізації. З огляду на це та класичну теорію правовідносин вчений робить висновок, що правовідносини поряд із нормами та іншими правовими явищами є системоутворюючими чинниками правової системи, сприяють реалізації цією системою її інтегративної функції. Це динамічна або «працююча» частина правової системи, що забезпечує єдність її структури та процес функціонування. Водночас, як зазначив науковець кожне правовідношення в його динаміці має свій «вхід» у вигляді відповідного юридичного факту, та «вихід» у вигляді результату, на досягнення якого спрямована воля сторін або який настає незалежно від волі сторін. При цьому динаміка правовідносин складається з їх виникнення, зміни та припинення, які нерідко віддалені одне від одного у часі та просторі. Водночас виникнення, зміну та припинення правових відносин слід розглядати саме як етапи єдиного процесу розвитку правовідносин, а не як певні ізольовані стадії [317, с. 129, 132].

При цьому, як стверджує О. Міхно, у теорії права взагалі та цивільного зокрема неоднозначно визначена кількість елементів, які є підставою виникнення та руху правовідносин. Щодо цього можна виділити дві точки зору. Наприклад, О. Красавчиков та В. Хропанюк підставами виникнення, зміни та припинення правовідносин вважали норми права, юридичні факти та правосуб'єктність. Другу точку зору підтримували такі цивілісти, як В. Синайський, М. Агарков, О. Іоффе, І. Жилінкова, Е. Грамацький та ін. До підстав виникнення, зміни чи припинення правовідносин вони відносили лише юридичні факти [198, с. 136]. Водночас наведений О. Міхно поділ є досить умовним, про що свідчить позиція самого О. Красавчикова. У своїй праці «Юридические факты в советском гражданском праве» вчений зазначає, що в юридичному

аспекті передумови та підстави руху правових зв'язків можуть бути поділені на три основні категорії: 1) нормативні передумови; 2) правосуб'єктні передумови; 3) фактична підстава виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин. Нормативними передумовами він вважає різні норми права, якими встановлюється правове регулювання суспільних відносин. В нормах права закріплюється загальна міра відомої (можливої чи необхідної) поведінки осіб у певних умовах і за певних обставин. Правосуб'єктними передумовами є право та дієздатність суб'єктів — учасників цивільних правовідносин. Що ж стосується фактичної основи руху цивільних правовідносин, то вона складається з юридичних фактів, під якими розуміють факти реальної дійсності, з наявністю або відсутністю яких норми цивільного права пов'язують юридичні наслідки, тобто виникнення, зміну чи припинення цивільних прав і обов'язків (цивільних правовідносин) у правосуб'єктних осіб [153, с. 5].

Вчений чітко визначив, що підставою виникнення, зміни та припинення цивільних прав, обов'язків та правовідносин є юридичні факти, однак вони можуть настати за наявності необхідних нормативних та правосуб'єктних передумов. Зважаючи на наведене, можна стверджувати, що виключними підставами для припинення цивільних прав, обов'язків та правовідносин є юридичні факти, які тісно пов'язані з нормами права, правовідносинами, а тому і механізмом правового регулювання в цілому.

Отже, юридичні факти як явище правової дійсності, правова модель якого відображена в нормі права, виникло одночасно з першими зафіксованими нормами незалежно від їх форми. Римське приватне право розрізняло декілька підстав виникнення правових відносин. Вже в інституціях Гая і Юстиніана закріплювалися такі з них, як контракт, делікт, квазіделікт, а в деяких джерелах знаходимо ще й четверту підставу — квазіконтракт. Пізніше підставою виникнення правовідносин визнавали односторонню угоду. Вирізнялися також строки, підстави укладення і припинення шлюбу, переходу речей у спадок та інші юридичні факти. Безперечно, така велика кількість їх видів потребувала певної систематизації, класифікації, але, незважаючи на значимість та важливість юридичного факту, який є першоосновою не тільки виникнення, а й зміни та припинення правовідносин, його загального поняття, як і поняття правовідносин, римські юристи не сформулювали. У подальшому ця класи-

фікація стала загальноприйнятною і була закріплена безпосередньо в Кодексі Наполеона [95, с. 113; 323, с. 61].

Дефініційного оформлення юридичні факти набувають лише у ХІХ ст. Німецький юрист А. Манігк запевняє, що поняття «юридичний факт» вперше ввів Ф. Савінії. У праці «Система сучасного римського права» він писав: «Я називаю події, що викликають виникнення або завершення правовідносин, юридичними фактами». Започатковану ним традицію продовжили Б. Віндшейд, Г. Дернбург та інші німецькі науковці [95, с. 113; 164, с. 59]. Становлення та розвиток поняття юридичного факту обумовлено перетворенням у цивільному праві (Г. Дернбург, Р. Зом, Г. Пухта, А. Тон та ін.). Розвиток майнових відносин вимагав їх детальної регламентації, тому виникає потреба загального поняття юридичного факту. Отже, середовище, з якого походять юридичні факти, є саме життя, вони виникають з потреб юридичної практики, реалій життєдіяльності особи, суспільства і держави.

В силу особливого місця названого факту в правовому регулюванні, їх особливої значимості як підстав правовідносин, теорія юридичних фактів привернула увагу вчених-юристів багатьох країн. Зокрема, відомий французький юрист Л. Жюлью де ла Морандьєр писав: «Кожна з підстав, за якою наше право визнає силу фактора, що породжує право, яке здійснює його перехід або припинення, визначається особливими правилами, причому наше право не виходить з якої б то не було загальної теорії юридичних фактів». Значний внесок у розвиток цієї теорії зробили німецькі та італійські правознавці (К. Адомайт, Є. Кюне, А. Манігк, Е. Бетті, К. Майорка), приділивши велику увагу як загальним, так і окремим проблемам юридичних фактів.

Не залишилась байдужою до теорії юридичних фактів і дореволюційна російська правова школа, представлена такими правниками, як: Є. Васьковський, Д. Грімм, М. Коркунов, В. Синайський, Г. Шершеневич та ін. Такі інститути цивільного права, як позовна давність, дійсність та недійсність угод, представництво тощо, вони аналізували з позиції юридичних фактів. Так, у юридичній літературі того часу проблему юридичних фактів розглядав професор Санкт-Петербурзького університету М. Коркунов. Розвиваючи свою теорію, він писав, що юридичні відносини (тепер це правовідносини) не залишаються нерухомими. Вони виникають, змінюються, припиняються. Юридичні відносини припускають такі складові,

як право та обов'язок, що є результатом застосування юридичних норм. Застосування останніх зумовлено наявністю визначених фактів, викладених у гіпотезі. Тому і життя юридичних відносин зумовлюється послідовною зміною таких фактів, що є фактичною умовою застосування юридичних норм. Факти, що зумовлюють застосування вказаних норм, називаються також юридичними фактами.

Після жовтневих подій 1917 року теорія правових відносин набула принципово нового звучання. Перші радянські вчені-юристи підійшли до вирішення кардинальних питань, що стосувались сутності правовідносин, на підставі класового характеру і залежно від економічних відносин. Найбільш повно розробка цієї проблеми знайшла відображення у працях М. Криленка, Є. Пашуканіса та П. Стучки. Раціональним зерном їх праць, які були поширені у 20–30-х роках ХХ ст., стало те, що правовідносини представлялись у єдності матеріального змісту та правової форми. Як первинна клітина, правовідносини виступали цілісним елементом суспільного життя. Крім того, значна увага категорії юридичних фактів, як і підставі виникнення правовідносин, приділялась у науці цивільного права. Зокрема, суттєве значення для з'ясування поняття, сутності та видів підстав виникнення цивільних прав і обов'язків мала праця О. Красавчикова. Активізація досліджень категорії юридичних фактів у вітчизняній юриспруденції відбувається після набуття Україною незалежності, коли з'являється низка публікацій, у яких юридичні факти досліджуються як загальна категорія прав [95, с. 113–114; 164, с. 59].

Аналіз радянської доктрини юридичних фактів дозволяє зробити висновок, що традиційно досліджуються зазначені факти у цивільному, трудовому, житловому, сімейному праві, частково у конституційному праві та праві соціального забезпечення. Теоретики публічних галузей права у цілому не звертаються до цієї проблеми. Показовим є те, що навіть у спеціальних працях, присвячених, скажімо, адміністративним правовідносинам, питання про юридичні факти дослідниками майже не ставляться.

Огляд джерел, у яких порушується проблематика юридичних фактів, приводить А. Завального до висновку, що більшість наукових розробок припадає на 1955–1984 роки і на сьогодні у підручниках з теорії держави та права відтворюються розроблені у минулому питання юридичних фактів. Їх автори, як правило, наводять поняття юридичних фактів та їх класифікацію [95, с. 113–115].

Аналіз наукових досліджень, присвячених юридичним фактам, також показує те, що на відміну від правостановлюючих юридичних фактів як підстав виникнення правовідносин правоприпиняючим юридичним фактам уваги не приділено взагалі. Наукові розробки спрямовані на визначення підстав виникнення і в деяких випадках зміни правовідносин, але не на їх припинення. Саме тому тема правоприпиняючих юридичних фактів є більш ніж актуальною.

Отже, дослідження однієї з основних проблем права, зокрема цивільного, дещо зменшило темпи. Можна говорити про те, що доктринальні визначення юридичних фактів доповнюються (індивідуалізуються) деякими особливими ознаками.

У «Загальній теорії права й держави» В. Нерсесянц дає таке визначення юридичним фактам: «...Це факти (фактичні обставини), що мають, відповідно до закону, юридичне значення як правову підставу (умову), необхідну для реалізації норми права».

На думку П. Рабіновича, юридичний факт — передбачена гіпoteзою правової норми конкретна обставина, із настанням якої виникають, змінюються або припиняються правові відносини.

Для радянського часу був характерний розгляд юридичних фактів у їхньому зв'язку з державою. Так, у підручнику «Теорія держави і права» за редакцією К. Мокичева зазначено, що юридичні факти — «це обставини, обрані державою з цілого ряду життєвих відносин і закріплені нею у гіпотезі правової норми як умова, що викликає певні правові наслідки».

У двох відомих підручниках «Теорія держави та права» за редакцією В. Бабаєва і «Загальна теорія держави та права» за редакцією М. Марченка наводиться визначення поняття юридичного факту, запропоноване В. Ісаковим: «Під юридичними фактами в науці і на практиці розуміються конкретні соціальні обставини (події, дії), що викликають відповідно до норм права настання визначених правових наслідків — виникнення, зміну або припинення правових відносин». У понятті юридичного факту поєднується два моменти: по-перше, це явище дійсності — подія або дія (матеріальний момент); по-друге, породжує з огляду на вказівки норм права певні правові наслідки (юридичний момент) [272, с. 160; 376, с. 78–80].

Аналогічно трактується поняття юридичного факту в підручнику «Теорія держави та права» за редакцією В. Хропанюка: «юридич-

ні факти — це конкретні життєві обставини, із якими норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення правовідносин». До речі, це поняття знайшло найбільше поширення в юридичній літературі. Досить специфічне визначення юридичним фактам надає М. Казанцев у своїй праці «Гражданско-правовое договорное регулирование»: «Юридичний факт — це факт, з яким правові норми і ненормативні правові положення (акти) пов'язують настання юридичних наслідків» [93, с. 57; 113, с. 93; 376, с. 78–80].

В юридичній літературі Ю. Ткаченко було висловлене судження, що стосується формулювання поняття юридичних фактів: «Під юридичними фактами розуміються ті факти, із якими норма права пов'язує настання зазначених у ній юридичних наслідків». Розвиваючи таке поняття в іншій своїй роботі дослідниця пише, що «юридичні факти являють собою такі обставини, із якими закон пов'язує настання визначених юридичних наслідків». Досліджуючи цю проблему у своїх роботах, вона справедливо зауважує, що в нашій літературі юридичні факти здебільшого визначаються як обставини, що ведуть до виникнення, зміни або припинення правовідносин. На її думку, це визначення занадто вузьке, оскільки воно не враховує, що юридичні факти можуть породжувати також і правоздатність, дієздатність, і не кореспондуючі один одному суб'єктивні права і юридичні обов'язки [376, с. 80]. Ця точка зору досить часто піддається критиці. Зокрема Н. Бровченко, досліджуючи проблему юридичних фактів у конституційному праві, вважає, що: «...Із цією точкою зору можна не погодитися з огляду на те, що, наприклад, сам факт народження чи смерті людини уже спричиняє певні юридичні наслідки, оскільки з моменту народження людина стає учасником, суб'єктом конституційно-правових відносин» [33, с. 254].

Сама позиція Н. Бровченко має дуже вразливі місця, а тому слід визнати, що юридичні факти здатні породжувати не тільки правовідносини, які фактично є юридичним зв'язком між двома чи більше суб'єктами права з приводу певного предмета, але й просто права чи обов'язки. Вважаємо, що наша позиція цілком задовольняє сучасне уявлення про структуру правовідносин, адже правозмінюючий юридичний факт змінює правовідносини за посередництва передусім зміни одного чи декількох їх елементів (права, обов'язки чи предмет), а впливаючи на загальне, не впливати на окреме просто неможливо. Чи можна у такому разі говорити про зміну право-

відносин, якщо юридичний факт не змінює ані права, ані обов'язки, ані предмет правовідносин? Так само про виникнення чи зміну останніх. Приклад, наведений Н. Бровченко, є швидше винятком із правил або лише варіантом прямого виникнення правовідносин внаслідок юридичного факту, ніж імперативною моделлю. Також можна навести приклад прямого виникнення прав (а не правовідносин) за посередництва юридичних фактів. Частина 1 ст. 50 ЦК України має такий зміст: «Право на здійснення підприємницької діяльності, яку не заборонено законом, має фізична особа з повною фізичною дієздатністю» [360]. З цього випливає, що факт набуття особою повної цивільної дієздатності не породжує правовідносин з приводу здійснення підприємницької діяльності, а надає особі лише право на зайняття нею.

Однією з особливостей дослідження питань динаміки суб'єктивних цивільних прав та юридичних обов'язків є власне методологія таких досліджень. Її проявом є певна обмеженість у способах та засобах наукового аналізу правової дійсності на відміну від технічних галузей науки, які оперують набагато ширшим методологічним інструментарієм для проведення наукових досліджень. Зокрема, йдеться про значну методологічну обмеженість у використанні таких переважно прикладних способів дослідження, як моделювання, науковий експеримент.

Загальновідомо, що питання правової дійсності переважно досліджуються системою загальнонаукових методів, в основну якої покладено методи діалектики, зокрема аналізу, синтезу, індукції, дедукції тощо. Разом із тим дослідження власне діалектичної складової правової дійсності має певні перепони, які проявляються у складності проектування моделей поведінки в реальну практику правозастосування та правову дійсність.

На відміну від дослідників технічних аспектів життєдіяльності людини, які в більшості випадків можуть скласти модель приладу, пристрою або ж іншого механізму і тим самим провести дослідження на основі даних, отриманих у результаті аналізу його особливостей, вчений-юрист не має такої можливості, оскільки на відміну від механізму, який функціонує на підставі законів фізики, що є незмінними, поведінка людей залежить виключно від їхнього світосприйняття і ставлення до навколишнього світу.

Зважаючи на наведене, дослідження у сфері права мають яскраво виражену «спадковість», проявом чого є покладення в основу

наступних досліджень тих висновків і результатів, що були зроблені попередниками при дослідженні тих самих або аналогічних питань юриспруденції.

Що стосується методів моделювання та експерименту, то в частині сфери права вони є взаємопов'язаними. Зокрема, нині окремі державні інституції в Україні, використовуючи методи експерименту, запроваджують дію певного нормативно-правового акта на території визначеної адміністративно-територіальної одиниці, наприклад області, на заздалегідь окреслений проміжок часу. Протягом зазначеного періоду норми права регулюють поведінку лише тих осіб, що перебувають на певній території, і тим самим проводиться апробація цих норм і визначаються їх переваги та недоліки. За результатами такого правового експерименту інституція отримує вихідні базові дані, на підставі яких відповідна норма доопрацьовується і визначається її можливість бути застосованою на всій території України. Що ж стосується методу моделювання, то здебільшого він використовується на етапі нормотворення, коли визначається саме правило поведінки, суміжні норми права та їх співвідношення з новосформованим нормативним приписом. Іншими словами, метод правового експерименту є логічним продовженням методу моделювання.

Однак такі широкі можливості має виключно законодавець, а тому їх застосування пересічним дослідником проблем права є неможливим.

Крім того, слід звернути увагу на дві особливості зазначеного питання в ракурсі приватноправових досліджень. По-перше, як правило, метод правового експерименту застосовується у сфері державного управління, наприклад в організації діяльності певної інституції, її територіальних органів або ж надання адміністративних послуг у визначеній сфері, у зв'язку з чим має досить широкі можливості і для застосування аналізу такого використання. Що ж стосується сфери приватноправових відносин, то метод експерименту в них застосовується вкрай рідко, що не дозволяє дослідникам отримати достатній обсяг інформації для провадження досліджень, у зв'язку з чим вони змушені все частіше звертатися саме до методу моделювання та аналізу тієї інформації, яка є в розпорядженні і отримана з існуючого стану правової дійсності.

По-друге, питання динаміки цивільних правовідносин має досить складну варіативність, що обумовлюється методом правovo-

го регулювання суспільних відносин. Йдеться про те, що, на відміну від суворої регламентації суспільних відносин у сфері публічного управління, норми цивільного законодавства надають особі вибір моделі поведінки, у зв'язку з чим у учасника цивільних правовідносин, як правило, є альтернатива в обранні відповідної моделі, а тому предметом дослідження мають стати щонайменше дві моделі — активна (дія) або пасивна (бездіяльність).

Повертаючись до питань дослідження динаміки прав і обов'язків учасників цивільних правовідносин, а також таких «процесуальних питань» матеріального права, як механізм правового регулювання майнових відносин, механізм відповідальності тощо, слід констатувати, що в основу їх дослідження повинен покладатися саме метод моделювання, який має два прояви — складання правових моделей поведінки (норм права), а також аналіз їх впливу на суспільні відносини, тобто функціонування.

Використання першого варіанту методу моделювання дає змогу скласти певну «мапу дій» суб'єкта, який підпадає під вплив норми права, а другого — визначити її просування (виконання).

Отже, в основу дослідження «процесуальних» правових явищ та процесів має закладатися метод моделювання саме в окресленому його розумінні, що забезпечить повноцінний аналіз динамічних процесів практики правореалізації.

Ще однією особливістю досліджень у сфері динаміки цивільних правовідносин є те, що в основу більшості цивільно-правових досліджень, зокрема досліджень, присвячених виникненню, зміні та припиненню прав, обов'язків та правовідносин учасників цивільного обороту, покладається майнова складова, яка, по суті, є вирішальним елементом при визначенні предмета регулювання цивільного права. Зважаючи на наведене, традиційним цивілістичним поглядом на права, обов'язки та правовідносини є такий, що бере до уваги і покладає в основу умовиводів саме майнову основу відповідних прав, обов'язків та правовідносин. З цього приводу досить вдало зазначив Р. Майданик, на думку якого традиційно вирішальне значення в сучасному цивільному праві мають цивільні майнові відносини, які формуються між людьми з приводу майна, результатів робіт, послуг, інших майнових благ. Загалом під майновими розуміють майнові права щодо речі, іншого майна, що пов'язане з визначенням речей (майна) як предметів, що мають грошову цінність. При цьому вартістю є еквівалент цін-

ності об'єкта оцінки, відображений у ймовірній сумі грошей [181, с. 21; 129, с. 160]. Цінність і вартість в економічній науці мають різне значення і розуміються по-різному. Цінність не завжди має грошовий вираз, тоді як вартість — завжди. Ми можемо говорити про естетичну чи соціальну цінність об'єктів цивільних правовідносин, але, кажучи про них, як про об'єкти саме майнових правовідносин, ми повинні говорити про вартість, а не про цінність, що буде більш коректно. Тобто в основу поняття майнових відносин закладається економічний критерій. Спільними ознаками всіх майнових відносин, що вказують на їх однорідність, є те, що вони виникають з приводу майна, регулюються нормами цивільного права, входять до його предмета та регулюються притаманним йому методом [203, с. 115; 322, с. 3].

Цивільне право регулює такі відносини, які безпосередньо не пов'язані з грошовим обігом (відносини щодо майна, договору дарування тощо), але і таким відносинам притаманний вартісний характер [398, с. 26]. Майновими визнаються відносини щодо майна та майнових прав, а також щодо надання послуг і виконання робіт. Кожне майнове право може належати як власнику, так і не власнику. Тому майнові відносини містять права, які є виразом відносин власності й різних форм використання власності, і права, безпосередньо з відносинами власності не пов'язані. Відносини, предметом яких не є речі, мають майновий характер у тих випадках, коли вони направлені на (або результатом їх є) отримання економічних цінностей: плата за вчинене діяння, відшкодування збитків, майнові санкції. Також це може бути відступлення вимог і переведення боргу, які мають на меті переміщення матеріальних благ. Тобто майнові відносини — це відносини з приводу належності (присвоєння) або використання речей та інших матеріальних благ [181, с. 22]. В майнових цивільних правовідносинах найбільш чітко простежується динаміка розвитку і сутність правового регулювання, а тому і найбільш чітко видно юридичні факти. Так ч. 4 ст. 12 ЦК України законодавець визначив, що особа може за відплатним або безвідплатним договором передати своє майнове право іншій особі, крім випадків, встановлених законом. Так, відповідно до зазначеної норми допускається не тільки відмова від майнового права (що є правоприпиняючим юридичним фактом), але й передача його іншій особі. Крім того, значення майнових правовідносин визначається особливістю соціально-економічних прав

людини, які є основою всіх інших прав [22, с. 96; 334, с. 97]. Наведене доводить, що найбільш характерним для цивільного права та продуктивним з точки зору наукового дослідження в межах цивільно-правового напрямку є розгляд порядку припинення права, обов'язків та правовідносин з прийняттям до уваги їх майнового характеру. Саме такий ракурс дасть змогу виділити найбільш значні для цивільного права особливості правоприпинення і узагальнити відповідні висновки, зважаючи на загальні засади цивільно-правових відносин та їх елементів.

1.2. Загальна характеристика механізму правового регулювання цивільних майнових відносин

Аналіз досліджень, присвячених механізму правового регулювання суспільних відносин, доводить, що зазначене питання стало предметом переважно теоретичних досліджень, у зв'язку з чим і розглядалося в рамках загальної теорії права. Разом із тим універсальність питання правового регулювання в цілому і його загальноохоплюючий та міжгалузевий характер не дозволяють розглядати його виключно в рамках досліджень загальної теорії, що є необґрунтованим обмеженням і занадто вузьким його висвітленням.

Зважаючи на наведене, а також враховуючи ту обставину, що механізм правового регулювання в різних сферах суспільного життя, наприклад приватних відносинах або у сфері управління, може мати різні прояви, а використання різних методів впливу на суспільні відносини повністю визначають характер такого впливу і можливість досягнення його цілей, цілком можна стверджувати не тільки про теоретичний, а й прикладний характер досліджень механізму правового регулювання.

Теоретичне дослідження проблем механізму, за допомогою якого ідеальні положення правових норм трансформуються в реальне суспільне життя, є традиційним для радянської й пострадянської правової науки другої половини ХХ — початку ХХІ століть і, як вдало зауважила С. Сарновська, нині відбувається своєрідний ренесанс, а також формується нове бачення цієї проблематики.

Уперше категорія «механізм правового регулювання» з'явилася в роботах М. Александрова, який в інших джерелах також визнається її автором.

С. Алексєєв розумів під механізмом правового регулювання взяту в єдності всю сукупність правових засобів, за допомогою яких забезпечується правовий вплив на суспільні відносини [154, с. 82; 246, с. 48; 282, с. 43; 321, с. 14]. Так, на думку С. Алексєєва, категорія «механізм правового регулювання» існує в теорії права для демонстрації моменту дії та функціонування правової форми. Згодом категорію «механізм правового регулювання» почали використовувати в іншому значенні — як «механізм правотворчості» або «механізм управління». На думку І. Слободянюка та Ю. Макогона, зараз категорія «механізм правового регулювання» використовується як спосіб функціонування або система засобів впливу, як правова надбудова у системному вигляді.

Категорія «механізм правового регулювання» походить від категорії «правове регулювання». С. Алексєєв визначає правове регулювання як результативний, нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини за допомогою системи правових засобів (норм права, правовідносин, приписів) з метою їх упорядкування, охорони та розвитку відповідно до потреб суспільства. Поняття «механізм правового регулювання» вужче за поняття «правове регулювання», оскільки правове регулювання передбачає вплив як за допомогою певної правової норми, так й інші правові засоби та форми впливу на поведінку суб'єктів [154, с. 82].

С. Сарновська розглядає «механізм правового регулювання» в двох аспектах: вузькому і широкому. Розглядаючи його у вузькому розумінні, наводить більш-менш узагальнене визначення: механізм правового регулювання — це система юридичних засобів, яка повинна привести суспільні відносини у відповідність з визначеними державою моделями поведінки. При цьому критикує його, наводячи дві підстави. Перша: при невідповідності затверджених державою моделей поведінки нормам природного права правове регулювання перероджується у відкрите насильство держави над особистістю. Друга: визначений підхід перекидає кінцеву мету правового регулювання — підпорядкування поведінки суб'єктів волі держави. Механізм правового регулювання в широкому розумінні С. Сарновська розглядає як сукупність безпосередньо соціальних та юридичних засобів об'єктивації і реалізації норм природного права, що покликані забезпечити стабільність суспільних відносин шляхом найбільш оптимального поєднання суспільних та індивідуальних інтересів членів соціуму з метою створення умов для про-

гресивного розвитку кожної особистості, а також реалізації її прав і свобод. Юридична норма при такому підході виступає одним (але не єдиним) із способів об'єктивації норм природного права.

Автор комунікативного підходу до права А. Поляков ототожнює поняття «механізм правового регулювання», «механізм дії права» та «механізм правової комунікації». Відповідно до комунікативного праворозуміння, механізм правового регулювання у широкому значенні складається з двох блоків: соціопсихічного механізму дії права (механізм інформаційно-ціннісного сприйняття, інтерпретації, легітимації правових текстів, надання їм правового значення) і власне нормативно-поведінкового правового механізму відповідно до двох етапів правової комунікації — інформаційного та поведінкового. Загалом це механізм дії правової системи. Механізм правового регулювання у вузькому значенні А. Поляков визначає як структуру поведінкової правової комунікації. Якщо дія права — це його системне функціонування, то воно здійснюється за допомогою спеціального механізму, який є механізмом дії права або механізмом правового регулювання — це механізм дії системи права [154, с. 83; 282, с. 46].

В. Хропанюк дає більш коротке визначення механізму правового регулювання — це система правових засобів, за допомогою яких здійснюється впорядкованість суспільних відносин відповідно до цілей і завдань правової держави.

В. Малько вказує, що механізм правового регулювання — забезпечення безперешкодного руху інтересів суб'єктів до цінностей, тобто гарантованість справедливого задоволення. З огляду на це визначає механізм правового регулювання як систему правових засобів, організованих більш послідовно у напрямі подолання перешкод, які стоять на шляху задоволення інтересів суб'єктів права.

Свій погляд на механізм правового регулювання має О. Скакун, на думку якої, механізм правового регулювання — це система правових засобів, способів та форм, за допомогою яких нормативність права перетворюється на впорядкованість суспільних відносин, задовольняються інтереси суб'єктів права, встановлюється та забезпечується правопорядок [24, с. 106; 154, с. 83].

Кожне з наведених визначень містить раціональне зерно, але водночас, будучи прихильниками розширювального тлумачення «механістичної» концепції механізму правового регулювання і

навіть певною мірою виходу за її межі, вважаємо більш слушною позицію О. Скакун, але з деякими корективами. Перш за все визначення концентрує увагу на перетворенні такої властивості права, як нормативність на впорядкованість суспільних відносин. При цьому, вважаючи нормативність властивістю містити моделі поведінки, а впорядкованість — станом суспільних відносин, ми (згідно із визначенням): а) протиставляємо унормовані суспільні відносини впорядкованим; б) упускаємо момент відповідності суспільних відносин їх правовим прототипам — правовідносинам і, фактично, отожднюємо ці два поняття. У зв'язку з цим підтримуємо визначення, надане О. Скакун, розуміючи під перетворенням нормативності в упорядкованість, упорядкування нормою права суспільних відносин.

Механізм правового регулювання, як правова категорія, є системою юридичних засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання [103, с. 487]. С. Алексєєв, який дуже глибоко осмислив цю проблему, змінював свій погляд на це питання декілька разів. Первісно в його розумінні механізм правового регулювання містив три основних елементи (або частини): юридичні норми, правовідносини й акти реалізації суб'єктивних юридичних прав та обов'язків, а також ще два (очевидно, на думку С. Алексєєва, неосновних) — нормативні юридичні акти та правосвідомість і правову культуру. Але в останніх роботах «під суворо інструментальним кутом зору» С. Алексєєв вирізняє в механізмі правового регулювання три основні ланки: юридичні норми — основу правового регулювання; правові відносини, зокрема, суб'єктивні права та юридичні обов'язки їх учасників; акти реалізації прав та обов'язків; четверту ланку, яка лише в деяких випадках включається до механізму правового регулювання, — акти застосування права, а також окремі додаткові елементи — індивідуальні акти, правоположення практики тощо. Разом із тим елементи механізму правового регулювання цивільних майнових відносин можуть розглядатися як окремі його підсистеми [16, с. 29; 246, с. 48–49].

Особливість правового регулювання полягала у реалізації державою за посередництва видання загальнообов'язкових норм поведінки. У праві охоплюються найбільш важливі, з точки зору держави, суспільні відносини і контролюються нею, забезпечуючи ефективність дії цих норм. Тут проявляється мистецтво право-

творчих органів, їх вміння брати до уваги реальні можливості і передбачати наслідки.

Але рівень механізму правового регулювання, як слушно зауважив А. Бобилев, залежить не тільки від стану законодавства. Важливо і реалізувати на практиці прийняті закони, тому гостро постає питання про механізм реалізації норм права. Режим законності вимагає дотримання і виконання правових норм усіма точно і беззаперечно, а у випадку їх порушення винні притягаються до відповідальності [24, с. 106]. Однак виконання закону залежить від його якості. Так, Ю. Тихомиров, аналізуючи шляхи підвищення верховенства права, дійшов висновку, що високий авторитет закону, зростання його ролі в суспільних відносинах, як правило, визначається тим, наскільки у законі знаходять своє відображення закономірності суспільного розвитку. С. Овчинников вважає, що у загальному вигляді взаємозв'язок соціальних законів і законів у юридичному значенні слова полягає в тому, що юридичні нормативні акти повинні відображати об'єктивні соціальні закономірності. На думку А. Хачатуряна, щоб цілеспрямовано впливати на економічну, політичну та соціально-культурну сфери життя, правові норми повинні адекватно відображати процеси, що відбуваються у суспільстві. Законодавець для цього повинен постійно виявляти, вивчати та враховувати закономірності, що лежать в основі таких процесів.

Ефективність механізму правового регулювання багато в чому залежить від вміння законодавця відчувати пульс існування суспільних відносин, бачити його удари. Адже предмет правового регулювання і юридичні факти мають загальне джерело — соціальну дійсність. З реформами, що відбуваються у суспільстві, предмет правового регулювання і юридичні факти не залишаються незмінними. Одні відносини і життєві обставини зникають з життя, інші, навпаки, зароджуються, визрівають, отримують більш повне правове оформлення. «Розвиток суспільного життя, — зазначає В. Лазарев, — вносить постійні корективи до питань про фактичну належність відповідних явищ у правовій сфері. Самі вони настільки багатоманітні, що практично завжди важко охопити їх навіть за допомогою загальних правил». Кажучи про ефективність правового регулювання і, зокрема, механізму правового регулювання, можна визначити її як співвідношення між результатом правового регулювання і метою, що стоїть перед ним. Держава зацікавлена в тому,

щоб її закони повно і правильно відображали суспільні потреби, були достатньо ефективними. Про ефективність правових норм свідчать результати суспільної практики, тобто коли їх реалізація демонструє позитивні результати, які сприяють досягненню поставленої мети і, оскільки об'єктом правового регулювання є дії людей, безпосереднім результатом цього регулювання, очевидно, перш за все має бути їх певна поведінка, тобто виконання обов'язків, дотримання вимог права. Ефективність правових норм проявляється на всіх стадіях правового регулювання: на стадії регулювання суспільних відносин, дії норм і виникнення на їх основі конкретних правовідносин, при реалізації суб'єктивних прав і юридичних обов'язків [24, с. 108; 121, с. 109].

Натомість деякі інші правознавці розуміють категорію «механізм правового регулювання» дещо ширше. Наприклад, В. Шаблін до елементів системи механізму правового регулювання відносить «всі ті правові явища, єдність і взаємодія яких роблять її цілісною, відносно замкненою керуючою системою і надають їй своєрідного — юридичного характеру». Такими елементами, на його думку, є правосвідомість, правотворчість, юридичні норми, правовідносини, законність і правопорядок. Однак, критикуючи розширення змісту досліджуваної категорії за рахунок явищ, не пов'язаних із правовим регулюванням, С. Погрібний висловлює думку, що категорія механізму правового регулювання є похідною від категорії самого правового регулювання і тому має розглядатися в контексті останнього, не звужуючи його рамок, але й не виходячи за них [246, с. 48–49]. Не вдаючись до глибокої дискусії з цього питання, ми розглянемо механізм правового регулювання в інструментальному ракурсі з точки зору лише юридичних фактів, норм права, правовідносин і актів правореалізації.

Слід звернути увагу, що в розглядуваному ракурсі механізм правового регулювання майнових правовідносин представляється у вигляді певної сукупності елементів, що разом забезпечують упорядкування відносин між учасниками цивільного обороту. Ззовні дія механізму правового регулювання проявляється в тому, що учасники цивільного обороту вчиняють певні дії або вдаються до бездіяльності, правова модель яких передбачена нормами права. У зв'язку з цим така дія або бездіяльність спричиняють певні фактичні та обов'язково юридичні наслідки. Це, так би мовити, суворо інструментальний погляд на дію механізму право-

вого регулювання цивільних відносини, який, беземоційно абстрагуючись від інших правових явищ та феноменів, демонструє те, як правові норми врегульовують відносини між учасниками цивільного обороту, чим досягають мети правового регулювання, тобто тієї мети, заради якої нормотворчий суб'єкт створив відповідну цивільно-правову норму.

Іншими словами, аналіз механізму правового регулювання майнових відносин в окресленому ракурсі дає змогу визначити, чи було дотримано правил нормопроектувальної техніки при складанні відповідних нормативно-правових актів, у яких затверджувалися правові моделі поведінки, та чи правильно суб'єкт нормотворення розуміє процес правового регулювання в цілому. Правильність у такому разі обумовлюється адекватністю обраних методів правового регулювання реальному стану розвитку суспільних відносин, потребам та інтересам суспільства.

Разом із тим, якщо розширити погляд на механізм правового регулювання цивільних відносин, то можна сказати, що він безпосередньо має «супроводжувальний ефект» і безпосередньо пов'язаний з іншими правовими явищами та феноменами. Зокрема, у зв'язку з тим, що певні положення законодавства мають відверто стимулюючий, виховний або заохочувальний характер, виходить, що поряд з основною метою правового регулювання, яка має суто інструментальний характер і полягає в реалізації на практиці правозастосування певної моделі поведінки, програми, затвердженої суб'єктом нормотворчості, може існувати й факультативна програма, яка, наприклад, має на меті стимулювати суб'єкт права до вчинення певних дій або утримання від їх вчинення, залучення його в коло певних соціальних цінностей тощо. Іншими словами, основна мета правового регулювання завжди відповідає букві закону, тоді як факультативна мета, як правило, — його духу.

Зважаючи на наведене, більш вдалою щодо характеристики механізму правового регулювання є все ж таки позиція С. Сарновської. Вчена визначила, що механізм правового регулювання можна розглядати у вузькому та широкому аспектах. У вузькому розумінні — це система юридичних засобів, яка повинна привести суспільні відносини у відповідність з визначеними державою моделями поведінки, а у широкому — сукупність безпосередньо соціальних та юридичних засобів об'єктивації і реалізації норм природного права, що покликані забезпечити стабільність суспільних відносин

шляхом найбільш оптимального поєднання суспільних та індивідуальних інтересів членів соціуму з метою створення умов для прогресивного розвитку кожної особистості, а також реалізації її прав і свобод [282, с. 45–46].

В такому ключі механізми правового регулювання дійсно найбільш широко розглядаються лише в двох аспектах. У вузькому розумінні вони зводяться до певної сукупності елементів, які мають об'єктивний характер, і з урахуванням загальних вимог — до суб'єктів цивільного обороту (беручи до уваги основні суб'єктивні особливості суб'єктів, на які поширюється дія певної норми), що в сукупності забезпечують досягнення мети правового регулювання — належну дію відповідних правових моделей і спричинення відповідних наслідків. У широкому розумінні механізм правового регулювання передбачає вузьке розуміння такого механізму, а також супровідні елементи, що виходять за межі суто об'єктивістського інструментального бачення, а саме правосвідомість як об'єкт впливу правового регулювання, правові цінності, правові ідеали та правові стимули як способи досягнення факультативної мети правового регулювання — виховання або стимулювання.

Таким чином, механізм правового регулювання не можна розглядати з позитивної або негативної позиції, тобто він не може бути хорошим або поганим. Правильно казати, що механізм правового регулювання є таким, мета якого може бути досягнута, або ж він є таким, що побудований всупереч або з порушеннями нормопроектувальної техніки і законів нормотворчості, через що його мета може бути досягнута не завжди або не досягнутою ніколи. Крім того, механізм правового регулювання може регулювати як відносини, що мають позитивний характер (отримання винагороди, укладення цивільно-правових договорів, надання послуг, виконання робіт, володіння певними речами тощо), так і відносини, що мають негативний характер (відносини з відповідальності сторін за невиконання або неналежне виконання умов договору, порядок притягнення до відповідальності за порушення права власності, накладення стягнень на майно у зв'язку з невиконанням зобов'язання боржником тощо). Однак незважаючи на це, механізм правового регулювання не набуває статусу позитивного чи негативного, він є об'єктивованим явищем, мета якого — впорядкування суспільних відносин незалежно від їх характеру. Водночас безпосередньо правосвідомість, правові ідеали та правові цінності суб'єктів праводід-

носин мають братися до уваги при конструюванні механізму правового регулювання для того, щоб впорядковувати відносини з урахуванням вимог справедливості, соціальної рівності тощо.

Цікавим для нашого дослідження є аналіз механізму правового регулювання майнових відносин саме з точки зору вузького його значення, що дає змогу прослідкувати зв'язки між його елементами та визначити характер його впливу на суспільні відносини для досягнення певної мети.

Як зазначено вище, елементами механізму правового регулювання є правові норми, правовідносини, юридичні факти та акти право-реалізації.

З точки зору механізму правового регулювання, норма права — це відправний елемент механізму правового регулювання, що визначає його основу, напрям правової поведінки, в реальних суспільних відносинах, які складаються [24, с. 108]. В силу того, що норма права регулює суспільні відносини, механізм правового регулювання слід розглядати крізь призму соціальної дійсності і соціальних зв'язків. Виокремлюють три рівні, на яких право діє як регулятивний засіб соціального управління:

1. Норми права регулюють суспільні відносини, а через них — поведінку кожної людини, яка виступає у певних соціальних ролях. Цей процес відбувається шляхом сприяння формуванню нових, закріплення вже існуючих або висвітлення віджилих відносин.

2. Правові норми регулюють відносини всередині суб'єкта управління, визначаючи компетенцію, структуру й функції всіх систем управління та їх елементів (наприклад, органів держави, посадових осіб тощо).

3. Норми права діють на вищому рівні, де об'єктом управління є вся соціальна система, а етапи її розвитку досить тривалі. Можна казати, що норма права є одним із різновидів суспільних правил поведінки, які в цілому споріднені одне з одним. Правові норми складають базу правового регулювання. Їх вплив на суспільні відносини полягає у визначенні кола суб'єктів, на які поширюється їхня дія; формулюванні обставин, за яких ці суб'єкти керуються їхніми приписами; розкритті змісту самого правила поведінки; встановленні міри юридичної відповідальності за порушення вказаних правил [24, с. 108; 79, с. 138; 311, с. 107].

Правова норма романо-германської правової сім'ї є чимось середнім між вирішенням певної практичної ситуації (відповідних

життєвих обставин) або суперечки, тобто конкретним використанням норми, і загальними принципами права [317, с. 131]. Норма права має бути дієздатною і адекватною, адже адекватність норм права вимогам та потребам суспільства є запорукою їх впливу на розвиток суспільних відносин в необхідному напрямі. Адекватність норм означає їх відповідність потребам сучасного суспільства взагалі та потребам його окремих елементів [102, с. 281; 327, с. 52].

У свою чергу дієздатність норми залежить від довершеності відбиття її у змісті закономірностей суспільного розвитку та потреб соціальних груп і особистостей. Однак вони перебувають поза зоною «меж досягнення» права, тому вплив на них здійснюється через посередництво загальносоціальної політики держави [311, с. 108].

Отже, правова норма або сукупність норм права є правовим відзеркаленням фактичних подій, тому кожна дія або подія має свою фактичну сторону, яка проявляється в певному русі або просто в існуванні в об'єктивній дійсності. Водночас, відповідаючи таким правовим моделям, закріпленим у нормах права, фактичні події набувають правового характеру, правового виміру і вигляду.

З огляду на наведене юридичний факт є нічим іншим як поєднанням фактичної та юридичної сторони певної обставини. При цьому фактичною стороною є явище або процес об'єктивної дійсності, які можуть мати місце в реальних суспільних відносинах, а юридичною — модель, закріплена в нормі права.

Норма права слугує ідеальною абстрактною основою правового відношення. Вона закріплює певну модель поведінки, якої мають (можуть) дотримуватися суб'єкти соціальної взаємодії. За відсутності відповідних правових норм немає підстав казати про правовідносини, оскільки в цьому випадку неясно, у зв'язку з якими критеріями визначається правовий чи не правовий характер того чи іншого відношення. Єдиним і винятковим критерієм у цьому випадку може слугувати тільки саме право (норма права) [1, с. 179].

Існує й інша думка з приводу норм права, яку підтримує В. Єрмоленко. Дослідник вважає, що соціальна природа норми права, визначена як міра усвідомленої необхідності (свободи) і справедливості, заснована на правосвідомості учасників суспільних відносин. Певною правосвідомістю як результатом впливу правової

культури, що виражається в наявності загальних знань та уявлень про принципи дії правової матерії і вироблення на їх основі відповідних установок та навичок, наділені всі учасники суспільних відносин. Тому про наявність правового впливу, хоч і непрямий, на будь-які суспільні відносини, може йтися у будь-якому випадку, незалежно від набуття майновими відносинами форми законодавчого оформлення. У зв'язку з цим, на його думку, правовідносини дійсно можуть бути такими без впливу системи законодавства [85, с. 65]. В цьому аспекті можна говорити і про існування юридичних фактів у свідомості людини, і, як зазначалося вище, про те, що факт стає юридичним лише тому, що його таким вважає людина. Дещо трансформована, ця думка зустрічається в юридичній літературі. Наприклад, Ю. Гревцов пише: «Скоріш за все сама норма права (правило поведінки) є продуктом, результатом відповіді на виклик соціального середовища (юридичних фактів). Виходить, що характер і спрямованість зв'язку між юридичними фактами і нормами права дещо інші, ніж «прочитуються» в розглянутому, традиційному понятті юридичного факту. Норма права не передує юридичному факту, а є його наслідком. Звичайно ж, не самі юридичні факти створюють правило поведінки. Норма права — це відповідь на виклики юридичних фактів, і цю відповідь надають самі люди, виробляючи ті чи інші правила поведінки» [66, с. 150]. Така позиція, безумовно, має право на існування, однак вона не зовсім відповідає нормативістському підходу, породжуючи багато спірних питань, тому не має належної підтримки.

Також слід зазначити, що особливістю механізму правового регулювання цивільних відносин є диспозитивність його норм, які надають право обрання варіанту поведінки учасниками цивільних правовідносин на власний розсуд, якщо на це в законі немає конкретної заборони.

Існування правової норми, яка не відповідає вимогам суспільства, просто неприпустиме. Слушно з цього приводу зазначив О. Стаценко: «Юридичні норми безглузді, якщо вони не визначають взаємообумовлену поведінку суб'єктів, не тягнуть за собою виникнення правовідносин, іншими словами, якщо вони не функціонують» [101, с. 39; 311, с. 109].

Правові відносини є другим елементом механізму правового регулювання. Під цивільними правовідносинами розуміють врегульовані нормами цивільного права фактичні суспільні відносини.

Залежно від характеру норм складаються різні правові відносини. Вони бувають регулятивними та охоронними. Оскільки право є регулятором поведінки людей, регулятивні відносини стоять у центрі всіх правових відносин. В їх існуванні зацікавлене все суспільство, оскільки вони спрямовані на широкий розвиток юридично значущої правової поведінки фізичних і юридичних осіб [24, с. 108; 149, с. 144–146; 267, с. 12]. Слід зауважити, що як і в цивільному процесуальному праві, в матеріальному праві отримала розвиток «класична» нормативно-логічна теорія цивільних правовідносин. Її основні положення такі: правовідношення — засіб реалізації правових норм; зміст правовідносин — права і обов'язки, а об'єкт — поведінка. Отже, правовідносини ставляться в один ряд з правовими нормами, а їх своєрідність вчені бачили у логічному співвідношенні прав і обов'язків, яке являє собою правовідносини. Необхідним елементом в категоріальному ряді цієї концепції були також нормативно-логічні передумови: юридичний факт, правоздатність або правосуб'єктність, самі норми. З їх наявністю пов'язувалося виникнення кореспондуючих прав і обов'язків. Вчені аналізували не реальні правові суспільні відносини, що виникали в діяльності людей, а їх правову форму, нормативно-логічна конструкція якої служить використанню правових норм.

Правовідносини як надбудовне явище взаємопов'язане з ядром правової надбудови — правом. Головне у цьому зв'язку полягає в тому, що правовідносини розглядаються як явища, які є похідними від права, в існуючій правовій системі юридичні зв'язки виникають та існують лише на підставі юридичних норм [42, с. 55; 57, с. 60]. Будь-які відносини — це завжди певний вид взаємозв'язку між людьми, об'єктами, сторонами, елементами тощо. Це такий зв'язок, за якого зміни однієї сторони викликають зміни в іншій. Специфіка цього виду зв'язку в аспекті цивільного права проявляється у тому, що ці відносини:

- а) виникають між вільними та рівними сторонами;
 - б) регламентовані певними юридичними нормами, дотримання яких забезпечується силою, авторитетом держави [116, с. 40].
- У зв'язку з цим поширеним є визначення правовідносин саме як врегульованих нормами права суспільних відносин, які виникають між суб'єктами (фізичними і юридичними особами) з приводу конкретного об'єкта на підставі відповідного юридичного факту і які надають їх учасникам взаємозумовлених суб'єктивних прав та юри-

дичних обов'язків. При цьому існування додаткових, крім законів, джерел права дає змогу стверджувати, що правовідносини можуть існувати і без державних законів [121, с. 110; 335, с. 9].

Правовідносини належать до діяльнісного рівня правової системи, який охоплює всі юридично оформлені зв'язки й відносини, форми реалізації права, різні види правової поведінки людей, правотворчу і правозастосовчу діяльність держави тощо. З цього також можна зробити висновок, що зовнішньою формою майнового правового відношення є нормативна модель поведінки правомочної та зобов'язаної особи з приводу певного майна. Правовідносини будуть впливати на правову систему, зберігаючи її цілісність, і сприяти здійсненню поставлених перед нею завдань лише у разі відповідності правової системи соціально-економічному розвитку суспільства. Саме через правовідносини забезпечується цілісність суспільства і громадський порядок, без чого не можуть нормально та динамічно функціонувати матеріальне виробництво, інститути політичної демократії, державне управління, всебічно розвиватися особистість тощо [86, с. 82; 317, с. 131].

Характерним для правовідносин як елементу механізму правового регулювання є те, що коли у правовідношення вступають дві сторони, у однієї з них є суб'єктивне право, а в іншій — обов'язок, що кореспондує цьому праву. Способом здійснення права однією стороною є виконання обов'язку іншою. Таким чином, з точки зору суб'єктивного права і правової поведінки особи можна говорити про можливість існування правової моделі правоприміняючих фактів у суб'єктивному праві. З точки зору уповноваженої особи (у правовідносинах) право є можливістю бути причиною дій зобов'язаної особи, причому можливість діяти для управомоченої особи є наслідком того, що вона може бути причиною дій зобов'язаного, тобто те, що зобов'язана особа вчиняє, не вчиняє чи терпить. З точки зору зобов'язаного, чуже право є заздалегідь визначеністю дій зобов'язаного тими можливостями, які закладені в чужому суб'єктивному праві. З цього приводу цілком логічним є висновок про те, що правовідносини — це ланцюг юридичних фактів, які є логічним продовженням попередніх правовідносин і раніше існуючих юридичних фактів. Іншими словами, правовідношенням є встановлена об'єктивним правом взаємозалежність між людьми, що відкриває можливості для одних і закриває ці можливості для інших. Дія і становить той основний і єдиний, очевидно реальний

зміст правовідносин, в якому вона проявляється ззовні, тоді як саме правовідношення є тільки порядком взаємообумовленості між цими діями, тобто обумовленість одних дій іншими так, що одні дії тягнуть за собою інші і одні дії повинні мати причиною інші [82, с. 5; 177, с. 218].

Отже, правове відношення характеризує зміст однієї зі складових механізму правового регулювання: реалізації потенціалу правової норми у врегулюванні певних типізованих суспільних відносин [85, с. 66].

На підставі наведеного можна зробити декілька загальних висновків:

1. Правові відносини, з моменту їх виникнення і до моменту їх припинення, завжди пов'язані з юридичними фактами. Цей зв'язок не можна розглядати спрощено, розуміючи, що правові відносини у своєму завершеному вигляді виникають з правової норми та юридичних фактів, оскільки у процесі розвитку правовідносин змінюється склад їх суб'єктів, а також їх права та обов'язки. Отже, правовідносини є не застиглим елементом правової системи, а її динамічною частиною, що розвивається у міру розвитку суспільних відносин, які підлягають правовому регулюванню, охоплюючи при цьому всі його варіанти, форми та соціальні прояви.

2. Динаміка правовідносин складається з їх виникнення, зміни та припинення, які нерідко віддалені одне від одного у часі та просторі. Водночас виникнення, зміну та припинення правових відносин слід розглядати саме як етапи єдиного процесу розвитку правовідносин, а не як певні ізольовані стадії.

3. Із припиненням правовідносин юридичні факти, що були їхньою фактичною основою, самі по собі не зникають, а змінюється їх юридична якість. Вони або втрачають юридичний характер, або змінюють своє юридичне значення шляхом створення фактичної основи нових правовідносин. Порівнюючи початок правовідносин з їх завершенням, можна побачити, що за час його існування правова основа, як правило, проходить достатньо великий розвиток і в процесі цього розвитку регулюються соціальні зв'язки, вирішується конфліктна ситуація тощо [317, с. 131–132]. Можна сказати, що на рівні правовідносин «включаються» конкретні механізми правового регулювання. Правовідносини являють собою результат взаємодії (синтезу) ідеального — права і матеріального — суспільного

відношення. Право матеріалізується в суспільних відносинах, але при цьому не стає матеріальним [1, с. 184–185; 283, с. 101].

Дуже важливо зазначити, що діяльність зі встановлення відповідності юридичних фактів їх правовим моделям, закріпленим у нормах права, яка здійснюється державними органами, має свою назву — правозастосування, що не слід плутати з правореалізацією [167, с. 32–33].

Третім елементом правового регулювання є акти реалізації юридичних прав та обов'язків. Правовідносини охоплюють «дію» і «застосування» права (його норм) [233, с. 13], оскільки реалізація правової норми проходить два етапи: перший — виникнення правовідносин, коли між суб'єктами права встановлюється правовий зв'язок (з'являються суб'єктивні права та юридичні обов'язки); другий — поведінка учасників правовідносин, спрямовується на втілення відповідних прав і обов'язків в життя [392, с. 15]. У зв'язку з цим акти правореалізації є юридично значимими діями суб'єктів зі здійснення прав та обов'язків, що впливають з конкретних правових відносин або здійснення приписів норм права у практичних діях [24, с. 108; 269, с. 108]. Поза юридичними відносинами можливо тільки здійснення деяких заборон на активну поведінку, тобто виконання пасивних юридичних обов'язків. Реалізація суб'єктивних юридичних прав, пов'язаних з активною поведінкою уповноваженої особи поза юридичними відносинами, маловірогідна. Як приклад реалізації права поза юридичними відносинами можна навести здійснення абсолютних прав, перш за все права власності. Але, будучи членом суспільства і громадянином своєї держави, власник здійснює своє право, з одного боку, дотримуючись низки заборон, а з другого — вступаючи в юридичні відносини з оточуючими його суб'єктами.

Акти правореалізації дуже схожі з правовою поведінкою, або навіть є її видом. Це має велике значення, оскільки правова поведінка, як зазначалося вище, як правило, є юридичним фактом, а тому й акти правореалізації як вид правової поведінки є юридичними фактами самі по собі. Сучасна вітчизняна юридична наука, проаналізувавши здобутки попередників, правовою поведінкою називає соціально значимі, свідомі вчинки суб'єктів права, що передбачені нормами права та контрольовані їх волею, які спричиняють юридичні наслідки. Зокрема, О. Скаун зазначає, що правова поведінка — це соціальна поведінка особи (дія чи бездіяльність) свідо-

мо-вольового характеру, врегульована нормами права, що спричиняє юридичні наслідки. Поведінка людей в юридичній сфері безпосередньо пов'язана з правовою регламентацією, із закріпленням в нормах чинного права, тому правова поведінка завжди є об'єктом «спостереження» з боку державних органів, покликаних контролювати наше життя в інтересах самого суспільства [124, с. 102; 138, с. 75]. Сутність впливу права на суспільні відносини полягає в тому, що воля держави, надаючи суспільним відносинам правову структуру, спрямовує зв'язки між людьми в необхідне русло. Цей вплив здійснюється безпосередньо в результаті правомірної поведінки учасників суспільних відносин. Так, встановлюються суб'єктивні і об'єктивні умови господарських зв'язків. Правова норма вже визначає спрямованість суспільних відносин. Однак тільки визначає, а впорядкування суспільних відносин можливе лише тоді, коли суб'єкти починають діяти згідно з вимогами певної правової норми. Упорядковані, скоординовані суспільні відносини набувають виду відповідної системи. З'являється можливість говорити про певний порядок взаємодії елементів [135, с. 36–37]. Закріплюючи юридичні факти, право «прив'язує» моделі поведінки до реальності, до тих умов, в яких вони мають реалізуватися. Вони виступають як своєрідне «ядро» в системі суспільних відносин, як така підсистема, спираючись на яку право здійснює трансформацію всього масиву зв'язків. Від повноти системи юридичних фактів безпосередньо залежить своєчасність і точність правової реакції [108, с. 35].

Аналізуючи процес реалізації права, М. Гнатюк зауважує, що його значення полягає у тому, що: а) право, реально задовольняючи потреби індивідів, набуває своєї соціальної цінності; б) у процесі реалізації права складаються реальні суспільні відносини, що сприяє підвищенню правосвідомості в осіб; в) рівень правопорядку та законності безпосередньо залежить від рівня ефективності (якості) правореалізаційних процесів, які водночас є передумовою правопорядку; г) у процесі реалізації правових норм виявляються позитивні та негативні сторони чинного законодавства, що є показником рівня ефективності правових норм [60, с. 7].

Від реалізації права слід відрізнити застосування, під яким у сучасних юридичних джерелах розуміють особливу форму реалізації правових норм, що здійснюється на підставі закону органами держави, які наділені державно-владними повноваженнями, у разі коли: правовідношення може і має виникати лише діями відповідного державно-

го органу; для виникнення правовідношення необхідне офіційне встановлення наявності чи відсутності конкретних фактів, що мають юридичне значення; виникає спір з приводу юридичних фактів і сторони не можуть дійти згоди, тобто у разі коли для реалізації норми права необхідним є втручання держави [59, с. 101; 167, с. 32–33].

Що стосується юридичних фактів як елементів механізму правового регулювання цивільних правовідносин, то вони є тим інструментарієм, який змушує норми права діяти. Правові норми не можуть реалізовуватися без юридичних фактів, а отже і правовідносини не можуть виникнути чи припинитися без юридичних фактів, тому весь механізм правового регулювання втрачає сенс, оскільки не може діяти і виконувати основну свою мету — регулювати суспільні відносини. Значення юридичних фактів можна визначити, звернувшись до вдалого виразу В. Красовської: «Слід наголосити, що механізм правового регулювання є двигуном права, справедливості та законності». Юридичні ж факти є паливом для цього двигуна. Адже без юридичних фактів право діяти не буде, як і автомобіль не рушить з місця без пального.

Підбиваючи підсумки наведеного, слід зазначити, що правове регулювання у суспільстві є важливою умовою для створення стабільного правопорядку, функціонування державних органів, організацій та установ, які мають забезпечувати охорону та захист прав, свобод і законних інтересів громадян. Загальні цілі правового регулювання передбачають досягнення суспільством соціально корисного результату і насамперед створення необхідних умов для прогресивного розвитку суспільства. Наявність правового регулювання у державі є необхідним для гарантування свободи всім членам суспільства, оскільки за його допомогою досягається максимальний рівень організованості суспільства, демократія та економічна свобода [154, с. 81–82]. Роль юридичних фактів багато в чому визначається значенням правового регулювання, яке в одному з аспектів може розглядатися як цілісність, фактор перетворення економіки, політики, культури та інших сфер суспільства. Тим самим правове регулювання бачиться як те, чому властиві загальні властивості, закономірності, тенденції [108, с. 34].

Тобто метою такого правового регулювання є упорядкування вказаних відносин відповідно до тих ідеальних моделей, що бачаться суб'єктові правового регулювання й закладаються ним у нормах цивільного права. Таким чином, правове регулювання цивільних

відносин вимагає наявності трансформації потенційних положень норми цивільного права до реального стану цивільних суспільних відносин. Інакше кажучи, нормативна урегульованість цивільних суспільних відносин досягається не тільки й не стільки завдяки існуванню самої норми цивільного права, скільки шляхом функціонування певної інструментальної системи, яка втілює цю норму в життя, перетворює її зі сфери належного (мета правового регулювання втілена в нормах) на сферу суцього (відповідність суспільних відносин вимогам норми), а фактично — відповідність реальних дій моделі, передбаченій нормою права. Саме від норми права залежить, чи буде та чи інша подія юридичним фактом, чи не стане ним. Такий механізм трансформації нормативних положень до регульованих суспільних відносин у дослідженнях багатьох учених-правознавців дістав назву «механізм правового регулювання» [66, с. 148; 246, с. 47].

Разом із тим, як вбачається з викладеного, дія механізму правового регулювання розпочинається з моменту запровадження правових норм, що були сформульовані, внаслідок чого, за наявності передбачених правовими нормами юридичних фактів, між суб'єктами права виникають індивідуалізовані правові зв'язки, а сторони наділяються суб'єктивними юридичними правами й обов'язками, які визначають їх поведінку. Завершальною стадією механізму правового регулювання є реалізація норм права, на якій суб'єкти здійснюють свої права й обов'язки [112, с. 247–248].

Стосовно елементів механізму правового регулювання слід зазначити, що юридичні факти є підставою виникнення правовідносин, їх зміни та припинення, у зв'язку з чим забезпечують весь цикл їх існування. Акти правореалізації є своєрідними «поштовхами» у розвитку правовідносин і, будучи вольовими діями суб'єктів права, забезпечують безпосередню реалізацію (втілення в життя) конкретних норм права у конкретних відносинах між такими суб'єктами.

Що стосується норм права, то здебільшого їх створення розраховане на встановлення правових відносин між конкретними особами. З виникненням правовідношення починається реальна дія права.

1.3. Правоприпинення як стадія правового регулювання

Механізм правового регулювання суспільних відносин є досить об'ємною системою правових елементів через те, що він дозволяє не лише визначити взаємозв'язки між нормою права, юридичним фактом, правовідносинами та актами правореалізації, а й встановити у прикладній площині особливості впливу права на суспільні відносини.

Як зазначав А. Бобилев, поняття механізму правового регулювання дозволяє не лише зібрати воедино такі явища правової дійсності, як норма права, правовідносини, юридичні факти та інші елементи, що беруть участь у правовому впливі, а й представити їх в працюючому, системному вигляді, що характеризує результативність правового регулювання.

Крім того, механізм правового регулювання суспільних відносин дає змогу встановити специфічні функції, які виконують ті чи інші юридичні явища правової системи, визначити їх взаємовплив [24, с. 107].

Слід зазначити, що механізм правового регулювання суспільних відносин належить до такого рівня правової матерії, яка визначає динаміку правових явищ, їх виникнення, розвиток та припинення. На жаль, сфера юриспруденції частково обмежена в прикладних способах дослідження правових явищ, у зв'язку з чим механізм правового регулювання в цілому досліджується виключно способами та засобами, характерними для сфери фундаментальних теоретичних знань.

Незважаючи на це, його повноцінне дослідження є реальним і забезпечується наявністю вже проведених досліджень правових явищ та процесів, результати яких можуть використовуватися в інших сферах юриспруденції.

Разом із тим, якщо розглядати динаміку механізму правового регулювання суспільних відносин саме з точки зору процесу, то, як і будь-який процес, він потребує певного часу, тобто функціонує протягом певного часу, у зв'язку з тим, що має свій початок та завершення. При цьому, слід погодитися з А. Бобилевим, який зазначав, що розчленування системи правового регулювання на стадії та елементи певною мірою є умовним, однак це необхідно для вивчення та осмислення процесу, сутності правової регла-

ментації суспільних відносин і дії права на різних рівнях його реалізації.

Що ж стосується безпосередньої стадійності процесу правового регламентування суспільних відносин, то слід зазначити, що законодавчим є факт спочатку виникнення суспільних відносин, а вже потім санкціонування чи закріплення норм права, наданням їм статусу правових. У зв'язку з цим механізм правового регулювання суспільних відносин виконує, зокрема, функцію прогнозування, яка полягає у створенні таких засобів, які зможуть пристосувати дію права до змін у суспільних відносинах і до динаміки їх розвитку. З приводу безпосередньо стадій правового регулювання слід звернутися до позицій С. Алексєєва та А. Бобилєва, які визначали, що всього їх три: а) стадія регламентування суспільних відносин, що потребують правового опосередкування; б) стадія дії юридичних норм, у результаті яких виникають чи припиняються правові відносини (суб'єктивні юридичні права та обов'язки конкретних осіб); в) реалізація суб'єктивних юридичних прав та обов'язків [7, с. 34; 246, с. 49].

Перша стадія правового регулювання суспільних відносин розпочинається, коли держава доходить висновку про необхідність охоплення тих чи інших відносин нормами права і створює ці норми. Держава контролює систему відносин, що виникають у суспільстві, оцінює їх з точки зору справедливості, доцільності тощо. Якщо держава доходить висновку про необхідність втрутитися в суспільні відносини, то вона одразу реагує на них прийняттям відповідних нормативно-правових актів або утворенням певних норм. За таких умов діяльність суб'єктів можлива лише у способи, визначені державою [24, с. 107]. На цьому етапі у норм права виникає правова модель юридичного факту, тобто правова сторона фактичного явища реальної дійсності. Якщо конкретне явище збігатиметься з цією правовою моделлю, воно набуде юридичного значення і породить певний наслідок, також передбачений в цій нормі.

Іншими словами, стадія правового регламентування повністю збігається з процесом нормотворення. Фактично, це безперервний процес, який триває постійно, адже кожного разу із розвитком суспільних відносин норми права вимагають того, щоб бути зміненими, а якщо відповідних норм права немає, тоді виникає необхідність їх запровадження. На стадії нормотворення складається меха-

нізм правового регламентування як сукупність правовідносин в їх різноманітності та варіативності. Вже на цій стадії нормотворець складає певну програму дій — мапу поведінки, якою передбачає розвиток подій при вчиненні певних дій або у разі утримання від їх вчинення. По суті, це загальний варіативний алгоритм дій учасників цивільних правовідносин, який будується за загальним правилом складання норм права, а саме за принципом: якщо — то — інакше. Тобто якщо особа вчинить певну дію, настане наслідок у визначеній формі, інакше — настане інший наслідок.

Саме на цій стадії фіксуються правові моделі юридичних фактів (їх юридична сторона), яка в подальшому має бути реалізована. Чим більше варіативних ситуацій передбачено нормою права, тим більше зазначена норма і механізм правового регулювання наповнюються реальним змістом і стають більш ефективними. Якщо ж норми права були утворені з порушенням нормопроектувальної техніки, то відповідні правові моделі будуть працювати неналежним чином, що робить весь механізм правового регулювання і, зокрема, стадії виникнення прав та правореалізації дефектними та переносить у «зону ризику» належного функціонування. Отже, саме від першої стадії правового регулювання багато в чому залежить його належне подальше функціонування.

Друга стадія правового регулювання характеризується виникненням прав і обов'язків у конкретних суб'єктів на основі дії правових норм. Вже на стадії створення правових норм відповідні суб'єкти правотворчості передбачають, які права та обов'язки матимуть учасники правовідносин, і закріплюють їх у нормі права [24, с. 107]. Виникнення прав та обов'язків у конкретних суб'єктів завжди пов'язується з наявністю певних юридичних фактів. В переважній більшості в цивільних правовідносинах їх учасники самотійно на добровільній та договірній засадах визначають ті права та обов'язки, які вони матимуть у правовідносинах, у зв'язку з чим добровільно реалізують ті норми права, а також положення договорів, що визначають відповідні права та обов'язки. В іншому випадку реалізація цивільних прав та виконання обов'язків забезпечується прямими приписами держави. Тобто це те, про що казав С. Алексєєв: якщо сторони в приватноправових відносинах не визначили коло та обсяг своїх прав і обов'язків, вони мають чинити у спосіб та у межах, визначених положеннями нормативно-правових актів, що врегульовують відповідні відносини.

Іншими словами, якщо на першій стадії дії механізму правового регулювання закладається його модель або, як ми її назвали, програма дій, то на другій стадії зазначена програма починає реалізовуватися, фактично вона запускається. Підставою для її запуску є та обставина дійсності, правова модель якої передбачена відповідною нормою права (юридичний факт). З цього моменту учасники відносин починають вчиняти свої дії у певному правовому полі, в межах якого врегульовуються нормами права. Тобто із настанням юридичного факту виникають правовідносини, в межах яких їх учасники реалізують свої права та обов'язки.

Третя стадія правового регулювання полягає в реалізації суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, коли права і обов'язки конкретних учасників суспільних відносин здійснюються в реальних суспільних відносинах, завдяки чому норма права знаходить своє матеріальне вираження. При цьому в механізмі правового регулювання третя стадія його функціонування, тобто правореалізація, передбачає дії суб'єктів правовідносин, спрямовані на використання своїх прав. Це може бути як одна дія, так і певна сукупність взаємопов'язаних дій, однак характерним для третьої стадії є те, що фактично із правореалізацією, з одного боку, досягається мета правового регулювання, яка проявляється в упорядкуванні суспільних відносин [7, с. 34; 24, с. 107–108], а з другого — вичерпується зміст правовідносин у зв'язку з тим, що фактично реалізація прав поступово припиняє обов'язки, що їм кореспондують, а отже, в цілому припиняються правовідносини. Тобто саме факт виконання програми, передбаченої нормами права, слугує точкою, яка є останньою для відповідної моделі. На цьому ж етапі відбувається припинення права або правовідносин, тобто настає наслідок, передбачений у нормі права, яка містить і правову модель реальних обставин життя, у разі настання юридичного факту.

Слід пам'ятати, що аналізований нами механізм правового регулювання суспільних відносин зображено в дещо спрощеній формі. Мається на увазі, зокрема, те, що стадію встановлення правових моделей юридичних фактів, тобто нормотворення буде розглянуто більш детально в подальших підрозділах монографії, адже весь процес нормотворення є досить специфічним. При цьому лише в рамках узагальненого розгляду механізму правового регулювання можна розглядати цей процес в дещо спрощеному вигляді.

Що стосується стадії виникнення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, то підставою для такого виникнення може слугувати як один юридичний факт, так і їх сукупність, тобто фактичний склад. При цьому для спричинення таким юридичним фактом або фактичним складом певних наслідків норма права може встановлювати певні умови, у зв'язку з чим процес виникнення прав так само є досить структурованим.

Правореалізація в механізмі правового регулювання взагалі представлена досить абстрактно, оскільки правовідносини вичерпуються у зв'язку з повною реалізацією особою, наділеною правами, таких прав. З припиненням суб'єктивних прав юридичні обов'язки, що їм кореспондують, припиняються автоматично.

Як зазначав С. Алексєєв, всім трьом стадіям правового регулювання відповідають три основні елементи чи частини механізму правового регулювання — юридичні норми для першої стадії, правовідносини — для другої, та акти правореалізації — для третьої [7, с. 34].

Враховуючи наведене, можна зробити такі висновки. По-перше, правоприпинення є невід'ємною частиною механізму правового регулювання, оскільки з ним можуть бути пов'язані якщо не припинення прав та обов'язків сторін, то щонайменше припинення дії механізму правового регулювання конкретного суспільного правовідношення. Крім того, реалізація учасниками цивільних правовідносин своїх прав також може розглядатися як юридичний факт, що спричиняє наслідок у формі припинення прав, обов'язків та правовідносин в цілому. По-друге, правоприпинення в такому ключі може розглядатися як наслідок дії відповідного юридичного факту і як елемент завершальної стадії правового регулювання.

Якщо говорити про роль юридичних фактів на стадії правового регулювання, то вони пов'язані з кожною з них. На першій стадії створюється потенційна можливість для виникнення юридичного факту, якого ще немає, оскільки на стадії нормотворчості створюється лише юридична складова юридичного факту, яка в майбутньому має бути доповнена фактичною. На другій стадії, тобто на стадії виникнення прав та обов'язків, юридичний факт відіграє роль необхідної та достатньої підстави для такого виникнення. Тобто саме юридичний факт є єдиним елементом між першою та другою стадією механізму правового регулювання, крім того, в силу

таких особливостей, цей юридичний факт є правостановлюючим. На третій стадії юридичний факт є необхідною підставою для припинення дії механізму правового регулювання, а тому і відповідних прав та обов'язків сторін (правовідносин), у зв'язку з чим має характер правоприпиняючого.

Кожна наведена стадія може розглядатися як окрема мікросистема або сукупність мікросистем інструментального (діяльнісного, процесуального) характеру. Тобто, оскільки механізм правового регулювання є діяльнісною системою, яка проявляється саме у своїй динаміці, він складається з окремих мікромеханізмів, зокрема механізму правотворчості, механізму правостановлення або виникнення права та механізму правореалізації, що поєднується з механізмом правоприпинення. Крім того, в межах дії цих механізмів можуть мати місце й інші мікромеханізми, наприклад механізм дії норми права тощо.

Таким чином, в цілому механізм правового регулювання складається з окремих механізмів, а етапи механізму правового регулювання — з трьох основних етапів, кожен з яких має свої етапи, що утворюють підетапи механізму правового регулювання. Що стосується предмета нашого дослідження, то найбільш повний його розгляд і реалізація поставленої мети може бути забезпечена частковим розглядом першого етапу правового регулювання і повним розглядом його третього етапу. Тож, для повноти дослідження необхідно розглянути порядок фіксації і встановлення правових моделей юридичних фактів на першому етапі регулювання, а також особливості структури та функціонування правоприпинення, що охоплює дію третього етапу функціонування механізму правового регулювання. Механізм правостановлення та фіксації правових моделей правостановлюючих юридичних фактів виходить за межі предмета цього дослідження.

Отже, механізм правоприпинення є невід'ємною частиною механізму правового регулювання, оскільки реалізація прав та обов'язків сторін і повне «вичерпування» змісту правовідносин спричиняє наслідок у вигляді їх припинення, у зв'язку з чим можна стверджувати, що завершальним етапом і, умовно кажучи, індикатором досягнення мети правового регулювання є функціонування механізму правоприпинення і його логічне завершення у формі спричинення наслідків, які проявляються у припиненні прав, обов'язків або правовідносин. Зважаючи на наведене, правоприпинення можна

розглядати як завершальний етап дії механізму правового регулювання та як наслідки, до яких він призводить.

По суті, юридичними наслідками дії механізму правоприпинення є припинення окремих прав та обов'язків учасників цивільних правовідносин або правовідносин в цілому.

Водночас слід зробити невеличку поправку щодо самого механізму правового регулювання. Як було зазначено, останнім його етапом є реалізація прав та обов'язків сторін правовідносин. Однак у деяких випадках останнім етапом механізму правового регулювання може бути етап правозастосування, який інколи підміняє етап правореалізації, наприклад, у разі прийняття відповідним органом державної влади акта, внаслідок якого припиняються права та обов'язки певної групи осіб, скажімо, в разі прийняття закону про націоналізацію. За таких умов правове регулювання відносин власності окремої групи осіб припиниться стадією правозастосування, коли відповідні суб'єкти владних повноважень вчинять певні дії.

Іншими словами, механізм правового регулювання майнових та особистих немайнових суспільних відносин може розглядатися в двох основних формах залежно від того методу, яким врегульовано суспільні правовідносини і яким чином досягається мета правового регулювання — діями сторін правовідносин або ж суб'єктами публічної адміністрації. У першому випадку механізм правового регулювання завершується правореалізацією, тобто активними діями суб'єктів права, що перебувають у конкретних правових відносинах. Такій дії механізму правового регулювання та його етапам властиве диспозитивне регулювання. Разом із тим у деяких випадках задоволення інтересів учасників цивільних правовідносин може відбуватися діями третіх осіб — суб'єктів публічної адміністрації, тобто суб'єктом, який не є активним учасником цивільних правовідносин і входить до них виключно в силу необхідності виконання своїх публічно-правових обов'язків. В такому разі останнім етапом механізму правового регулювання буде не правореалізація, а правозастосування, внаслідок якого і будуть припинятися відповідні правовідносини.

Як зазначав з цього приводу С. Алексєєв, у такому аспекті механізм правового регулювання ще можна розглядати і з точки зору діяльності компетентних органів. У цьому випадку предметом аналізу стають правові форми діяльності органів держави та суспільства, що здійснюють правове регулювання, а не сукупність право-

вих засобів впливу на суспільні відносини. Тобто в такому сенсі питання діяльності органів держави може розглядатися в аспекті механізму правового регулювання з погляду нормотворення, тобто складання механізму правового регулювання в цілому, а також з погляду правозастосування, якщо механізм правового регулювання завершується діяльністю органів державної реєстрації прав. Зважаючи на наведене, правоприпинення буде невід'ємною частиною механізму правозастосування.

Основними сторонами правового регулювання є нормотворча та правозастосовна діяльність компетентних органів. У свою чергу, правозастосовна діяльність, яка характерна для третього етапу функціонування механізму правового регулювання, може перебирати на себе властивості приватноправового регулювання майнових відносин в силу того, що правозастосовна діяльність здебільшого має індивідуальний характер, оскільки переважно спрямована на застосування правових положень до конкретної ситуації. Зважаючи на наведене, у процесі такої діяльності суб'єкти правозастосування виконують той творчий процес застосування права, який суб'єкти правореалізації могли б виконати у випадку, якщо б така можливість була встановлена на рівні положень законодавства або домовленістю сторін, у зв'язку з чим дія механізму правового регулювання завершувалася б правореалізацією, а не правоприпиненням [7, с. 31, 103].

Якщо наводити конкретні приклади з практики правозастосування, то можна змодельувати ситуацію з договором постачання, в якому після виконання постачальником своїх обов'язків припиняються права замовника, у зв'язку з чим вичерпується зміст правовідносин і вони також припиняються. Так само відбувається з абсолютними правовідносинами, коли відносини власності припиняються в результаті відчуження речі. У такому разі реалізація відчужувачем свого права на визначення юридичної долі фактично припиняє обов'язок необмеженого кола інших суб'єктів щодо його непорушення стосовно відчужувача. Правове регулювання припиняється правореалізацією. Разом із тим, наприклад, при винесенні судом рішення про визнання права власності за однією особою інша сторона спору позбавляється права власності, на підставі чого механізм регулювання відповідних правовідносин стосовно такої сторони припиняється вже не правореалізацією, а правозастосуванням, оскільки в основу діяльності суду закладено діяльність із застосу-

вання положень права до спірних правовідносин. Схожа ситуація може виникнути при конфіскації майна в примусовому порядку, або примусовому викупі земельної ділянки для суспільних потреб, при прийнятті спеціальними суб'єктами публічної адміністрації, наприклад Антимонопольним комітетом України, актів, якими забороняється визначеним у них суб'єктам надавати певні цивільні послуги, або, скажімо, створення такими суб'єктами умов, що відповідно до положень законодавства припиняють правовідносини (наприклад, позбавлення певного суб'єкта ліцензії на провадження окремого виду діяльності).

Хоча зазначені дії мають характер правозастосування в публічних відносинах, така діяльність, безумовно, може впливати і на конкретні приватноправові відносини, що виникають між їх учасниками, і навіть припиняти їх. У зв'язку з цим подібну діяльність можна розглядати як третю стадію правового регулювання суспільних відносин, що мають приватний характер.

Більше того, треба брати до уваги і той факт, що в деяких випадках механізм правового регулювання може припинити свою дію внаслідок настання певної обставини, яка має характер юридичного факту — події, і в такому разі припинення механізму правового регулювання відбувається об'єктивно без етапу правореалізації або правозастосування, а внаслідок лише прямої та безпосередньої дії відповідних положень законодавства, що були спроектовані на першому етапі функціонування механізму правового регулювання. Однак, зважаючи на це, чи можна говорити, що функціонування механізму правового регулювання припиняється на другій стадії — тобто на стадії виникнення прав та обов'язків учасників цивільних правовідносин, а фактично з механізму правовстановлення? Звичайно, ні. Адже механізм правовстановлення не може бути одночасно і механізмом правоприпинення для одних і тих самих прав, бо в такому разі він нейтралізує дію самого себе, в результаті чого припинення прав відбувається вже на стадії встановлення юридичних моделей юридичних фактів, коли ще немає прав та обов'язків, а отже і немає чого припиняти.

В цілому можна виділити два типи механізму правового регулювання. Перший тип є традиційним і він реалізовується, якщо у правовідносини не втручаються інші об'єктивні обставини. Такий механізм правового регулювання проходить три основні етапи — етап фіксації правових моделей, етап виникнення прав та етап пра-

возастосування чи правореалізації. За наведених обставин факт реалізації або застосування права по суті є юридичним фактом, який слугує відправною точкою дії механізму правоприпинення. У зв'язку з цим в такому механізмі правоприпинення є частиною механізму правоприпинення або правореалізації.

Другим типом механізму правового регулювання є механізм, у функціонування якого втручаються об'єктивні обставини дійсності, що не дають традиційному механізму відбутися повністю і перейти від стадії виникнення прав та обов'язків до стадії правореалізації чи правозастосування. Після етапів створення норм права та виникнення прав і обов'язків учасників цивільних правовідносин у такому разі настає третій етап — правоприпинення, який представлений функціонуванням окремого механізму правоприпинення. За таких умов етап правореалізації чи правозастосування підміняється етапом правоприпинення.

Це класичні механізми правового регулювання, однак залежно від обставин і просування конкретних правовідносин третім елементом може бути або механізм правореалізації (правозастосування), або механізм правоприпинення. В першому випадку механізм правоприпинення є невід'ємною частиною механізму правореалізації або правозастосування, таким собі мікромеханізмом. У другому випадку — окремим самостійним механізмом і стадією механізму правового регулювання. Варто звернути увагу, що за наявності стадії правореалізації та правозастосування механізм правоприпинення не може розглядатися окремо як четверта стадія, оскільки такий поділ матиме умовний характер: не можна розірвати юридичний факт (причину) та його наслідок в два етапи. За таких умов правореалізація (правозастосування) є правоприпиняючим юридичним фактом, який має спричинити наслідки в межах цього ж етапу. В протилежному випадку правореалізація в цілому розглядатиметься як окрема стадія, а потім як початок ще й четвертої стадії.

З наведеного випливає, що правоприпинення також можна розглядати як сукупність способів та юридичних засобів досягнення мети правового регулювання. Однак такі засоби та способи мають об'єктивний характер і, як правило, не піддаються зміні суб'єктом правореалізації. Механізм правоприпинення є сукупністю елементів, що діє відповідно до програми, передбаченої нормою права, у зв'язку з чим для зміни порядку дії механізму правоприпинення учаснику цивільних правовідносин необхідно щонайменше внести

зміни у відповідне положення нормативно-правового акта, чим змінити порядок дії механізму правоприпинення, а потім внести зміни у конкретний механізм правоприпинення, якщо правочин має двосторонній характер, оскільки все одно до таких відносин має застосовуватися законодавство і умови зобов'язання, що були чинними на момент виникнення відповідних правовідносин. Механізм правоприпинення можна розглядати як засоби досягнення мети правового регулювання цивільних майнових відносин, однак які функціонують за певною програмою, що на стадії їх функціонування фактично не може бути змінена суб'єктом правореалізації. Водночас окремий суб'єкт правореалізації або правозастосування може уповільнювати або прискорювати дію відповідного механізму, якщо його участь у дії такого механізму є обов'язковою.

В цілому всі три механізми, що належать на макрорівні до механізму правового регулювання майнових відносин, можна розглядати як способи та засоби досягнення мети механізму правового регулювання, оскільки без цих систем досягти такої мети неможливо.

Мета правового регулювання, мета механізму правового регулювання і мета правоприпиняючих фактів співвідносяться як загальне і часткове. Основною метою правового регулювання є упорядкування суспільних відносин. Метою механізму правового регулювання є задоволення інтересів суб'єктів права, встановлення та забезпечення правопорядку, а основною метою правоприпиняючих юридичних фактів є настання найближчого наслідку — припинення права, правовідносин або певного юридично значущого стану. Отже, кінцевою метою правового регулювання є настання певного наслідку за посередництва правоприпиняючих юридичних фактів для суб'єктів права. І настання саме бажаного наслідку забезпечує правопорядок і упорядкування суспільних відносин правом.

Водночас процес реалізації права також можна розглядати як систему засобів і заходів, спрямованих на досягнення цілей, які закріплені в нормі права. Досягнення ж мети, яка обумовлена нормою права і є результатом вчинення визначених дій суб'єктами права відповідно до волі (вимог) законодавця. Тобто моментом завершення реалізації права є досягнення її результату, що пов'язується з правомірною поведінкою суб'єктів [60, с. 7].

Правовими засобами, на думку В. Красовської, можна вважати такі правові явища, як норми та принципи права, правозастосовчі акти, юридичні факти, договори, суб'єктивні права, юридичні

обов'язки, заборони, пільги, покарання, акти реалізації прав та обов'язків тощо. Саме правові засоби надають специфічність галузям та інститутам права. Категорія «правові засоби» дозволяє узагальнити всі явища (інструменти та процеси), які покликані забезпечити досягнення цілей, зафіксованих у законодавстві. Головним у теорії правових засобів є те, які соціальні завдання вони можуть вирішувати, де та яким чином їх можна застосовувати у практичній правовій діяльності для досягнення соціально корисних результатів. Правові засоби як поняття покликані визначити функціональну, нібито прикладну сторону системи права

Можна погодитися з переважною більшістю вчених, що під способами правового регулювання розуміються шляхи юридичного впливу, викладені в юридичних нормах та інших елементах правової системи. Наприклад, М. Александров зазначав, що в процесі правового регулювання право може впливати на суспільні відносини у такий спосіб: а) шляхом доведення змісту нормативних приписів до всезагальної уваги учасників відносин; б) за допомогою ідеологічного обґрунтування сформованих норм; в) шляхом створення загрози застосування санкцій або заходів суспільного впливу. У свою чергу С. Алексєєв чітко зазначав, що вплив права на суспільні відносини здійснюється шляхом надання його учасникам прав та накладення на них обов'язків. Тобто таке правове регулювання на думку вченого безпосередньо не пов'язане з можливістю державного примусу. Тобто особи діють певним чином лише тому, що мають право або обов'язок чинити таким чином.

Зважаючи на наведене, шляхами впливу права на суспільні відносини у процесі їх регулювання є: а) наділення суб'єктів суб'єктивними правами; б) покладення на них юридичних обов'язків; в) загроза застосування заходів державного або суспільного примусу; г) забезпечення державного примусу [7, с. 20].

Значення засобів механізму правового регулювання важко переоцінити з огляду на їхні функції. Важливою функцією правових засобів є досягнення мети правового регулювання, яка полягає у задоволенні інтересів суб'єктів права, що відображає місце та роль правових засобів у механізмі правового регулювання. Функцією правових засобів є також і впорядкування суспільних відносин за допомогою правових механізмів та способів вирішення соціальних завдань і конфліктів, які перешкоджають задоволенню інтересів суб'єктів права [154, с. 84–86].

Механізм правового регулювання, як сукупність засобів та способів досягнення мети права і врегулювання суспільних відносин, має свої особливості, відправну точку дії та мету, з досягненням якої можна говорити про спрацювання самого механізму.

З цього приводу дуже слушною є позиція С. Погрібного, який вважав, що механізм правового регулювання — це лише механізм передачі регуляторної енергії дій суб'єкта правового регулювання, в результаті яких створюється норма права, на конкретне суспільне відношення взагалі (об'єкт правового регулювання) і поведінку її суб'єктів зокрема (предмет правового регулювання). Як свій початковий елемент такий механізм отримує кінцевий результат регуляторних дій суб'єкта правового регулювання — норму права. Кінцевим же елементом цього механізму, на думку С. Погрібного, є стан відповідності фактичної реалізації суб'єктами цивільних правовідносин своїх суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків тому «шаблону», який закладено у нормі права. Інакше кажучи, кінцевим елементом у такому механізмі є матеріалізація мети цивільно-правового регулювання: відповідність фактичного стану регульованих суспільних відносин ідеальним моделям, закладеним у нормі [246, с. 51].

Що стосується першої стадії функціонування механізму правового регулювання, то вона пов'язана з правоприпиняючими юридичними фактами і механізмом правоприпинення в частині фіксації правових моделей правоприпиняючих юридичних фактів і умов, за яких вони припиняються. Як ми зазначали вище, механізм закріплення правових моделей, тобто норм права, по суті є механізмом нормотворчості, який має свої стадії та порядок функціонування. Виділяють чотири стадії функціонування цього механізму: а) визначення кола суб'єктів — учасників правовідносин; б) визначення об'єктів регулювання; в) визначення моделей поведінки осіб; г) фіксація юридичних фактів. Саме на останній стадії правові моделі прив'язуються до підстав виникнення та припинення прав, обов'язків чи правовідносин [108, с. 35]. Таким чином, механізм правоприпинення встановлюється саме на першій стадії механізму правового регулювання.

Підбиваючи підсумки питання механізмів правового регулювання майнових відносин, слід зазначити, що саме механізм правового регулювання в розглядуваному нами ракурсі є найбільш широким поняттям серед інших механізмів, які лише конкретизують його

частину і обумовлюють відповідний ракурс розгляду в абстрагуванні від всього механізму правового регулювання і його інших елементів. Наприклад, соціальний механізм права, до складу якого входять щонайменше дві стадії – виникнення соціальних передумов та власне дія права [311, с. 108], хоча дещо і виходить за межі механізму правового регулювання, однак умовно охоплює першою стадією першу стадію механізму правового регулювання – створення правових моделей і фіксація юридичних фактів, а другою стадією – стадію виникнення прав та обов'язків та стадію правореалізації (правозастосування, правопріпинення) залежно від механізму. Механізм досягнення мети правового регулювання охоплює такі стадії правового регулювання, як стадії виникнення прав та обов'язків та стадію правореалізації (правозастосування, правопріпинення). Механізм дії норм права залежно від характеру норми деталізує порядок дії окремої частини механізму виникнення права та обов'язків (механізм правовстановлення), механізму правореалізації, правозастосування чи правопріпинення. По суті, розгляд окремого механізму, пов'язаного з механізмом правового регулювання, є проявом структурного підходу до дослідження самого механізму правового регулювання, який проявляється в дослідженні певних його частин.

Отже, ми розглянули найбільш загальні особливості функціонування механізму правового регулювання та визначили роль правопріпинення в ньому. Такий ракурс повністю відповідає предмету нашого дослідження, однак у дослідженнях, присвячених загально-теоретичній правовій проблематиці, наукова розробленість механізму правового регулювання перебуває на досить високому рівні, у зв'язку з чим у відповідних дослідженнях поряд з таким механізмом розглядаються механізм правового впливу, механізм правотворчості та механізм реалізації норм права як окремі елементи механізму правового регулювання або автономні юридичні одиниці [24, с. 104].

Наведене підтверджує висновок, що в основу функціонування механізму правового регулювання та всіх інших механізмів покладено юридичні факти. Саме вони, будучи самостійним елементом механізму правового регулювання, приводять останній в дію.

Таким чином, справедливим і обґрунтованим є твердження В. Ісакова про юридичні факти: «Головна їх задача – “увімкнути” механізм вирішення соціальної ситуації, привести в дію правову

програму. Таким чином, юридичні факти — наскрізний елемент правового регулювання, який присутній як у цілісному, так і в ситуаційному розрізах» [108, с. 35]. Разом із тим слід звернути увагу на те, що механізм правового регулювання є досить складним явищем, який об'єднує у собі цілу систему дій і явищ, що впливають одне на одне. Зокрема, стимулюючий і мотиваційний вплив права поза конкретним правовідношенням видається нереальним у зв'язку з відсутністю відповідного механізму, наприклад суб'єктивного права. З другого боку, в межах правової форми реальним є підвищення психологічної ефективності права як дієвого засобу саморегуляції особистості і важливого стимулу її саморозвитку [280, с. 18].

РОЗДІЛ II

ЮРИДИЧНІ ФАКТИ ЯК ПІДСТАВА ПРИПИНЕННЯ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ І ОБОВ'ЯЗКІВ

2.1. Поняття та ознаки правоприпиняючих юридичних фактів

Юридичні факти як юридичні явища завжди вкликали інтерес науковців усіх сфер юридичної науки. З їх існуванням пов'язується процес виникнення, зміни і припинення прав, окремих правомочностей, обов'язків або ж цілих правовідносин. Фактично, вони є двигуном суспільних відносин і визначальним фактором їх динаміки.

Зважаючи на проведене в попередньому розділі дослідження юридичних фактів, можна зробити висновок, що правоприпиняючим юридичним фактом є конкретні обставини, які містяться в гіпотезі правової норми і з якими ця норма пов'язує настання наслідку у вигляді припинення прав чи правовідносин.

Для розуміння правоприпиняючих юридичних фактів важливим є визначення ознак, які притаманні правоприпиняючим юридичним фактам. У цьому випадку можна виділити загальні ознаки, певним чином характерні для всіх юридичних фактів, і спеціальні — притаманні лише правоприпиняючим юридичним фактам. Логічно почати із загальних. Взавши в основу визначення юридичних фактів як передбачених гіпотезою правової норми конкретних обставин, з настанням яких виникають, змінюються або припиняються правовідносини [164, с. 60; 376, с. 79], можна казати, що це визначення поєднує два нерозривно пов'язаних аспекти: матеріальний і юридичний. За своїм змістом, це реальні життєві факти, явища дійсності — події або дії. Отже, йдеться про матеріальний (а точніше «реальний») факт. Але, з другого боку, цей реальний факт, будучи передбаченим нормою права, породжує відповідні правові наслідки, а тому є не просто «фактом реальності», а виступає як факт юридичний. Із зазначеного О. Кутателадзе окреслює основні ознаки правової категорії юридичних фактів. Такими ознаками є те, що юридичні факти виступають як обставини конкретні,

індивідуальні, які існують у певній точці часу і простору, а також певним чином об'єктивовані назовні і характеризують наявність або відсутність певних явищ матеріального світу. Крім цього, вони прямо або непрямо передбачені нормами права, зафіксовані в установленій законодавством процедурно-процесуальній формі, спричиняють передбачені законом правові наслідки і мають інформативний характер.

Конкретність юридичних фактів проявляється в тому, що ними не можуть бути думки, події внутрішнього духовного життя тощо [164, с. 60]. Надання правового значення (характеру) тим чи іншим обставинам залежить від волі законодавця, а не від учасників правовідносин, хоча без них ці обставини могли і не настати. Не право породжує факти, вони виникають та існують поза ним, але право надає їм статусу юридичних з метою їх регулювання та упорядкування суспільних відносин [374, с. 85]. Разом із тим законодавець у певних випадках враховує суб'єктивну сторону дій (вину, мотив, ціль) як елемент складного юридичного факту, такого, наприклад, як правопорушення. Доцільно зауважити, що правова поведінка є також одним із видів юридичних фактів. У цьому разі правова поведінка розглядається як підвалина зміни стану правових відносин, як конкретні життєві обставини, виникнення яких залежить від волі людей і які описані в гіпотезах правових норм. Правова поведінка за своєю структурою складається з певних дій, в яких виявляється ставлення суб'єкта до інших суб'єктів права. Правовий вчинок є елементом правової поведінки.

Об'єктивність. Юридичні факти є об'єктивними, оскільки, по-перше, деяка їх частина не залежить від волі суб'єкта. Класичним прикладом може стати народження дитини. Хоч людина докладає всіх зусиль для того, щоб створити нове життя, впливати на всі біологічні процеси і закони вона не може, оскільки ці закони є об'єктивними, такими, що існують поза волею людини, можна лише пристосуватися до них і слідувати їм, але не змінювати. Так само і різноманітні природні явища: людина створює засоби захисту від них, або пристосовується до природних умов, або навіть прогнозує їх, але не може зупинити чи змінити. Об'єктивними юридичні факти є також в силу їх передбачення у нормах права. Вони закріплені у державних приписах, і, виникнувши внаслідок волі людини, одразу потрапляють в об'єктивну сферу, знаходять відображення в об'єктивній реальності.

Нааявність або відсутність певних явищ матеріального світу як ознака юридичного факту ґрунтується на тому, що юридичне значення можуть мати не лише позитивні (такі, що існують), але й так звані негативні факти (відсутність споріднення тощо), вважає О. Кутателадзе [164, с. 60], але з цим погодитися важко. Сама природа юридичних фактів полягає в тому, що вони сприяють створенню, зміні та припиненню цивільних правовідносин, правосуб'єктності, прав та обов'язків, а отже, мають активний характер. Відсутність споріднення — невдалий приклад, оскільки він не може породити чи змінити правовідносин. А якщо говорити про те, що він припиняє їх, то важко змодельювати таку ситуацію, оскільки спорідненість не припиняється просто так, має бути інший юридичний факт, який підтверджує її припинення, а сама відсутність споріднення буде виступати юридичною умовою настання певних наслідків. Увагу питанню пасивності юридичних фактів буде приділено нижче.

Індивідуальність. Юридичні факти складаються загалом із дій конкретних суб'єктів. Навіть у тих випадках, коли в якості юридичного факту виступають юридичні події, то останні також спричиняють вплив або на особистість, або на предмети цілком визначених конкретних суб'єктів, у протилежному випадку вони є байдужими для права [124, с. 103; 164, с. 60]. Юридичні факти також є індивідуальними, оскільки дії конкретних людей породжують правовідносини для конкретно визначених осіб. Але якщо ми говоримо про абсолютні правовідносини, то індивідуальність виражається у праві конкретної особи власника вільно володіти, користуватися і розпоряджатися своїм майном і в обов'язку невизначеного кола осіб не заважати конкретній особі — власнику здійснювати ці свої правомочності.

Просторова і темпоральна визначеність. Оскільки юридичні факти є конкретними життєвими обставинами, з якими законодавець пов'язує виникнення, зміну чи припинення правовідносин, правосуб'єктності, прав чи обов'язків, вони мають реально існувати у матеріальному світі, і, так би мовити, залишати певні сліди від свого існування. Юридичні факти мають темпоральні критерії. Незважаючи на те, що вони можуть породжувати, змінювати і припиняти правовідносини, самі юридичні факти проходять якщо не завжди три, то обов'язково дві із зазначених вище фаз. Як будь-яка обставина реальної дійсності, юридичні факти мають свій початок і

свій кінець. Вони зароджуються (відбуваються) і припиняються. Але вони завжди мають час існування. Існування юридичних фактів може вимірюватися в секундах, хвилинах, годинах, днях, тижнях, місяцях, роках. Частіше за все, коли справа доходить до встановлення моменту існування юридичного факту, він вже минув, а тому правозастосовча практика виробила різноманітний інструментарій встановлення часу існування юридичних фактів. Існуючи в певному часі, юридичний факт існує і в певному місці (просторі). Під місцем існування юридичного факту розуміють певну місцевість. Це може бути певний континент, країна тощо, але, як правило, в правозастосовній діяльності встановлюється конкретне місце, яке має юридичне значення (назва вулиці, номер будинку). Місце існування юридичного факту встановлюється законодавчо, імперативно, і недотримання вимог закону може призвести до непородження юридичним фактом жодних наслідків. Так, в ч. 4 ст. 5 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» визначено: «Державна реєстрація прав проводиться місцевими органами державної реєстрації прав виключно за місцем знаходження нерухомого майна, а саме: в містах Києві та Севастополі, місті обласного підпорядкування, районі» [259]. Іншим варіантом може бути можливість встановлення місця існування юридичного факту сторонами, як визначено у ч. 1 ст. 647 ЦК України: «Договір є укладеним у місці проживання фізичної особи або за місцезнаходженням юридичної особи, яка зробила пропозицію укласти договір, якщо інше не встановлено договором». Або взагалі вчинятися в будь-якому місці, наприклад, нанесення шкоди.

Нормативна формалізованість. Аналізуючи юридичні факти у правовому аспекті, як слушно звертає увагу М. Кучерявенко, необхідно враховувати те, що правового значення набувають не усі дії або події, а тільки ті, з якими пов'язуються певні правові наслідки, тільки ті життєві обставини, котрі передбачені нормами права. Саме тому встановлюється діалектичний взаємозв'язок і взаємозалежність: без правової норми не може бути юридичного факту, без останнього не можуть наставати правові наслідки. Жодний юридичний наслідок не впливає безпосередньо із правової норми, завжди необхідною умовою є юридичний факт — конкретна життєва обставина, встановлена правовою нормою [374, с. 86]. Факти стають юридичними не через певні внутрішні властивості, а в

результаті визнання їх такими державою, законом. Життя — безперервний ланцюг різноманітних фактів, дій, випадків, подій, проте не всі з них набувають юридичного значення, а лише ті, які зачіпають найсуттєвіші інтереси суспільства, входять до сфери правового регулювання і можуть спричиняти юридичні наслідки [33, с. 254]. В загальній теорії права класичною є структура норми права: гіпотеза, диспозиція та санкція. Гіпотеза норми права — це та її частина, що відповідає на запитання «якщо?» [147, с. 27; 257, с. 62]. Тобто при настанні такої дії або події починається правове регулювання суспільних відносин. З цього, на думку Ю. Данилюка, випливає, що юридичні факти закріплюються в гіпотезі правової норми [75, с. 16]. Дедалі більш поширеним серед науковців стає розмежування змісту правовідносин на фактичний і юридичний елементи. Відповідно до розмежування під фактичним елементом розуміють реально здійснювані учасниками правовідносин дії, спрямовані на реалізацію їх суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. До юридичного змісту включається традиційне його визначення як сукупності прав і обов'язків їх учасників (М. Строгович), так і можлива їх поведінка (П. Єлькінд) [297, с. 475]. Не можна ігнорувати позицію М. Рожкової, яка вносить точність у поняття юридичних фактів шляхом розмежування поняття «правова модель обставин» і «юридичний факт». Під правовою моделлю обставин вона розуміє абстрактну (типову) обставину, яку закріплено в гіпотезі норми права (чи декількох норм права) і з якими норма права пов'язує виникнення певних наслідків. Юридичний факт, вважає вона, традиційно розуміється як реально існуюча життєва обставина — явище чи процес. І тому визначення юридичного факту не може базуватися на розумінні його як правової моделі обставин. У зв'язку з цим юридичний факт представляється у вигляді явища об'єктивної реальності, відображеного у специфічній ідеальній системі — законодавстві [62, с. 733; 275]. Вважаємо, що така позиція є слушною, оскільки вносить точність у визначення юридичного факту, відмежовуючи фактичні обставини від їх нормативної моделі. Найвиразніше з'ясувати питання про нормативну силу факту можна на прикладі звичаєвого і договірної права. Обґрунтуванню нормативного або зобов'язального характеру факту служить сам факт його існування. Має бути так, як є. Правом первісно вважається у будь-якого народу те, що фактично здійснюється як таке. Тривале здійснення відповідно

до норм і водночас саме норма стає вже авторитетним велінням суспільства, тобто правовою нормою. Так вирішується проблема звичаєвого права. Звичай виникає з фактичного, яке постійно повторюється і вважається нормативним [80, с. 75]. Ми схильні розглядати юридичний факт як складне матеріально-ідеальне явище. Саме єдність матеріальної основи юридичного факту та його нормативної моделі відображає природу юридичного факту та характеризує його сутність [303, с. 10].

Юридичними фактами є лише ті обставини, котрі прямо або опосередковано зачіпають інтереси індивіда, суспільства, держави. Отже, юридичні факти — це такі обставини, які несуть в собі інформацію про стан суспільних відносин, котрі входять у предмет правового регулювання. Відтак ними виступають лише такі обставини, які прямо або опосередковано зачіпають права та інтереси особи, суспільства, держави, інших соціально-публічних утворень, ця ознака визначає матеріальну сторону категорії юридичних фактів [164, с. 60; 374, с. 86]. Як приклад можна навести думку Г. Дормидонтова, згідно з якою виникнення, припинення чи зміна юридичних відносин пов'язується не з однією якоюсь подією чи окремо взятим фактом; завжди до відомої події повинні приєднатися інші обставини, або вона має збігатися з іншими обставинами, або ж ціла низка подій має збігатися з іншими відомими подіями; навіть така проста подія, як знищення речі, наприклад, спричиняє юридичні наслідки тільки тоді, коли річ не була безхазяйною. Ця ознака юридичних фактів є дуже цікавою з точки зору припинення правовідносин, прав чи обов'язків. Несучи в собі певну інформацію, юридичні факти ніби доводять до відома людини, що правовідносини виникли, змінилися чи припинилися. У нашому випадку ця інформація є сигналом про те, що правовідносини припинилися в певний момент, що вони вже не існують. Правоприпиняючий юридичний факт є кінцевим етапом існування певних правовідносин, прав чи обов'язків і саме за допомогою юридичних фактів ми можемо отримати інформацію про динаміку суспільних відносин, про момент їх початку, зміни чи припинення, про їх стан та етап, на якому вони знаходяться. Саме тому юридичні факти є індикаторами суспільних відносин. Можливість несення юридичним фактом певної інформації опосередковано відображається в дослідженнях, присвячених предметам і засобам доказування. Так, порівнюючи юридичний факт і факт як явище об'єктивної дійсності, слід звернути увагу на

позицію В. Шевченка: «Коли йдеться про “факт” — це явище об’єктивної дійсності, умовно виділене з ланцюга найбільш значних взаємозв’язків та взаємозалежностей... Факт народжується в інформативному полі (тобто у полі, яке оточує і навіть виходить за межі соціально-нерівномірного суспільства) і породжує “інформацію”, яка кодується “фактичними даними” і постає перед нами у вигляді “доказової інформації” для встановлення істини про існування чи не існування того ж самого факту» [379, с. 104; 387, с. 316].

Наслідковість. Це ознака повністю характеризує всі юридичні факти і є їхньою основною функцією. Жодна обставина не може бути визнана юридичним фактом, якщо за цією обставиною право не визнає властивості встановлювати юридичні наслідки [11, с. 120; 270, с. 171]. При цьому зв’язок між юридичним фактом і наслідком, вважає О. Кутателадзе, може бути додатково охарактеризований за допомогою низки специфічних ознак: суб’єктивність такого зв’язку; кореляційний характер; гарантування системою юридичних засобів тощо [164, с. 60]. В цьому випадку суб’єктивність зв’язку між юридичним фактом та наслідком, який він спричиняє, не виключає об’єктивного характеру. Майже всі дії фізичної особи є усвідомлюваними, направленими на настання певного результату. Кожна дія чи бездіяльність має свою мету — певні наслідки, для чого вона (дія або бездіяльність) відбувається (існує). Водночас певні обставини об’єктивної дійсності можуть негативно впливати на стан психіки людини, що порушує її нормальне функціонування і призводить до неможливості адекватного відображення об’єктивної дійсності у психіці людини. В такому стані людина не здатна адекватно мислити або взагалі не керує своїми діями і не усвідомлює їх значення (як, наприклад, у стані патологічного сп’яніння чи гіпнотичного сну). Але навіть такі дії є юридичними фактами, оскільки, не будучи спрямованими на настання конкретних юридичних наслідків, можуть породити права та обов’язки для інших членів суспільства. Це є ще одним з проявів об’єктивованості юридичних фактів. Їх існування поза волею особи. Водночас події матеріального світу, позбавлені суб’єктивного чинника, можуть викликати юридичні наслідки просто перебуваючи в полі правової норми. Розглядаючи зв’язок між юридичним фактом і наслідком як причинно-наслідковий, необхідно звернутися до думки Л. Донської, яка вважає, що причинний зв’язок, що розглядається як категорія правова, ніколи не є зв’язком суто об’єктивним, бо завжди зачіпає діяльність чи без-

діяльність людини, водночас він ніколи повністю не позбавляється об'єктивного змісту. У причинному зв'язку як у правовій категорії поєднуються об'єктивна і суб'єктивна складові. Навіть коли наслідки дій чи бездіяльності особи настали виключно об'єктивно, відповідно до закономірностей природи, ці наслідки детерміновані дією чи бездіяльністю людини, що наділена свідомістю і волею [78, с. 380]. У зв'язку з цим, кажучи про характер причинно-наслідкового зв'язку між юридичним фактом і наслідком, слід вважати, що цей зв'язок має змішаний характер, але залежно від конкретних обставин має об'єктивний чи суб'єктивний нахил.

Стимульованість. В межах правової форми реальним є підвищення психологічної ефективності права як дієвого засобу саморегуляції особистості і важливого стимулу її саморозвитку [280, с. 18]. Юридичний факт, викладений у гіпотезі норми права, стає стимулом, коли особа пов'язує з ним настання бажаних для неї правових наслідків. Наприклад, для призначення пенсії особі необхідно мати страховий стаж. Тобто особа, яка розраховує отримати пенсію, повинна накопичити зазначений страховий стаж. Юридичний факт у цьому випадку виконує функцію стимулу, що є особливо важливо, коли правовим наслідком передбачається отримання житла, пенсії чи інших благ [155, с. 65].

Значення цієї функції дуже важко переоцінити, оскільки, юридичні факти, будучи стимулом для дій суб'єктів права, можуть регулювати суспільні відносини, впливати на їх перебіг, прогнозувати їх. Юридичні факти в такому разі стають поведирем людини у правовій дійсності. Остання в разі сумнівів, як їй діяти далі, має лише покластися на норми права і юридичні факти, які і посприяють настанню вигідних наслідків для людини. Юридичні факти стають знаками, підказками в юриспруденції, вони підштовхують людину до певних дій або бездіяльності. Норма права, в гіпотезі якої розміщений юридичний факт, містить і наслідок, який спричиняє цей факт і який має вигідний і позитивний характер для людини.

Дослідивши ознаки юридичних фактів, запропоновані в сучасних наукових працях [33; 95; 155; 164; 374; 376], не можна не звернути увагу на те, що в них нічого прямо не вказано про таку ознаку юридичних фактів, як їх подвійний характер. Цій властивості юридичних фактів приділена хоч і не велика, але значна увага в підручнику О. Скакун «Теорія держави і права», де зазначено: «...Один і той самий юридичний факт може бути правоутворюючим, право-

змінюючим, правоприпиняючим для суб'єктів, які є сторонами у правовідносинах. Так, факт смерті громадянина — обставина, що припиняє правовідносини між померлим і його дружиною, дітьми. Одночасно це є і правоутворюючим фактом, тому що після закінчення певного строку з дня смерті громадянина виникають правовідносини, пов'язані з реалізацією права дружини, дітей на спадщину» [293, с. 346]. У правозастосовчій діяльності таких юридичних фактів трапляється дуже багато. І, як у наведеному прикладі, вони можуть припиняти одні правовідносини і одночасно породжувати інші. Цю обставину жодним чином не можна вважати вадою чи недоліком правової системи чи конструкції правової норми. Її наявність свідчить лише про те, що всі суспільні відносини перебувають у взаємовпливі і взаємозалежності одні від одних, що є цілком природним явищем і властивістю нашого світу. Ця властивість є не обов'язковою, а швидше факультативною, оскільки не всім юридичним фактам вона притаманна. Потенційно всі юридичні факти мають подвійний характер і, припиняючи одні правовідносини, породжують інші чи навпаки, але іноді це яскраво виражено і прямо закріплено в нормах права, а іноді опосередковується іншими юридичними фактами, умовами чи обставинами.

Що стосується ознак, притаманних лише правоприпиняючим юридичним фактам, то до них можна віднести: припиняючий характер, регресивність інформації, регресивно-прогресивний відтінок при подвійному їх характері.

Припиняючий характер юридичних фактів вказує на те, що конкретні обставини об'єктивної дійсності припиняють правовідносини, права та обов'язки. Це означає, що з моменту настання цього юридичного факту юридичний зв'язок між суб'єктами права з приводу певного визначеного предмета припиняється, він вже не існує і всі дії або події, які раніше сприяли зміні цього юридичного зв'язку або його трансформації, перестають бути такими. Правоприпиняючий характер є основним для цього виду юридичних фактів. Вони закріплюються в нормах права для того, щоб припинити правовідносини. Це їх основна мета і направленість. Припиняючий характер юридичних фактів має дуже важливе регулююче значення, оскільки здебільшого саме правоприпиняючі юридичні факти визначають статус і правову природу наступних дій чи подій у правовідносинах. Передуючи чи переслідуючи інші юридичні факти в часі, вони змінюють їх природу. Наприклад, належне

виконання договору про надання послуг як правоприпиняючий юридичний факт припиняє його дію, і наступне надання послуг виконавцем вже буде правостановлюючим юридичним фактом, який встановить право виконавця на оплату наданих послуг. Водночас факти надання послуг у межах договору про надання послуг і до його фактичного виконання можна вважати правозмінюючими юридичними фактами, при цьому вони будуть змінювати не права, а стадію правовідносин. Можна сказати, що це фікція.

Правоприпиняючий юридичний факт ознаменовує кінець правовідносин. Він є певним позначенням закінчення. Ця ознака є основною, за якою правоприпиняючі юридичні факти можна виділити з-поміж інших, хоч для правозастосовної діяльності дуже важливою є подвійна властивість юридичного факту, коли один юридичний факт має подвійну природу, наприклад, припиняє і породжує правовідносини в один момент.

Регресивний характер інформації. Така властивість правоприпиняючих юридичних фактів проявляється в тому, що вони доводять те, що до них ці відносини принаймні виникли, а можливо, і змінювалися. Тобто вони існували певний період часу. Цивільні правовідносини, як і будь-яке інше явище об'єктивної дійсності, має свій початок і кінець, а тому їх закінчення автоматично підтверджує існування в майбутньому. Регресивність правоприпиняючих юридичних фактів проявляється ще й у тому, що він несе інформацію про минуле, і, як правило, не породжує правовідносин, а припиняє їх і підтверджує факт їх існування. Це кінцева точка. У правозастосовній практиці, зокрема в процесі доказування, правоприпиняючі факти мають свої особливості поряд з особливостями правостановлюючих і правозмінюючих юридичних фактів, з огляду на які і будується вся система доказування. Кожен з цих трьох видів юридичних фактів зафіксований у певній процесуально-процедурній формі, яка сприяє їх встановленню та спричиненню ними наслідків. Тому залежно від способу встановлення чи дослідження юридичних фактів можна йти паралельно виникненню, зміні чи припиненню правовідносин, або навпаки, тобто методом від супротивного. Проте слід пам'ятати, що більшість інформації, наданої правоприпиняючими юридичними фактами, є інформацією про історію правовідносин, а не про їх майбутне.

Регресивно-прогресивний відтінок при подвійному характері. Як зазначалося вище, деякі юридичні факти можуть мати подвійний

характер своєї дії. Вони спрямовані на досягнення двох протилежних за своєю природою результатів. Ці комбінації можуть бути різноманітними, але головне, щоб вони спрямовувалися на досягнення протилежних результатів, наприклад: виникнення — припинення, зміна — припинення, виникнення — зміна тощо. Юридичний факт, спрямований на настання двох однакових результатів, не має подвійного характеру дій, а залишається звичайним юридичним фактом. Поділ юридичних фактів на правовстановлюючі, правозмінюючі і правоприпиняючі склався давно і має під собою міцне доктринальне підґрунтя, а тому вводити нові види юридичних фактів, які лише певною мірою конкретизують вже існуючі, не має сенсу. Тому логічно розглядати подвійність спрямованості юридичних фактів не як окремі їх види, а лише як певні прояви існуючих. Отже, юридичні факти можуть спрямовуватися на настання протилежних результатів, однак це спрямування має різний характер, що і відрізняє поєднання спрямованості. Підставою віднесення поєднань до характеристики того чи іншого виду юридичних фактів має залежати від сили направленості юридичного факту. Силу направленості можна виміряти причинно-наслідковим зв'язком і позицією у часі. Так, наприклад, якщо смерть фізичної особи припиняє правовідносини між померлою особою і його рідними, то цей самий юридичний факт породжує інші відносини — відносини спадкування. Проте характерним є те, що в часі спочатку проявляється дія правоприпиняючої сторони юридичного факту, а лише потім, через певний проміжок часу, правовстановлюючої, водночас правоприпиняюча сторона юридичного факту стимулює правовстановлюючу, а не навпаки. Тобто особа спочатку вмирає, а потім виникають відносини спадкування, а не навпаки. І навіть якщо цей час досить нетривалий, все одно за часом правоприпиняюча властивість проявляється раніше, ніж правовстановлююча, а тому вона є сильнішою, адже без прояву правоприпиняючої властивості правовстановлююча не проявиться ніколи. Правоприпиняючу властивість юридичних фактів можна назвати регресивною, а правовстановлюючу — прогресивною, оскільки вона, на відміну від попередньої, спрямована вперед, на настання наслідків, які будуть існувати в майбутньому. На прикладі руху прав за посередництва правочину цю ситуацію можна пояснити словами В. Белова, який писав: «Передача права передбачає наявність хоча б нетривалого моменту в часі, коли одна особа (правопо-

передник або так званий ауктор) право вже передав, а інший (право-наступник) ще не прийняв...» [370, с. 72].

Багато залежить від нормативних конструкцій, закріплених у нормативно-правових актах, бо саме від формулювань, які в них містяться, залежить природа юридичних фактів.

Таким чином, беручи до уваги ознаки правоприміняючих юридичних фактів, досліджені вище, можемо зробити остаточний висновок, що правоприміняючі юридичні факти — це конкретні обставини дійсності, з правовою моделлю якої право пов'язує настання наслідку у вигляді припинення прав чи правовідносин.

Також юридичні факти можуть бути галузевими та міжгалузевими. В тій ситуації, про яку ми говоримо, юридичний факт припиняє, змінює чи створює нові правовідносини, не припиняючи попередніх. На відміну від прикладу зі спадкуванням це не горизонтальна взаємодія між юридичним фактом і нововиниклими правовідносинами, а вертикальна.

Приклад галузевої взаємодії. Колегія суддів судової палати у цивільних справах Верховного Суду України, розглянувши в судовому засіданні справу за позовом Особи 1 до Особи 2 про стягнення аліментів, встановила: у листопаді 2005 р. Особа 1 звернулася до суду із позовом до Особи 2 про стягнення аліментів на утримання повнолітнього сина. Зазначала, що до 1988 року перебувала з відповідачем у зареєстрованому шлюбі. Від шлюбу має сина — Особа 3, 1987 року народження. Посилаючись на те, що на момент звернення до суду їх син — Особа 3 є студентом II курсу денної форми навчання Тернопільського державного університету, де навчається на платній основі, просила стягнути з відповідача на її користь аліменти на повнолітнього сина у розмірі 1 000 грн у твердій грошовій сумі щомісяця до закінчення Особою 3 навчання в університеті. Рішенням Костопільського районного суду Рівненської області від 22 січня 2007 р. в задоволенні позову відмовлено. Рішенням апеляційного суду Рівненської області від 6 березня 2007 р. рішення Костопільського районного суду Рівненської області від 22 січня 2007 р. скасовано та ухвалено нове рішення. Позов Особи 1 задоволено частково.

Стягнуто з Особи 2 аліменти на утримання сина — Особи 3 по 100 грн щомісяця, починаючи з 6 лютого 2007 р. і до досягнення ним 23-річного віку.

У касаційній скарзі Особа 1 просить змінити рішення апеляційного суду, посилаючись на порушення судом норм процесуального права та неправильне застосування судом норм матеріального права. Колегія суддів вважає, що касаційна скарга підлягає задоволенню на таких під-

ставах: «...Якщо повнолітні дочка, син продовжують навчання і у зв'язку з цим потребують матеріальної допомоги, батьки зобов'язані утримувати їх до досягнення двадцяти трьох років за умови, що вони можуть надавати матеріальну допомогу (стаття 199 Сімейного кодексу України)...

Керуючись ст.ст. 336, 341 Цивільного процесуального кодексу України, колегія суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України вирішила касаційну скаргу Особа 1 задовольнити» [83].

Ця справа демонструє галузеву взаємодію юридичних фактів та механізм їх впливу на суспільні відносини за посередництва судового рішення. Суд постановив таке рішення на підставі ст. 199 Сімейного кодексу України (далі — СК України), тобто встановивши факт навчання сина відповідача у вищому навчальному закладі. Власне, освітні правовідносини є самостійними. Вони виникають внаслідок окремих юридичних фактів, змінюються і припиняються за їх посередництва. Це відносно відокремлені правовідносини. Однак факт їх існування породив (на підставі судового рішення) аліментні правовідносини, які також є відносно самостійними в рамках цивільного права. Тому ми можемо стверджувати, що наявність правовідносин також може бути юридичним фактом, який здатен породжувати, змінювати та припиняти правовідносини. Взаємодія є галузевою, оскільки обидва юридичні факти лежать у площині цивільного права.

Приклад міжгалузевої взаємодії. Згідно з ч. 2 ст. 75 СК України право на утримання (аліменти) має той із подружжя, який є непрацездатним, потребує матеріальної допомоги, за умови, що другий із подружжя може надавати матеріальну допомогу [292]. Можливість надання матеріальної допомоги визначається доходами одного із подружжя, оскільки, не маючи доходів, особа автоматично стає такою, що потребує допомоги. Тому, наприклад, якщо жінка потребує допомоги, то чоловік, маючи змогу надати таку допомогу (маючи доходи), зобов'язаний її надати. Отже, в разі безробіття обох з подружжя і відсутності в них інших доходів обов'язок з утримання не може бути реалізований фактично і він не виникає, але якщо, наприклад, чоловік вступає в трудові відносини з роботодавцем, то він починає отримувати дохід, у зв'язку з чим його сімейні відносини трансформуються і в нього виникає обов'язок з утримання дружини. Звісно, обов'язок з утримання (і зміна сімейних правовідносин) виникає за посередництва того ж юридичного факту,

внаслідок якого виникають трудові правовідносини, але повністю з цим погодитися не можна. Трудові правовідносини є досить складними, і при виникненні спору суд має встановити, чи перебуває той з подружжя, на якого законом покладений обов'язок з утримання, у трудових правовідносинах або ж ні. Іншими словами, факт виникнення трудових правовідносин не виключає факту їх припинення, тоді як факт наявності підтверджує їх існування. Саме тому більш зручно доводити факт існування правовідносин, а не факт їх виникнення. Отже, існування трудових правовідносин одного з подружжя надає право тому з подружжя, хто потребує допомоги, на отримання такої допомоги і, фактично, на виникнення відносин з утримання. Одні правовідносини, будучи юридичними фактами, породжують інші.

Можна навести ще одну цікаву точку зору на взаємодію юридичних фактів. Кодекс законів про працю України (далі — КЗпП України) в ст. 42 містить норму, яка визначає: «...При скороченні чисельності чи штату працівників у зв'язку із змінами в організації виробництва і праці переважне право на залишення на роботі надається працівникам з більш високою кваліфікацією і продуктивністю праці.

При рівних умовах продуктивності праці і кваліфікації перевага в залишенні на роботі надається:

1) сімейним — при наявності двох і більше утриманців...» [131].

В цьому випадку законодавець навмисно з позицій соціальної справедливості і соціального захисту пов'язав трудові і сімейні правовідносини. Трудові відносини в цій ситуації залежать від сімейних.

Ця конструкція є цікавою, особливо з огляду на думку С. Ісакова, який вважав, що від юридичних фактів відрізняються так звані юридичні умови — обставини, що мають юридичне значення для настання правових наслідків, але пов'язані з ними не прямо, а через проміжні ланки. Приклад наводиться такий: «Підставою цивільно-правової відповідальності є правопорушення. Але для її застосування, за загальним правилом, необхідна наявність таких умов, як протиправність дій, наявність шкоди, вина порушника, причинний зв'язок між протиправними діями і шкодою, що настала [359, с. 76]. Спільне між підставою правовідносин і умовою полягає у тому, що і перше і друге передбачається нормами права. Однак, якщо дія (бездіяльність), результати діяльності, події слугують підставою (причиною) виникнення, припинення правовідносин, то умова

сама по собі не породжує жодних наслідків [375, с. 127]. Тому хоча ч. 1 ст. 42 КЗпП України і містить у гіпотезі умову, однак вона не буде юридичним фактом, це лише юридичні умови. Хотілося б ще раз звернути увагу на визначення, надане у підручнику «Теорія держави і права» за редакцією К. Мокичева: юридичні факти – «це обставини, обрані державою з цілого ряду життєвих відносин і закріплені нею у гіпотезі правової норми як умова, що викликає певні правові наслідки» [376, с. 79]. У наведеному нами вище прикладі умова не спричиняє жодних юридичних наслідків, вона попереджає їх виникнення. Отже, юридичні факти здебільшого мають активний характер. Вони є каталізаторами та засобами настання певних юридичних наслідків, і як зазначалося вище, іноді для настання цих наслідків необхідно дотриматися певних умов. Механізм дії юридичних фактів можна зобразити схематично (додаток 1). Для того щоб юридичний факт спричинив наслідки, в деяких випадках, як у прикладі з цивільно-правовою відповідальністю, необхідна наявність певних умов, але це необов'язково. Щоб визначити, чи існують умови настання наслідків за наявності юридичного факту, треба уважно проаналізувати саму норму, її конструкцію, звернутися до доктринальних джерел і судової практики. Дуже важливо не сплутати юридичні умови від самого юридичного факту. Характерним для механізму дії юридичного факту є те, що і сам юридичний факт, і умови, і наслідки, які він спричиняє, розміщуються в одній нормі права, і для правильної дії юридичного факту необхідною умовою є додержання меж норми права. У протилежному випадку юридичний факт не буде юридичним за визначенням.

Повертаючись до питання правовідносин як юридичного факту, необхідно сказати, що здатність правовідносин бути юридичними фактами Г. Кикоть визначає як їх можливість «мінятися місцями». На його думку, у формі правовідносин втілюються найважливіші, найбільш значимі істотні зв'язки [119, с. 31]. Правовідносини, які породжують або сприяють породженню інших правовідносин, слід виділити в окрему групу юридичних фактів – сприяючі. Така необхідність обумовлюється тим, що, по-перше, вони мають ряд особливостей, які вирізняють їх з-поміж інших юридичних фактів, юридичних умов, складних юридичних фактів і фактичних складів, а по-друге, вони дають можливість досліджувати правову дійсність у

спектрі виникнення одних суспільних відносин за посередництва інших, тобто в меншому від юридичних фактів масштабі.

Сприяючі юридичні факти — це цілісні правовідносини, які сприяють виникненню, зміні чи припиненню цивільно-правових відносин, прав, обов'язків та правосуб'єктності. Співвідношення сприяючого юридичного факту з іншими юридичними фактами і суспільними відносинами можна зобразити схематично (додаток 2).

2.2. Роль та місце правоприняючого юридичного факту в механізмі правового регулювання цивільних майнових відносин

Юридичні факти є тими елементами, що забезпечують всю динаміку правовідносин, тобто їх виникнення, зміну та припинення, у зв'язку з чим відсутність юридичних фактів зумовлює повну інертність як правовідносин, так і правової системи в цілому.

При цьому, якщо брати до уваги ту обставину, що логічним завершенням будь-яких правовідносин є їх припинення (в результаті правореалізації або ж юридичного факту у формі юридичної події), можна говорити про те, що будь-який юридичний факт у правових відносинах, яким вони завершуються, є правоприняючим, навіть якщо такий юридичний факт відпочатку спрямовувався на реалізацію прав учасника правовідносин і мав форму акту правореалізації.

Таким чином, правоприняючий юридичний факт в тій чи іншій формі супроводжує не лише правовідносини, а й право в цілому, у тому числі його «дух».

Наприклад, при формуванні норми права, яка є моделлю поведінки учасника правовідносин, правоприняння як властивість юридичного факту представляється у формі «тіні» такої моделі поведінки, адже в деяких правових відносинах потенційно зазначена поведінка може спричинити наслідки у формі припинення прав або обов'язків учасників правовідносин. Така поведінка, спричинивши правоприняючі наслідки, набуває характеру правоприняючого юридичного факту. Це означає, що на етапі нормотворення, тобто закріплення правової моделі в приписі права, правоприняння є «тінню» моделі поведінки, а на стадії правореалізації відповідна модель поведінки стає правоприняючим юридичним фактом.

Разом із тим таке бачення правоприпиняючого юридичного факту лише в загальному вигляді визначає його місце в механізмі правоприпинення, однак для того, щоб з'ясувати його значення в практиці правозастосування, необхідно встановити взаємозв'язки між правоприпиняючим юридичним фактом та іншими елементами механізму правового регулювання майнових відносин, а саме нормою права, правовідносинами та актами правореалізації.

Для визначення всіх якостей правоприпиняючого юридичного факту в механізмі правового регулювання майнових відносин необхідно визначити його взаємозв'язки з іншими елементами такого механізму.

Що стосується норми права, то, як зазначалося в попередніх підрозділах нашого дослідження, зі встановленням правових норм право «прив'язує» моделі поведінки до реальності, до тих умов, в яких вони повинні реалізовуватися. Вони є своєрідним «ядром» у системі суспільних відносин, такою підсистемою, спираючись на яку право здійснює перетворення всього масиву зв'язків. Від повноти системи юридичних фактів безпосередньо залежить своєрідність і точність правової реакції [108, с. 35]. Норма права створює юридичну можливість виникнення, зміни і припинення правовідносин. Вона вказує на ті умови, обставини (факти), за наявності яких правові зв'язки починають рухатися. Закон спрямовує кожне правовідношення, визнаючи ті чи інші факти як підставу його руху, що включає виникнення, зміну або припинення правовідносин. Він є загальною й обов'язковою передумовою руху правовідносин цього виду. Підставою руху конкретного правовідношення є не закон, а визнані ним юридичні факти. Юридичний факт служить обов'язковою підставою для виникнення, зміни та припинення правовідносин. Навіть у тих випадках, коли закон покладає визначені обов'язки чи надає права, не передбачаючи для виникнення цих прав і обов'язків юридичних підстав, завжди існує визначений факт, з яким пов'язується наявність прав і обов'язків [133, с. 391]. В такому аспекті юридичний факт є тим явищем реальної дійсності, що надає нормі права руху, перетворюючи суб'єкт права на суб'єкт конкретних правовідносин [271, с. 519]. Має рацію В. Щербина, визначаючи юридичний факт як такий стан суспільних відносин, «поворот», «момент» в їх розвитку, з якими пов'язані певні юридичні наслідки (втручання правових норм у перебіг фактичних відносин) [393, с. 8].

Іншими словами, юридичні факти в механізмі правового регулювання є тими фактами реальної дійсності, з якими норми права пов'язують настання юридичних наслідків у формі виникнення, зміни або припинення цивільних правовідносин. Юридичні факти реалізують створювану матеріальними та вказаними вище юридичними передумовами можливість виникнення цивільного правовідношення. У свою чергу учасники правовідношення, будучи необхідною мірою правосуб'єктними, перетворюють таку можливість у дійсність, їх поєднують певні права та обов'язки.

Отже, виникнення цивільного правовідношення є результатом взаємодії зазначеного вище комплексу передумов. Тобто цивільне правовідношення виникає, змінюється та припиняється у зв'язку з тим, що нормами права регулюється певне суспільне відношення, учасники якого є необхідною мірою правосуб'єктними, і у зв'язку з настанням певних юридичних фактів. Кожна окремо взята матеріальна чи юридична передумова не спричиняє відповідних наслідків, вони можуть настати лише за наявності певної взаємодії між вказаними передумовами.

Правовідношення є результатом правового регулювання суспільних відносин з боку держави, оскільки існування необхідних юридичних передумов можливе лише за наявності тих чи інших правових норм, санкціонованих державою [153, с. 49–51].

Однак вихідною і, так би мовити, фундаментальною основою правового регулювання майнових відносин є все ж таки не юридичні факти та правовідносини, а саме норма права. Інші елементи механізму правового регулювання мають вторинний характер щодо норми права. Отже, норма права закріплює певну модель поведінки, змістом якої є певна програма дій особи. Така програма може надавати одній особі права, а іншій — обов'язки, що їм кореспондують, або ж наділяти певних осіб взаємними правами та обов'язками.

Таким чином, правовідношення є нічим іншим як оболонкою та правовою формою існування суспільних відносин. Правові відносини є певним полем, яке тримається на нормі (нормах) права і в межах якого мають місце юридичні факти та акти правореалізації. Для таких правовідносин є щонайменше два головних юридичних факти — вхідний та вихідний. Вхідний юридичний факт є правовою моделлю поведінки, яка закріплюється в нормі права і є підставою для виникнення відповідних правовідносин. До настання зазначе-

ного юридичного факту, що має правостановлюючий характер, є лише норма права, яка містить поки що нереалізовану модель поведінки. Коли ж відповідний юридичний факт настає, то відповідні правові відносини виникають. Вихідним юридичним фактом є обставина дійсності, внаслідок якої відповідні правовідносини припиняються. Разом із тим у межах правових відносин і в проміжок часу між вхідним та вихідним юридичними фактами можуть мати місце безліч інших юридичних фактів допоміжного і невизначального характеру. Вони також можуть спричинити наслідок у формі виникнення, зміни або припинення прав та обов'язків або окремих правомочностей суб'єктів правовідносин, тим самим змінюючи їх, але не припиняючи. Іншими словами, вхідний та вихідний юридичні факти для правовідносин мають суто правостановлюючий та правоприпиняючий характер відповідно, однак всі інші юридичні факти в межах цих правовідносин незалежно від свого характеру є для них правозмінюючими, адже вони лише призводять до наслідків виникнення, зміни або припинення відповідних прав та обов'язків учасників правовідносин або окремих їх правомочностей, але не спричиняють правостановлюючого або ж правоприпиняючого впливу на відповідні правовідносини в цілому. У зв'язку з цим на рівні окремих правових явищ вони можуть бути, наприклад, правостановлюючими або ж правоприпиняючими, однак для правовідносин вони є лише правозмінюючими.

Таким чином, поряд із правовідносинами можуть існувати щонайменше два «верховних» юридичних факти, які є підставою для виникнення та припинення правовідносин відповідно, а тому визначають їх юридичну долю існування, та невизначальні юридичні факти, які мають місце в межах існуючих правовідносин, однак не можуть їх припинити.

До речі, слід зважити на дуже важливу особливість — це те, що вхідний (правостановлюючий) юридичний факт перебуває поза правовими відносинами, оскільки на момент його настання їх ще не існує, а вихідний — в межах правовідносин, оскільки на момент його настання вони мають існувати, бо в іншому разі правоприпиняючий юридичний факт не може настати взагалі, оскільки немає чого припиняти.

Також слід зазначити, що в юридичній літературі виділяють так звані правореалізуючі юридичні факти, які не спричиняють наслідки у формі виникнення, зміни або припинення прав та обов'язків

сторін правовідносин, а є діями, спрямованими на безпосередню реалізацію. Такі юридичні факти є актами правореалізації.

Особливістю правореалізуючих юридичних фактів є те, що вони можуть бути прямо не передбачені нормою права або умовами цивільно-правового договору, однак впливають з них. Наприклад, за договором поставки продавець (постачальник), який здійснює підприємницьку діяльність, зобов'язується передати у встановлений строк (строки) товар у власність покупця для використання його у підприємницькій діяльності або в інших цілях, не пов'язаних з особистим, сімейним, домашнім або іншим подібним використанням, а покупець зобов'язується прийняти товар і сплатити за нього певну грошову суму (ст. 710 ЦК України) [360]. Ланцюг юридичних фактів у правовідношенні з виконання договору поставки можна представити за допомогою такого прикладу. Товариство з обмеженою відповідальністю «Мрія» уклало договір поставки з товариством з обмеженою відповідальністю «Електрон». За договором зобов'язана особа (ТОВ «Електрон») мала поставити покупцю 150 телевізорів трьома рівними партіями протягом трьох місяців з моменту укладення (5 вересня, 5 жовтня і 5 листопада). Дві перші партії по 50 телевізорів були успішно поставлені, що підтверджується актами приймання-передачі, а від останньої покупця відмовився на підставі того, що всі 50 телевізорів мали суттєву ваду дисплеїв (пошкодження матриці), усунення якої потребує тривалого часу. Інших 50 телевізорів продавець не мав. Правовідносини виникли на підставі договору поставки, що і є правовстановлюючим юридичним фактом (вхідний юридичний факт). Передання двох партій телевізорів не можна назвати правозмінюючими юридичними фактами, оскільки вони не змінюють правового статусу учасників правовідносин, але вони є, так би мовити, показниками стадій виконання зобов'язань (правовідносин) і водночас мають юридичну природу, а тому є правореалізуючими юридичними фактами, тобто актами правореалізації. Факт неприйняття замовником останньої партії товару, а точніше факт поставки товару з вадами і обставина неможливості надати інший товар такої самої марки і в такій самій кількості надають право замовнику на підставі п. 1 ч. 2 ст. 678 ЦК України відмовитися від договору в частині поставки третьої партії в кількості 50 телевізорів і вимагати повернення сплаченої суми за цей товар. При цьому всі ці дії, як зазначалося вище, мають суб'єктивний характер зі сторони уповноваженої особи, окрім, можливо, правореалізуючих юридичних фактів, які

здебільшого залежать від волі зобов'язаної особи. Якщо ж постачальник виконав свої зобов'язання у повному обсязі, то передача останньої партії товару або інша обставина дійсності, визначена сторонами договору постачання, є вихідним юридичним фактом, який має правоприпиняючий ефект і внаслідок якого договірні правовідносини між сторонами договору з приводу постачання передбаченої його умовами продукції припиняються.

Отже, якщо порівняти правовідносини, юридичні факти та акти правореалізації, то стає очевидним, що правовідносини є певною сферою, окресленою та наповненою правами та обов'язками визначених суб'єктів права (або не визначеного їх кола, якщо йдеться про абсолютні правовідносини), в межах якої можуть існувати різного роду юридичні факти та акти правореалізації. При цьому, якщо юридичними фактами є абсолютно будь-якого роду обставини дійсності, які спричиняють наслідки у формі виникнення, зміни або припинення прав та обов'язків у межах правовідносин, то актами правореалізації є лише ті з них, що мають вольовий характер, а тому є юридичними фактами — діями. Крім того, акти правореалізації відрізняються від юридичних фактів тим, що вони, будучи схожими на юридичні факти своєю вольовою спрямованістю, можуть і не спричинити певні юридичні наслідки, як, наприклад, у наведеній вище моделі. Акти правореалізації є діями особи, що спрямовані на реалізацію наданих їй прав.

Що ж стосується змісту таких суб'єктивних прав, то вони представляють собою міру можливої поведінки (міру свободи), що надана уповноваженій особі для задоволення власного інтересу. Як впливає з одного тільки визначення, призначення суб'єктивного права полягає в тому, щоб суб'єкт міг на законних підставах, в межах наданих йому об'єктивним правом правомочностей здійснювати дії, направлені на задоволення власних потреб. Тому ключовим моментом у розумінні значення суб'єктивного права є зміст поняття «інтерес». Необхідно також мати на увазі, що юридичні факти можуть спричинити неоднакові правові наслідки на різних правових рівнях. У разі зміни прав і обов'язків відповідна зміна правовідносин може не відбуватися, і навпаки, юридичні факти, що спричиняють зміну правовідносин, обов'язково змінюють права та обов'язки суб'єктів [185, с. 222; 301, с. 14].

Правове відношення характеризує зміст однієї із складових механізму правового регулювання: реалізації потенціалу право-

вої норми у врегулюванні певних типізованих суспільних відносин [85, с. 66].

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що правовідносини належать до діяльнісного рівня правової системи, який охоплює всі юридично оформлені зв'язки й відносини, форми реалізації права, різні види правової поведінки людей, правотворчу і правозастосовну діяльність держави тощо.

Певним відхиленням від поширеної думки про правовідносини лише як правовий результат регулювання нормою права суспільних відносин є характеристика формування правовідносини через діяльність людей, на поведінку яких (через правосвідомість і волю) впливає норма права у напрямі передбачених нею суспільних відносин. На думку Ю. Гревцова, «активна роль права проявляється в тому, що в нормах права може відображатись результат усвідомлення тенденцій (перспектив) суспільного розвитку». Отже, неможливо залишитись у межах загальної абстракції: норми права регулюють суспільні відносини, результатом такого регулювання є правові відносини. У певних випадках нормами права опосередковують не вже сталий тип суспільних відносин, а об'єктивні тенденції їх розвитку. У процесі дослідження впливу права на правовідносини слід враховувати достатню тривалість процесу правоутворення. У такому розумінні предмет правового регулювання є початковою формою розвитку суспільних відносин. Право, впливаючи на початкові форми суспільних відносин у суспільстві, активно сприяє їх розвитку та становленню. Право впливає на свідомість і волю людей, у процесі діяльності яких створюються суспільні відносини, оскільки вчинки людей та їх взаємодія створюють ряд суспільних відносин [57, с. 60–61].

Г. Кикоть в одній із своїх робіт зазначає, що в останні десятиліття в суспільстві може існувати дві групи правовідносин: правовідносини, які врегульовані законодавством, і правовідносини, що ним не врегульовані. Водночас виокремлення правовідносин, що не врегульовані правом, видається таким, що містить внутрішню суперечність: як можна називати відносини правовими, якщо вони не врегульовані нормами права? Вони швидше будуть фактичними чи суспільними відносинами. Як приклад дослідник наводить орендні відносини між суб'єктами цивільного права, що виникли та існували тривалий час до видання закону про оренду. Такі відносини також виникають, коли постає необхідність застосовувати аналогію

права і закону. Науковець доходить висновку: «Таким чином, правовідносини можуть існувати і без державних законів, хоча пізніше вони відображаються в офіційних нормативних актах» [121, с. 110]. При цьому Г. Кикоть посилається на працю Ю. Тихомирова, опубліковану у 1990 році. Така позиція має багато вад і не відповідає основам вчень про право, а тому змушує ставити риторичні питання. По-перше, договір оренди відомий ще римському праву і увявити час, коли наша держава, знаючи про можливість врегулювання суспільних відносин законом, не врегулювала орендні правовідносини цивільним законодавством, дуже важко. Глава 25 ЦК УРСР 1963 року вже мала назву «Майновий найом» і фактично регулювала відносини, які сьогодні йменуються орендними. По-друге, чи логічно казати про те, що такі відносини виникають, коли постає питання, що застосувати — аналогію права чи закону. Застосування аналогії, навпаки, врегулює суспільні правовідносини правом, а не породжує виникнення не врегульованих правом відносин. По-третє, висновок про можливість існування правовідносин без державних законів взагалі має дві альтернативи: або всі суспільні відносини є правовідносинами, або правовідносинами є лише ті суспільні відносини, які в майбутньому будуть врегульовані законодавством.

Безперечно, існують суспільні відносини, які не мають правового характеру. Вони не врегульовані правом і існують ніби поза ним. Але коли те чи інше відношення потрапляє у сферу правового регулювання і коли з'являються норми права, направлені на впорядкування цього відношення (чи дія існуючих правових норм поширюється на відносини, раніше не врегульовані ними), воно набуває правового значення, тобто стає правовим відношенням. На обґрунтування цього судження наведемо висловлювання Ю. Ткаченко: «Не існує правових, у власному вигляді, відносин, а є лише правовий спосіб регулювання суспільних відносин» [1, с. 180].

Разом із тим слід зазначити, що незважаючи на існування досить значної кількості досліджень, присвячених аналізу проблематики правовідносин в цілому та правовідносин, що складаються в окремих сферах суспільного життя зокрема, варто зважити на реалії сьогодення і визнати те, що окреслене питання буде актуальним ще досить тривалий час в силу своєї різногранності.

По суті, питання правовідносин має феноменальний характер в аспекті механізму правового регулювання, оскільки посідає в ньому одразу декілька місць. Так, матеріальне цивільне правовідношення

є одночасно метою дії механізму правового регулювання, індикатором його ефективності, формою існування суспільних правовідносин і його елементом.

Як елемент механізму правового регулювання, правовідносини є частиною системи. В такому сенсі вони наповнюються іншими елементами механізму правового регулювання, тобто юридичними фактами та актами правореалізації, а також пасивними елементами — правами та обов'язками, що закріплені нормами права. Таким чином, норма права, з одного боку, створює передумови для виникнення правовідносин, а з другого — наповнює їх змістом, тобто такими пасивними елементами, як права та обов'язки учасників правовідносин, та закладає передумови виникнення таких активних елементів, як акти правореалізації та юридичні факти.

За відсутності юридичних фактів відсутній момент виникнення правовідношень, їх динаміка і припинення. Відсутність вхідного юридичного факту унеможливорює їх виникнення, а отже і розвиток та припинення взагалі. Правоприпиняючий юридичний факт (вихідний) у правових відносинах має значення не лише для визначення моменту їх припинення, а й моменту припинення змісту правовідношення. Правоприпиняючі юридичні факти супроводжують будь-які правовідносини. За їх допомогою припиняються і окремі права і обов'язки в межах одних правовідносин без припинення останніх. При цьому акти правореалізації у правовідносинах є їх пульсом, що свідчить про наповненість таких відносин «життям». Це проявляється в безпосередній участі в них зацікавлених осіб, адже складно уявити правовідносини, що розвиваються самі по собі без участі відповідних суб'єктів права.

Стосовно інших форм існування правовідносин у межах правового регулювання, то, як зазначалося, вони можуть розглядатися як мета, індикатор ефективності та форма існування відповідних суспільних відносин в межах правового регулювання.

Будь-яке правове регулювання переслідує мету, яка є стимулом правового регулювання і підставою для початку його реалізації. Як правило, метою правового регулювання є упорядкування суспільних відносин, визначення способів дії їх учасників. Зважаючи на це, існування правових відносин, тобто надання правової форми вже складеним або таким, що будуть складені у майбутньому, суспільним відносинам, по суті, є і метою правового регулювання. З моменту закріплення моделі поведінки в нормі права суб'єкти права, зви-

нувачуючи відповідні дії (юридичні факти — акти) або з настанням певних обставин, що не залежать від суб'єктів права (юридичні факти-події), незалежно від їх волі автоматично вступають у правовідносини, тобто потрапляють під вплив відповідних правових положень. Таким чином, правовідношення є одночасно метою і способом досягнення мети правового регулювання.

Якщо ж певні суб'єкти права не бажають дотримуватися встановлених у нормі права моделей поведінки, то вони можуть потрапити під вплив механізму державного примусу, який є додатковою гарантією і способом забезпечення належного функціонування механізму правового регулювання.

Разом із тим з моменту настання відповідного юридичного факту (вхідного) суспільні відносини потрапляють під вплив права, у зв'язку з чим набувають характеру правових. Набуття правовідносинами такого характеру автоматично спричиняє необхідність для їх учасників реалізувати ті моделі поведінки, що закріплені у відповідних нормативних приписах.

Що стосується розгляду правових відносин як індикатора ефективності функціонування механізму правового регулювання, то вони, маючи досить насичену інформаційну складову, є тим критерієм, що дає змогу суспільному регулятору визначати, наскільки повно досягнуто мети правового регулювання та в якому обсязі сторони виконують ті нормативні приписи, що закріплені у відповідних нормативно-правових актах.

У такому сенсі співвідноситься «дух» права, закладений у відповідній нормі, та практика правозастосування, яка склалася на певний момент часу. Чим більше тотожність між зазначеними критеріями, тим точніше досягнуто мети правового регулювання. Якщо ж відповідні правовідносини не виникають взагалі або права їх учасників порушуються, або ж вони розвиваються не за тим «сценарієм», який було передбачено нормотворцем, і це неможливо виправити за допомогою механізмів примусу держави, значить механізм правового регулювання має певні вади і не функціонує належним чином.

Отже, питання правовідносин і їх місця в механізмі правового регулювання є актуальним та важливим як для теорії цивільного права, так і для практики правозастосування.

Слід також звернути увагу на деякі особливості ролі вихідного юридичного факту в механізмі правового регулювання та конкретних правовідносинах.

Як зазначалося вище, такий юридичний факт є невід'ємною частиною правовідносин і являє собою, так би мовити, одну з двох визначальних обставин у розвитку правовідносин і водночас є необхідною умовою їх припинення. Це загальна програма існування будь-яких правовідносин. Разом із тим у деяких випадках така програма в силу певних вад, що були допущені в процесі нормотворення, може набути статусу невиконуваної.

Зокрема, йдеться про випадки, коли механізм правового регулювання не може бути застосований у зв'язку з тим, що немає його фундаментальної частини, а саме норми права, тобто коли суспільні відносини не підпадають під нормативно-правове регулювання конкретної правової моделі, утвореної для певної ситуації. З огляду на викладене нами загальне уявлення механізму правового регулювання відсутність норми права повністю нівелює можливість існування інших елементів механізму правового регулювання, тобто юридичних фактів, правовідносин та актів правореалізації.

Зважаючи на те, що основною метою функціонування механізму правового регулювання суспільних відносин є їх упорядкування за відсутності норми права, такої мети, здавалося б, не можна досягти.

Разом із тим слід враховувати ту обставину, що чинне цивільне законодавство володіє правовим механізмом, який дає змогу втілити в життя механізм правового регулювання зі значними вадами або ж його окремі елементи, наприклад правоприпинення, і тим самим врегулювати суспільні відносини. Таким механізмом є аналогія права та закону.

Так, відповідно до ст. 8 ЦК України якщо цивільні відносини не врегульовані цим Кодексом, іншими актами цивільного законодавства або договором, вони регулюються тими правовими нормами цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини (аналогія закону).

У разі неможливості використати аналогію закону для регулювання цивільних відносин вони регулюються відповідно до загальних засад цивільного законодавства (аналогія права) [360].

Наведена норма дозволяє втілити в життя навіть найменш життєздатні норми за відсутності тих, які регулюють визначені відносини. Аналогія права яскраво демонструє відсутність жорсткого причинно-наслідкового зв'язку між нормою права та правовідношенням, коли правовідношення може виникнути на підставі загальних

засад змісту законодавства, а не юридичної норми, якої взагалі може не існувати [57, с. 62].

Стаття 8 ЦК України допомагає застосовувати певні норми до нетипових для них ситуацій і у зв'язку з цим подолати або усунути прогалини у праві [140, с. 300; 245, с. 14–15]. Це правова фікція, яка, однак, може бути застосована судом навіть у міжгалузевому розрізі [127, с. 109–110; 128, с. 2]. Норма права, в якій міститься інша, найбільш подібна до реальних дій правова модель, вважається такою, що повністю відповідає останнім, хоч насправді це не так. Держава за допомогою норми ст. 8 ЦК України унормовує ще невнормовані суспільні відносини. Вона поширює на них правовий вплив і в аспекті підстав припинення відносин робить конкретні життєві обставини правоприпиняючими юридичними фактами, вводить їх до складу права. Аналогія ніби простирає свого роду нормативну парасольку [242, с. 26], яка накриває цивільні правовідносини.

У цьому випадку можна говорити про існування певної презумпції. Норма права і та правова модель поведінки, яка закріплена в ній, не збігаються в повному обсязі з реальною моделлю поведінки, проте презюмується, що все-таки вони збіглися. Так само і юридичні факти, які є підставою виникнення, зміни чи припинення правовідносин, насправді, відповідно до норми права, мають спричинити одні наслідки, проте спричиняють їх у формі виникнення, зміни чи припинення інших «аналогічних» правовідносин тим, що визначені в нормі права. У такому разі можна стверджувати про існування в аналогії права чи закону презумпції необхідних і достатніх юридичних фактів. «Аналогічні» юридичні факти є необхідними та достатніми для виникнення, зміни чи припинення прав, обов'язків чи правовідносин, до яких застосовується норма права.

Іншими словами, будь-які правові явища мають здатність виникати, змінюватися та припинятися. Таким чином, припинення певного правового явища (праваприпинення) можна вважати закономірним продовженням його виникнення та розвитку.

Що ж стосується вихідного юридичного факту, то на тлі наведеного законодавчого положення можна стверджувати, що припинення правовідносин як і будь-яких інших юридичних явищ або процесів може відбуватися навіть у тому разі, коли механізм правового регулювання або правоприпинення певних суспільних відносин не запроваджено на рівні норм права.

Беручи до уваги ту обставину, що кожен елемент механізму правового регулювання майнових відносин виконує свою роль у його функціонуванні, слід зазначити, що всі його елементи перебувають у певній градації. Йдеться, зокрема, про те, що кожен з елементів механізму правового регулювання, виконуючи свою роль, тим самим посідає певне місце в механізмі. Так, основоположним елементом механізму правового регулювання є норма права, адже саме з наявністю норми права пов'язують і юридичний факт, і правовідносини, і акти правореалізації. Відсутність норми права означає відсутність усіх інших елементів механізму правового регулювання майнових відносин і відсутність правового регулювання як такого.

Друге за значенням місце в механізмі правового регулювання посідають юридичні факти, адже саме з ними пов'язується виникнення, зміна та припинення правовідносин. Відсутність юридичних фактів означає відсутність правовідносин в цілому і їх динаміки зокрема. Без юридичних фактів правовідносини не зможуть ані виникати, ані розвиватися, ані припинятися.

При цьому, як зазначалося в попередніх розділах нашого дослідження, правоприпиняючі юридичні факти є в цілому найбільш значною за обсягом групою юридичних фактів, адже до їх кола входять не лише правоприпиняючі юридичні факти, а й акти правореалізації.

Третє місце в механізмі правового регулювання посідають правові відносини. Умовами для виникнення правовідносин є наявність норми права та відповідного юридичного факту, передбаченого нею. Разом із тим унікальність правовідносин як правового явища полягає у тому, що, будучи результатом настання юридичних фактів, вони тим не менш охоплюють значний обсяг правової матерії, що входить до складу механізму правового регулювання, оскільки саме в межах правовідносин можуть реалізовуватися норми права, існувати різного роду юридичні факти, а також акти правореалізації.

Зважаючи на наведене, правовідносини, з одного боку, є наслідком впливу норми права та конкретного юридичного факту, а з другого — необхідною умовою для їх функціонування. В силу наведеного місце правоприпиняючих юридичних фактів у механізмі правового регулювання майнових відносин найбільш яскраво може бути продемонстровано саме з точки зору поєднання трьох його

елементів (норма права, правоприпиняючі юридичні факти та акти правореалізації) в аспекті правових відносин як базису існування цих трьох елементів.

Останнім, четвертим, елементом механізму правового регулювання є акти правореалізації, які представлені у формі дій учасників правовідносин, спрямованих на реалізацію суб'єктивних прав, встановлених нормами права.

Отже, кожен елемент механізму правового регулювання має свою функцію в механізмі правового регулювання. Так, норма права має фундаментальне значення, оскільки покладена в основу всього механізму і є необхідною умовою для існування всіх інших елементів механізму. Юридичні факти є елементами, що забезпечують рух правовідносин і їх динаміку, такими собі правовими імпульсами виникнення, розвитку та припинення прав, обов'язків, окремих правомочностей або цілих правовідносин. У свою чергу, правовідносини є полем існування юридичних фактів і формою існування суспільних відносин в цілому. Щодо актів правореалізації, то їх справедливо можна вважати окремим різновидом юридичних фактів (у деяких випадках навіть правоприпиняючих).

2.3. Правоприпиняючі юридичні факти у системі юридичних фактів

Поняття системи можна часто зустріти в юридичній літературі і нормативно-правових актах, що привертає до себе увагу дослідників різних проблем права і не тільки. Кажучи про систему юридичних фактів, ми маємо розуміти сукупність всіх без винятку юридичних фактів, які об'єктивно взаємодіють і об'єднуються в межах поняття юридичного факту як певної життєвої обставини, закріпленої в нормі права у вигляді нормативної моделі і фактичної обставини, яка відповідає цій моделі. Дослідженню юридичних фактів як певної системи сприяє їх класифікація. Слушно зазначив з цього приводу О. Красавчиков: «Пізнання багатоманіття життєвих явищ, що мають правове значення, потребує, як відомо, певної класифікації юридичних фактів, яка б створювала можливість в кожному конкретному випадку правильного підходу до засвоєння юридичної природи і місця в русі цивільних правовідносин вказаних фактів.

Класифікація юридичних фактів є певним кроком у пізнанні багатоманіття явищ, що мають значення для права. В процесі класифікації ми відриваємо ці явища одне від одного, розриваючи їх взаємний зв'язок та обумовленість та ін. Подібне розчленування є необхідним, бо пізнавши явище в статичній формі, ми можемо прослідкувати певну закономірність, вивчаючи його в русі, взаємозв'язку і обумовленості. Таким є науково-пізнавальне значення класифікації юридичних фактів» [153, с. 80–81]. На думку Г. Кикотя, класифікація юридичних фактів – необхідний засіб вивчення правовідносин, особливостей правового регулювання. У цій якості вона широко використовується в науці, на практиці, в юридичній освіті. Наукова і практична цінність класифікації юридичних фактів розкрита ще не повністю. Її подальший розвиток може виявитися корисним для вирішення різноманітних завдань правознавства, у тому числі для соціологічних досліджень у юридичній науці [119, с. 30–31].

До того ж класифікація юридичних фактів виконує певні функції, зокрема: систематизаційну, пояснювальну, евристичну, прогностичну, практичну [94, с. 12], що допомагає вивченню теорії юридичних фактів, має прикладний характер. Результати класифікації юридичних фактів можуть бути використані при застосуванні тієї чи іншої правової норми у конкретних випадках. Неможливо говорити про юридичні факти, якщо уявляти їх як єдине ціле. Наукова класифікація юридичних фактів – це тонкий інструмент вивчення предмета, його суті, властивих йому закономірностей [119, с. 30].

Акти цивільного законодавства України не містять будь-якої чіткої класифікації юридичних фактів за тими чи іншими ознаками. Не вказані в них і критерії для таких класифікацій.

Натомість ч. 2 ст. 11 ЦК України містить у цілому досить традиційний приблизний перелік юридичних фактів, подібний до наведеного свого часу в ст. 4 ЦК України 1963 року [361]. Водночас акценти дещо зміщені і наголошується на тому, що підставами виникнення цивільних прав та обов'язків передусім є: 1) договори та інші правочини; 2) створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності; 3) заподіяння майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі; 4) інші юридичні факти.

Вчені здійснюють класифікацію юридичних фактів на підставі різних ознак. Зокрема, найбільш розповсюдженими є класифікації

за: а) волею суб'єкта; б) юридичними наслідками; в) формою прояву; г) завершеністю тих чи інших явищ [18, с. 7; 94, с. 12; 119, с. 30; 153, с. 87].

Вважаємо, що для виявлення місця правоприпиняючих юридичних фактів у системі слід визначити таку властивість останніх, як можливість спричинення тих чи інших юридичних наслідків, адже в саму назву «правоприпиняючий юридичний факт» покладено принцип викликання наслідку у вигляді припинення права або правовідносин. Водночас не слід заперечувати можливості дослідження правоприпиняючих юридичних фактів крізь призму волі суб'єкта права, форми прояву завершеності того чи іншого явища.

Залежно від характеру наслідків юридичні факти поділяються на:

1) такі, що встановлюють право. З їх існуванням пов'язане виникнення правовідносин;

2) такі, що змінюють право. Наявність цих фактів спричиняє зміну правовідносин, що вже існують;

3) такі, що припиняють право. Це такі обставини, наявність яких призводить до припинення правовідносин, що вже існують;

4) такі, що перешкоджають виникненню або трансформації права. Це обставини, наявність яких зумовлює правову неможливість виникнення, зміни припинення тощо правовідносин. Як приклад правоперешкоджаючих юридичних фактів наводять недієздатність контрагента, примушування, обман та омана при вчиненні правочину, а також кабальність чи фіктивність останнього та інші факти [359, с. 78; 153, с. 90];

5) такі, що поновлюють право. До них належать обставини, наявність яких спричиняє поновлення прав, що існували раніше. Як приклад наводиться ситуація, за якої в разі появи особи, оголошеної померлою, суд скасовує відповідне рішення, і фізична особа може вимагати від інших осіб повернення майна, що їй належить (ст. 48 ЦК України). У цьому випадку поновлення права власності пов'язується з двома обставинами: 1) появою особи, оголошеної померлою; 2) скасування судом рішення про оголошення особи померлою [359, с. 78–79].

Слід наголосити, що права, обов'язки чи правовідносини в цивільному праві можуть припинятися з одного лише юридичного факту, тоді як для припинення публічно-правових відносин (зокре-

ма кримінально-правових) необхідною є наявність фактичного складу (сукупності юридичних фактів) [94, с. 15]. Правоприпиняючий юридичний факт може припинити право, обов'язок, правовідносини як окремо, так і в їх сукупності, а також, як зазначалося вище, може бути одразу правоприпиняючим і правовстановлюючим юридичним фактом. Все залежить від того, яка сторона юридичного факту розглядається.

Наведені вище дослідження щодо поняття та ознак правоприпиняючих юридичних фактів дають змогу розглядати останні з точки зору двох притаманних їм форм. Зокрема, ми встановили, що по-перше, вони є власне юридичними фактами, спрямованими на припинення прав, обов'язків і правовідносин, а по-друге, — властивістю певних життєвих обставин, які знайшли своє відображення в моделях, закріплених у нормах права. Правоприпинення можна вважати здатністю тих чи інших обставин викликати наслідки, передбачені в нормі права.

У наведеній вище класифікації розглянуто правоприпиняючі юридичні факти як власне юридичні факти. Тому, повертаючись до питання місця правоприпиняючих юридичних фактів у системі юридичних фактів, слід використовувати змішаний спосіб класифікації, суть якого — покладення в основу класифікації одночасно декількох ознак. Одна з цих ознак буде обов'язковою — основною, а друга — додатковою. Основною ознакою є умова класифікації, а додатковою — правоприпиняюча властивість фактів, отриманих внаслідок такої класифікації. Будуючи дослідження таким чином, можна дослідити особливості системи юридичних фактів крізь призму правоприпиняючої властивості.

Логічно почати розгляд правоприпиняючих юридичних фактів, які розрізняються залежно від волі суб'єкта права:

а) дії — обставини, факти, що залежать від волі людини [359, с. 79]. Як правило, це вчинки людей, акти державних органів тощо. Підставою для визнання поведінки особи юридично значимою служить те, що воля і свідомість людини є активізуючими моментами розвитку певних явищ, в яких особа бере участь. Від свідомості і волі людини залежить здійснення того чи іншого діяння, і, якщо воно здійснено, ми можемо дати цьому діянню відповідну юридичну оцінку. Але наша оцінка буде іншою у тих випадках, коли те чи інше діяння скоєно несвідомо або поза дією волі цієї особи [119, с. 30, 96]. Волю можна визначити як здатність особи здійснювати

свідомі (умисні) дії, регулювати діяльність і керувати своєю поведінкою. Воля забезпечує виконання двох функцій: спонукальної (забезпечення активності людини) і гальмівної (стримування небажаних проявів активності). В юридичному просторі ці функції є юридично значущими діями і бездіяльністю. І. Новицький зазначає, що воля, не виражена ззовні, з правової точки зору не має значення, оскільки право не надає значення одному психологічному прояву формування волі, з точки зору права важливий об'єктивований результат психологічного процесу, важливо, щоб воля була виражена ззовні [255, с. 363]. Невідповідність волевиявлення внутрішній волі характеризується відсутністю справжнього наміру сторони створити певний результат. Намір і результат волі має важливе значення, оскільки будь-яка вольова дія завершується прийняттям рішення і його виконанням [137, с. 33–35; 250, с. 32]. Ці дві протилежності — воля, що не отримала виявлення ззовні, і діяння, яке не обумовлене волею особи, що викликане причинами, не підвладними людині — показують, що тільки єдність волі та її прояв повинні бути покладені в основу юридичної оцінки поведінки особи. Кажучи про юридичну дію, слід постійно мати на увазі цю єдність [119, с. 97]. Зокрема, правочини як юридичний факт є вольовими актами, спрямованими на досягнення певного правового результату у вигляді виникнення зміни або припинення цивільних прав і обов'язків [277, с. 200]. Цим правочини відрізняються від такого виду юридичних фактів, як події, що відбуваються та створюють правові наслідки незалежно від волі суб'єктів цивільного права, і саме за допомогою цієї властивості можна виокремити правоприпиняючі юридичні факти з-поміж інших. Результатом, на який спрямовується воля особи, є припинення права, обов'язку чи правовідносин (для уникнення нагромодження слів далі буде використовуватися словосполучення «припинення права». — *Авт.*). У будь-якому разі припинення права є тим, чим має завершитися вся сукупність дій особи, на що спрямовуються дії;

б) події — обставини, які виникають та існують незалежно від волі людини і не підконтрольні їй [359, с. 79, 201]. Це явища природи, виникнення і розвиток яких не залежить від волі та свідомості людини. Юридичні події відомі майже всім інститутам цивільного права. Більшість договорів вказують серед підстав звільнення від відповідальності на такі юридичні події, як стихійні лиха. Тому можна визначити основну ознаку юридичної події — необумовлен-

ність явища вольовою людською діяльністю. Правоприпиняючими подіями можуть бути будь-які природні явища, наприклад удар блискавки, який знищив річ, котра перебувала у власності особи, що відповідно припиняє право власності. В договірній сфері це може бути умова, яка припиняє дію договору або попереднього договору. Так, наприклад, сильний дощ напередодні посіву може бути умовою, яка скасовує договір на надання сільськогосподарської техніки в оренду. Характерним є те, що сили природи, будучи невідконтрольними людині, все ж таки викликають наслідки, яких бажає людина. Наслідком їх впливу може бути як знищення чи зміна речей, так і виникнення нових, зокрема врожай. При цьому, з юридичної точки зору, вони будуть мати інтерес, а тому і вважатимуться юридичними фактами-подіями, лише коли будуть відповідати своїм правовим моделям, закріпленим у нормі права.

Юридичні події як юридичні факти названі не лише в нормах права, а й у таких правових інститутах, як договір страхування, спадкове право, правочини (зокрема, умовні правочини), позовна давність (призупинення строку давності) тощо [153, с. 161]. У приватному римському праві настання строку, народження та смерть, природні зміни в об'єктах права — пожежу, загнивання продуктів тощо вважали юридичними фактами [77, с. 129].

Водночас у класичній цивілістичній літературі не присвячено достатньо уваги таким проявам людської психіки, як автоматичні, рефлекторні рухи. Вольові дії відрізняються від автоматичних рухів, які виконуються без участі свідомості. На відміну від безумовних рефлексів вольові дії не є уродженими. Вони виникають і розвиваються в процесі життєдіяльності людини [137, с. 34]. При цьому припинити права чи відмовитися від вчинення правочину можна за допомогою руху чи так званих конклюдентних дій, і хоча вони будуть перебувати поза волею особи, інша сторона може сприйняти їх як відмову або припинення. Якщо воля — це дії, спрямовані на досягнення певного результату, то автоматичні рухи, хоч і є проявами психіки людини і безпосередньо пов'язані з нею (людиною), однак не можуть вважатися діями, оскільки перебувають поза волею особи. Такі прояви, поклавши в основу поділу юридичних фактів критерії волі, необхідно все ж таки вважати подіями, які водночас можуть бути не позбавлені правоприпиняючої властивості.

Слід сказати, що наслідок у вигляді припинення прав, обов'язків чи правовідносин, в аспекті дій чи подій, настає також залежно від

волі особи. Якщо воля особи спрямована на досягнення результату у вигляді припинення прав, обов'язків або правовідносин, то це дії, а якщо зазначені наслідки настають незалежно від волі особи, то відповідно до зазначеного критерію — це події. При цьому діяння і свідомість єдині. Вольова діяльність має своїм джерелом спонукання, які базуються на потребах та інтересах людини. Спроба зробити оцінку дій у розриві від свідомості не буде мати успіху так само, як і спроба визначити свідомість у розриві від тих реальних дій, в яких виражається вольова діяльність. Тільки воля і волевиявлення, що розглядаються як певна єдність, можуть слугувати підставою для юридичної оцінки поведінки особи [153, с. 96]. Проте в юридичній літературі, як правило, воля розглядається лише в аспекті її наявності або відсутності [146; 250; 254; 255 та ін.]. Такий погляд є дещо спрощеним і багато в чому зумовлений дослідженням проблем дієздатності учасників цивільно-правових відносин. Воля особи розглядається як певний якісний стан, як здатність досягати поставлених цілей в умовах подолання перешкод. Вважаємо, що юридичні дії не слід ототожнювати з діями в прямому сенсі слова — як активними вчинками людей. Під діянням у цій класифікації розуміється і бездіяльність, проте така бездіяльність, яка регулюється волею особи.

За другою ознакою дії поділяються на правомірні і неправомірні. Правомірні дії відповідають імперативам юридичних норм і в них виражена правомірна (з погляду чинного законодавства) поведінка [119, с. 30]. Дотримання юридичних норм є дотримання того методу, яким врегульовані суспільні відносини. Якщо нормативний припис забороняє щось робити, то правомірною поведінкою буде бездіяльність. Якщо припис змушує щось робити, дотримання — вчинення дій, передбачених приписом. Водночас значення юридичних фактів у правозастосовчій діяльності можна підкреслити з огляду на можливість врегулювання деяких відносин основними, загальними методами, зокрема загальнодозвільним і конкретно дозвільним. Важливим для правозастосування, наприклад, буде доведення в суді, що особа вчиняла дії в межах цивільних правовідносин, зміст яких відповідає загальному принципу — дозволено те, що прямо не заборонено законом. У публічних галузях права прикладом цього може бути доведення неправомірних дій як юридичних фактів, зокрема таких, що посадова особа вчинила дії, які прямо не дозволені їй нормативно-правовим актом. Отже, як правило,

юридичні спори, що виникають між учасниками цивільно-правових відносин, ґрунтуються на неправильному тлумаченні юридичних фактів. Більше того, доведення тих чи інших властивостей юридичних фактів і є предметом доказування. Доволі частими є спори, в яких сторони доводять у суді наявність або відсутність «правоприпиняючої» властивості тих чи інших фактів і намагаються трактувати одні й ті самі норми права з точки зору їх можливостей до встановлення права або його припинення. Як приклад можна навести справу, в якій особа уклала договір на асоційоване членство у споживчому товаристві і сплатила суму всіх необхідних коштів за договором для виконання статутних завдань, а саме будівництва будинку. Будівництво зупинилося, квартиру позивачці не надають. Позивачка просить суд розірвати договір асоційованого членства у зв'язку з невиконанням відповідачем умов договору і неможливості надати їй житло у встановлені строки [83]. З точки зору юридичних фактів, обставина бездіяльності товариства і подальше унеможливлення завершити об'єкт будівництва у строк є правоприпиняючим юридичним фактом як обставина, що свідчить про порушення договору. У розглянутому прикладі цей факт знаходить свою реалізацію в діях особи, спрямованих на припинення договірних відносин, але особа могла і не скористатися ним, а точніше, не встановити його в суді. Суд підтверджує існування правоприпиняючого юридичного факту, а не встановлює його, оскільки не може творити право, а лише застосовує його.

Що стосується протиправних дії, то це такі дії, які суперечать правовим приписам, завдають шкоди інтересам суспільства і держави [98, с. 347]. До неправомірних дій належать правопорушення і делікти.

У підручнику «Цивільне право України» (2003) за редакцією Є. Харитонова і Н. Саніахметової вказується: «Неправомірні дії (правопорушення, делікти) як юридичний факт цивільного права характерні тим, що можуть бути лише такими, які створюють правовідносини; у деяких випадках — такими, що змінюють їх, або такими, що перешкоджають виникненню правовідносин, але ніколи не бувають такими, що припиняють правовідносини, або такими, що поновлюють права і обов'язки» [363, с. 79]. З цим твердженням важко погодитися. Звісно, протиправні дії як юридичні факти мають своїм наслідком виникнення деліктних правовідносин або правовідносин з відшкодування шкоди, але водночас такі проти-

правні дії, як, наприклад, знищення речі просто не можуть не припинити відносини власності. Цей приклад ми розглядали вище, коли досліджували властивості правоприпиняючих юридичних фактів. У цьому полягає подвійна природа правоприпиняючих юридичних фактів. Факт знищення речі припиняє абсолютні відносини власності і юридичний зв'язок власника речі з самою річчю. Однак він стимулює виникнення відносин з відшкодування шкоди. Таким чином, це правоприпиняючий юридичний факт регресивно-прогресивного характеру. Можна сказати, що такий факт «переключає» або «перенаправляє» юридичний зв'язок і змінює його характер, а фактично припиняє одні правовідносини і стимулює виникнення інших. До знищення речі юридичний зв'язок існував між власником та всіма іншими особами, які в силу абсолютного правовідношення мали своїм обов'язком не заважати власнику здійснювати свої правомочності щодо речі. Після знищення речі цей зв'язок змінив свій характер з абстрактного (абсолютного) на конкретний (відносний), а також змінив зміст правовідносин з відносин власності на відносини з відшкодування завданої шкоди. В силу таких змін виникають нового типу правовідносини і припиняють своє існування ті, які існували до правопорушення.

Аналізуючи правомірні та неправомірні дії, Г. Кикоть влучно зауважує: «Значення цього розподілу полягає в тому, що воно охоплює дві певною мірою протилежні сфери правової дійсності. З одного боку — договори, деякі адміністративні акти, пов'язані з «нормальними» правовими відносинами, з іншого боку — проступки, злочини, що викликають виникнення охоронних правовідносин. При скептичному ставленні до юридичних класифікацій не можна не бачити тут досягнення юридичної думки, що, абстрагуючись, охопила єдиною класифікацією юридичні факти».

Правомірні дії у свою чергу поділяються на:

- 1) юридичні акти;
- 2) юридичні вчинки [98, с. 347; 153, с. 114; 274, с. 113–114; 359, с. 79].

Юридичними актами є дії, прямо спрямовані на досягнення правового результату. Реалізуючи юридичні акти, громадяни, державні органи й інші суб'єкти цілеспрямовано створюють, змінюють, припиняють правовідносини для себе або для інших суб'єктів [119, с. 30].

Під юридичними актами можна розуміти і дію особи, що направлена на рух конкретного правовідношення.

Юридичні акти, на думку О. Красавчикова, належать до тих дій, в яких особа керується заздалегідь поставленою ціллю. Постановка цілі потребує наявності певних передумов психологічного порядку — прагнень, бажань. Вибір основного і головного з численних бажань і спонукань здійснюється за посередництвом вольового акту. Останній опосередковується свідомістю. З цього, на думку О. Красавчикова, випливає, що воля, перед тим як їй бути виявленою, має, як правило, в якості передумови свідоме рішення, в якому полягає вибір бажаного і можливого [153, с. 114–115]. Тому перед тим як діяти, особа певним чином уявляє собі результат своєї дії і обирає модель поведінки, яка складається з конкретних дій. Так, будучи свідомим вольовим актом, дія, спрямована на розірвання договору, буде вважатися правоприпиняючим юридичним фактом. В такому разі основна властивість юридичного акту визначається волею суб'єкта, який уявляє результат у вигляді виникнення, зміни чи припинення прав, обирає засоби досягнення цілі і діє для її реалізації. Саме на цьому етапі важливу роль відіграє вибір бажаного і можливого, про що казав О. Красавчиков.

Характерним є те, що свідома діяльність людини, розрахована на досягнення поставлених цілей, передбачає також врахування правових зв'язків, які виникають відповідно до правових актів на підставі юридичних фактів [78, с. 378]. Для підкреслення суб'єктивного визначення властивостей правоприпиняючих юридичних фактів слід наголосити, по-перше, на тому, що багато в чому саме суб'єктивне ставлення особи до бажаного результату визначає і характер її дії. Зокрема, дії особи, спрямовані на розірвання договору, з самого початку будуть мати правоприпиняючий характер. По-друге, у складному вольовому акті правоприпинення характерне для декількох етапів дії. Так, етапами складного вольового акту є: 1) спонукання до здійснення вольового акту; 2) уявлення мети дії; 3) уявлення засобів, необхідних для досягнення наміченої мети; 4) намір здійснити певну дію; 5) рішення виконати дію; 6) вольове зусилля, пов'язане з боротьбою мотивів, тобто протиборством особистих позицій людини; 7) прийняття рішення — визначення лінії поведінки в ситуації невизначеності дій, які за певних умов можуть привести до бажаного результату; 8) виконання дії і його поточне коректування [137, с. 34]. Вже на другому етапі особа уявляє мету, до якої буде рухатися. І всі подальші етапи вольової дії спрямовуються виключно на досягнення цієї мети. Водночас слід пам'ятати,

що між вольовою дією, яка є наслідком суб'єктивного зусилля особи, і наслідком, який у свідомості людини відображається як мета, є причинний зв'язок, у який можуть втрутитися інші обставини, що не залежать від особи або які остання не врахувала, а це може привести до того, що мета не буде досягнутою.

У зв'язку з цим виділяють прямий і опосередкований причинний зв'язок. При прямому причинному зв'язку причина викликає наслідок, а при опосередкованому — наслідок настає в силу дії причини на певний проміжний об'єкт. Можна сказати, що при опосередкованому зв'язку наслідок першої причини є другою причиною для другого наслідку. Так, воля особи, спрямована на припинення правовідносин, не завжди реалізується в межах схеми «причина — наслідок». Іноді такий зв'язок ускладнюється ще одним елементом. Тоді схема виглядає так: причина — наслідок (причина) — наслідок.

Проте слід зазначити, що в силу різних причин особа може не усвідомлювати додаткові властивості або подвійний характер юридичних фактів. Зокрема, вона може не врахувати можливості припинення права власності і виникнення відносин з відшкодування шкоди однією дією, як правило, неправомірною.

Залежно від характеристики суб'єктів, що вчиняють дії, юридичні акти можуть бути поділені на:

а) акти суб'єктів приватного права (правочини). Правочин (різновидом якого є договір) — основний вид правомірних дій суб'єктів приватного права;

б) акти суб'єктів публічного права (акти цивільного законодавства, адміністративні акти, судові акти — рішення, постанови, ухвали тощо) [363, с. 79]. Юридична наука також розглядає юридичні акти, поділяючи їх на акти юридичної спрямованості — індивідуальні адміністративні акти та дії посадових осіб, органів, організацій, спрямовані на досягнення певного юридичного результату, і акти неюридичної спрямованості — які викликають правові наслідки незалежно від того, були вони спрямовані на досягнення цих наслідків чи ні [148, с. 112].

Юридичний вчинок може бути визначено як дію, що спричиняє юридичний наслідок, незалежно від того, чи були ці дії спрямовані на наслідки, що ними (в силу норм права) називаються, чи ні [153, с. 114; 299, с. 111–112]. Вчинки спричиняють правові наслідки незалежно від того, усвідомлював чи не усвідомлював суб'єкт їхнє правове значення, бажав чи не бажав їх настання. Значна частина

правомірних вчинків породжується матеріально-предметною діяльністю людей (виробництвом, споживанням матеріальних благ, створенням творів літератури і мистецтва, відкриттів і винаходів тощо) [119, с. 30]. Ще М. Агарков у своїй праці «Понятие сделки по советскому гражданскому праву», розмежовуючи правочини і юридичний вчинок, дійшов висновку про наявність певного виду дій, для яких притаманна така ознака: «Ці дії призводять до юридичних наслідків, якщо вони створюють певний, визначений в законі об'єктивований результат. До числа таких відносяться створення літературного, художнього, музичного чи наукового твору, винахід, технічне вдосконалення тощо. До числа цих дій відносять також добровільну діяльність у чужому інтересі, так зване *negotiorum gestio* (спірно). Оскільки закон пов'язує в цьому випадку настання юридичного ефекту з досягненням певного об'єктивованого результату, питання про дієздатність не має значення. Написання вірша створює авторське право незалежно від того, чи усвідомлював автор значення своїх дій. Винахід створює для винахідника відповідні права, навіть якщо він не досяг цивільного повноліття» [4, с. 352–353]. Саме ці дії можна віднести до юридичних вчинків. Проте важко навести приклади правоприпиняючих правомірних юридичних вчинків, і це пояснюється їх конструкцією, яка ускладнюється суб'єктивним фактором волі. Наприклад, знищення власної речі з необережності.

Не так все просто і зрозуміло з правомірними діями в цивільному праві. Вище ми мимохідь зупинилися на такому питанні, як рефлекторні дії або дії, які перебувають поза свідомістю особи, і дійшли висновку, що дії, які перебувають поза волею особи, є подіями. Проте, досліджуючи правомірні дії і їх форми, ми визначили, що юридичні вчинки викликають правові наслідки незалежно від того, усвідомлював чи не усвідомлював суб'єкт їх правове значення, бажав чи не бажав їх настання, тоді як юридичні акти — це дії, спрямовані на досягнення правового результату [98, с. 347]. Проте, якщо вважати вольовою дією дію, в якій людина свідомо прагне до досягнення цілей, то можна стверджувати, що юридичні вчинки перебувають поза волею суб'єкта і поза його свідомістю, а тому вони принципово не можуть належати до дій як юридичних фактів і не можуть бути формою правомірних дій, бо є подіями за визначенням.

Що ж стосується правового акту, то тут все зрозуміло, можна лише додати, що С. Алексєєв ще в 1966 році сформулював три зна-

чення останнього, одне з яких — виявлення волі, тобто акт як такий (правомірна дія). Пізніше, у 1982 році вчений запропонував відредаговане і вдосконалене визначення терміна «правовий акт». Одне з трьох значень було те, що правовий акт — це дія (поведінка), як правило, правомірна, тобто юридичний факт, який є підставою тих чи інших правових наслідків [353, с. 4].

Що стосується юридичних вчинків, то для розуміння їхнього місця у класифікації юридичних фактів необхідно дослідити їх з точки зору вольових актів. Як вже зазначалося, одним з критеріїв для класифікації юридичних фактів є воля особи. За цим критерієм всі юридичні факти поділяються на дії та події. Правомірні дії у свою чергу за моментом направленості волі на юридичні наслідки поділяються на юридичні акти і юридичні вчинки [153, с. 83]. При цьому елемент волі має бути присутнім в усій подальшій класифікації юридичних фактів — дій, оскільки в протилежному випадку така класифікація не буде системною і матиме в основі одразу декілька критеріїв, що може привести до внутрішніх суперечностей. Вчинки спричиняють правові наслідки незалежно від того, усвідомлював чи не усвідомлював суб'єкт їх правове значення, а отже, в деяких випадках особа не усвідомлює «правове значення» своїх дій, при цьому вони все ж таки відносяться до дій, а не до подій. У такому випадку виникає два взаємозалежні питання: а) чи всі особи можуть усвідомлювати «правове значення» своїх дій? і б) чи можна говорити про те, що певні дії особи, яка усвідомлювала їх правове значення, належатимуть до юридичних вчинків, а не до юридичних актів?

З цього приводу можна констатувати таке. Щодо першого питання, то правильно і точно усвідомлювати правове значення своїх дій у змозі лише особа, яка має відповідні знання у сфері права, або яка має досвід, який підказує їй, що певні її дії призведуть до того чи іншого правового наслідку. При цьому в першому випадку особа, знаючи норми права, може прогнозувати юридичні наслідки у більш широкому вигляді, а досвід може услужити погану службу, оскільки норми права змінюються і, відповідно, у різні часи приводять до різних наслідків. Тому важко уявити, що хоча б третина населення нашої держави при вчиненні певних дій може точно і правильно оцінити юридичне значення своїх дій.

Щодо другого питання, то тут виникає певна неточність, яка виходить за межі вольового елемента, закладеного в основу наведеної нами класифікації юридичних фактів. Річ у тім, що воля розумі-

ється як здатність здійснювати свідомі дії. Разом з тим вольова дія розуміється як дія, спрямована на досягнення певного результату. А тому, якщо особа спрямовує свою дію на досягнення певного результату, вона прогнозує наслідки, хоч і не юридичні, але фактичні, оскільки в іншому випадку така дія буде здійснюватися несвідомо. Відповідно до концепції неусвідомлення юридичних наслідків юридичні вчинки виглядають як дія зі складним вольовим елементом. Особа усвідомлює фактичний результат своєї дії і при цьому не усвідомлює юридичну її сторону. Водночас відсутність усвідомлення юридичних наслідків своєї діяльності виключає волю. Отже, юридичними вчинками можуть бути дії, щодо яких особа усвідомлює фактичні їх наслідки, але не усвідомлює юридичні. Тому можна стверджувати, що юридичний вчинок перебуває на межі об'єктивної дійсності і суб'єктивного усвідомлення. Юридичним фактом є збіг діяння особи з правовою моделлю, закріпленою в нормі права, що і має юридичне значення. Юридичний вчинок за своєю суттю є дією, правові наслідки якої особа (суб'єктивно) не усвідомлює, але вона перебуває в юридичному полі і збігається з моделлю, закріпленою в нормі права, а тому є юридичним фактом.

Таким чином, у поділі правомірних дій на акти і вчинки юридичний критерій є додатковим, оскільки воля щодо юридичних наслідків не є визначальною обставиною в класифікації. Юридичний критерій в цьому випадку є оцінюючим, за його допомогою оцінюється те чи інше діяння з точки зору права, правової дійсності. Такий висновок підтверджується навіть тим, що в основу класифікації (при поділі на дії та події) закладений критерій волі. Щодо самого діяння, то воно відбувається з волі суб'єкта або незалежно від його волі. Проте у розмежування правомірних дій закладається подвійний критерій — воля щодо фактичних наслідків і воля щодо юридичних наслідків дії. Значення слів «не усвідомлює юридичні наслідки своєї дії» слід тлумачити як неможливість особи в силу певних обставин правильно і точно зрозуміти ці правові наслідки. Проте усвідомлення може бути частковим. Це пояснюється уявленням особи про добро і зло, честь, справедливість, і якщо норми права ґрунтуються на цих загальноприйнятих моральних уявленнях, то можна стверджувати, що особа може принаймні частково «здогадуватися» про те, чи є це діяння правомірним, чи ні і які наслідки воно може викликати. Такого роду юридичні вчинки вважаються діями лише у разі вольового ставлення особи до дії, а не до наслідку,

оскільки за відношенням до юридичних наслідків вони більш схожі на події. Тому слід враховувати вищевикладене при використанні поділу юридичних фактів, здійсненого О. Красавчиковим [153]. Наведені форми юридичних вчинків тісно пов'язані з необхідним та випадковим юридичним зв'язком. Л. Донська, досліджуючи проблему причинного зв'язку в цивільному праві, дійшла висновку, що здебільшого причинний зв'язок не є коротким і очевидним, що вкладається в схему «причина — наслідок». Взаємодія причин і наслідків ускладнюється внаслідок залежності причин та наслідків та численності зв'язків між ними. Випадкові причинні зв'язки також є закономірними. Але внаслідок численності причин, що вчинили так званій випадковий наслідок, людина не здатна збагнути весь найскладніший комплекс причин, тоді говорять, що причинний зв'язок є випадковим [78, с. 377].

У зв'язку з цим юридичні акти і юридичні вчинки за вольовою характеристикою і психічним ставленням особи до наслідків можна ототожнити з умислом і змішаною формою вини в кримінальному праві [160, с. 164, 180]. Хоча в цивільному праві не використовуються ці поняття, але наразі така аналогія є просто необхідною для визначення психічного ставлення особи до наслідків і для з'ясування суті досліджуваних юридичних фактів. Юридичними актами в цивільному праві є дії особи, які вчинюються з прямим умислом, тобто з таким психічним ставленням особи до діяння, за якого вона усвідомлює характер свого діяння, передбачає його юридичні наслідки і бажає їх настання. Юридичними вчинками є дії, за яких особа: а) усвідомлює характер свого діяння, передбачає його фактичні наслідки і, хоч не бажає, але свідомо припускає їх настання; б) усвідомлює характер свого діяння, передбачає його фактичні наслідки і бажає їх настання, при цьому вона не передбачає можливих юридичних наслідків. Можливість чи неможливість передбачення юридичних наслідків у такому разі не має значення, оскільки юридичні наслідки виникають внаслідок норми права, а не бажання особи.

Прикладом юридичного вчинку може бути діяння, що підпадає під дію норми п. 3 ч. 1 ст. 248 ЦК України, яка з-поміж підстав припинення представництва за довіреністю визначає відмову представника від вчинення дій, що були визначені довіреністю [360]. За таких обставин представник може не відмовлятися від довіреності як такої, проте його відмова від вчинення дій, визначених довіреністю, наприклад, якщо він вважає дії такими, що не відповідають останній, є під-

ставою припинення представництва. Психічне ставлення представника до фактичних дій визначає його небажання діяти, що повністю контролюється свідомістю. Проте правові наслідки він може не передбачати взагалі або байдуже ставитися до них. У будь-якому разі юридичні наслідки — припинення відносин представництва будуть залежати не від його волі, а від волі особи, яку представляють. Іншим прикладом правоприміняючих правомірних дій є виконання зобов'язання в повному обсязі. Таке виконання обома сторонами припиняє правовідносини між ними поза їх волею. Зокрема, належне виконання договору припиняє права та обов'язки, передбачені ним. Навіть якщо сторони бажають його продовжити, вони мають укласти новий договір, оскільки відповідно до попереднього юридичний зв'язок між ними припинився. Винятком може бути продовження договору на тих самих умовах, якщо це передбачено ним або в силу дії норми права. Так, ст. 764 ЦК України передбачає: «Якщо наймач продовжує користуватися майном після закінчення строку договору найму, то, за відсутності заперечень наймодавця протягом одного місяця, договір вважається поновленим на строк, який був раніше встановлений договором». Можна сказати, що в загальному вигляді юридичні акти — це дії, які у будь-якому разі спрямовані на рух цивільного правовідношення, а юридичні вчинки — це дії, які можуть мати таку спрямованість, але можуть і не мати її [274, с. 114; 360].

Повертаючись до класифікації юридичних фактів, слід звернути увагу на поділи, які поки не знайшли підтримки у наукових дослідженнях вітчизняних науковців. Зокрема, в літературі використовується ряд класифікацій правомірних юридичних фактів-дій: за суб'єктами (дії громадян, організацій, держави); за юридичною спрямованістю (юридичні акти, юридичні вчинки, результативні дії); за галузевою належністю (матеріально-правові, процесуальні); за способом здійснення (особисто, через представника); за способом вираження і закріплення (мовчанням, жестом, документом) та ін. [119, с. 31].

Наведена класифікація має свій науковий інтерес, але породжує певні суперечки, які важко пояснити, зокрема поділ юридичних фактів на юридичні акти, юридичні вчинки і результативні дії. Останнім взагалі не можна знайти пояснення через всеохопність актів і вчинків. Г. Кикоть також виділяє такі юридичні факти: факти-дії, факти-правовідношення і факти-події [120, с. 9]. А. Завальний, досліджуючи юридичні факти в правоохоронній діяльності, поділяє

їх за властивістю до збереження об'єктивної форми вираження на: а) юридичні факти, що зберігають об'єктивну форму протягом відносно тривалого часу (наприклад, договір про надання охоронних послуг); б) юридичні факти, що не зберігають об'єктивної форми (усні висловлювання); в) юридичні факти-сліди, що дозволяють зробити висновок про наявність відображених юридичних фактів (слід від удару блискавки). Як юридичні факти він також досліджує такі специфічні конструкції, як факти-правовідносини, презумпції, фікції, правові аксіоми. Юридичні факти також можуть бути поділені на позитивні та негативні [18, с. 7–8; 36, с. 58; 94, с. 13; 119, с. 32; 299, с. 111], визначені та відносно визначені, на односторонні та двосторонні, а також на факти одноразової дії та факти безперервної дії [297, с. 10; 374, с. 86].

Таким чином, юридичні факти, будучи обставинами дійсності, сприяють виникненню, зміні та припиненню прав, обов'язків та правовідносин. Отже, юридичні факти тісно пов'язані з нормами права, оскільки знаходять свій правовий вимір в них, і з правовідносинами, виникнення і зміну яких стимулюють. Тому юридичні факти в механізмі правового регулювання виконують свою роль — забезпечують виникнення, зміну і припинення правових відносин. Вони створюють перехід від загальної моделі прав і обов'язків, зафіксованої в юридичній нормі, до конкретної, що втілюється у правовідносини. Однак у різних галузях права реалізація цієї головної функції залежить від специфіки інших юридичних фактів відповідної галузі права, що має враховуватися у правотворчій та правозастосовчій діяльності. Відмінності в галузевому відображенні юридичних фактів дають змогу по-різному визначати їх місце в механізмі правового регулювання, що певним чином має зазначатись у відповідних нормах законодавства та у процесі локального нормативного регулювання [120, с. 9–10].

Отже, правоприпиняючі юридичні факти можуть розглядатися в декількох аспектах. Ми назвали два: власне юридичні факти, спрямовані на припинення прав, обов'язків і правовідносин; властивість певних життєвих обставин, які дістали своє відображення в моделях, закріплених у нормах права. Правоприпинення можна розглядати як мету — кінцевий результат свідомої вольової дії особи, а також як засіб досягнення мети, яка має правозмінюючий чи правоприпиняючий характер. У другому сенсі правоприпинення є проміжною ланкою між причиною та наслідком.

РОЗДІЛ III

ЮРИДИЧНІ ФАКТИ В МЕХАНІЗМІ ПРАВОПРИПИНЕННЯ

3.1. Загальна характеристика механізму правоприпинення

Поєднання механізму правоприпинення з юридичним фактом як його механістичної складової одразу визначає його місце в правовій системі як частини механізму правового регулювання, будучи динамічним елементом якого він забезпечує настання правоприпиняючих юридичних наслідків, передбачених нормою права. Цілком логічним є те, що основоположними елементами механізму правоприпинення є такі елементи механізму правового регулювання, як норма права, правовідносини та юридичний факт. Адже лише за наявності зазначених елементів існує можливість існування правоприпиняючих юридичних фактів і спричинення ними юридичних наслідків. Однак результати розгляду юридичного факту як такого, що складається з юридичної та фактичної сторони, а також процесу фіксації правових моделей в нормах права вимагає конкретизації цих елементів і обумовлює їх структурований розгляд. Адже в іншому випадку може виникнути проблема неможливості визначення порядку настання юридичних наслідків за посередництва фактичних обставин.

Таким чином, механізм правоприпинення передбачає правоприпиняючий юридичний факт, тобто його фактичну та юридичну сторони, норму права, яка закріплює правову модель правоприпиняючого юридичного факту, правовідносини як правову оболонку і поле для існування юридичних фактів, а також наслідки у формі правоприпинення, без яких неможливо аналізувати весь механізм правоприпинення. Однак розгляд наслідків у відриві від юридичного факту ставить їх за межі зазначеного механізму, у зв'язку з чим як елемент механізму правоприпинення також необхідно розглядати причинно-наслідковий зв'язок між юридичним фактом та його наслідком. З огляду на зазначене механізм правоприпинення можна

розглядати виключно як сукупність таких елементів: а) норма права; б) правовідносини; в) юридична сторона правоприпиняючого юридичного факту (модель, закріплена в нормі права); г) фактична сторона правоприпиняючого юридичного факту (фактичні обставини — дія або подія); ґ) юридичний наслідок правоприпиняючого юридичного факту; д) фактичний наслідок правоприпиняючого юридичного факту; е) причинно-наслідковий зв'язок між правоприпиняючим юридичним фактом та його наслідком (додаток 4). Лише такий погляд на механізм правоприпинення може пояснити динамічний вплив правоприпиняючого юридичного факту на суспільні відносини, а також визначити особливості дії всього механізму правоприпинення.

Отже, механізм правоприпинення можна визначити як порядок припинення правовідносин, прав та обов'язків, суб'єктів цивільного права або, акцентуючи на його системних особливостях, як систему засобів, за допомогою яких здійснюється припинення правовідносин, прав та обов'язків суб'єктів цивільного права.

Більш широке уявлення про механізм правоприпинення дає аналіз його елементів. Однак в силу розгляду деяких з них у межах механізму правового регулювання такий розгляд буде мати спеціальний щодо механізму правоприпинення характер.

Норма права. Закріплюючи нормативні приписи, право «прив'язує» моделі поведінки до реальності, до тих умов, в яких вони повинні реалізовуватися. Вони як своєрідне «ядро» в системі суспільних відносин, як підсистема, спираючись на яку право здійснює перетворення всього масиву зв'язків. Норма права створює юридичну можливість існування юридичного факту.

Правова норма або сукупність норм права є правовим віддзеркаленням фактичних подій, тому кожна дія або подія має свою фактичну сторону, яка проявляється в певному русі або просто в існуванні в об'єктивній дійсності, яка відповідає об'єктивним законам природи і водночас, відповідаючи правовим моделям, закріпленим у нормах права, набуває правового характеру, правового виміру, вигляду. Існуючи окремо від реальної (а не ідеальної, правової) дійсності, норма права залишається лише моделлю, яка не здатна породити реального наслідку. Наслідок в ній передбачений лише як ідеальний, такий, що не має тілесного вираження.

У нормі права закріплюються два елементи механізму правоприпинення: 1) правова модель поведінки та 2) правовий наслідок такої

моделі. Однак розглядаються вони відокремлено як автономні елементи системи, оскільки їх встановлення є необхідним етапом для визначення факту існування правоприпиняючого юридичного факту. Крім того, варто зазначити, що за межі юридичного факту винесено наслідок як юридичний, так і фактичний. Це пояснюється тією обставиною, що наслідок не є частиною юридичного факту. Юридичний факт є причиною наслідку. У протилежному випадку юридичний факт мав би розглядатися не як життєва обставина, з правовою моделлю якої норма права пов'язує настання певного наслідку, а як правова модель та одночасно наслідок, до якого вона призводить.

Варто зазначити, що з точки зору правореалізації немає потреби у встановленні причинно-наслідкового зв'язку між юридичною стороною правоприпиняючого юридичного факту і його наслідком, оскільки вони повністю перебувають в межах норми права й закріплюються в процесі нормотворення. Іншими словами, норма права закріплює юридичну сторону юридичного факту та його наслідок, у зв'язку з чим існування причинно-наслідкового зв'язку презюмується. Сторони правовідносин не можуть змінити модель, закріплену в нормі права, вони можуть лише визначити, під яку саме модель підпадають їх дії.

Правовідносини. В процесі розгляду механізму правового регулювання майнових відносин ми зазначали, що будь-які відносини — це завжди певний вид взаємозв'язку між людьми, об'єктами, сторонами, елементами тощо. Це такий зв'язок, за якого зміни однієї сторони викликають зміни в іншій. Характерним для правовідносин як елементу механізму правового регулювання та правоприпинення є те, що коли у правовідношення вступають дві сторони, у однієї з них є суб'єктивне право, а в іншій — обов'язок, що кореспондує цьому праву. Способом здійснення права однією стороною є виконання обов'язку іншою [82, с. 5]. Ця обставина впливає на наслідок юридичного факту, а відповідно і на його характер. У механізмі правоприпинення правовідносини відіграють роль поля, певних умовних меж, які визначаються нормою права і в яких може існувати правоприпиняючий юридичний факт. У такому разі існування самих правовідносин зумовлюється існуванням норми права як підстави для їх виникнення. Правоприпиняючий юридичний факт не може існувати, як і спричиняти правоприпиняючі наслідки.

Юридична сторона правоприпиняючого юридичного факту. Все більшого поширення серед науковців нині набуває розмежу-

вання змісту правовідносин на фактичний і юридичний елементи. Під фактичним елементом розуміють реально здійснювані учасниками правовідносин дії, спрямовані на реалізацію їх суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. До юридичного змісту включається традиційне його визначення як сукупності прав і обов'язків їх учасників (М. Строгович), так і можлива їх поведінка (П. Єлькінд) [297, с. 475]. Щодо юридичних фактів вдалою є позиція М. Рожкової, яка вносить точність в їх поняття шляхом розмежування поняття «правова модель обставин» і «юридичний факт». Під правовою моделлю обставин вона розуміє абстрактну (типову) обставину, яку закріплено в гіпотезі норми права (чи декількох норм права) і з якою норма права пов'язує виникнення певних наслідків. Юридичний факт, вважає вона, традиційно розуміється як реально існуюча життєва обставина — явище чи процес. І тому визначення юридичного факту не може базуватися на розумінні його як правової моделі обставин. У зв'язку з цим юридичний факт представляється у вигляді явища об'єктивної реальності, відображеного у специфічній ідеальній системі — законодавстві [62, с. 733; 275]. Ця позиція є слушною, оскільки уточнює визначення юридичного факту, відмежовуючи фактичні обставини від їх нормативної моделі. У зв'язку з цим будь-який юридичний факт слід розглядати як його правову модель, закріплену в нормі права, та обставини об'єктивної дійсності, які відповідають цій моделі.

При цьому слід зазначити, що юридичну сторону юридичного факту становить диспозиція як форма його прояву та гіпотеза як умови існування цієї форми.

Фактична сторона правоприпиняючого юридичного факту.

Юридичний факт є тим явищем реальної дійсності, що приводить норму права в рух, перетворюючи суб'єкт права на суб'єкт конкретних правовідносин [271, с. 519]. З цього приводу слушно зауважив В. Щербина, який визначав юридичний факт як такий стан суспільних відносин, «поворот», «момент» в їх розвитку, з якими пов'язані певні юридичні наслідки (втручання правових норм у хід фактичних відносин) [393, с. 8].

Іншими словами, фактичною стороною юридичного факту є реальні дії чи події, які існують в об'єктивній дійсності і правові моделі яких відображені в нормах права.

Юридичний наслідок правоприпиняючого юридичного факту.

Правоприпиняючий юридичний факт може припиняти права,

обов'язки, правовідносини та правосуб'єктність. При цьому на різних вертикальних чи горизонтальних рівнях він може мати протилежний характер. Наприклад, бути правоприпиняючим для конкретного суб'єктивного права, однак правозмінюючим для правовідносин у цілому, або бути правоприпиняючим для одних правовідносин і правовстановлюючим для інших. Почнемо з розгляду такого наслідку правоприпиняючого юридичного факту, як **припинення права та його окремих правомочностей**.

З точки зору загальної теорії права суб'єктивне право — це гарантована правом міра можливої або дозволеної поведінки особи. Воно належить суб'єкту незалежно від того, чи перебуває він у правових відносинах з іншими суб'єктами чи ні. Йому притаманно ряд властивостей, зокрема: а) суб'єктивне право завжди конкретне і означає наявність конкретних правомочностей стосовно визначених благ; б) воно може передаватися іншій особі; в) воно виникає, змінюється і припиняється за наявності юридичних фактів [98, с. 345; 359, с. 73].

З виникненням конкретних правовідносин суб'єктивні права реалізуються через правомочність уповноважених осіб, яка складається з таких елементів: а) можливості діяти особисто; б) можливості вимагати певної поведінки від зобов'язаної особи; в) можливості звертатися до компетентних державних органів заради застосування державного примусу в разі невиконання контрагентом своїх обов'язків; г) можливості користуватися соціальними благами на основі певного суб'єктивного права [98, с. 345].

Ці чотири елементи суб'єктивного права разом специфікують суб'єктивні права. Адже суб'єктивні права в загальному вигляді існують як правові моделі можливої (дозволеної) поведінки. При цьому в кожних конкретних обставинах реальної і правової дійсності обсяг цих правомочностей може бути різний, у зв'язку з чим і права можуть бути однакові за змістом, але різні за обсягом. Як приклад, наведемо ст. 41 Конституції України, в ч. 4 якої визначається, що право приватної власності є непорушним [139]. Право власності складається з правомочностей володіння, користування і розпорядження майном вільно, на свій розсуд. Водночас статті 401, 402, 404 ЦК України визначають можливість користування чужим майном, не враховуючи волю власника цього майна, що певним чином звужує право власності. Так, сервітут дозволяє користуватися майном власника, на підставі чого певна частина цього майна

змінює своє призначення і не може використовуватися власником з іншою метою. Власник не може рити в місці, де проведено трубопровід, і не може сіяти в місці випасу худоби. Разом з тим сервітут не може бути встановлено в квартирі, так само не може бути дозволено користування квартирою іншими особами. З наведеного випливає, що право власності на земельну ділянку, щодо якої встановлено сервітут, буде відрізнятися від права власності на квартиру і перш за все за обсягом.

Повертаючись до припинення права як наслідку правоприпиняючого юридичного факту, слід наголосити, що зміна специфікацій права (зміна обсягу правомочностей) не припиняє право, а лише змінює його зміст. Водночас у разі припинення всіх правомочностей, що складають суб'єктивне цивільне право, це право автоматично припиняється [123, с. 8; 284, с. 31]. Наслідком правоприпиняючого юридичного факту є припинення суб'єктивного права в цілому, у конкретної особи або в конкретних правовідносинах. Об'єктивно це право може існувати і бути закріпленим у нормі права, але у конкретного суб'єкта воно припинилося.

Крім того, можливими є випадки відчуження окремих правомочностей власника шляхом зобов'язання. Видами такого відчуження є: а) відчуження всіх правомочностей (всього права) із залишенням обов'язків на правонадавачі; б) відчуження окремої правомочності, що пов'язане з її вилученням зі структури правовідношення; в) відчуження окремого права вимоги щодо визначеної дії боржника, яке не пов'язане зі зміною особи у правовідношенні чи вилученням всієї правомочності (таке відчуження можна розглядати як часткову уступку правомочності) [170, с. 19].

Отже, суб'єктивне право існує в часі і належить окремо визначеній особі чи особам. Воно має момент свого виникнення, час існування і момент припинення. Важко прослідкувати територіальну основу дії права. Залежно від його виду воно може існувати на території всіх держав, на території окремих держав чи в межах окремої держави. Як правило, суб'єктивне право розглядається в межах правової системи однієї держави, якщо це унітарна держава, чи в межах території суб'єкта федерації чи конфедерації. Суб'єктивне право розглядається більшою мірою з точки зору належності окремій особі. В такому аспекті кажуть про наявність в особі права чи його відсутність.

Правоприпиняючий юридичний факт є кінцевим етапом існування суб'єктивного права, моментом втрати особою права [214,

с. 11] незалежно від способу. В найбільш глобальному вигляді, якщо подивитися на певне суб'єктивне право з точки зору мапи Землі і, відповідно, правових систем різних країн, то можна сказати, що в деяких державах світу особа може мати суб'єктивне право, в деяких — такого права не закріплено взагалі, а в інших державах дії, які особа бажає вчинити, взагалі можуть бути кримінально караними. Отже, суб'єктивне право обмежується територіями держав, в яких воно закріплене як таке. Все-таки, говорячи про суб'єктивне право, ми розуміємо право конкретної особи, а не об'єктивне право, що існує в суспільстві, тому воно (суб'єктивне право) супроводжує особу під час її перебування на території, на яку поширюється правова система, що містить визначене право.

Слід зазначити, що припинення є характерним для переходу прав від однієї особи до іншої.

Необхідно з'ясувати поняття «припинення» і «перехід» права. В силу того, що суб'єктивне право притаманне окремій, конкретній особі, воно пов'язане з цією особою. А якщо особа продає своє право іншій, то воно «переходить» чи «припиняється» в однієї особи і «виникає» в іншій? Перехід права є його припиненням і одночасно виникненням. Адже не можна не погодитися з тим, що при переході права воно не залишається в особі, в якій було, навіть якщо воно переходить тимчасово. Особа, яка його віддала, більше не може ним користуватися, оскільки вона передала його, вона не володіє суб'єктивним правом. У зв'язку з цим видається правильним твердження, що при переході право припиняється в особі, від якої воно переходить. Щодо виникнення його в іншій особі, то це цілком логічно. Якщо особа не мала права, але вона його отримала, то можна говорити, що воно з'явилося в особі, виникло. Якщо ж зводити перехід права лише до механічного розуміння цього процесу, то виходить, що суб'єктивне право однієї конкретно визначеної особи переходить іншій у незмінному вигляді, що не вкладається в концепцію суб'єктивних прав, закладених законодавцем. Зокрема, механізм руху права (наприклад, права власності на будинок) за посередництва договорів виглядав би так: громадянин А. будує будинок і набуває права власності на нього як на новостворену річ. Громадянин А. самостійно, відповідно до спеціальних дозволів, за посередництва вчинення правочинів визначає межі свого права власності (межі будинку і прибудинкова територія, яка належить громадянину А. на праві приватної власності). Суб'єктивне право громадянина А. є

індивідуально визначеним, оскільки деякі з правомочностей розповсюджуються лише на територію будинку, а він є індивідуально визначений. Більше того, другого такого будинку на цьому ж місці існувати не може за законами фізики. Громадянин А. продає будинок громадянину Б., і якщо говорити про перехід права в механістичному сенсі, то громадянин Б. матиме права громадянина А., а з продажем будинку громадянину В. останній буде мати права громадянина А. В тексті договору купівлі-продажу це відображалося б такою фразою: «...Продавець продав, а покупець купив дерев'яний садовий будинок, який розташований... [217, с. 33] з правами на нього в межах правомочностей громадянина А., на момент укладення договору купівлі-продажу дерев'яного садового будинку громадянином А. зі мною такого-то числа, такого-то року». Більше того, особа може мати одне право, а передати інше, або з певними умовами чи обмеженнями, що також його специфікує.

Ще одним прикладом можуть слугувати умови типового договору купівлі-продажу патенту на право оренди будівлі (споруди, приміщення), затвердженого наказом Фонду державного майна України від 18 листопада 1996 р. № 1398 [217, с. 184], згідно з якими предметом договору фактично є документ, що надає його власнику право на оренду майна, зазначеного в ньому.

Суб'єктивне право і є таким, оскільки належить конкретній особі. Така концепція переходу характерна для речі, що переходить фактично від однієї особи до іншої, в певному вигляді, який, як правило не змінюється з переходом. У випадку ж переходу прав треба розуміти їх припинення в однієї особи і виникнення в іншій.

Водночас, зважаючи на викладене, не можна не наголосити на певній особливості механізму правоприпинення. Поряд з тими правовими явищами, на які здатен впливати правоприпиняючий юридичний факт і у зв'язку з чим припиняти їх повністю або частково, існує такий, який знаходиться поза його впливом. Це правомірний цивільний інтерес. У випадку з припиненням права власності на річ у зв'язку з її знищенням (ст. 349 ЦК України) закон надає захист праву, якого вже немає, а точніше — створює можливості для захисту цивільного інтересу, оскільки після припинення права залишається інтерес особи, якій належало це право [329, с. 119]. У зв'язку з цим, правоприпиняючі юридичні факти можуть лише непрямо впливати на обставини, які є передумовами існування законного цивільного інтересу, але не можуть припинити його існування.

Припинення правовідносин. Правоприпиняючі юридичні факти можуть спричиняти наслідок у вигляді припинення правовідносин. Їх припинення має певні особливості, оскільки в межах одних правовідносин щодо певного, визначеного об'єкта можуть існувати взаємні права і обов'язки. Якщо ж правовідносини є двосторонніми, то обидві сторони мають і права, і обов'язки. В такому разі правовідносини доцільно розглядати як певний юридичний зв'язок між суб'єктами цивільного права з приводу визначеного об'єкта.

Специфікою припинення правовідносин є те, що в їх межах можуть існувати декілька прав, а ці права можуть бути специфіковані певним набором правомочностей певного змісту. Таким чином, зміна специфікацій суб'єктивного права у правовідносинах за загальним правилом не спричиняє припинення цих правовідносин. Припинення окремого суб'єктивного права у правовідносинах чи зміна його обсягу також не є припиненням всіх правовідносин. Важко назвати конкретні правовідносини сталою системою. Ця система є динамічною і неоднаковою в кожному окремому випадку. Системоутворюючим чинником є юридичний зв'язок між суб'єктами права, а елементами — суб'єкти, об'єкт, права і обов'язки. При цьому кожна конкретна система у вигляді окремо взятих правовідносин може ускладнюватися додатковими правами чи обов'язками на стороні одного із суб'єктів, що робить систему ексклюзивною, хоча вищенаведені елементи зберігаються завжди і є обов'язковими для правовідносин.

Під припиненням правовідносин як наслідком настання правоприпиняючого юридичного факту слід розуміти розірвання або зникнення юридичного зв'язку між визначеними суб'єктами права. Оскільки цей зв'язок ґрунтується на правах і обов'язках, що виникають внаслідок певного об'єкта, що і утворює систему правовідношення, то відсутність одного з елементів системи руйнує або виключає її, а по суті — припиняє правовідносини. Водночас, як відомо, правовідносини є динамічними і можуть змінювати свій характер, наприклад з регулятивного на охоронний, або трансформуватися з правовідносин, які існують в межах одного інституту права, у правовідносини, що існують в межах іншого, або ж набувати подвійного характеру, наприклад, основні правовідносини продовжують існувати, тоді як додаткові виникають і припиняються на їх основі.

Отже, між правоприпиняючим юридичним фактом і наслідком у вигляді припинення правовідносин існує опосередкований причинно-наслідковий зв'язок.

Зокрема, як вже зазначалося, в межах суб'єктивного права можуть існувати різні специфікації правомочностей, так само і в межах правовідносин можуть існувати різні набори прав і обов'язків. У зв'язку з тим, що кожному суб'єктивному праву кореспондує юридичний обов'язок, ці два елементи не можуть існувати один без одного. У такому разі правовідносини припиняються одночасно з припиненням права, яке визначає зміст правовідносин (основне), або з припиненням останнього права, що є змістом правовідносин. Як правило, на практиці таке право припиняється шляхом виконання зобов'язання належним чином або припинення речового права, яке було покладено в основу правовідносин, наприклад права власності чи оренди.

Відсутність права означає відсутність обов'язку, що кореспондує цьому праву, а це виключає правовідносини.

Другим можливим варіантом є припинення об'єкта правовідносин. Під об'єктом правовідносин розуміють матеріальні чи нематеріальні блага, задля одержання, передачі або використання яких виникають права і обов'язки учасників правовідносин. Це можуть бути предмети матеріального світу, речі і цінності, особисті немайнові блага, послуги як результат певної поведінки, продукти духовної творчості [98, с. 343–344].

В поняття об'єкта правовідносин закладена мета — одержання, передання, використання благ, яка у свою чергу уточнюється обсягом цих благ. Отже, правовідносини припиняються з досягненням їх мети, а саме з одержанням необхідних благ у тому обсязі, задля яких сторони вступали у правовідносини, або який впливав з їх змісту. Якщо ж мети не було досягнуто, то йтиметься про зміну правовідносин, а точніше про зміну їх змісту. Зникнення предмета правовідносин (його знищення, втрата та відсутність інтересу до нього тощо) за загальним правилом не припиняють правовідносин, а лише трансформують їх або сприяють виникненню додаткових.

Прикладом може бути ситуація, яка підпадає під дію норми ст. 622 ЦК України. Так, згадане положення визначає, що боржник, який сплатив неустойку і відшкодував збитки, завдані порушенням зобов'язання, не звільняється від обов'язку виконати зобов'язання

в натурі, якщо інше не встановлено договором або законом [360]. Таким чином, в межах зобов'язального правовідношення може виникнути додаткове з відшкодування збитків, які завдані його порушенням. Таке правовідношення має свої юридичні факти для виникнення, зміни чи припинення, проте завжди буде мати додатковий характер по відношенню до основного і виникати у зв'язку з ним. Сторони за домовленістю також можуть змінити одні правовідносини на зовсім інші і за об'єктом, і за змістом. В ЦК України це називається новацією. Таким чином, первісні правовідносини припиняються за умови настання інших. Така ситуація характеризується тим, що змінюється не лише об'єкт правовідносин, а й їхній зміст і характер зв'язку. Сторони самостійно припиняють одні правовідносини і вступають в інші, при цьому залишають причинно-наслідковий зв'язок між ними, в тому числі юридичний.

Отже, в класичному варіанті правовідносини припиняються внаслідок виключення з них об'єкта в силу правових підстав у формі правомірних дій. Це, зокрема: а) взаємна відмова осіб від об'єкта; б) досягнення мети правовідносин (його отримання, передавання або використання); в) заміна одних правовідносин іншими за домовленістю сторін. Припинення ж об'єкта внаслідок неправомірних дій, за загальним правилом, лише змінює зміст правовідносин або його об'єкт, але не припиняє їх.

Правоприпиняючий юридичний факт може сприяти припиненню суб'єкта правовідносин, що також припиняє правовідносини в цілому. Припинення суб'єкта може відбуватися внаслідок юридичного факту-події (смерть фізичної особи) або внаслідок дії (заміна сторони правовідносин, ліквідація юридичної особи тощо). Можливе також припинення суб'єкта за посередництва юридичної фікції (визнання особи померлою). Правовідносини в такому разі припиняються, якщо неможливо замінити їх суб'єкта зі збереженням змісту і об'єкта. Зокрема, зобов'язання припиняється смертю боржника, якщо воно є нерозривно пов'язаним з його особою і у зв'язку з цим не може бути виконане іншою особою, або зобов'язання припиняється смертю кредитора, якщо воно є нерозривно пов'язаним з особою кредитора (ст. 608 ЦК України). Також воно припиняється ліквідацією юридичної особи (боржника або кредитора), крім випадків, коли законом або іншими нормативно-правовими актами виконання зобов'язання ліквідованої юридичної особи покладається на іншу юридичну особу, зокрема, за зобов'язаннями

про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю [360]. У правовідносинах, змістом яких є речове право, припинення сторони призводить до припинення правовідносин, лише якщо право невід'ємно пов'язане з суб'єктом. В іншому разі діє механізм правонаслідування, що, по суті, не змінює ані змісту, ані об'єкта правовідносин.

Припинення правовідносин багато в чому залежить від волі їх суб'єктів. Припинення правовідносин в результаті правомірних дій може відбуватися внаслідок відмови від об'єкта, відмови від змісту правовідносин, що унеможлиблює налагодження юридичного зв'язку. Припинення правовідносин є наслідком припинення одного з їх елементів, без чого правовідносини не можуть існувати. Водночас припинення правовідносин може відбуватися внаслідок об'єктивних обставин за наявності всіх елементів правовідносин. Це є винятком, який передбачено ЦК України. Одним з таких винятків є припинення зобов'язання через неможливість його виконання у зв'язку з обставиною, за яку жодна із сторін не відповідає, що передбачено ст. 607 ЦК України [360]. В такому разі наявні всі елементи правовідносин (суб'єкти, об'єкт, зміст), і воля всіх суб'єктів може бути направлена на досягнення цілей правовідносин, проте за наявності обставин, за які жоден суб'єкт правовідносин не відповідає, не можна досягти його цілей, що виключає правовідносини. Отже, мета правовідносин у вигляді одержання, передачі чи використання благ (об'єкта) правовідносин є обов'язковим факультативним елементом об'єкта правовідносин.

Юридичний зв'язок між правоприпиняючим юридичним фактом і наслідком у вигляді припинення правовідносин є опосередкованим, оскільки в першу чергу припиняється один з елементів правовідносин, що спричиняє припинення інших елементів, а вже потім правовідносин в цілому. Іншими словами, правоприпинення як наслідок в аспекті правовідносин виглядає як ланцюг послідовних наслідків у вигляді припинення елементів правовідносин, що виключає їх (правовідносини) як систему елементів.

Також слід розмежувати припинення характеру правовідносин або його зміну і припинення правовідносин в цілому, що є різним наслідком, спричиненим юридичним фактом.

Зміна об'єкта правовідносин чи його змісту внаслідок певних юридичних фактів може змінити його характер, зокрема відносини власності можуть змінитися на відносини відшкодування завданої

шкоди тощо. Зміна характеру означає зміну спрямування відносин в межах цивільного права. Регулятивні правовідносини, призначені регулювати зв'язки нормального цивільного обігу, можуть перетворитися в охоронні, які виникають у разі необхідності захистити інтереси учасників цивільного обігу [359, с. 75]. У такому разі юридичний зв'язок продовжує існувати між тими самими суб'єктами, проте змінюється предмет та/або зміст правовідносин. Вони трансформуються зі збереженням юридичного зв'язку, без його розірвання, тобто один юридичний факт, який є правозмінюючим, змінив об'єкт або зміст правовідносин, що, у свою чергу, визначається як припинення регулятивного характеру правовідносин і виникнення охоронного при їх (правовідносин) збереженні.

Наслідком правоприпиняючого юридичного факту, як було зазначено вище, може бути **припинення обов'язків**. У правовій системі України юридичний обов'язок представлений як вид і міра необхідної поведінки суб'єктів у правовідносинах [223, с. 53]. В силу постійного зв'язку суб'єктивних прав і юридичних обов'язків як понять, що кореспондують одне одному, існує два шляхи припинення юридичних обов'язків — прямий і зворотний.

При прямому зв'язку особа втрачає право, що призводить до припинення обов'язку. Якщо право припиняється на підставі нормативно-правового акта або за строком давності, то кореспондуючий йому обов'язок також припиняється. Юридичний обов'язок припиняється в разі його виконання. Якщо юридичний обов'язок встановлюється видом і мірою належної поведінки як необхідність здійснити певну дію, припинення обов'язку призведе до припинення права. Юридичний факт також може змінити зміст правовідносин і припинити юридичний обов'язок для окремого суб'єкта. Наприклад, переведення боргу змінює суб'єкта правовідносин і припиняє обов'язок зобов'язаної особи щодо його виконання, однак залишає суб'єктивне право на його отримання у кредитора за першим зобов'язанням. Тобто переведення боргу звільняє майно попереднього боржника і обтяжує майно нового [3, с. 125].

З припиненням юридичного обов'язку особа не зобов'язана більше вчиняти або утримуватися від дій, визначених змістом правовідносин. Вона може діяти як вважає за потрібне. Обов'язок — це лише необхідність поведінки, але не сама поведінка як акт волі, як вчинок. Обов'язок може залишатися невиконаним, але він зберігається, хоч належна поведінка не виникла [58, с. 125].

На початку нашого дослідження ми визначили, що правоприпиняючий юридичний факт також може викликати наслідок у вигляді **припинення правосуб'єктності**.

Якщо дивитися на правосуб'єктність як на здатність суб'єкта власними діями набувати для себе відповідних прав та виконувати належні йому обов'язки [236, с. 285], то вона більшою мірою характеризує правовий статус суб'єкта права. В такому разі можна стверджувати про існування двох властивостей причинно-наслідкового правоприпиняючого факту. Перший характеризується наявністю правоприпиняючого юридичного факту як причини і наслідку у вигляді припинення правосуб'єктності. Особливість другого виду полягає в тому, що правосуб'єктність припиняється під час перебування особи у правовідносинах, що призводить ще й до припинення суб'єкта конкретних правовідносин.

Прийнято вважати, що правосуб'єктність складається з правоздатності, дієздатності і деліктоздатності як вичерпної сукупності елементів. У зв'язку з цим правоприпиняючий юридичний факт може тягнути за собою припинення одного з наведених вище елементів. Проте припинення одного з елементів спричиняє припинення правосуб'єктності.

Правоздатність як здатність особи мати права і обов'язки супроводжує людину протягом всього її життя, з народження до смерті [132, с. 36]. Тому правоздатність припиняється лише зі смертю особи, що і є правоприпиняючим юридичним фактом, який також спричиняє припинення деліктоздатності і дієздатності. Смерть є подією, яка повністю виключає всі елементи правосуб'єктності, а тому і суб'єкта з правовідносин.

Цивільна дієздатність — це здатність фізичних осіб своїми діями набувати для себе цивільні права і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання [98, с. 342]. Часткова, неповна, повна та обмежена дієздатність не виключають правосуб'єктності, а лише змінюють її обсяг. Крім смерті, юридичним фактом, який припиняє дієздатність особи, є рішення суду про визнання фізичної особи недієздатною в порядку ст. 39 ЦК України [360]. Така особа не може вчиняти правочинів, а її права представляються і захищаються опікуном. Припинення цивільної деліктоздатності як здатності суб'єкта права нести відповідальність за свої протиправні вчинки виникає

з 16 років [98, с. 342]. Ця здатність тісно пов'язана зі здатністю усвідомлювати свої дії і керувати ними, а тому, крім смерті, припинення деліктоздатності може викликати недієздатність особи. Підбиваючи підсумок, слід наголосити, що назва «правоприпиняючий юридичний факт» є дещо умовною, оскільки такі юридичні факти можуть припиняти не лише права, але й обов'язки, а також правовідносини і правосуб'єктність. Тому ця назва не повною мірою розкриває зміст і властивості. Під наслідками, до яких призводить правоприпиняючий юридичний факт, слід розуміти прямі, ті, що настають безпосередньо в силу правоприпиняючого юридичного факту (припинення правомочностей, припинення одного з елементів правосуб'єктності), та непрямі, до яких призводять прямі наслідки (припинення правовідносин).

Фактичний наслідок правоприпиняючого юридичного факту.

Залежно від характеру об'єкта правовідносин можуть мати місце різні фактичні наслідки правоприпиняючих юридичних фактів. В аспекті багатьох визначень юридичних фактів акценти зміщуються саме на юридичні їх наслідки, зокрема виникнення, зміну чи припинення прав, обов'язків або правовідносин, а фактичні наслідки залишаються поза увагою. Це надає юридичним фактам нормативного (модельного) забарвлення. Однак аналіз підстав припинення речових прав, а також зобов'язань дає змогу дійти висновку, що в різних ситуаціях можуть виникати різні фактичні наслідки юридичних фактів. Більшість підстав припинення речових прав відбувається шляхом переходу прав на річ від однієї особи до іншої, при цьому фактичним наслідком є фактичний перехід речі від однієї особи до іншої. Тобто перехід прав супроводжується переходом самої речі. Такі правоприпиняючі юридичні факти передбачені певними конструкціями припинення речових прав: відчуження власником свого майна, відмова власника від права власності, припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі, викуп пам'яток історії та культури, примусове відчуження земельних ділянок приватної власності, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, з мотивів суспільної необхідності відповідно до закону, реквізиція, конфіскація, звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника. У всіх наведених випадках перехід прав супроводжує перехід речі.

Характерною рисою правоприпиняючих юридичних фактів у зобов'язальній сфері є те, що здебільшого юридичним наслідком є

припинення всього зобов'язання, а тому і правовідношення, яке виникло на його підставі, при цьому фактичний наслідок може мати форму передачі речі або виконання фактичних дій чи взагалі бути відсутнім. Так, зобов'язання може бути припинено шляхом передання відступного або у разі поєднання боржника і кредитора в одній особі. За таких обставин фактичним наслідком правоприпиняючого юридичного факту є перехід речі від однієї особи до іншої.

Однак більшість правоприпиняючих юридичних фактів у зобов'язальній сфері спричиняють лише юридичні наслідки. Ці юридичні факти відображаються в таких підставах припинення зобов'язань, як зарахування однорідних зустрічних вимог, новація, прощення боргу, неможливість виконання зобов'язання. Сам факт зарахування, прощення боргу, новації та неможливості виконання, який оформлюється належним чином, є юридичним наслідком і призводить до припинення всього зобов'язання, при цьому фактичним наслідком таких дій є відсутність необхідності подальшого вчинення дій, крім новації, яка може передбачати виникнення нового зобов'язання з учинення дій або передання речей. Однак в усіх інших випадках припинення права чи обов'язків відірвано від речей, у зв'язку з чим останні не враховуються безпосередньо в механізмі правоприпинення або якщо враховуються, то моменти настання юридичних та фактичних наслідків може різнитися у часі, наприклад, при розірванні договору може виникнути кондиційне зобов'язання, яке становить основну перспективу для кредитора у двох випадках: коли відсутні підстави для відповідальності і коли існує можливість повернути індивідуально визначену річ [49, с. 32; 170, с. 25]. За наведених обставин юридичний наслідок у формі припинення зобов'язання і фактичний у формі повернення речі розриваються у часі.

Отже, залежно від характеру правовідносин (речові чи зобов'язальні) фактичний наслідок правоприпиняючого юридичного факту може мати обов'язковий чи факультативний характер. У речових відносинах річ завжди супроводжує право, у зв'язку з чим перехід права пов'язується з переходом речі. Водночас зобов'язальні правовідносини можуть передбачати перехід права без операцій з річчю або взагалі за її відсутності.

Причинно-наслідковий зв'язок між правоприпиняючим юридичним фактом та його наслідком. Досліджуючи значення елемента волі в правоприпиняючих юридичних фактах, ми зупинили-

ся на причинно-наслідковому зв'язку в аспекті спрямування волі особи на результат у вигляді правоприпинення і наслідку, що реально настав. Зокрема, було визначено, що вирішальне значення має наслідок, який настав, навіть якщо він настав всупереч вольовому спрямуванню дії особи. Нами було розглянуто випадковий та похідний зв'язки в юридичних фактах. Поглиблюючи дослідження в цій сфері, слід наголосити на тому, що правоприпинення є наслідком правоприпиняючого юридичного факту. При цьому правильне розуміння категорії причинності є суттєвим для практики правотворчості і правозастосування у сфері цивільного права, а отже — і науки цивільного права. Причина може бути пов'язана з наслідком по-різному: 1) шляхом матеріального (фізичного) впливу; 2) шляхом створення матеріальних перешкод для нормальної взаємодії об'єктів матеріального світу як природних, так і створених людьми, та створення умов для їх руйнівної взаємодії; 3) шляхом передання інформації; 4) шляхом виключення інформації, яка мала бути надана відповідно до нормативно-правових актів і договорів; 5) шляхом виключення дій (бездіяльності) із ланцюга причинних зв'язків, які є юридично закріпленими [78, с. 378].

Особливість причинно-наслідкового зв'язку між правоприпиняючим юридичним фактом і наслідком полягає в тому, що, по суті, фактичні дії змінюють правове становище суб'єктів цивільних правовідносин або їх правомочності щодо об'єкта відносин. Також зазначимо, що, як правило, причина є дією чи подією фактичною, а наслідок — юридичним. Дія чи подія здатна спричинити юридичний наслідок, якщо вона збігається зі своєю правовою моделлю та у зв'язку з цим утворює правоприпиняючий юридичний факт, який призводить до юридичного наслідку у вигляді припинення прав, обов'язків чи правовідносин, передбачених нормою права. Крім того, перебуваючи в суто правовому вимірі, настання наслідку може забезпечуватися фактичними діями. При цьому юридичний і фактичний наслідки можуть не збігатися у часі. Зокрема, виконання правоприпиняючого юридичного факту, встановленого судом, може здійснюватися Державною виконавчою службою. Наприклад, при задоволенні ввіндикаційного позову судом права припиняються з моменту набрання рішенням законної сили. Припинення права володіння майном, що є предметом спору, не позбавляє особу, яка незаконно володіє чужим майном, фактичного володіння. Фактичне володіння може припинитися внаслідок фактичного відібрання

речі у цієї особи службовцями спеціальних органів. При цьому *de jure* на річ розповсюджується право власності законного власника, а *de facto* ця річ ще знаходиться у колишнього власника.

Підсумовуючи викладене, необхідно звернути увагу на одну нормативно-правову особливість механізму правопринипнення. Книга перша ЦК України містить перелік підстав виникнення цивільних правовідносин і визнає їх юридичними фактами, тоді як відсутня норма про юридичні факти як підстави припинення прав і правовідносин. В юридичній літературі існує думка, яку вдало висловив О. Печений. Науковець вважає, що з метою економії законодавчого інструментарію законодавець не помістив відповідне посилання ні до ст. 11 ЦК України, ні до глави 2 ЦК України взагалі, однак, як видається, відсутні перешкоди і теоретичного, і прикладного характеру щодо поширення норм ст. 11 ЦК України та інших положень глави 2 ЦК України на випадки не тільки виникнення, а й зміни чи припинення цивільних прав та обов'язків [235, с. 142]. Вважаємо, що в цілому оголошена думка може бути сприйнята як така, що відповідає дійсності. Водночас слід наголосити, що припинення прав має таке саме або навіть більше значення, ніж виникнення прав. У зв'язку з цим економія законодавчого інструментарію не може виправдати відсутності хоча б декількох статей в ЦК України, присвячених припиненню прав чи правовідносин. До того ж із чотирьох наведених у ч. 2 ст. 11 ЦК України підстав виникнення цивільних прав та обов'язків (договори та інші угоди, створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності, завдання матеріальної та моральної шкоди іншій особі [360, ст. 11]), хіба що дві підстави можуть відігравати роль правопринипняючого юридичного факту.

3.2. Встановлення та фіксація механізму правопринипнення та правопринипняючих юридичних фактів

Як зазначалося вище, механізм правового регулювання виконує свою важливу роль у правовому регулюванні, а точніше є тією реально діючою сукупністю елементів, за посередництва яких норма права застосовується до реальної життєвої обставини і спричиняє юридичні наслідки. Але для того щоб механізм діяв ефективно-

но, необхідне його повне і правильне усвідомлення учасниками цивільно-правових відносин або хоча б органами, уповноваженими на реалізацію положень норм права. У зв'язку з цим в юридичній практичній діяльності дуже часто доводиться «встановлювати» певні обставини або їх характер, що, по суті, є процесом, спрямованим на їх пошук. Термін «встановлення» досить часто використовується в чинному цивільному законодавстві України. Зокрема, ст. 647 ЦК України визначає, що договір є укладеним у місці проживання фізичної особи або за місцем знаходженням юридичної особи, яка зробила пропозицію укласти договір, якщо інше не встановлено договором. Стаття 257 ЦК України має такий зміст: «Загальна позовна давність встановлюється тривалістю у три роки». Термін «встановлення» також є у змісті норми ч. 1 ст. 258 ЦК України: «Для окремих видів вимог законом може встановлюватися спеціальна позовна давність: скорочена або більш тривала порівняно із загальною позовною давністю». При цьому в ч. 2 ст. 258 ЦК України міститься норма, яка встановлює, що позовна давність в один рік застосовується, зокрема, до вимог...» [360]. Отже, законодавець в одній нормі ЦК України дає зрозуміти, що є «встановлення», і водночас проводить розмежування між встановленням і застосуванням.

Безперечно, під встановленням мається на увазі нормативне закріплення тих чи інших обставин. Закон встановлює певні правові обставини чи наслідки, що, по суті, є створенням правових моделей або частин таких правових моделей, які знаходять свій вияв у нормативних приписах закону. Звертаючи увагу на норму ч. 2 ст. 258 ЦК України, в якій законодавець каже про застосування скороченої позовної давності до певних випадків, простежується розмежування фактичного і правового в юридичних фактах і механізмі правового регулювання в цілому. Крізь цю норму прослідковується правове її застосування щодо фактичних обставин. Законодавець встановлює правову модель, але для того щоб вона була реалізована в механізмі правового регулювання, цю модель застосовують у певних фактичних обставинах (для застосування в яких вона і призначена). Тому саме за допомогою третього елементу механізму правового регулювання, дослідженню якого була присвячена увага вище, — актів правореалізації, правова модель накладається на фактичні обставини і спричиняє правові наслідки, передбачені нормою права. Слушною з цього приводу є думка М. Гнатюк, яка розу-

міє під реалізацією права реальне, практичне перетворення у життя формально визначених правових приписів через правомірну поведінку суб'єктів права (дії чи бездіяльність) з метою задоволення основних потреб людини, суспільства і держави шляхом використання методів та форм, передбачених законодавством країни [60, с. 7]. Покладаючи в основу розуміння правоприпиняючих юридичних фактів як обставин дійсності, які збігаються з їх правовою моделлю і спричиняють юридичний наслідок у вигляді припинення прав, обов'язків чи правовідносин, можна стверджувати і те, що така ознака, як нормативне закріплення, потребує уточнення. Правоприпиняючі юридичні факти з точки зору нормативного закріплення можуть бути: а) обставинами дійсності, які відповідають правовій моделі, закріпленій безпосередньо в нормі закону; б) обставинами дійсності, які відповідають правовій моделі, закріпленій в інших джерелах права (договори, корпоративні норми, звичаї тощо) з урахуванням пріоритетності джерела в конкретній правовій системі.

При цьому, як зазначено в попередніх розділах дослідження, першою стадією механізму правового регулювання є його встановлення положеннями нормативно-правових актів. Отже, механізм правоприпинення, будучи потенційно частиною механізму правового регулювання і останньою його стадією або ж етапом стадії правореалізації, так само встановлюється шляхом нормотворення. Однак особливістю є те, що механізм правоприпинення, як ми визначили, починає діяти з моменту настання відповідного юридичного факту — правореалізуючого або правоприпиняючого, у зв'язку з чим і складається (у функціональному аспекті) з відповідного юридичного факту, його наслідку та елементів, що знаходяться між ними. Таким чином, у частині механізму правоприпинення механізм правового регулювання складається зі встановлення правових моделей (нормотворення) правоприпиняючих юридичних фактів або правореалізуючих юридичних фактів, а також визначення правових наслідків таких юридичних фактів, настання відповідних фактів, а також фактичного спричинення ними наслідків.

В основу механізму правоприпинення закладено саме юридичний факт або юридичний склад, які і є підставою для припинення відповідних правових явищ і які з настанням наслідків припиняють дію механізму правового регулювання. У висвітленому ракурсі одним із аспектів встановлення механізму правоприпинення є

закріплення юридичних фактів у нормах права, адже саме юридичні факти є тим змістом, який наповнює механізм правоприпинення.

В цивільному законодавстві України правова модель, яка становить механізм правового регулювання та механізм правоприпинення, може бути безпосередньо передбачена нормами ЦК України або нормами договору, які мають юридичну силу лише відповідно до норм ЦК України. Механізм правового регулювання майнових відносин та механізм правоприпинення можуть діяти внаслідок змісту договору (чи іншого джерела), який відповідає чинному цивільному законодавству (зокрема, вищому за юридичною силою джерелу — ЦК України). З цього приводу слушною є думка, висловлена В. Кратом. Досліджуючи переважні права в цивільному праві, він звернув увагу на те, що встановленням переважного права є його закріплення в договорі або законі як певної можливості особи — носія суб'єктивного права. Втім, така можливість може стати дійсною лише за наявності додаткових юридичних фактів, визначених у договорі або законі. Тому, на його думку, лише з цього моменту переважне право реально виникає. З огляду на супроводжувальний, похідний характер цього права воно сприяє набуттю іншого права — речового, зобов'язального, корпоративного, виключного.

Отже, договір є підставою встановлення переважних прав (юридичним фактом) і джерелом, в якому вони закріплюються. А з точки зору юридичних фактів договір може сам бути юридичним фактом і водночас — містити правові моделі, які в майбутньому, поєднуючись з юридичними діями в актах правореалізації, стануть самостійними юридичними фактами, що в сукупності утворюють механізми правового регулювання та правоприпинення. Проте це не є єдиним значенням встановлення в цивільному праві. Досліджуючи проблему юридичних фактів у системі правовідносин, Г. Кикоть зосередив увагу на встановленні юридичних фактів і визначив його як пошуково-інформаційний процес, зміст якого полягає у перетворенні інформації про факти: з розрізненої — у систематизовану, ймовірного знання — у достовірне. Принциповою, на його думку, є теза, згідно з якою встановити юридичний факт означає встановити істину, оскільки факт — це реальна дійсність, що реально існує. Разом з тим, вважає науковець, соціальна обставина породжує правові наслідки, коли вона певним чином зафіксована та встановлена законними засобами у правозастосовному процесі [157, с. 10].

В такому розумінні факт — це синонім таких понять, як істина, подія, результат, щось реальне у протилежність вигаданому; конкретне на відміну від абстрактного [176, с. 59].

Логічно, що для того, щоб встановити істину, потрібні спеціальні знання в галузі права, і цей процес має бути якомога більшою мірою об'єктиваний, щоб виключити вольовий елемент зацікавленої особи в результатах цього процесу.

Якщо говорити про поняття юридичних засобів встановлення механізму правоприпинення та окремих юридичних фактів, що складають його зміст, то, на думку О. Малька, юридичні засоби є правовими явищами, що виражаються в інструментах (встановлення) і діяннях (технології), за допомогою яких задовольняються права суб'єктів. Конструктивною є і позиція С. Алексєєва, на думку якого юридичні засоби — це поєднання взаємодіючих між собою дозволів, заборон, а також позитивних зобов'язань, що створюють спеціальну спрямованість правового регулювання [166, с. 88]. Таким чином, покладаючи в основу розуміння правових засобів як інструментарію для досягнення цілі — встановлення механізму правоприпинення, можна стверджувати, що засобами встановлення механізму правоприпинення є всі прийоми, способи та підходи, за допомогою яких правова модель фактичної обставини, з якою пов'язується правоприпинення, закріплюється в нормі права або ймовірне знання перетворюється у достовірне. Щодо першої обставини (закріплення юридичних моделей у нормі права), то фактично вона є процесом нормотворчості. Відповідно, всі засоби нормотворення, пов'язані зі встановленням правоприпиняючих юридичних фактів, будуть вважатися засобами встановлення правоприпиняючих юридичних фактів. Водночас до пошуково-аналітичної діяльності і відповідних засобів звертаються у разі, якщо позитивне правове регулювання не дало бажаного результату, тобто тоді, коли мета механізму правового регулювання не може бути досягнута через конструкцію норми права, яка зумовлює неможливість її ефективної дії, або коли виникає спір між учасниками цивільних правовідносин з приводу застосування цих норм.

З огляду на викладене всі засоби встановлення механізму правоприпинення та окремих юридичних фактів можна класифікувати за певними критеріями і привести до єдиної системи, що в загальному вигляді можна зобразити схематично (додаток 3). Всі засоби встановлення за ознакою суб'єкта цієї діяльності можна поділити на

нормативні засоби та інформаційно-аналітично-пошукові. Перші прямо встановлюються в нормі права. Відповідно, встановлює їх державний орган, уповноважений на те народом. Процес встановлення, як зазначалося вище, в такому разі є нормотворчістю.

В цьому контексті слід звернути увагу на особливості правової системи України. На відміну від правоутворення, під яким розуміють відносно тривалий процес формування юридичних норм, що починається з визнання державою певних повторювальних суспільних відносин, усвідомлення необхідності їх правового регулювання, формального закріплення і державного захисту юридичних приписів, правотворчістю є врегульована законодавством діяльність уповноважених державних органів щодо розробки та прийняття нормативно-правових актів, які містять загальні правила поведінки (норми права) [98, с. 175, 273]. Однією з форм правотворчості є законодавчий процес як порядок прийняття, змін, скасування законів або призупинення їх дії [265, с. 117]. Саме нормотворчість є визначальним процесом у встановленні механізму правового регулювання та механізму правоприпинення як його частини. На цій стадії виявляється мистецтво правотворчих органів, їхнє вміння враховувати реальні можливості і передбачати наслідки [143, с. 362]. Результатом нормотворчості є норма права, в якій встановлена правова модель поведінки особи і яка відіграє визначальну роль у правовому регулюванні суспільних відносин у правовій системі України. Саме нормативно-правовий акт є джерелом, яке має вищу юридичну силу у порівнянні з іншими джерелами, а тому правові моделі поведінки, закріплені в нормативно-правових актах, зокрема законах, мають вищу юридичну силу, а отже мають перевагу у застосуванні до суспільних відносин.

Питання організаційно-юридичних передумов функціонування механізму правового регулювання має важливе значення для кожної із сторін правовідносин, оскільки чітке уявлення про передбачену форму існування конкретного факту та здійснення його відповідного оформлення дає можливість сторонам досягти встановлення саме тих відносин, які вони мають на увазі, та уникнути в подальшому складнощів при доказуванні їх правомірного існування [302, с. 84]. Встановлення в цьому аспекті ще може розумітися як фіксація правових моделей в нормі права. Зафіксована в нормі права модель поведінки, результатом якої є припинення прав, обов'язків та правовідносин, об'єднавшись зі своєю фактичною сто-

роною, утворює правоприпиняючий юридичний факт. Проте до моменту такого роду об'єднання юридичного факту як такого не існує, а є лише його правова половина, правовий вимір. Однак не можна не погодитися з тим, що орган, уповноважений здійснювати процес нормотворчості, передбачає, що в майбутньому норма, яка є результатом цього процесу, втілиться в життя і досягне мети, для якої вона була створена шляхом «накладення» правової моделі на реальну, що і приведе до бажаного правового результату. Цей орган передбачає її можливість діяти в системі права і викликати правові наслідки у вигляді правоприпинення. Тому, вважаємо, що все ж таки можна говорити про встановлення механізму правового регулювання та правоприпиняючих юридичних фактів шляхом нормотворчості. Об'єднання юридичної і фактичної сторін юридичного факту відбувається за посередництва мети правового регулювання, а отже в механізмі правового регулювання є всі юридичні елементи. Фактичні елементи можуть з'явитися після того, як норми права набудуть юридичної сили і фактичні дії, які відповідають правовим моделям, будуть мати місце. У зв'язку з тим, що, по-перше, механізм правового регулювання має свою мету, яка є здебільшого не юридичним фактом, а наслідком, який він спричиняє, або сукупністю наслідків, які спричиняють певні юридичні факти, а по-друге, держава, як правило, лише надає юридичної форми вже існуючим суспільним відносинам, можна стверджувати, що, встановлюючи правові моделі в нормі права, держава визначає як юридичні факти неодноразово повторювані до створення норми дії та події, а не лише їх правові моделі. Таким чином, юридичним фактом є дія чи подія, яка відповідає правовій моделі, а встановленням в аспекті нормотворчості є врегулювання суспільних відносин шляхом створення норми права, в якій закріплюється така модель.

З цього випливає, що у процесі нормотворення закладається концепція. Характерним є те, що нормотворення є вихідним процесом для встановлення правоприпиняючих юридичних фактів і створенням механізму правового регулювання, оскільки реальні обставини і юридичні наслідки, не закріплені в нормі права, не цікаві для права як такого, а тому не мають ознаки формальної визначеності і у зв'язку з цим не можуть вважатися юридичними фактами. Процес нормотворення спрямований у майбутнє, на створення юридичної сторони факту. Мета норми права — врегулювати суспільні відносини, які раніше не були врегульовані, або врегулю-

вати їх інакше, ніж вони були врегульовані до надання цій нормі юридичної сили. Водночас норма права формалізує суспільні відносини, надаючи їм правового характеру. На цьому етапі виникає правова модель юридичного факту, тобто правова сторона фактичного явища реальної дійсності, результат правового пізнання дійсності, продукт розумової діяльності [303, с. 10].

Як уже зазначалося, встановлення моделі юридичного факту в нормі права є визначальним етапом надання цій моделі можливості бути реалізованою. Зважаючи на те, що не всі джерела права, які відомі загальній теорії права, притаманні правовій системі України, правоприпиняючі юридичні факти мають характер правоприпинення лише на підставі норми, закріпленої в нормативно-правовому акті національного права. Про це свідчить і ст. 9 Конституції України, згідно з якою чинні міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України [139]. Таким чином, нормативно-правовий акт може бути джерелом права лише в силу дії ст. 9 Конституції України, а тому і правоприпиняючі юридичні факти, встановлені в ньому, мають похідний характер на відміну від юридичних фактів, закріплених у національному нормативно-правовому акті.

Правовим звичаєм згідно зі ст. 7 ЦК України є правило поведінки, яке не встановлене актами цивільного законодавства, але є ustalеним у певній сфері цивільних відносин. Однак незважаючи на те, що звичай не встановлено актами цивільного законодавства, правоприпиняючі юридичні акти будуть існувати також в силу дії норми, закріпленої в статті нормативно-правового акта. Так, згідно з ч. 2 ст. 7 ЦК України звичай, що суперечить договору або актам цивільного законодавства, у цивільних відносинах не застосовується [360]. З цього випливає, що: а) юридичні моделі, закріплені в нормативно-правовому акті, мають перевагу перед юридичними моделями, закріпленими у правовому звичаї; б) звичай має додаткове, допоміжне значення для регулювання суспільних відносин.

Фіксація правової моделі поведінки як частини правоприпиняючого юридичного факту у договорі між сторонами також має свої особливості. На властивості правочинів бути джерелом права звертала увагу так звана віденська школа, представниками якої були Г. Кельзен і А. Меркель. Погляди науковців віденської школи були використані в дослідженнях М. Агаркова, присвячених поняттю правочину за радянським цивільним правом. Для зазначених юрис-

тів зміст правової норми вичерпується обов'язковою поведінкою, яку вона встановлює. Зміст правочину також встановлює обов'язкову поведінку для певних осіб. Відповідно, на думку вчених, правочин створює норму права і є нормативним актом (джерелом права). Залишається лише включити її в систему нормативних актів, що і робить теорія А. Меркеля [4, с. 339–341]. Проте у п. 2 ч. 3 ст. 3 ЦК України зазначено: «Сторони в договорі не можуть відступити від положень актів цивільного законодавства, якщо в цих актах прямо вказано про це, а також у разі, якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства випливає з їх змісту або із суті відносин між сторонами» [360].

У будь-якому разі договір між сторонами, який встановлює для них права і обов'язки, якщо і не є нормою права, проте може конкретизувати їх, а тому закріплення умов припинення договірних зобов'язань, по суті, є засобом встановлення правоприпиняючих юридичних фактів. Так у договорі можуть бути закріплені обставини, за яких він припиняється. Зокрема, в договорі може бути зазначено, що він припиняється виконанням зобов'язань сторонами або внаслідок форс-мажорних обставин тощо. Договір може уточнити обставини, за яких припиняється дія договору, або окремі права чи обов'язки. Використовуючи договірне регулювання, сторони можуть прописати весь механізм правового регулювання або встановити особливий механізм правоприпинення, або ж вдосконалити вже закріплений законом механізм. Юридичні факти взагалі мають максимально точно відображати врегульовану групу соціальних ситуацій, тобто закріплені в нормі права юридичні факти мають бути притаманні ситуаціям, що становлять у цьому випадку об'єкт правового регулювання [120, с. 11].

Отже, в основу системи нормативних засобів встановлення механізму правового регулювання покладено процес нормотворення, результатом якого є створення норми права із зафіксованою в ній правовою моделлю поведінки. Головне місце в цій системі відведено моделям, закріпленим у нормативно-правових актах, оскільки саме на їх основі відбувається встановлення додаткових, допоміжних моделей правоприпиняючої правової поведінки іншими засобами. До допоміжних засобів нормативного встановлення правоприпиняючих юридичних фактів належить закріплення правових моделей поведінки в правових звичаях, нормативно-правових договорах і в договорах між окремими учасниками цивільних правовідносин.

Окрему увагу слід приділити формам фіксації правових моделей. Така фіксація може бути фіксацією активної поведінки і фіксацією пасивної поведінки. Фіксацією активної поведінки є така конструкція правової норми, в якій правоприпинення як наслідок пов'язаний з активною поведінкою особи. Для фіксації пасивної поведінки характерним є те, що наслідок у вигляді правоприпинення настає в силу бездіяльності особи або незалежно від її дій. Умовна фіксація є закріплення в нормі права умов, за яких юридичний факт спричиняє наслідок у вигляді правоприпинення. Безумовна фіксація спрямована на визначення причини і наслідку юридичного факту незалежно від умов.

Як ми встановили вище, до другої групи належать інформаційно-аналітично-пошукові засоби встановлення. Необхідність такої діяльності не уповноважених на правотворчість (а іноді і уповноважених) суб'єктів цивільного права може пояснюватися такими обставинами: а) норма, в якій закріплена правова модель факту, не дає змогу чітко визначити її властивості і наслідки; б) сторона правовідносин не визнає ту чи іншу властивість чи наслідок правоприпиняючого юридичного факту. Ці дві обставини пов'яже одна мета — встановити юридичні факти, що становлять зміст механізму правового регулювання, й перетворити імовірне знання у достовірне, чим фактично визначити ступінь реалізованості зазначеного механізму, у тому числі правоприпинення, в конкретних правовідносинах. При цьому ці дві альтернативні обставини супроводжуються однією визначальною, яка мотивує осіб до використання засобів встановлення правоприпиняючих юридичних фактів. Такою обставиною є наявність юридичного конфлікту у приватних правовідносинах [178, с. 39]. Цей конфлікт, як вдало визначила Т. Худойкіна, є протиборством сторін з інтересами, що суперечать один одному, при цьому має юридичний характер чи хоча б один елемент (суб'єкт, об'єкт, суб'єктивна сторона (мотивація), об'єктивна сторона) юридичного характеру і обов'язково завершується юридичним способом, тобто є таким, що юридизується [228, с. 18].

Слід погодитися, що процес перетворення ймовірного знання у достовірне завжди супроводжується такою логічною операцією, як доведення. В ході встановлення обґрунтовується правильність висновків, оскільки саме доведення спрямоване на визначення об'єктивної істини. Процес доведення супроводжується викорис-

танням різних методів пізнання, які, будучи ступенями пізнання категорії аналізу і синтезу, причини і наслідку, сутності та явища, загального й окремого, тотожності і відмінності, дають змогу встановити об'єктивну істину [137, с. 67; 220, с. 8].

Процес встановлення правоприпиняючих юридичних фактів у вузькому значенні, на нашу думку, пов'язаний не тільки з пошуково-інформаційною діяльністю. Йому багато в чому притаманний аналітичний характер. Саме в ході аналізу норм чинного цивільного права України можна стверджувати про наявність чи відсутність у кожному окремому випадку правоприпиняючого факту. Діяльність учасників цивільних правовідносин, спрямована на встановлення правоприпиняючих юридичних фактів, не зводиться до пошуку юридичних фактів і інформування одне одного про них. Адже сам процес пошуку істини супроводжується аналізом ситуації, норм права, окремих дій, наслідків, які вони спричиняють, спричинили чи можуть спричинити.

Встановлення не є автономним процесом і не відбувається саме по собі, тому для його здійснення потрібна участь людини, а в загальному вигляді — спеціального органу. Власне необхідність зняття інформаційної невизначеності щодо обставин конкретної ситуації, яка потребує офіційної констатації або владного втручання, вимагає діяльності компетентних органів з отримання, фіксації, накопичення, зберігання, опрацювання, оцінки та використання відповідної інформації [31, с. 131]. В протилежному випадку кожен учасник цивільних правовідносин може трактувати юридичні факти і їх властивості по-своєму, що зупинить функціонування механізму правового регулювання і призведе до неможливості досягнення його мети. В сучасних правових системах роль органу, що наділений правом встановлювати юридичні факти, виконує суд як орган, який, зокрема в нашій правовій системі, уповноважений розглядати, з-поміж іншого, спори з приводу захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових відносин [364].

Ще за часів Римської імперії передбачалося, що у певних випадках особа може звернутися до судді та довести перед державною офіційною особою, що той або інший факт дійсно мав місце, але документи про такий факт втрачено. Ці факти назвали юридичними, бо лише за їх наявності у особи виникають юридичні права.

Встановлення таких юридичних фактів держава завжди доручала не окремо взятій людині, а суду як спеціалізованій державній установі, завданням якої є дослідження на підставі доказів тих чи інших фактів, що мають юридичне значення [401, с. 172].

Нині встановлення юридичних фактів регулюється процесуальним правом, зокрема цивільно-процесуальним, проте судові рішення має юридичне значення і для застосування норм матеріального права. Більше того, при встановленні юридичних фактів судом останній покладає в основу матеріальне право, оскільки сторони доводять наявність або відсутність реальних подій, а тому і юридичну їх сторону, яка регулюється матеріальним правом. Процесуальне право в такому разі є певним порядком, процедурою встановлення істини у справі.

Отже, до засобів аналітично-пошукового встановлення правоприпиняючих юридичних фактів і механізму правового регулювання в цілому можна віднести: доказування (в суді), науково-правову експертизу і тлумачення норми права.

Юридичні факти встановлюються під час розгляду справи в суді з приводу спору про право. Хоча в такому разі предметом спору будуть дії особи, і судові рішення спрямоване на зобов'язання особи вчинити певні дії або утриматися від них. Проте передумовою ухвалення законного і обґрунтованого рішення є встановлення фактичних обставин справи — певного кола юридичних фактів [175, с. 56]. Дія такого роду «встановлення юридичних фактів», по-перше, матиме лише процесуальне значення, а по-друге, — обмежуватиметься лише дією щодо судового спору між тими самими сторонами, між якими в першій справі були встановлені.

Загальноприйнятим є твердження, за яким юридичні факти не можуть існувати у неоформленому вигляді. Таке існування ускладнює процес їх встановлення та доказування. Відповідно, ставить під сумнів законність настання правових наслідків та обґрунтованість їх подальшої дії [302, с. 84].

Отже, процес встановлення юридичних фактів тісно пов'язаний з процесом доказування, тобто результатом доказування є встановлення юридичних фактів судом. Встановленням правоприпиняючих юридичних фактів у позовному провадженні є підтвердження наявності чи відсутності юридичних фактів і причинно-наслідкових зв'язків між ними. Встановленням правоприпиняючих юридичних фактів у цивільному процесі є доведення наявності чи відсут-

ності системи юридичних фактів у межах відносин з приводу визначеного предмета між суб'єктами права, причинно-наслідкових зв'язків між ними, які врешті-решт призводять до припинення прав, обов'язків та/або правовідносин.

Судове рішення створює реальні можливості реалізації права за допомогою сил примусу держави, в тому числі за посередництва кримінального покарання — невиконання рішення суду. Процесуальним наслідком оцінки доказів судом є ухвалення ним певного судового рішення, а оцінка доказів, наприклад, сторонами у справі таких наслідків не спричиняє і лише визначає їх позицію під час виступів у судових дебатах. Отже, доказова діяльність суду має за мету судове пізнання фактичних обставин судової справи, яке забезпечує ухвалення законних і обґрунтованих судових рішень. У зв'язку з цим конкретні засоби судового встановлення правоприпиняючих юридичних фактів повністю належать до міжгалузевого інституту доказового права [30, с. 30–34; 273, с. 186–195; 326, с. 138].

Правова експертиза як засіб встановлення правоприпиняючих юридичних фактів є відносно новим явищем, майже не апробованим українською правовою системою. Як правило, про експертизу в законодавстві України говорять у поєднанні з судовим процесом. Так, згідно зі ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» судова експертиза — це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, досудового та судового слідства [262]. В такому аспекті судова експертиза є частиною судового процесу, а тому результат експертизи є лише доказом, який також оцінюється судом. Експертиза є додатковим засобом встановлення істини у справі, проте аж ніяк не самостійним засобом встановлення в межах судового процесу.

Встановлення юридичних фактів, яке ми маємо на увазі, не знайшло законодавчого оформлення. Це незалежні правові експертизи, які здійснюються спеціалізованими науково-дослідними установами у сфері права. Ця тема є досить обговорюваною в юридичній літературі останнім часом. Питання, якого ми торкнулися, має глибоке коріння, оскільки ще в 40-х роках ХХ ст. велися дискусії відносно права судово-медичних експертів констатувати, що відбулося в конкретному випадку: вбивство, самогубство чи нещасний випадок [136, с. 9].

Виробнича завантаженість суддів, їх спеціалізованість, а також особливості системи освіти в Україні у сфері права підвищують необхідність при вирішенні конкретних судових справ звертатися до спеціалістів в окремій, вузькій сфері знань для отримання консультативної допомоги. У зв'язку з цим нерідко існує практика, коли вищі спеціалізовані суди чи інші правоохоронні органи звертаються до науково-дослідних установ, університетів та інститутів з проханням надати науковий висновок з тих чи інших юридичних питань. Тому вважаємо, що незалежна правова експертиза має бути формально врегульована за посередництва окремого закону. Науково-дослідницьким установам у галузі права законом має бути надане право надавати висновки в межах питань наукових досліджень цих установ. Такі висновки можуть мати факультативний характер при вирішенні конкретних судових справ і підтверджувати наявність або відсутність тих чи інших правоприпиняючих юридичних фактів. Встановлення в такому разі буде залежати від визнання його сторонами спору, або може бути використане для кінцевого встановлення юридичних фактів за посередництва судового рішення. Якщо обидві сторони погодяться з таким висновком, то спір між ними не виникне, необхідні обставини будуть встановлені і звернення до суду можна буде уникнути. Слід пам'ятати, що такий висновок не замінює судового рішення по суті і якщо одна зі сторін не погодиться зі встановленням тих чи інших обставин, зазначених у висновку правової експертизи, висновок експерта може бути використаний як доказ у справі. Таке встановлення не має примусової сили для реалізації і не забезпечується такою силою і можливостями держави, а лише допомагає суб'єктам цивільних правовідносин, які не мають достатнього обсягу і якості знань для всебічної правової оцінки ситуації, простежити глибоке її наукове дослідження. Таке встановлення здійснюється у два етапи: на першому етапі — спеціалізованою установою, на другому — сторонами спору або судом.

Слід також наголосити, що таке встановлення може мати за мету не тільки надати правову оцінку певним обставинам, але й зрозуміти властивості тих чи інших правоприпиняючих юридичних фактів у конкретній обставині не з точки зору судової практики, а з точки зору теорії правоприпиняючих юридичних фактів, що дуже рідко відбувається під час судових процесів. При такому встановленні правоприпиняючі юридичні факти будуть досліджуватися за посередництва сучасних наукових методів пізнання, що надають більше

можливостей, ніж способи та засоби доказування, закріплені в Цивільному процесуальному кодексі України України. Правова експертиза в такому сенсі є сумішшю доктринального тлумачення норм права і наукового дослідження теорії і практики застосування цих норм. Крім того, проведення правової (наукової) експертизи у цивільних правовідносинах є цілком можливим і прийнятним ще й з огляду на її широке використання при складанні проектів нормативно-правових актів [53, с. 14], у тому числі кодексів, законів і навіть підзаконних нормативно-правових актів.

Тлумачення як засіб встановлення правоприпиняючих юридичних фактів може мати дві форми: а) тлумачення сторонами правочину чи норм права; б) тлумачення судом правочину чи норм права. В юридичній науці поняття «тлумачення права» розуміється в двох значеннях:

1) як певний розумовий процес, інтелектуальна діяльність, спрямована на встановлення змісту норми права. В такому розумінні тлумачення права виражається в сукупності способів його інтерпретації;

2) як результат зазначеної діяльності, що виражається у тексті, в якому розкривається, відтворюється дійсний зміст відповідних норм [98, с. 419].

Відносно засобів встановлення правоприпиняючих юридичних фактів ці значення можуть розумітися як засіб встановлення змісту норми права, а тому і правоприпиняючого юридичного факту, а також як засіб встановлення форми правоприпиняючого юридичного факту (його оформлення). З точки зору питання, що досліджується, більше значення має засіб встановлення змісту. Стаття 213 ЦК України має такий зміст: «1. Зміст правочину може бути витлумачений стороною (сторонами).

2. На вимогу однієї або обох сторін суд може постановити рішення про тлумачення змісту правочину.

3. При тлумаченні змісту правочину беруться до уваги однакове для всього змісту правочину значення слів і понять, а також загальноприйняте у відповідній сфері відносин значення термінів. Якщо буквально значення слів і понять, а також загальноприйняте у відповідній сфері відносин значення термінів не дає змоги з'ясувати зміст окремих частин правочину, їхній зміст встановлюється порівнянням відповідної частини правочину зі змістом інших його частин, усім його змістом, намірами сторін.

4. Якщо за правилами, встановленими частиною третьою цієї статті, немає можливості визначити справжню волю особи, яка вчинила правочин, до уваги беруться мета правочину, зміст попередніх переговорів, усталена практика відносин між сторонами, звичай ділового обороту, подальша поведінка сторін, текст типового договору та інші обставини, що мають істотні значення» [360].

Ця стаття надає особі (особам), які вчинили правочин, право розтлумачити його зміст. При цьому у ч. 3 наведеної статті йдеться про «однакове для всього змісту правочину значення слів і понять» і при цьому не уточнюється про письмову чи усну форму правочину. Таким чином, сторони або суд можуть тлумачити як зміст, так і форму правочинів. При встановленні правоприпиняючих юридичних фактів увага приділяється волі особи на момент вчинення юридичної дії або настання події. Сторони вправі встановлювати правоприпиняючі юридичні факти способами, які вважають за потрібне, якщо між ними немає спору, оскільки в іншому разі це буде робити суд, розтлумачуючи норму договору чи нормативно-правового акта. При цьому в основу тлумачення, яке здійснюється сторонами, має бути покладено принцип відповідності цих фактів нормі права та формам, передбаченим нею. Наприклад, сторони уклали договір купівлі-продажу нерухомого майна і встановили в договорі як підставу припинення права власності первинного власника і виникнення цього права у вторинного власника з моменту підписання договору. В такій ситуації припинення прав у одного власника і виникнення їх у іншого відбудеться лише з моменту державної реєстрації правочину (ч. 3 ст. 640 ЦК України) [360], а не з моменту підписання договору сторонами. Закріплення правоприпиняючих юридичних фактів у договорі має відповідати нормам ЦК України. Якщо воля особи була спрямована на настання одних наслідків, а настали інші, допущено помилку, тому має встановлюватися відсутність правоприпиняючого юридичного факту. В разі спричинення шкоди особа не може виправдовувати делікт неправильним розумінням юридичних наслідків, а тому правоприпиняючий юридичний факт встановлюється в силу дії норми права п. 4 ч. 1 ст. 346 ЦК України [360]. Таким чином, в межах дії норми права тлумачення (встановлення) може бути двох видів: а) спільне (договірне), коли сторони самостійно тлумачать умови правочину за відсутності спору між ними і якщо таке тлумачення відповідає нормативно-правовому акту (його умовам); б) судове, коли суд може тлумачити

норму права, а також умови правочину, якщо цього бажає одна або обидві сторони, а також якщо спільне тлумачення сторін не відповідає нормативно-правовому акту. Як бачимо, кожний інформаційно-аналітичний засіб встановлення правоприпиняючих юридичних фактів використовується окремим суб'єктом. Так, у судовому процесі встановлення здійснюється судом. При тлумаченні цей процес може здійснюватися сторонами або судом, а в разі встановлення правоприпиняючих юридичних фактів за посередництва правової експертизи суб'єктами встановлення можуть бути спеціальні науково-дослідні установи.

Слід зазначити, що юридична кваліфікація як процес встановлення ознак того чи іншого правового явища, закріпленого в законі, в реальному суспільному відношенні або як процес визначення змісту окремої фактичної ситуації і професійне тлумачення в аспекті діяльності компетентних органів тісно пов'язані з правореалізацією та правозастосуванням, у зв'язку з чим може також розглядатися як частини цих процесів [51, с. 152; 368, с. 47; 378, с. 135].

3.3. Класифікація правоприпиняючих юридичних фактів залежно від їх місця та ролі в окремих механізмах правоприпинення

Як було зазначено, класифікація юридичних фактів певним чином була відома ще римському праву. Проте спроб класифікувати правоприпиняючі юридичні факти зроблено не було через те, що власне механізм правоприпинення, а також його прояв в окремих сферах суспільного життя не піддавалися глибокому теоретико-прикладному правовому аналізу. Лише у 50-х роках ХХ ст. О. Красавчиков у своїй праці «Юридические факты в советском гражданском праве» поділив правоприпиняючі юридичні факти на специфічно і абсолютно припиняючі [153, с. 88]. Після того цивілістична наука і наука загальної теорії права не цікавилися подальшим розробленням цієї проблеми. Проте в аспекті нашого дослідження проведення класифікації правоприпиняючих юридичних фактів у цивільному праві є необхідною умовою повноцінного дослідження і природи механізму правоприпинення, і власне правоприпиняючих юридичних фактів. Така класифікація допоможе дослідити прояви правоприпиняючих юридичних фактів у багатоаспектному

розрізі, більш детально визначити їхні властивості та прояви у правовій дійсності.

Вище ми дослідили правоприпинення як властивість правоприпиняючих юридичних фактів у системі класичного поділу всіх юридичних фактів за вольовою ознакою. Ми також визначили особливості прояву правоприпиняючих юридичних фактів у різних розрізах, з погляду різних класифікаційних критеріїв. Такий розгляд будувався, як було вже зазначено, на правоприпиненні як властивості юридичних фактів, проте власне правоприпиняючі юридичні факти як обставини дійсності, що спричиняють наслідок у вигляді припинення прав, обов'язків, правосуб'єктності і правовідносин, класифіковані не були. На початку нашого дослідження ми розглядали юридичні факти, класифіковані за волею суб'єкта цивільних прав з точки зору можливості припинення ними прав, обов'язків, правосуб'єктності чи правовідносин. У класифікації, яку ми будемо здійснювати зараз, основна увага має бути приділена властивостям правоприпиняючих юридичних фактів, виявлених нами в ході їх дослідження.

З самого визначення і властивостей наведених юридичних фактів вбачаються наслідки, до яких вони призводять, тому пропонуємо класифікувати правоприпиняючі юридичні факти саме за цією ознакою на ті, що спричиняють припинення прав, обов'язків, окремих правомочностей, правосуб'єктності, правовідносин, а також ті, що спричиняють змішані наслідки. Крім того, правоприпиняючі юридичні факти, які припиняють правосуб'єктність, можна поділити на ті, які припиняють правоздатність, дієздатність та деліктоздатність.

В цю класифікацію закладено комплексний критерій, який полягає у можливості спричиняти найближчий і наступний наслідки, або, як ми їх назвали вище, прямий і непрямий (опосередкований). Якщо особа не перебуває у правовідносинах, то припинення прав, обов'язків і правовідносин буде наслідком прямого причинно-наслідкового зв'язку. Якщо ж суб'єкт права перебуває у правовідносинах, то їх припинення зумовлюється припиненням одного з елементів (прав, обов'язків, правосуб'єктності). Така класифікація суб'єктивується тим, що кожен суб'єкт цивільного права майже весь час перебуває в цивільних правовідносинах, щонайменше в абсолютних. Тому зміна його правосуб'єктності може спричинити як випадковий наслідок припинення інших правовідносин. У зв'яз-

ку з цим в основу цієї класифікації покладено не тільки критерій наслідку, до якого призводить правоприпиняючий юридичний факт, але й характер відносин, у яких перебуває особа, і наявність факту перебування в них. Проблема знімається тим, що навіть перебування в цивільних правовідносинах припинення і виникнення нових прав чи обов'язків, а так само зміна обсягу правосуб'єктності не завжди припиняє юридичний зв'язок між суб'єктами права. Тому комплексність класифікації полягає в класифікаційній ознаці, на підставі якої здійснюється поділ правоприпиняючих юридичних фактів. У зв'язку з цим під наслідком слід розуміти реальний наслідок, який настав на підставі юридичного факту як в межах правовідносин, так і поза ними. Цей критерій має більше суб'єктивних, ніж об'єктивних властивостей. Залежно від того, яке коло відносин характеризується, можна стверджувати про припинення тільки прав або всіх правовідносин. Водночас припинення прав не завжди припиняє правовідносини. Іноді такий факт може лише змінити їх зміст. Тому, незважаючи на вагомий суб'єктивний елемент цього класифікаційного критерію, він об'єктивується наслідком, до якого призводить правоприпиняючий юридичний факт. У зв'язку з цим є підстава стверджувати, що ми можемо казати про властивість юридичного факту спричинити наслідок у вигляді припинення прав, обов'язків, правомочностей, правосуб'єктності або правовідносин у конкретному правовому і часовому вимірі. Це означає, що наслідок правоприпиняючого юридичного факту залежить від конкретної життєвої правової обставини, взятої нами, і кола суспільних відносин, окреслених для аналізу. І в цьому разі кінцевий наслідок, який лежить в колі окреслених відносин, буде характеризувати правоприпиняючий юридичний факт відносно критерію класифікації. Проте цей наслідок має бути не проміжним, а останнім.

У зв'язку з цим другим класифікаційним критерієм пропонуємо визначити характер причинно-наслідкового зв'язку між правоприпиняючим юридичним фактом і його наслідком. У цьому аспекті виділяється необхідний і випадковий юридичний зв'язок. Необхідний юридичний зв'язок виникає внаслідок цілеспрямованої або випадкової дії. При цьому він існує в межах законів природи і здебільшого має об'єктивний характер. Так, людина впродовж тривалого часу не може жити без кисню, тому позбавлення її кисню на певний час неминуче призведе до смерті [78, с. 375], а тому і припинення її прав та обов'язків. Проте іноді наслідок є результатом

сукупності причинно-наслідкових реакцій, весь ланцюг яких особа не може усвідомити. Такий причинний зв'язок називають випадковим. Випадковий причинно-наслідковий зв'язок базується на законах і принципах діалектики, які зводяться до того, що у всього є своя причина і кожна обставина є причиною, яка здатна викликати певні наслідки. Все впливає на все. Людина створила другу неживу природу – величезний матеріальний світ. При його створенні людина врахувала численні закономірності природи, що забезпечують здатність цієї другої природи до існування впродовж більш-менш тривалого часу. Враховуючи закономірності природи, людина створила другу природу, що є надзвичайно складною як з точки зору кількості об'єктів, що перебувають у причинному зв'язку, так і з точки зору кількості причинних зв'язків та їхньої сутності. Сучасний автомобіль складається із багатьох частин (об'єктів), що взаємодіють. Дія чи вихід із ладу певної частини є причиною відповідного стану цих частин [78, с. 377]. Таким чином, правоприпинення можна визначити як один з наслідків вчинення певних дій чи настання певних подій. У цьому аспекті можна провести аналогію з одним із вчень філософії про «ефект метелика», коли, з одного боку, невинний, звичайний і майже не спричиняючий видимого наслідку в природі рух крилами метелика призводить до катаклізмів і великих змін у навколишньому природному середовищі. До речі, ця теорія також будується на законах діалектики. Проте якщо йдеться про правовий вимір подібної ситуації і про випадкові причинно-наслідкові зв'язки, то закономірним є той факт, що причина і наслідок мають перебувати в правовому полі, тобто їх права модель має бути передбачена нормою права. Слід констатувати, що кожен юридичний факт, а особливо універсальний, незалежно від основної властивості (правовстановлення, правозміна або правоприпинення) може викликати різні юридичні наслідки на різних рівнях. Тобто найближчі юридичні наслідки можуть бути одними, а більш віддалені – зовсім іншими або протилежними. Особливо це стосується юридичних складів, які будуються з багатьох юридичних фактів різного характеру, що разом утворюють правоприпиняючу властивість. Повертаючись до характеристики причинно-наслідкового зв'язку правоприпиняючих юридичних фактів, слід наголосити, що про необхідний причинно-наслідковий зв'язок йдеться тоді, коли юридичний факт, як найближчий наслідок, спричиняє припинення прав, обов'язків, правосуб'єктності або правовідносин. Випадковим

причинно-наслідковим зв'язком є такий зв'язок, за якого наслідок у вигляді припинення прав, обов'язків, правосуб'єктності або правовідносин настає за посередництва іншого наслідку, спричиненого юридичним фактом. Такий зв'язок також можна назвати опосередкованим. Слід пам'ятати, що зв'язок, який ми розглядаємо, характеризується об'єктивним юридичним наслідком, а не вольовою спрямованістю суб'єкта права. Умовно такий зв'язок можна охарактеризувати як зв'язок, за якого наслідок причини є причиною іншого наслідку. Цей «інший» наслідок і визначає характер юридичного факту. Наприклад, на відміну від смерті, яка припиняє права і обов'язки особи, випадковий причинно-наслідковий зв'язок має більш складний характер. Наприклад, для того щоб отримати майно за заповітом з умовою (умовою є одруження онука), 16-річний юнак (онук), прагнучи отримати право на реєстрацію шлюбу до досягнення шлюбного віку, звернувся до суду на підставі ч. 2 ст. 23 СК України, яка визначає, що за заявою особи, яка досягла шістнадцяти років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам [291]. Суд своїм рішенням надав йому це право, і органи РАЦС зареєстрували шлюб. Після цього юнак отримав право власності на спадщину у вигляді, скажімо, акцій одного з прибуткових транснаціональних підприємств. Згідно зі ст. 180 СК України батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття, у зв'язку з чим, маючи повну цивільну дієздатність, юнак до досягнення 18-річного віку має право на отримання допомоги від батьків. Проте відповідно до ст. 188 СК України батьки можуть бути звільнені від обов'язку утримувати дитину, якщо дохід дитини набагато перевищує дохід кожного з них і забезпечує повністю її потреби. І хоча таке звільнення згідно з ч. 2 ст. 188 СК України відбувається на підставі судового рішення [292], таке рішення, як ми визначили, є лише одним із способів встановлення юридичних фактів. Отже, дохід від володіння цінними паперами значно перевищує дохід кожного з батьків. Батьки звернулися до суду, рішенням якого були звільнені від обов'язку по утриманню своєї дитини. З точки зору юридичних фактів ця ситуація виглядає так: правовстановлюючий юридичний факт (факт одруження) сприяє настанню наслідку у вигляді виникнення права власності на майно, передбачене заповітом з умовою. Водночас наслідок у вигляді виникнення права на цінні папери, які приносять високий дохід у порівнянні з доходом бать-

ків, створює умови для припинення права дитини на утримання батьками. Не акцентуючи на умовах настання наслідку юридичного факту в загальному вигляді, факт одруження в наведених нами конкретних обставинах як правостановлюючий факт сприяє виникненню права власності, що у свою чергу є правоприпиняючим юридичним фактом, оскільки, як зазначалося вище, припиняє право дитини на утримання. Наведена схема ускладнюється необхідністю встановлення правоприпиняючого юридичного факту судом, що надає праву власності на акції характеру умов, а не факту за природою. Лише судове рішення визначає його як правоприпиняючий юридичний факт.

Таким чином, при проведенні встановлення правоприпиняючих юридичних фактів у конкретних правовідносинах варто пам'ятати про взаємопов'язаність явищ та процесів правової матерії.

Третім критерієм класифікації може бути тип правовідносин, в яких настає правоприпиняючий юридичний факт. Це можуть бути речові і зобов'язальні правовідносини. Залежно від їх виду правоприпиняючі юридичні факти можуть мати різну форму, а тому і припинення настає внаслідок різних обставин. Так, у речових правовідносинах уповноважений суб'єкт може здійснювати свої суб'єктивні права самостійно, без сприяння зобов'язаної особи [359, с. 75]. Наприклад, п. 2 ч. 1 ст. 346 ЦК України як одну з підстав припинення права власності визначає відмову власника від права власності [360]. Така відмова дозволяє припинити абсолютні відносини власності для особи власника, тоді як у зобов'язальних правовідносинах необхідною умовою є вчинення зобов'язаною особою певних дій. Одностороння відмова від виконання зобов'язання (якщо воно є двостороннім) не допускається і не припиняє обов'язку виконати зобов'язання в натурі. Таким чином, форма правоприпиняючого юридичного факту у речових і зобов'язальних правовідносинах буде різною і матиме свою специфіку.

Речова чи зобов'язальна сфери існування правоприпиняючих юридичних фактів по суті не змінюють природи чи властивості юридичних фактів, але водночас спеціалізують їх форму і умови настання наслідків. Ми зазначали вище, що цивільне законодавство містить невичерпний перелік підстави виникнення, зміни чи припинення правовідносин. Знаючи властивості правоприпиняючих юридичних фактів, ми беремо до уваги, що ці обставини стосуються не тільки правовідносин, але й прав, обов'язків і правосуб'єктності. Наука

цивільного права в узагальненому вигляді вважає ці обставини універсальними, оскільки вони можуть мати значення і для відносин, регульованих нормами інших галузей права [376, с. 81]. Підстави припинення речових прав, зокрема основного речового права — права власності можна умовно поділити на дві групи залежно від волі власника: перша — припинення права власності за волею власника; друга — припинення права власності поза волею власника.

Добровільне припинення права власності на майно передбачає кілька підстав: а) відчуження власником свого майна іншим особам; б) використання власником майна за прямим призначенням і у зв'язку з цим — його знищення; в) добровільна відмова власника від свого майна.

Підставами припинення права власності поза волею власника є примусове вилучення у власника його майна. Воно відбувається з таких підстав: припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі; викуп пам'яток історії та культури; викуп земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю; викуп нерухомого майна у зв'язку з викупом земельної ділянки, на якій воно розміщене, з метою суспільної необхідності; звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника; реквізиція; конфіскація; придбання майна проти волі власника добросовісним набувачем; знищення майна тощо [109, с. 70, 72; 359, с. 276].

Характерним для припинення права власності та інших речових прав є те, що форма юридичного факту визначена нормою права. Більше того, юридичний факт має свою зовнішню оболонку, яка вирізняє його з-поміж інших правоприпиняючих юридичних фактів. Це не поділ на дії чи події, а конкретна форма факту. Наприклад, згідно зі ст. 348 ЦК України якщо з підстав, що не були заборонені законом, особа набула право власності на майно, яке за законом, що був прийнятий пізніше, не може їй належати, це майно має бути відчужене власником протягом строку, встановленого законом. Якщо майно не відчужене власником у встановлені законом строки, це майно з урахуванням його характеру і призначення за рішенням суду на підставі заяви відповідного органу державної влади підлягає примусовому продажу. У разі примусового продажу майна його колишньому власникові передається сума виторгу з вирахуванням витрат, пов'язаних з відчуженням майна. Якщо майно не було продане, воно за рішенням суду передається у власність держави. У цьому разі колишньому власникові майна виплачується сума,

визначена за рішенням суду [360]. У такому випадку законодавець визначає альтернативні форми механізму правоприпинення і правоприпиняючих юридичних фактів, що можуть бути покладені в його основу. Перша форма — цивільно-правова угода відчуження, друга — фактичний склад, елементами якого є заява відповідного державного органу, судове рішення про продаж і цивільно-правова угода продажу, а третя — фактичний склад, який передбачає заяву відповідного державного органу, судове рішення про продаж, сплив строку, встановленого для продажу майна, і судове рішення про передання майна в державну власність. При цьому лише належне дотримання встановлених процедур у визначеному порядку при дотриманні встановлених форм дій може забезпечити відчутність дефектів у функціонуванні механізму правового регулювання відносин і припинити право власності належним способом. Не можна замінити рішення суду рішенням органів державної влади чи порушити справу перед судом про примусовий продаж майна підприємством тощо. Форма дій чи бездіяльності повинна бути належним чином документально відображена. В наведеній ситуації знаходимо підтвердження факту можливості припинення прав і обов'язків сторін правовідносин на підставі закону. Сам закон може як припинити право безпосередньо в силу прямої дії (наприклад акт націоналізації), так і встановити механізм (правову модель) припинення прав.

Водночас у деяких випадках встановити форму правоприпиняючого юридичного факту дуже складно. Наприклад, відмова від права власності, здійснення якої можливе двома способами: а) шляхом спеціальної заяви про це; б) шляхом вчинення дій, що зрозуміло свідчать про намір відмовитися від права власності [359, с. 277]. Частина 2 ст. 347 ЦК України визначає, що у разі відмови від права власності на майно, права на яке не підлягають державній реєстрації, право власності на нього припиняються з моменту вчинення дії, яка свідчить про таку відмову [360]. Якщо особа притягне старе авто на звалище або виставить старі меблі за межі своєї садиби, щоб не вести їх на смітник [357, с. 333], вважається, що інші особи мають право безоплатно їх набути. При цьому у практиці правореалізації можуть виникнути різного роду непорозуміння. Однак виставляння меблів за межі садиби чи будинку не завжди означає відмову особи від речей, а в іншому випадку воля особи може змінитися після відмови від майна. Це створює можливості для подання позо-

ву про витребування речі з чужого незаконного володіння або подання заяви до правоохоронних органів про притягнення особи, в якій знаходиться майно, до відповідальності. Невизначення форми правоприпиняючого юридичного факту в нормі права може породити правову незахищеність прав і інтересів осіб, які беруть участь у цивільних правовідносинах, або призвести до негативних правових наслідків для них. Такі наслідки може спричинити і невизначення форми правовстановлюючого чи правозмінюючого юридичного факту. В цьому аспекті вдалим, на нашу думку, є визначення моменту припинення права власності на майно, права на яке підлягає державній реєстрації (ч. 2 ст. 347 ЦК України) [360], якою є внесення відомостей до державного реєстру. В такому разі право власності остаточно припиняється з моменту появи в реєстрі відомостей про нового власника.

У зобов'язальній сфері підстави припинення правовідносин специфікуються в силу особливостей цих відносин, зміст і динаміка яких, як правило, залежить від усіх сторін правовідносин, або щонайменше від кредитора в зобов'язанні. На прикладі договору довічного утримання всі підстави припинення зазначеного правочину можна поділити на три групи: а) ті, які виникають з волі учасників: виконання, передання відступного, домовленість сторін, прощення боргу; б) ті, які можуть виникати як з волі учасників, так і незалежно від їх волі: поєднання боржника і кредитора в одній особі, смерть фізичної особи — набувача; в) ті, які не залежать від волі учасників: ліквідація юридичної особи — набувача, неможливість виконання [40, с. 17]. Специфікою форм правоприпиняючих юридичних фактів у цій сфері є можливість їх визначення договором. Зокрема, виконання зобов'язання, яке в юридичній літературі визначається як ідеальна підстава його припинення. При цьому згідно зі ст. 526 ЦК України зобов'язання має виконуватися належним чином відповідно до умов договору та вимог ЦК України, інших актів цивільного законодавства, а за відсутності таких вимог — відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що звичайно ставляться. Орієнтири визначення загальних умов належного виконання зобов'язань встановлюють статті 526–545 ЦК України, аналіз яких дозволяє зробити висновок, що зобов'язання мають виконуватися: щодо належного предмета зобов'язання; належними сторонами; у належний строк; у належному місці; належним способом (і з належним оформленням) [359, с. 347, 378–379].

Саме спосіб виконання зобов'язання і необхідне його оформлення встановлюються договором, у зв'язку з чим можна говорити про можливість встановлення форми правоприпиняючого юридичного факту в договорі. Цей приклад демонструє можливість договірною визначення форми правоприпиняючого юридичного факту, які можуть бути найрізноманітнішими.

Водночас існує ряд правоприпиняючих юридичних фактів, які можуть спричинити припинення прав, обов'язків, правосуб'єктності чи правовідносин в цілому незалежно від їх характеру і мають однаковий механізм настання наслідків. До універсальних правоприпиняючих юридичних фактів можна віднести смерть особи, вплив строку, стихійні лиха тощо. Вони, як правило, припиняють правовідносини незалежно від їх характеру.

Правоприпиняючі юридичні факти також можна поділити на мононаслідкові і полінаслідкові. До мононаслідкових правоприпиняючих юридичних фактів належать юридичні факти суто припиняючого характеру. Відмова від права власності призводить до припинення цього права (ст. 347 ЦК України), право володіння, яке базується на безоплатній основі, припиняється в разі витребування майна від володільця власником майна або іншою особою (ст. 399 ЦК України) [360]. Під полінаслідковими правоприпиняючими юридичними фактами розуміються життєві обставини, з правовою моделлю яких норма права пов'язує припинення одних правовідносин і виникнення інших, а також припинення одних прав і виникнення інших. Сюди ж належать і властивості з припинення певних прав і зміни правовідносин.

Наприклад, новація припиняє одні правовідносини і сприяє виникненню інших (ст. 604 ЦК України), продаж товару, на який виготовлювачем надається гарантія, припиняє право власності на товар і призводить до виникнення зобов'язань з гарантійного обслуговування (ст. 675 ЦК України) тощо. Полінаслідкові правоприпиняючі юридичні факти можуть бути поділені на такі, що мають властивість до припинення і виникнення, а також до припинення і зміни.

Якщо в першому випадку між припиненням одних правових явищ і виникненням інших є прямий чи опосередкований причинний зв'язок і можна говорити про однорівневність цих явищ і порядку настання наслідку, то в разі властивості припинення і зміни наслідок у вигляді зміни може відобразитися на іншому рівні неза-

лежно від характеру причинного зв'язку. Наприклад, смерть особи припиняє певні особисті права померлої і водночас сприяє виникненню спадкових прав у інших осіб. Складно уявити правоприпиняючі юридичні факти, які припиняють правові явища одного порядку і змінюють правові явища іншого. Прикладом цього може бути закінчення строку ексклюзивної акційної пропозиції. Так, одна зі сторін правовідносин може запропонувати іншій змінити зміст правовідносин на користь обох сторін чи лише однієї протягом певного періоду часу. Після закінчення строку акційна пропозиція перестає діяти, а у особи, якій було зроблено таку пропозицію, припиняється ексклюзивне право на зміну правовідносин. На практиці така ситуація трапляється у правовідносинах, предметом яких є надання послуг мобільного зв'язку. Оператор може у вигляді заохочення запропонувати користувачу послуг протягом певного періоду часу безкоштовно перейти на інший, більш вигідний тарифний план, зазначивши при цьому нові умови використання мобільного зв'язку. Фактично, це строкова оферта, яка породжує в особи права саме на безкоштовну зміну тарифу. При використанні цієї пропозиції в користувача послуг можуть припинитися певні права і змінитися вже існуючі в обсязі чи порядку використання. Акційна пропозиція також може бути надана із застереженням про те, що в разі її невикористання порядок надання послуг буде змінено в односторонньому порядку на інший, ніж той, що пропонується (наприклад, у разі законодавчої заборони надавати певні види послуг). Завершення строку пропозиції припиняє право особи на її використання і змінює права та обов'язки сторін правовідносин, у результаті чого припиняються і змінюються однорівневі явища — права та обов'язки.

В іншому випадку можна говорити про існування різнорівневого впливу правоприпиняючого юридичного факту на правові явища. Різнорівнева взаємодія правоприпиняючого юридичного факту може мати місце в тому разі, коли факт припиняє одну з правомочностей суб'єктивного права, а змінюються всі правовідносини, або коли правоприпиняючий юридичний факт змінює характер правомочності особи, а змінюються ще й обов'язки або правосуб'єктність тощо. Як правило, зміна правомочностей сторони правовідношення спричиняє зміну характеру всього правовідношення в зобов'язальних правовідносинах. Тому доречніше говорити про однорівневості і багаторівневості складних юридичних фактів. Правоприпиняючий

юридичний факт може призводити до припинення чи зміни однієї з правомочностей власника речі, при цьому зберігаючи її. Отже, правоприпиняючий юридичний факт може впливати на різні рівні правових явищ. На нижчому рівні знаходяться правомочності окремих суб'єктів майнових цивільно-правових відносин. На другому — права і обов'язки, а на третьому, найвищому рівні — правовідносини. Припинення правових явищ на нижчому рівні не завжди призводить до припинення правових явищ другого і третього рівнів. Водночас зміна цих явищ завжди змінює обсяг правових явищ другого і третього рівнів. За допомогою цієї тези ми відкриваємо можливість розглядати правоприпиняючі юридичні факти не тільки на рівні прав і обов'язків, а й на рівні їх елементів і елементів інших правових явищ, зокрема правосуб'єктності, правових відносин тощо. Фактично, це їх розгляд не в горизонтальному вимірі, а у вертикальному. Як зазначалося вище, юридичні факти на різних рівнях можуть мати різний характер. Якщо на нижчому рівні — на рівні правомочностей окремого власника, учасника майнових цивільно-правових відносин, або на рівні елементів правосуб'єктності юридичний факт припинить певні правомочності, то на рівні прав, обов'язків чи правосуб'єктності відбувається лише зміна. Припинення цих явищ можливе лише у випадку тісного зв'язку між елементом юридичного явища і самим юридичним явищем. Якщо цей елемент покладено в основу і він є визначальним для правового явища, то це явище припиняється разом з припиненням основного елементу. В юридичній літературі такі процеси також називаються обмеженнями. Так, Д. Мейер виділяв обмеження, що накладаються на всі повноваження власника (тобто володіння, користування, розпорядження) та на право власності стосовно кожної його частини. Останнє є передумовою розгляду не лише обмежень права власності в цілому, а й виявлення їх специфіки щодо володіння, користування, розпорядження майном. Крім того, слід враховувати, що повноваження володіння, користування та розпорядження майном з різним обсягом можуть бути не лише у суб'єктів права власності, а й випливати із зобов'язальних відносин [204, с. 104].

Яскравим прикладом різнорівневого впливу юридичного факту є право власності. Визнаним є те, що право власності складається з правомочностей володіння, користування та розпорядження своїм майном (ст. 317 ЦК України) [360]. Проте, будучи правом, воно також може розглядатися з точки зору загальних правомоч-

ностей, притаманних всім цивільним правам. Такими правомочностями, зокрема, є право на власні дії, право вимоги від інших та право захисту [357, с. 305]. Більше того, правомочності володіння, користування і розпорядження можуть бути розглянуті також як система чи сукупність більш дрібних правомочностей, які визначають зміст і обсяг володіння, користування чи розпорядження. В юридичній літературі визначено, що право розпорядження як одне з правомочностей права власності охоплює досить широке коло дій, які може вчиняти власник, зокрема: дії власника, спрямовані на припинення фізичного існування речі не у зв'язку з її споживанням, тобто право фізично знищити річ (спалити, викинути на смітник); дії власника, спрямовані на передання права власності іншій конкретній особі (до цієї групи належать договори купівлі-продажу, поставки, міни, дарування, тобто право відчуження речі); відмова власника від права власності на річ; дії власника, спрямовані на передачу іншій особі частини своїх прав (договори найму, зберігання); право власника укладати правочини на встановлення обтяжень свого права власності (встановлення сервітуту, застави).

Обсяг права розпорядження може бути різним, це дає підстави поділяти право розпорядження на повне та неповне. Повне право розпорядження надає власникові можливість вчиняти будь-які не заборонені законом правочини, без урахування інтересів інших осіб. Неповне право розпорядження зобов'язує власника при здійсненні права розпорядження враховувати інтереси інших осіб, а також особливості об'єкта, з приводу якого вчинюється правочин [337, с. 129, 133]. На ці обставини звертали увагу ще в римському праві. Якщо на нерухомість встановлено суперфіцій чи емфітевзис, власник буде позбавлений можливості розпоряджатися річчю; власність, обтяжена узуфруктом на користь іншої особи, не приносить власнику жодної користі, доки узуфрукт не буде припинено. Більше того, саме властивість власності поновлюватися в повному обсязі одразу після припинення конкуренції інших речових прав (чи зі зняттям законодавчих обмежень) — так звана еластичність власності — є одним з безспірних ознак цього права [77, с. 378].

Таким чином, перебуваючи у правовідносинах незалежно від їх виду (абсолютні чи відносні), з урахуванням кожної конкретної ситуації і обставин юридичні факти можуть викликати наслідки не

тільки на рівні зміни прав, обов'язків чи правовідносин в цілому, а й на рівні елементів цих прав і обов'язків. Одні можливості можуть бути обмежені, а інші — навпаки розширені.

За галузевою належністю наслідків правоприпиняючі юридичні факти можна поділити на одногалузеві і суміжні. Одногалузевими правоприпиняючими юридичними фактами є факти, які належать до однієї галузі права і спричиняють наслідок у межах цієї ж галузі права. Суміжними (багатогалузевими) юридичними фактами є юридичні факти, які спричиняють юридичний наслідок як у межах однієї галузі права, так і в інших галузях. При цьому в межах однієї галузі права факт має припиняти правові явища, а в іншій може сприяти як їх виникненню, так і зміні чи припиненню. Багатогалузеві правоприпиняючі юридичні факти не слід плутати з правовими моделями, закріпленими в декількох галузях права. Багатогалузевим юридичним фактом, наприклад, є подія смерті фізичної особи, яка припиняє її трудові, корпоративні, адміністративні права чи права на отримання адміністративних послуг або невиконання особою зобов'язання майнового характеру, що призводить до виникнення у неї обов'язку реєстрації місця перебування тощо [315, с. 61]. Це універсальний юридичний факт, який припиняє суб'єктивні права особи в декількох галузях права. При цьому правова модель смерті як правоприпиняючого юридичного факту закладена в багатьох галузях права. Кажучи про багатогалузевість правоприпиняючого юридичного факту, ми маємо на увазі реальну здатність одного юридичного факту викликати конкретні юридичні наслідки в декількох галузях права, а не правові моделі, закріплені в нормах права цих галузей. Досліджуючи властивості юридичних фактів ми наводили приклад міжгалузевої взаємодії юридичних фактів на основі рішення суду, що може бути використано як приклад і в цьому випадку. Прикладом може бути матеріальна відповідальність працівника за завдання шкоди підприємству у вигляді зіпсуття або знищення через недбалість матеріалів, напівфабрикатів, виробів (продукції), в тому числі при їх виготовленні (ч. 1 ст. 133 КЗпП України) [131, ст. 133]. В такій ситуації знищення майна припиняє право власності підприємства на нього, що є правоприпиняючим юридичним фактом у сфері цивільного права, і водночас цей самий факт має наслідком виникнення трудових відносин і відповідальності працівника.

За характером впливу правоприпиняючих юридичних фактів на правовий статус інших суб'єктів права і правовідносин можна виділити абсолютні і відносні правоприпиняючі юридичні факти.

Абсолютні правоприпиняючі юридичні факти характеризуються тим, що їх наслідком є припинення суб'єктивного права, юридичного обов'язку, правосуб'єктності чи правовідносин, які створюють правові можливості для невизначеного кола інших суб'єктів права або навпаки припиняють ці можливості для них. Можна сказати, що вони знімають обмеження для інших осіб користуватися певними благами чи задовольняти свої законні інтереси. Абсолютними правоприпиняючими юридичними фактами може бути відмова наймача від переважного права на продовження договору найму (ст. 777 ЦК України), закінчення строку (терміну), відведеного для виконання завдання для отримання винагороди (ст. 1146 ЦК України), закінчення строку, відведеного для отримання пропозицій укласти договір (ч. 2 ст. 641 ЦК України). В таких випадках закінчення строку означає припинення права невизначеного кола осіб на винагороду чи подання пропозицій тощо. Визначальним моментом є те, що цими правами може скористатися будь-хто, невизначене коло осіб, всі, хто забажає. Відносні правоприпиняючі юридичні факти характеризуються тим, що припиняють права чітко визначеного кола суб'єктів цивільних майнових правовідносин. Виконання зобов'язання припиняє права і обов'язки конкретно визначених у цьому зобов'язанні сторін (осіб) (ст. 599 ЦК України), укладення договору купівлі-продажу припиняє право власності на предмет договору у конкретної особи — власника речі (ст. 655 ЦК України), відмова від права власності припиняє його у конкретної особи (ст. 347 ЦК України) [360].

Правоприпиняючі юридичні факти можна також поділити на активні і пасивні. Активні правоприпиняючі юридичні факти обумовлюються тим, що для настання наслідку у вигляді припинення прав, обов'язків, правосуб'єктності чи правовідносин необхідна активна дія особи. Пасивні правоприпиняючі юридичні факти спричиняють наслідки у вигляді припинення правових явищ лише з бездіяльності людини або поза її волею і діями. Прикладами таких юридичних фактів можуть бути закінчення строку, настання умови припинення правовідносин (якщо настання умови не залежало від дій учасників майнових цивільних правовідносин), подія, за посередництва якої припиняються юридичні явища.

Правоприпиняючі юридичні факти також можна поділити на оформлені і неоформлені. Більшість юридичних фактів існує в оформленому, зафіксованому вигляді, разом з тим деякі юридичні факти можуть існувати в неоформленому вигляді. Це, наприклад, усна угода між громадянами або відмова від реалізації суб'єктивного права. Подібні юридичні факти можна назвати латентними (прихованими) [98, с. 349]. Форма юридичного факту може бути встановлена в законі або договорі як обов'язкова або альтернативна. При цьому на відміну від договірному регулювання і диспозитивного методу регулювання, який йому притаманний, імперативні норми закону можуть вимагати конкретної форми юридичного факту, і лише дотримання цієї форми може спричинити наслідок у вигляді правоприпинення. Правоприпиняючий юридичний факт може бути оформлений у письмовій формі, яка у свою чергу відповідно до вимоги, передбаченої законом, може бути нотаріально посвідчена або зареєстрована відповідними органами (статті 182, 205, 206, 207, 208, 209, 210 ЦК України) [360]. У цьому контексті можна говорити про наявність юридичного акта як письмового документа, що породжує юридичні наслідки; як офіційного владного наказу, що є засобом регулювання суспільних відносин; як проявів державної волі, спрямованих на досягнення певного юридичного ефекту [354, с. 15].

Ще однією підставою для класифікації правоприпиняючих юридичних фактів є об'єктивно необхідна їх кількість для спричинення наслідку у вигляді правоприпинення. Для настання юридичних наслідків може бути достатньою наявність і одного юридичного факту. Однак у реальній дійсності частіше йдеться про комплекс фактів, серед яких розрізняють: групу юридичних фактів — кілька фактичних обставин, кожна з яких викликає чи може викликати наслідок, і юридичний (фактичний) склад — систему юридичних фактів, пов'язаних між собою так, що правові наслідки настають лише за наявності всіх елементів цього складу. Як правило, група юридичних фактів закріплюється в одній нормі і являє собою однопорядкові явища. Складний юридичний склад охоплює взаємозалежні елементи, що окремо можуть взагалі не мати правового значення чи породжувати не ті наслідки, яких прагнули суб'єкти права [342, с. 309]. Ці явища ще називають складним юридичним фактом і фактичним складом. Характерним для фактичного складу є те, що для юридичної повноцінності фактичного складу необхідна не тіль-

ки наявність усіх елементів юридичного факту, а й додержання певного порядку їх систематизації у фактичному складі. Наприклад, для визнання підприємця банкрутом необхідно, аби нездатність задовольнити законні вимоги кредиторів настала до того, як ці вимоги будуть заявлені в суді. В іншому разі визнання підприємця банкрутом неможливо [98, с. 349–350].

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі пов'язані із всебічним аналізом окремих юридичних фактів як підстав виникнення, зміни і припинення правовідносин з метою правильного і ефективного застосування відповідних норм вітчизняного законодавства [45, с. 57].

РОЗДІЛ IV

ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ПРИПИНЕННЯ РЕЧОВИХ, ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНИХ ТА ДЕЛІКТНИХ ПРАВОВІДНОСИН

4.1. Правові механізми припинення речових правовідносин

Як ми зазначали на початку нашого дослідження, основу функціонування механізму правопринипнення становить саме правопринипняючий юридичний факт, який, по суті, спричиняє наслідок у формі припинення правовідносин, прав, обов'язків. Разом із тим, враховуючи ту обставину, що власне процес нормативного закріплення механізмів правопринипнення ми розглядали в попередньому розділі, для повного відображення природи механізмів правопринипнення та правопринипняючих юридичних фактів необхідно зосередити увагу на конкретних підставах припинення речових, зобов'язальних та деліктних правовідносин і у зв'язку з цим — механізмах правопринипнення.

Правопринипняючі юридичні факти у механізмі припинення речових правовідносин представлені підставами припинення права власності, а також похідних речових прав, що в цілому становлять речове право України [5, с. 107].

Так, в юридичній літературі під припиненням права власності розуміють абсолютну і безповоротну втрату правового зв'язку між власником і належною йому на праві власності річчю внаслідок дії чи настання різноманітних юридичних фактів (правочинів, рішень суду, юридичних вчинків, подій, неправомірних дій учасників цивільних правовідносин, правомірного використання та споживання майна тощо). Правопринипняючі юридичні факти у сфері права власності представлені підставами та механізмами припинення права власності [246, с. 8; 294, с. 181] і врегульовані главою 25 книги третьої ЦК України.

Стаття 346 ЦК України містить такі підстави припинення права власності: 1) відчуження власником свого майна; 2) відмова власника від права власності; 3) припинення права власності на майно,

яке за законом не може належати цій особі; 4) знищення майна; 5) викуп пам'яток історії та культури; 6) викуп земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю; 7) викуп нерухомого майна у зв'язку з викупом з метою суспільної необхідності земельної ділянки, на якій воно розміщене; 8) звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника; реквізиція; конфіскація; припинення юридичної особи чи смерті власника [360]. Проте в юридичній літературі існує думка, що цей перелік не є вичерпним і його можна доповнити підставами, які містяться в ЦК України, але в інших його частинах, наприклад придбання майна проти волі власника добросовісним набувачем (ст. 388 ЦК України), смерть власника (ст. 1216 ЦК України), або у спеціальних нормативно-правових актах, зокрема в Законі України «Про приватизацію державного майна» [346, с. 9]. Цей перелік підстав слід доповнити ще однією підставою, реалізація якої на практиці дуже малоімовірна через існування реальних юридичних механізмів захисту власності, в тому числі приватної. Але ця підстава існувала під час найрадикальніших перетворень у суспільному і економічному житті населення держави, в якій на момент її реалізації також існував дуже розвинений і ефективний механізм захисту права власності. Цією підставою є націоналізація.

Всі вищенаведені підстави припинення права власності в науці цивільного права умовно поділяються на декілька груп: а) ті, що залежать від волі власника (договір); б) ті, що здійснюються проти (всупереч) волі власника (примусовий продаж, викуп тощо); в) ті, що настають поза волею власника (втрата речі, завершення строку існування прав) [191, с. 19; 345, с. 144–145].

Не критикуючи наведені підходи і навіть повністю вважаючи їх правильними, пропонуємо дещо вдосконалити визначені класифікації. Аналіз норм книги третьої ЦК України в аспекті підстав та порядку припинення права власності та інших речових прав [360], а також літератури, присвяченої дослідженню як права власності [37; 48; 87; 88; 109; 122; 359], так й інших речових прав на нерухоме майно [77; 114; 144; 163; 189; 204; 359] дає змогу дійти висновку, що всі підстави припинення речових прав та механізми правоприпинення можна поділити на ті, що пов'язані лише з правом власності, ті, що пов'язані з обмеженими речовими правами, і універсальні, тобто ті, з якими пов'язується припинення як права власності, так і обмежених речових прав.

До першої групи підстав належить: відчуження майна, відмова від права власності, звернення стягнення на майно, конфіскація, реквізиція і приватизація. Другу групу становлять: відмова від обмежених речових прав, поєднання в одній особі власника речі і особи, яка володіє обмеженими речовими правами, угода сторін про припинення обмежених речових прав, витребування майна власником від володільця, невикористання особою сервітуту, невикористання сервітуту протягом трьох років, припинення існування обставин, за яких виник сервітут, тощо. Універсальними для речової сфери підставами припинення прав є знищення майна, припинення права власності на майно, яке не може належати особі, викуп пам'яток історії та культури, викуп земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю, націоналізація.

У зв'язку з наведеним система підстав припинення прав і обов'язків у цивільних правовідносинах в аспекті їх поділу на речові і зобов'язальні виглядає так. Перш за все вони поділяються на три великі групи. До першої належать підстави припинення речових прав і обов'язків, до другої — підстави припинення зобов'язальних прав і обов'язків, а до третьої — універсальні підстави, які можуть припинити права і обов'язки як у речовій, так і в зобов'язальній сфері. При цьому підстави припинення прав у речовій сфері поділяються на ті, що стосуються лише права власності, ті, що стосуються обмежених речових прав, і універсальні для речової сфери підстави припинення прав.

Відчуження. Перефразовуючи визначення, дане К. Пейчевим, можна сказати, що під відчуженням розуміють здійснюване відповідно до цивільного законодавства передання (оплатне або безоплатне) майна у власність від однієї особи до іншої у приватноправовому або публічно-правовому порядку, що закріплюється в угодах або інших (у тому числі адміністративних) актах [231, с. 50]. Поняття відчуження сьогодні використовується в багатьох сферах знань, зокрема в таких, як філософія, соціологія, психологія юриспруденції тощо. В кожній із цих сфер поняття відчуження тлумачиться по-різному. У філософії, наприклад, відчуження — це категорія, яка означає таку об'єктивізацію якостей, результатів діяльності та стосунків людини, яка протистоїть їй як вища сила та перетворює її із суб'єкта на об'єкт свого впливу [314, с. 35; 316, с. 20; 372, с. 710]. Проте в юриспруденції, зокрема в цивільному праві, відчуження розглядається як спосіб (юридичний механізм) передання

предмета цивільних правовідносин від однієї особи до іншої, який є характерним для договорів. Таке передання може мати форми продажу, обміну, дарування, передачі у борг, у рахунок оплати боргу тощо [161, с. 159; 210, с. 521].

При відчуженні власник шляхом свого волевиявлення реалізує правомочність розпорядження річю або майновим правом на річ, тобто визнає її подальшу долю [37, с. 93; 359, с. 277]. Механізм правоприпинення в такому разі починає функціонувати на підставі акта правореалізації.

Моментом настання правоприпиняючого юридичного факту при відчуженні, як правило, є момент одержання особою, яка запропонувала укласти договір, відповіді про прийняття цієї пропозиції. Якщо ж договір підлягає нотаріальному посвідченню, то права за ним переходять з моменту такого посвідчення, а якщо відповідні права підлягають державній реєстрації — то з моменту реєстрації прав набувача. Отже, коли для настання юридичного наслідку у вигляді припинення права власності в результаті відчуження необхідний фактичний склад, то момент його настання, як правило, зумовлюється останнім фактом, який може мати форму державної реєстрації прав або ж нотаріального посвідчення.

Слід також звернути увагу на той факт, що більшість прав на річ супроводжують її юридичну долю. Так, у разі продажу підприємства виключні права на використання інтелектуальної власності також відчужуються його набувачу, але у разі оренди підприємства мова може йти хіба що про надання права користування виключними правами [382, с. 4].

Особливість здійснення права спільної сумісної власності його суб'єктами полягає у спільному погодженні поведінки щодо правомочностей володіння, користування та розпорядження спільним майном, недотримання якого може стати причиною оскарження відповідних дій тим із подружжя, який не надавав відповідної згоди [352, с. 16]. Проте у СК України не встановлено обов'язку суду визнавати угоду, укладену за відсутності згоди іншого подружжя, недійсною. Більше того, незрозуміло, хто має визнавати угоду дрібною побутовою ще до звернення до суду [12, с. 12]. Отже, факт відчуження майна одним із подружжя не завжди є безспірним.

Певну специфіку у майнові відносини подружжя вносить шлюбний договір. Суттєвою новелою в цьому питанні є можливість

закріпити у шлюбному договорі нерівність часток подружжя у спільному майні, а також визначити в договорі способи участі кожного в доходах і витратах [70, с. 61; 285, с. 15]. У випадку якщо не здійснено розподіл спільної сумісної власності подружжя або якщо не визначений розмір часток у праві спільної сумісної власності, що належить кожному з колишнього подружжя, то відносини права спільної сумісної власності зберігаються [90, с. 75; 219, с. 12].

Право особи на частку в спільному майні може бути припинене за рішенням суду на підставі позову інших співвласників. Водночас, як вдало зазначив А. Гриняк, ЦК України 2003 року не дає відповіді на запитання, як можна позбавити особу незначної частки у спільному майні.

Як зазначається у п. 6 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства, що регулює право приватної власності громадян на житловий будинок» від 4 жовтня 1991 р. № 7, в окремих випадках суд може, враховуючи конкретні обставини справи та за відсутності згоди власника, що виділяється, зобов'язати інших учасників спільної власності сплатити йому грошову компенсацію за належну частину з обов'язковим наведенням відповідних мотивів [68, с. 18].

Отже, слід відрізнити різні за своєю природою правоприпиняючі юридичні факти, які можуть існувати в межах відносин спільної власності. Ці юридичні факти можна вдало охарактеризувати за допомогою трьох юридичних механізмів: а) виділу частки співвласника у спільному майні при збереженні права спільної власності інших співвласників (ст. 364 ЦК України); б) припинення права на частку у спільному майні при збереженні права спільної власності інших співвласників (ст. 365 ЦК України); в) поділу майна, що є спільною частковою власністю, при припиненні права спільної власності (ст. 346 ЦК України) [110, с. 97].

Відмова власника від права власності. Згідно зі ст. 347 ЦК України особа може відмовитися від права власності на майно, зазначивши про це або вчинивши інші дії, які свідчать про її відмову від права власності. У разі відмови від права власності на майно, права на яке підлягають державній реєстрації, право власності на нього припиняється з моменту внесення за заявою власника відповідного запису до державного реєстру [360, ст. 347]. Функціонування механізму правоприпинення у разі відмови власника від права власності має свої особливості.

Під відмовою від права власності слід розуміти відмову від усіх правомочностей власника майна, що входять до складу права власності. Про відмову від права власності йдеться тоді, коли власник відмовляється від права власності на майно, яке є безспірним, дійсним і належно оформленим (підтвердженням). Особливостями механізму правоприпинення є його процедурність та оформлення останнього юридичного факту. По-перше, власник має подати заяву до відповідного органу. По-друге, відповідний орган має прийняти позитивне рішення за нею. По-третє, необхідно провести державну реєстрацію переходу прав. За таких умов правоприпиняючий юридичний факт матиме форму вольової дії третьої особи, яка не є стороною відносин з відчуження речі шляхом відмови від неї, — органу правозастосування, уповноваженого на проведення державної реєстрації.

У зв'язку з цим речові права на нерухомість припиняються на підставах, наведених у ст. 346 ЦК України, а механізм правоприпинення реалізується на підставі юридичного складу, який передбачає: а) заяву про відмову від здійснення відповідного права; б) рішення уповноваженого органу державної влади чи органу місцевого самоврядування про припинення відповідного права; в) державну реєстрацію припинення права постійного (безстрокового) користування і права пожиттєвого спадкованого володіння [88, с. 35].

Слід розрізняти відмову від права власності чи постійного (безстрокового) користування та відмову від набуття права власності. Як приклад розглянемо відмову від прийняття спадщини. Для відмови від прийняття спадщини спадкоємець має висловити свою волю відповідним чином. Відмова від прийняття спадщини повинна мати письмове підтвердження — спадкоємець, який не хоче успадковувати свою частку в майні померлого власника, повинен написати заяву. Так, заява про відмову від прийняття спадщини подається до нотаріальної контори за місцем відкриття спадщини протягом шести місяців. Будь-яких винятків з цього правила, які б стосувалися зміни строку для відмови від прийняття спадщини, немає [91, с. 14; 130, с. 30]. І хоча ця процедура є дуже схожою з відмовою від права власності, в цьому разі спадкоємець ще не набув право власності, у зв'язку з чим не можна говорити про припинення речового права. Таку відмову можна кваліфікувати як відмову від права на можливість набути у власність майно померлого спадкодавця.

ЦК України не визначає конкретних дій власника у разі відмови від прав на своє майно. Законодавець не закріпив положення, згідно з яким сама собою відмова від права власності без учинення дій, що свідчать про відмову від майна, не призводить до припинення права власності й обов'язків власника відносно майна до придбання права власності на нього іншою особою. Таке твердження, з одного боку, зберігає за власником тягар утримання майна, тобто обов'язок платити встановлені податки, страхувати майно у визначених законом випадках, відшкодовувати іншим особам шкоду, заподіяну таким майном, а з другого — це можливість повернути річ колишньому власнику [109, с. 71]. Однак ця обставина свідчить про те, що правоприпиняючий юридичний факт як дія власника речі, що оформлена належним чином і змістом якої є відмова від усіх трьох правомочностей, в реальній правовій дійсності призводить до припинення лише двох прав — користування і розпорядження, що також може стати приводом для дискусії з питання моменту настання наслідку у вигляді правоприпинення у випадку з рухомою річчю.

Звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника як підстава припинення права власності дуже тісно пов'язана з виконавчим провадженням. Правовідносини, що виникають під час звернення стягнення на заставлене майно, мають складний характер. Їх реалізація лежить у площині законів України «Про виконавче провадження» та «Про заставу» [225, с. 200]. На практиці виконавче провадження є важливою і разом із тим слабкою ланкою захисту цивільних прав [381, с. 68].

З точки зору юридичних фактів в основу функціонування відповідного механізму правоприпинення також покладено фактичний склад. Для того щоб право власності припинилося, необхідно дотриматися всіх процедур, встановлених законом. Якщо хоч одна процедура в межах процесуальної дії — звернення стягнення і реалізації майна — буде вчинена з порушенням чинного законодавства, зокрема ЦК України і Закону України «Про виконавче провадження», то під сумнів можна поставити один з юридичних фактів складу в оформленому вигляді як акт органів влади або як процесуальну дію, у зв'язку з чим весь механізм правоприпинення буде мати ваду.

Певні особливості мають такі види звернення стягнення на майно боржника, предметом яких є земельні ділянки, частка у статутному фонді господарського товариства, частка у праві спільної

власності, а також ті, які пов'язані з податковою заставою. До прийняття Податкового кодексу України (далі — ПК України) питання податкової застави регулювалося Законом України «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами» від 21 грудня 2000 р. Згідно з цим законом податкова застава виникала як спосіб забезпечення податкового зобов'язання платника податків, не погашеного у строк [182, с. 28]. Такий підхід і визначення податкової застави збереглося і в ПК України, згідно з п. 14.1.155 ст. 14 якого податкова застава є способом забезпечення сплати платником податків грошового зобов'язання та пені, не сплачених таким платником у строк, визначений ПК України [248, с. 7].

Звернення стягнення безпосередньо на частку учасника у статутному фонді господарського товариства можливе у тому випадку, коли частка визначена у конкретному неподільному об'єкті права власності — речі (наприклад, при спільній частковій власності на будинок). Тому зверненню стягнення на частку обов'язково повинно передувати її виділення. Пунктом 11 листа Вищого арбітражного суду України «Про деякі питання практики застосування окремих норм чинного законодавства при вирішенні спорів» від 7 березня 1996 р. № 01-8/106 також було наголошено, що, крім звернення стягнення на частку боржника у статутному фонді товариства, кредитор вправі вимагати звернення стягнення на частку майна товариства, належного боржникові, пропорційно його частці у статутному фонді [150, с. 41].

Застава нерухомого майна (іпотека) і порядок дії механізму правопримирення врегульовані Законом України «Про іпотеку» [261]. Звернення стягнення на предмет іпотеки може здійснюватись на підставі рішення суду, виконавчого напису нотаріуса або згідно з договором про задоволення вимог іпотекодержателя [183, с. 489–490], що і буде юридичним фактом-підставою для початку процедури припинення права власності. Правовідносини іпотеки є досить складними, тому їх припинення може відбуватися в результаті дії різних юридичних фактів. Адже сам договір застави породжує два види відносин: по-перше, між заставодавцем та заставодержателем — зобов'язальні відносини як спосіб забезпечення виконання зобов'язання [61, с. 17] (кінцеву стадію якого ми розглянули вище в аспекті підстави припинення речового права власності шляхом звернення стягнення на заставлене майно) та, по-друге, речові від-

носини між заставодержателем та всіма третіми особами, в тому числі і власником речі, з приводу заставленої речі, на яку заста-водержатель має певні абсолютні речові права.

Конфіскація є однією з усталених форм примусового припинення права власності особи. Цей спосіб припинення права власності на речі, безумовно, є міжгалузевим, оскільки притаманний більшості публічних галузей права (адміністративне право, митне право, господарське право тощо), у зв'язку з чим певним чином впливає і на речові правовідносини, що виникають між суб'єктами прав з приводу речі, що конфіскується [125, с. 80; 192, с. 90; 194, ст. 465; 209, с. 23; 240, с. 492]. Характерним для конфіскації є те, що як кримінальне покарання вона може застосовуватися до будь-якого майна, що належить особі, яка скоїла злочин, незалежно від його правової природи (рухоме чи нерухоме). На рівні з рухомими речами будівлі і навіть земельні ділянки можуть бути конфісковані за рішенням суду, хоча деякі науковці вважають, що конфіскація земельної ділянки за рішенням суду сьогодні можлива виключно як санкція за злочин, адміністративне чи господарське правопорушення. Об'єктом конфіскації може бути все майно, яке відповідно до законодавства є об'єктом приватної власності [84, с. 14; 162, с. 40; 332, с. 147].

Особливості дії механізму правоприпинення з конфіскації передбачені Порядком розпорядження майном, конфіскованим за рішенням суду і переданим органам державної виконавчої служби, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 11 липня 2002 р. № 985. Зокрема, ним встановлено, що розпорядження конфіскованим майном полягає у його реалізації, знищенні (утилізації), переробці та безоплатній передачі установам соціального захисту [295, с. 80], при цьому кожна наведена форма реалізації майна є окремим механізмом правоприпинення. Щодо моменту настання останнього правоприпиняючого юридичного факту, з яким пов'язується безпосереднє припинення права власності особи на майно, обґрунтованою є позиція Конституційного Суду РФ. Так, з приводу моменту припинення права власності при вилученні і конфіскації майна він зазначив: «Вилучення майна і прийняття компетентними органами рішення щодо його конфіскації саме по собі не є припиненням права власності. Воно припиняється в результаті реального виконання такого рішення і факту переходу майна у власність держави». Моментом позбавлення права власності особи, щодо якої

судом прийнято рішення про конфіскацію майна, є складання протоколу про проведення аукціону з реалізації конфіскованого майна, а держава набуває право власності на конфісковане майно після отримання коштів, виручених при реалізації цього майна [106, с. 77; 295, с. 81].

Досить тривалий час конфіскація розглядалася лише як покарання, а тому їй здатність у попередженні злочинів недооцінювалася. Однак варто погодитися, що загроза втрати майна як один з реальних наслідків скоєння злочинів на деяких громадян, які особливо не впевнені в питанні кримінальної поведінки, може справити більший вплив, ніж будь-яке інше покарання майнового характеру [237, с. 115].

Доктринальне тлумачення інституту конфіскації визначає його як речі і дії — предмети цивільно-правових відносин, з приводу яких виникають і здійснюються цивільні права [338, с. 12]. Водночас природа конфіскації як покарання і як інституту процесуальних галузей права полягає у тому, що її об'єктами переважно є предмети (майно). Наприклад, така позиція досить тривалий час підтримувалася положеннями законодавства США, аж поки у 1970 році Конгрес прийняв перший закон, який містив положення про кримінальну конфіскацію — Закон щодо злочинних організацій і підприємств під їх впливом. Ним розглядалися конфіскаційні дії, спрямовані не проти речі (*in rem*), а проти особи (*in personam*), чю вину у здійсненні злочину, за який передбачена конфіскація, слід довести [189, с. 38–39].

Нині деякі вчені відстоюють позицію внесення необхідних змін до ЦК України задля врегулювання конфіскації майна цивільним правом, і одним з аргументів на її користь є існування права людини на повернення майна у зв'язку з його арештом у разі визнання її невинною, а також ситуація, коли відповідні доходи не визнані отриманими злочинним шляхом (при цивільній конфіскації) [193, с. 47; 347, с. 54].

До речі, конфіскація є одним з найдавніших міжгалузевих інститутів. Про це свідчить той факт, що нормами литовського законодавства, яке діяло на підконтрольних Великому князівству Литовському землях України у XIV–XV століттях, передбачалася можливість застосування до підданих таких заходів впливу, як: а) позбавлення майнових прав; б) конфіскація; в) експропріація. Водночас експропріація розглядалася виключно як необхідність та вимога

нової економічної політики в перехідні етапи, наприклад, у разі необхідності запровадження нового економічного ладу [279, с. 104], а не як покарання.

У процесі **приватизації** відбувається перетворення державної власності на приватну або набуття права приватної власності на об'єкти, які перебували на праві власності у держави. Як механізм правоприпинення приватизація являє собою сукупність юридичних фактів, які є необхідними і достатніми для переходу майна із державної власності в недержавну. Процес приватизації є доволі складним, оскільки тут виникають і адміністративні акти, і правочини щодо викупу (продажу) [244, с. 12; 307, с. 61]. У зв'язку з цим припинення права власності на об'єкт, що перебуває у державній власності, відбувається за посередництва юридичного складу, завершенням якого є укладення угоди на відчуження майна між компетентними органами, які мають право діяти в цьому питанні від імені держави, з одного боку, і особою, яка набуває власність, — з другого. Форму правоприпиняючого юридичного факту при приватизації визначає сама форма приватизації державного майна. Концепцією роздержавлення і приватизації підприємств, землі і житлового фонду, затвердженою Постановою Верховної Ради України від 31 жовтня 1991 р. № 1767-ХІІ, зокрема, визначені такі форми приватизації, як: купівля-продаж неподільних майнових комплексів за конкурсом або на аукціоні; викуп майна, зданого в оренду з викупом; викуп майна трудовим колективом, безоплатна передача окремих підприємств, частини їх майна, надання інших пільг тощо [100, с. 31].

У речовій сфері існує певна особливість, яка завжди буде впливати на момент настання і форму правоприпиняючих юридичних фактів. Це законодавча вимога державної реєстрації речових прав на нерухоме майно або правочинів з нерухомим майном. Інститути реєстрації існують у багатьох країнах світу і в більшості випадків визначають статус саме нерухомого майна, тобто пов'язані з особливостями такого об'єкта цивільних правовідносин, як нерухомість [13, с. 361; 14, с. 8–12; 15, с. 124–126]. Крім того, що з реєстрацією пов'язується момент виникнення та припинення речових прав на нерухоме майно або їх обмежень, вона має ще й охоронне значення і переслідує мету мінімізації потенційної можливості порушень прав учасників цивільних правовідносин [156, с. 72; 171, с. 22; 202, с. 94]. Залежно від конструкції конкретної норми права правопри-

пиняючий юридичний факт у сфері відносин з приводу нерухомого майна може виникнути у момент державної реєстрації правочинів або у момент державної реєстрації речових прав на нерухоме майно [69, с. 38; 96, с. 16]. У багатьох випадках для оформлення юридичного факту до державної реєстрації необхідно вчинити спеціальні дії, наприклад, припинити права власності на заставу, що здійснюється шляхом вчинення на ній індосаменту та передання її індосантом індосату [369, с. 14], а момент передання нерухомого майна прирівнюється до моменту укладення акта прийому-передачі, що є невід'ємною частиною договору купівлі-продажу.

Отже, проаналізовані нами підстави припинення права власності можна вважати лише умовними назвами правоприпиняючих юридичних фактів, кількість яких зводиться до чотирьох основних: припинення існування речі (знищення майна), припинення існування власника (смерть фізичної особи, ліквідація юридичної особи), угода про відчуження (відчуження власником свого майна, реквізиція), адміністративний акт (відмова власника від свого майна, звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника, конфіскація). При цьому такі підстави припинення права власності, як припинення права власності на майно, яке не може належати особі, та примусовий викуп можуть відбутися за посередництва таких юридичних фактів, як відчуження або адміністративний акт.

Так, конфіскація сама по собі не є юридичним фактом. Правоприпинення при конфіскації настає безпосередньо з винесення відповідного адміністративного акта. Власне припиняючими юридичними фактами з тих, що були проаналізовані, можна назвати лише знищення майна та смерть фізичної особи або ліквідацію юридичної особи.

Цілком логічним у такому випадку є питання: навіщо тоді потрібно закріплювати в нормах законодавства такий перелік підстав припинення права власності, якщо вони зводяться до чотирьох основних правоприпиняючих юридичних фактів? Відповідь на нього лежить у площині природи механізму правоприпинення та структури норми права. Норма права, яка закріплює правову модель правоприпиняючого юридичного факту, має надати їй конкретики, тобто визначити обставини, за яких ця модель приведе до бажаного юридичного результату, інакше юридичний факт буде занадто масштабним і матиме місце навіть у тих правовідносинах, в яких його настання є небажаним. Ці обставини є умовами настан-

ня юридичного факту. Саме тому «припинення права власності на майно, яке не може належати особі» є лише загальною назвою правоприміняючого юридичного факту або навіть визначає конкретний механізм правопримінення, через що включає до свого змісту як власне юридичний факт, так і умови його настання.

Наведене дає змогу класифікувати всі правоприміняючі юридичні факти на безумовні, тобто такі, настання яких не пов'язується з додатковими умовами, встановленими нормою права (смерть фізичної особи, знищення майна, розмежування земель державної та комунальної власності [211, с. 104–105]), та умовні, результат яких досягається лише за наявності певних обставин (умов) (припинення права власності на нерухоме майно в аварійному стані у зв'язку з набуттям права власності на новий об'єкт нерухомості [187, с. 92]).

Окремо слід зазначити, що виникнення похідних речових прав на майно, яке перебуває в обороті, створює певні особливості функціонування механізму правопримінення. У такому сенсі похідні речові права є своєрідними обмеженнями, які супроводжують річ під час її переміщення в цивільному обороті. Як правило, закон встановлює певні особливості обігу таких речей [199, с. 104–105, 107]. Наприклад, обмеження права власності у вигляді сервітуту з точки зору власника є обмеженням, яке не дозволяє власнику використовувати частину свого майна на власний розсуд. Водночас для інших осіб, на користь яких було встановлено сервітут, це право, яке також має підстави (юридичні факти) свого виникнення, зміни і припинення. У зв'язку з цим можна говорити про обмеження права володіння, розпорядження чи користування як елемент припинення однієї з правомочностей права власності, але тимчасово. Юридичний факт у таких випадках має подвійний і дворівневий характер. З одного боку (на прикладі сервітуту), правомочність власника щодо користування доповнюється, а по суті змінюється. В нього виникають додаткові обов'язки — допускати до користування певним майном інших осіб. Водночас факт встановлення сервітуту породжує відносини між власником і користувачами сервітуту, тому є правовстановлюючим юридичним фактом і до того ж сприяє виникненню у користувачів прав на використання сервітуту.

Традиційно ЦК України визнає такі похідні речові права, як володіння, сервітут, суперфіцій та емфітевзис. Підстави припинення похідних речових прав є ідентичними, за винятком того, що в

деяких положеннях законодавства передбачено «унікальні» для певного похідного речового права підстави припинення.

Наприклад, **володіння** як самостійне речове право є фактичним володінням речами, поєднаним з наміром володіти ними для себе. Під володінням, як самостійним речовим правом, також розуміють стан фактичного панування особи над річчю, який захищається законом від самоправних посягань будь-яких інших осіб, в тому числі і від власника [61, с. 15; 359, с. 334].

Згідно зі ст. 399 ЦК України право володіння припиняється у разі: а) відмови володільця від володіння; б) витребування майна від володільця власником майна або іншою особою; в) знищення майна [360]. Однак наука цивільного права доповнює цей перелік такими підставами: г) вилучення речі з цивільного обороту; д) поєднання в одній особі володільця і власника речі. В цьому разі воно припиняється в силу того, що право володіння майном є однією з правомочностей власника.

Відмову володільця можна визначити як його небажання в подальшому володіти чужим майном, яке знаходиться в нього. Відмова володільця від володіння як юридичний факт має бути оформлений належним чином. У цьому випадку до форми відмови має застосовуватися правило, встановлене в статтях 205 і 654 ЦК України щодо форми правовстановлюючого правочину. Так, якщо володіння було оформлене шляхом підписання договору, то і юридичний факт припинення володіння також має бути оформлений договором незалежно від того, чи припиняється володіння достроково за ініціативою однієї зі сторін або ж взаємно. Укладення договору припинення не потрібне лише у випадку припинення права володіння у зв'язку із закінченням строку, на яке воно було встановлене. Отже, форма відмови володільця від володіння має повністю відповідати формі основного договору встановлення такого володіння, оскільки лише при дотриманні цієї умови відмова буде вважатися такою, що існувала, а правоприпиняючий юридичний факт таким, що сприяв настанню наслідку у вигляді припинення права володіння.

Витребування майна від володільця власником майна або іншою особою і вилучення речі з цивільного обороту з точки зору моменту припинення права володіння не є юридичними фактами, які безпосередньо припиняють право володіння. Це швидше обставини, за яких може настати правоприпиняючий юридичний факт. Якщо з

тим, що витребування власником свого майна припиняє титул володіння, можна погодитися, то з тим, що оголошення речі «поза цивільним оборотом» припиняє право володіння — доволі важко. Факт витребування потребує певного оформлення. Перш за все таке витребування має право проводити власник, а лише потім за його дорученням чи на іншій правовій підставі — особа, уповноважена на те власником чи законом. Третя особа не може витребувати майно від володільця. Витребування має бути проведене у формі, визначеній договором або законом, у спосіб, зрозумілий як для особи, яка витребує річ, так і для володільця. Момент настання правоприпиняючого юридичного факту і припинення володіння залежить як від фактичного володіння, так і від титулу, на підставі якого таке володіння відбувається. Ці дві обставини (фактичне володіння і титул) тісно пов'язані, а тому і визначають форму правоприпиняючого юридичного факту.

Механізм правоприпинення при вилученні речі з цивільного обороту характеризується тим, що, по-перше, власник майна зберігає за собою право власності на речі, які вибувають з цивільного обороту, якщо він не відчужив цю річ у встановлені строки. По-друге, володільць продовжує володіти річчю в силу договору і на достатній правовій підставі (титулі). У зв'язку з цим невдалим є визначення підстави припинення права володіння — вилучення речі з цивільного обороту, оскільки фактично це є умова такого припинення. Правоприпиняючим юридичним фактом у цьому разі буде не вилучення речі з обороту, а фактичне її вилучення у володільця.

Поєднання в одній особі володільця і власника має місце тоді, коли на підставах, встановлених цивільним законодавством України, зокрема ЦК України, володільць отримує на чужу річ, яка перебуває у його володінні, право власності. Така ситуація можлива як в силу обставин, що залежать від попереднього власника (цивільно-правова угода), так і в силу обставин, які від нього не залежать (смерть власника і перехід речі до володільця за заповітом чи законом, звернення стягнення на майно, що перебуває у володінні, тощо). Характерним для права володіння є те, що закон накладає на осіб певні обмеження, які можуть стосуватись як недобросовісного, так і добросовісного володіння майном [204, с. 105], що визначає його природу і схожість підстав припинення цього права.

Сервітум є одним з найстаріших похідних речових прав, оскільки бере свій початок ще з часів стародавнього римського приватно-

го права і протягом століть успішно діє у правових системах більшості країн [168, с. 1; 263, с. 94]. Слово «*servitus*» у перекладі з латинської мови означає «рабство речі», «її служіння», тобто таке відношення, за якого річ, ділянка — *praedium serviens* — служила не лише своєму власнику, але й використовувалась для потреб сусідньої панівної ділянки — *praedium dominens*. Відповідно до ч. 1 ст. 98 Земельного кодексу України право земельного сервітуту — це право власника або землекористувача земельної ділянки на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною ділянкою (ділянками) [114, с. 61, 144, с. 245]. Ми погоджуємося з В. Цюрою, який у своєму дисертаційному дослідженні визначив сервітут як альтернативу праву власності, а не його елемент, оскільки правами за сервітутом наділяється інша особа, а не власник. Коли ж власник набуває й речові права на об'єкт власності, то речові права на такий об'єкт перестають діяти [366, с. 10].

Встановлення сервітуту є правовстановлюючим юридичним фактом. З одного боку, він надає особі право користування чужим майном, що є нічим іншим як створенням додаткових правових можливостей, зокрема прав для особи, якій потрібно встановлення сервітуту. Але з другого боку, він (сервітут) обмежує правомочності власника майна, а тому є правоприпиняючим юридичним фактом, який призводить до тимчасового припинення окремих правомочностей. Такі межі встановлюються через обсяг обов'язків власника майна, який зобов'язується діяти (утримуватися від дій) в інтересах управомоченої особи (особи, на користь якої встановлено сервітут). Сервітут як юридичний факт може створювати різні можливості для особи, на користь якої він встановлюється і обмежувати різні правомочності власника майна. Наприклад, сервітут, що містить право користування річчю, включаючи привласнення плодів, які вона приносить, іменується узупфруктом [5, с. 113–114; 163, с. 44–45]. Узупфрукт — право користування (*usus*) і вилучення плодів (*fructus*) — встановлюється на користь конкретної особи і не може бути ані відчужений, ані переданий у спадок, тому є строковим: його тривалість у часі обмежена принаймні життям вигодоотримувача [77, с. 457; 207, с. 20].

Підставами припинення сервітуту є: а) поєднання в одній особі особи, в інтересах якої встановлено сервітут, і власника майна, обтяженого сервітутом; б) відмова від нього особи, в інтересах якої встановлений сервітут; в) сплив строку, на який було встановлено

сервітут; г) припинення обставини, яка була підставою для встановлення сервітуту; г) невикористання сервітуту протягом трьох років; д) смерть особи, на користь якої встановлено сервітут; е) рішення суду на вимогу власника майна за наявності обставин, які мають суттєве значення [359, с. 326].

Особливу увагу із наведених механізмів правоприпинення та підстав припинення сервітуту слід присвятити припиненню обставини, яка була підставою для встановлення сервітуту та невикористання сервітуту протягом трьох років. Характерним для першої обставини є те, що зникають умови, які слугували підставою для встановлення сервітуту, наприклад необхідність проходу, проїзду, прокладання та експлуатація ліній електропередачі, зв'язку і трубопроводів, забезпечення водопостачання, меліорації тощо.

Важливим моментом є те, що ЦК України не передбачає процедури припинення сервітуту, а отже і засади функціонування відповідного механізму правоприпинення. Крім того, цивільне законодавство не визначає і момент його припинення, хоча ці обставини є вкрай важливими і потребують встановлення в належній формі згідно з процедурами, які мають бути визначені в ЦК України. До того ж ЦК України не визначає обов'язку особи, на користь якої встановлюється сервітут, повідомляти про припинення обставин, які були підставою для встановлення сервітуту, що фактично означає тягар встановлення, фіксації і, в разі необхідності, доведення цих обставин власником майна. Встановити такий обов'язок для іншої особи можна лише в разі встановлення сервітуту шляхом укладення договору. З огляду на це доречно доповнити главу 32 ЦК України статтею, присвяченою визначенню моменту припинення сервітуту і способу його встановлення. Але до появи спеціальної норми цим моментом слід вважати саме момент встановлення і фіксації зазначених обставин власником майна, що може бути допустимим і належним засобом доказування.

Невиконання сервітуту протягом трьох років поспіль як підстава його припинення не розкрита в ЦК України. У зв'язку з цим не можна визначити, чи має бути таке «невиконання» безперервним. Крім того, ЦК України не дає визначення виконанню сервітуту, що ускладнює тлумачення дій особи, на користь якої його було встановлено, та встановлення моменту початку і закінчення строку невиконання. Крім того, три роки невиконання сервітуту є тривалим терміном, що фактично унеможливорює настання цієї підстави

на практиці. Вважаємо, що терміном дії сервітуту слід вважати весь час, протягом якого особа, на користь якої його встановлено, має правові підстави до його використання. Цей термін починається з моменту його встановлення, а саме з моменту підписання договору чи з моменту, визначеного в ньому, з моменту прийняття спадщини, з моменту вступу рішення суду в законну силу і з моменту вступу в силу відповідного закону України. Моментом початку перебігу трирічного строку невиконання сервітуту слід вважати день, що є наступним за днем, протягом якого в останнє використовувався сервітут. Момент спливу цього строку слід визначати на підставі ч. 1 ст. 254 ЦК України, відповідно до якої строк, що визначений роками, спливає у відповідні місяць та число останнього року строку [360]. Фактично перебіг трирічного строку «некористування» сервітутом буде починатися кожного наступного дня після його використання і перериватися з кожним наступним його використанням. При цьому після кожного такого використання перебіг строку починається знову. На практиці точне встановлення моменту перебігу трирічного строку може мати похибку. Адже якщо сторони, наприклад протягом місяця, не перебувають на земельній ділянці, щодо якої встановлено сервітут, то вони або ж власник земельної ділянки не може точно знати, коли в останнє інша особа користувалася сервітутом. У зв'язку з цим слід враховувати момент, з якого ймовірність невикористання можна довести фактичними даними. Момент спливу трирічного строку в цьому випадку буде правоприпиняючим юридичним фактом у формі події, яка відбудеться незалежно від бажання сторін правовідносин з приводу сервітуту. ЦК України не каже про можливість продовження дії сервітуту. Отже, сервітут може бути продовжений лише способами його встановлення. Таким чином, у зв'язку зі своєю складною юридичною конструкцією, сервітут має особливості юридичних фактів, на підставі яких він встановлюється і припиняється, що відрізняє його від інших речових прав на чуже майно.

Емфітевзис. Цей інститут отримав особливе значення в середні віки, ставши моделлю для конструкції феодалної власності: права сеньйора були описані як явна власність (*dominium eminens*), а права васала — як уподібнені власності (*dominium utile*) [77, с. 469].

Відповідно до ЦК України право користування визначається у вузькому розумінні як заснована на законі можливість господарської чи іншої експлуатації майна шляхом вилучення з нього корис-

них властивостей при використанні, а не в широкому — як охоплення всіх можливих правових титулів (право власності, право постійного (безстрокового) користування, тимчасового користування чи оренди земельної ділянки, сервітут тощо) [174, с. 86].

Правовими підставами припинення права користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб є: а) поєднання в одній особі власника земельної ділянки та землекористувача; б) сплив строку, на який було надано право користування; в) викуп земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю; г) рішення суду у випадках, встановлених законом (ст. 412 ЦК України) [360]. Особливістю підстав припинення емфітевзису є те, що вони поєднують у собі спеціальні підстави, за посередництва яких припиняються й інші речові права на чуже майно (поєднання в одній особі власника і землекористувача, сплив строку, рішення суду), а також підставу, яка пов'язана з припиненням права власності — викуп земельної ділянки. Однак по суті сплив строку, на який було надано право користування та рішення суду у випадках, встановлених законом, є універсальним для речових та зобов'язальних правовідносин правоприпиняючим юридичним фактом. Викуп земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю є універсальним для всієї речової сфери правоприпиняючим юридичним фактом.

Досить специфічним є правоприпиняючий юридичний факт у формі набуття права власності на емфітевтичну ділянку третьою особою за давністю володіння за умови, що третя особа набула цю землю добросовісно (*bona fide*) і володіла нею як необтяженою емфітевтичним правом упродовж встановленого законом строку [74, с. 12]. На практиці реалізація цієї підстави має мало шансів, хоча теоретично є допустимою. Йдеться про випадок, коли емфітевзис було встановлено внаслідок укладення договору між двома сторонами. При цьому третя особа володіла земельною ділянкою, яка є предметом емфітевзису до моменту встановлення емфітевзису протягом десяти років і на підставі закону (ч. 1 ст. 344 ЦК України) [360] в неї виникло право власності на цю земельну ділянку. У такому разі правочин щодо встановлення емфітевзису шляхом укладення договору недійсний, адже сторона власника була представлена неналежною особою, тобто особою, яка не мала права укладати такі правочини від імені і в інтересах власника. Ситуація ускладнюється ще й тим, що право власності на нерухомі речі згідно зі статтями 182 і 210 ЦК України виникає з моменту його державної

реєстрації. Отже, і правоприпиняючий юридичний факт, внаслідок якого буде припинено емфітевзис, виникне одразу після укладення правочину або з моменту вступу в силу рішення суду, якщо відповідні відомості у реєстрі з'явилися після укладення договору емфітевзису. Якщо відомості з'явилися у реєстрі до укладення правочину, то до цього правочину слід застосовувати норми глави 16 ЦК України щодо дійсності правочину.

Суперфіції в юридичній літературі визначається як довгострокове, відчужуване і таке, що успадковується, право користування чужою земельною ділянкою з метою будівництва та використання промислових, побутових, соціально-культурних, житлових та інших споруд і будівель [61, с. 16]. Згідно зі ст. 416 ЦК України право користування земельною ділянкою для забудови припиняється у разі: а) поєднання в одній особі власника земельної ділянки та землекористувача; б) спливу строку права користування; в) відмови землекористувача від права користування; г) невикористання земельної ділянки для забудови протягом трьох років підряд [360].

Припинення суперфіцію на підставах, передбачених у ст. 416 ЦК України, крім випадку поєднання в одній особі власника ділянки і землекористувача, потребує вирішення долі зведених на ділянці будівель (споруд), що має робитися відповідно до положень ст. 417 ЦК України [359, с. 333]. Всі ці підстави мають такий самий прояв з їх аналогами, які припиняють інші речові права, у зв'язку з чим їх подальший розгляд з наукової точки зору є безрезультатний.

Що стосується універсальних механізмів припинення прав, обов'язків та правовідносин у речовій сфері та, відповідно, правоприпиняючих юридичних фактів, то до них слід віднести: знищення майна, припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі, викуп пам'яток історії та культури, викуп земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю, неусунення допущених порушень земельного законодавства в терміни, встановлені вказівками спеціально уповноважених органів виконавчої влади з питань земельних ресурсів, націоналізація.

Знищення речі слід відрізнити від її пошкодження. Відмінності полягають у тому, що в результаті знищення річ припиняє своє існування [363, с. 209] або втрачає свої споживчі властивості, які відповідають основному її призначенню і відновлення яких неможливе або вимагає витрат — рівних або таких, що перевищують вартість речі, а при пошкодженні річ не перестає повністю функціону-

вати, але переходить у стан тимчасової або часткової непридатності [27, с. 56, 57].

Характерним є те, що з правоприпиняючим юридичним фактом може бути пов'язане знищення природного об'єкта, що призводить до припинення права власності або права користування цим об'єктом при збереженні його цілісності і природного становища, фактично коли користувач не встиг привести об'єкт у непридатний для використання стан. Прикладом може бути припинення права надкористування як у випадках невиконання природоохоронного законодавства на різних стадіях надкористування, так і при порушенні природоохоронних вимог під час здійснення окремих видів діяльності з використання надр, або використання земельної ділянки способами, які суперечать екологічним вимогам [284, с. 30; 350, с. 12]. Зокрема, знищити земельну ділянку неможливо, можна лише завдати шкоди в більшому чи меншому розмірі її природним властивостям. Таким специфічним об'єктом власності можна розпоряджатися лише шляхом вчинення юридичних дій: продати, подарувати тощо [346, с. 10].

Спосіб знищення не має значення для характеру дії механізму правоприпинення, хіба що він не завдає шкоди іншим учасникам цивільно-правових відносин. Фізичне знищення речі спричиняє припинення права на неї. Оскільки річ знищується фізично і перестає існувати в реальній дійсності, права на неї також не можуть існувати. Крім того, не завжди знищення речі є достатнім юридичним фактом для настання всіх необхідних наслідків для власника, зокрема припинення його прав. Як приклад наведемо порядок припинення права власності на садибу. Так, згідно з ч. 1 ст. 381 ЦК України садибою є земельна ділянка разом з розташованим на ній житловим будинком, господарсько-побутовими будівлями, наземними і підземними комунікаціями, багаторічними насадженнями [360]. Це складна річ, яка у фактичному розумінні є сукупністю речей, а в юридичному — одним цілим. У разі виділення фізичній особі у встановленому земельним законодавством порядку присадибної земельної ділянки вона стає об'єктом цивільно-правових відносин, а її власник набуває відповідних цивільних прав та обов'язків. У подальшому право власності на присадибну земельну ділянку може перетворитися на право власності на садибу. Для цього має відбуватися трансформація відповідного об'єкта права власності внаслідок спорудження на цій ділянці й прийняття до

експлуатації у встановленому законодавством порядку житлового будинку, а також обслуговуючих будівель і споруд (у разі їх наявності) [71, с. 5–6].

Отже, юридичні факти можуть свідчити про фактичне знищення майна або про припинення його юридичного існування, а також виникнення майна з фактичної чи юридичної точки зору, і при цьому вони (юридичні факти) залишаються конкретними обставинами дійсності, з правовою моделлю яких право пов'язує настання наслідку у вигляді виникнення, зміни чи припинення прав або правовідносин. Крім того, одні юридичні факти можуть свідчити про наявність чи відсутність фактичних обставин дійсності (експертиза стану житлового будинку), а інші — ще й юридичних (державна реєстрація припинення права власності на нерухоме майно без внесення даних про іншого власника свідчить про фактичне припинення існування нерухомого майна і припинення права власності на цю нерухомість). Однак здебільшого для настання наслідку у вигляді припинення права власності на складні речі чи нерухоме майно потрібні не окремі юридичні факти, а їх сукупність.

Припинення права власності на майно, яке за законом не може належати особі, врегульоване ст. 348 ЦК України. По суті, це цілий механізм правоприпинення, який складається з сукупності правоприпиняючих юридичних фактів, що існують у дійсності в певній послідовності. В межах зазначеної моделі можуть діяти два види механізмів правоприпинення. Відповідно до ст. 348 ЦК України власник майна має альтернативу, яка проявляється у виборі майбутньої поведінки, зокрема самотійно відчужити майно або надати цю можливість державі після спливу визначеного в законі строку. Перший механізм правоприпинення ґрунтується на угоді, спрямованій на відчуження майна. Як самотійна підстава він закріплений у п. 1 ч. 1 ст. 346 ЦК України, проте характерним для цього юридичного факту є умови його існування, за якими він і відрізняється від звичайного відчуження власником свого майна. Зокрема, на підставі, передбаченій наведеним положенням ЦК України, право власності особи може бути обмежене у часі правом вимоги іншої особи, а може бути вільне від обтяжень, тому відчуження майна власником є лише проявом його волі і безмежної правомочності розпорядження визначеним майном. Правоприпиняючий юридичний факт у формі угоди, спрямованої на відчуження майна, може мати місце протягом всього строку існування права власності

особи на майно, а може за волею власника взагалі ніколи не настати. Водночас правоприпиняючий юридичний факт, що припиняє право власності на майно, яке за законом не може належати особі, виникає в умовах часового обмеження виявлення волі особи. При цьому стороною угоди з відчуження майна до настання зазначеного в законі строку є власник майна, а після настання строку — відповідний державний орган.

Другий механізм правоприпинення починає діяти з моменту рішення суду про передання майна у власність державі. За чинним цивільним законодавством суд має право видавати рішення про передання майна у власність держави із зазначенням суми відшкодування лише після невідчуження цього майна власником добровільно, а також в разі неможливості його примусового продажу. Рішення суду в такому випадку підміняє добровільне волевиявлення особи імперативним власним бажанням держави на відчуження майна. Правоприпинення як наслідок, який викликається цим юридичним фактом, настає незалежно від форми правоприпиняючого юридичного факту, тоді як форма напряду залежить від часу, за якого має місце факт. Таким чином, припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі, полягає у наданні особі часу для прояву волі власника щодо визначення юридичної долі речі, при цьому ст. 348 ЦК України значно обмежує цю волю, оскільки визначає лише один спосіб припинення права власності — відчуження. Проте особа може також припинити право власності на річ шляхом її знищення або приведення у непридатний для використання за призначенням стан і, змінивши у такий спосіб цільове призначення, змінити природу речі, що приводить до визнання речі такою, що може належати особі. Після спливу визначеного в законі строку правомочність власника щодо розпорядження майном повністю обмежується і переходить до відповідних державних органів. Припинення права власності в такому випадку також буде мати форми угод. І лише в разі неможливості продажу майна на підставі угоди, держава в особі судової гілки влади відповідно до судового рішення переводить це майно у державну власність. Водночас не можна не погодитися із тим, що вилучення речі з цивільного обороту припиняє не лише право власності особи на цю річ, а й інші речові права. Залежно від співвідношення права власності з іншими речовими правами проявляється два можливі варіанти розвитку подій: 1) припинення права власності призводить до припинення

інших речових прав інших осіб на це майно. Наприклад, знищення речі припиняє як право власності, так і право володіння й інші речові права, оскільки припиняє своє існування річ, на яку існують ці права, а речові права не можуть існувати, якщо не існує сама річ; 2) припинення права власності у однієї особи не припиняє інших речових прав у інших осіб. Наприклад, якщо законодавець введе в дію закон, яким заборонить мати у власності особам, які не досягли 18 років, автомобілі, то ці автомобілі, якщо вони перебувають в оренді у осіб, які досягли 18-річного віку, будучи відчуженими третім особам, не припиняють правовідносин з оренди і речове право оренди у орендаря, а лише змінюють сторону у зобов'язанні.

З огляду на підставу припинення права власності, яку ми розглядаємо, також можливі три ситуації. Якщо річ обмежується у цивільному обороті і власник не може мати право власності на неї, але при цьому й інші особи, які мають обмежені речові права на це майно, також не можуть мати визначених речових прав на нього, то внаслідок обмеження оборотоздатності речі припиниться як право власності, так і обмежені речові права. Другий варіант — якщо власник не може мати право власності на це майно (належить до категорії осіб, яким це заборонено), але особа, яка має інші речові права на це майно, належить до категорії осіб, які можуть мати право власності, а отже й інші речові права на це майно, то при відчуженні цієї речі третій особі речові права осіб, які виникли на це майно до прийняття державою закону, який обмежує обіг речі, залишаються незмінними. Третій варіант — вилучення речі з цивільного обороту. В такому разі учасники цивільно-правових відносин позбавляються всіх речових прав на нерухоме майно. Залежно від конкретної ситуації, яка виникає на практиці, момент настання правоприпиняючого юридичного факту і його форма можуть бути різними.

Викуп пам'яток історії та культури як підстава припинення права власності, крім п. 5 ч. 1 ст. 346 ЦК України, закріплена у ст. 352 ЦК України. Вдало, на нашу думку, ця підстава названа науковцями у підручнику з цивільного права — «викуп безгосподарно утримуваних пам'яток історії та культури» [357, с. 335], що підкреслює порушення права власності лише за виняткових обставин. У такому разі можна говорити про те, що у випадку, коли власник неналежним чином здійснює утримання майна чи створює умови, які призводять до погіршення чи знищення майна і це зачіпає охоронювані законом інтереси, він може бути позбавлений власності [179, с. 145].

Причому зі змісту статті наявність вини власника в беззахайному утриманні культурних цінностей не є обов'язковою [343, с. 29]. Правоприпиняючий юридичний факт, встановлений у зазначеній статті ЦК України, є унікальним, оскільки подібної моделі ЦК України не містить. По-перше, предметом, на який припиняється право власності, є лише пам'ятки історії та культури, а по-друге, в такому разі право власності особи на майно обмежується суспільними інтересами. Особа може володіти, користуватися і розпоряджатися пам'ятками, проте не має правомочності вирішувати фактичну їхню долю, не може погіршувати їхній стан чи знищувати. Загальною умовою настання наслідку у вигляді припинення права власності на пам'ятку історії та культури є: а) безгосподарне утримання пам'яток; б) наявність попередження відповідного органу державної влади з питань охорони пам'яток історії та культури. Проте друга умова може і не виникнути, якщо існує невідкладна необхідність забезпечення умов для збереження пам'ятки. В такому разі відповідний орган має право без попередження звернутися з позовом до суду (ч. 3 ст. 352 ЦК України) [360]. Що стосується конструкції припинення обмежених речових прав на пам'ятки історії та культури, то тут можливими є два варіанти. Перший — заінтересовані державні органи будуть звертатися до суду з вимогою розірвання договору оренди чи іншого договору між власником та особами, які своїми діями або бездіяльністю загрожують пам'ятці культури. Другий варіант — звертатися до суду з вимогою розірвати договір і припинити право власності. В обох випадках правоприпиняючим юридичним фактом буде рішення суду, яке набрало законної сили, а тому механізм правоприпинення може реалізуватися в порядку накладення стягнення на майно або ж добровільно за сприяння вже попереднього власника. Законодавча можливість примусового викупу пам'ятки історії та культури є одним із підтверджень того, що дія принципу непорушності права власності не є абсолютною [76, с. 124].

Однією з підстав припинення права власності поза волею власника є **випук земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю**. Примусовий викуп, перш за все нерухомого майна, для задоволення тих чи інших потреб державної влади широко використовувався у вітчизняному цивільному праві у ХІХ і на початку ХХ століть. Для його визначення використовувалися категорії «експропріація» або «примусове відчуження» [371, с. 5]. Ця підста-

ва і механізм припинення права власності детально врегульовані чинним Земельним кодексом України (статті 143, 146, 147) [105], Цивільним кодексом України (ст. 350) [360] і спеціальним нормативно-правовим актом — Законом України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» [258].

Так, припинення права власності шляхом викупу земельної ділянки у зв'язку з суспільною потребою може відбутися за певних умов, що фактично є умовами настання правоприпиняючого фактичного складу. Ними є вичерпний перелік обставин, одна з яких відповідно до ст. 7 наведеного закону — забезпечення національної безпеки і оборони; будівництво, капітальний ремонт, реконструкція та обслуговування лінійних об'єктів та об'єктів транспортної і енергетичної інфраструктури (доріг, мостів, естакад, нафто-, газо- та водопроводів, ліній електропередачі, зв'язку, аеропортів, нафтових і газових терміналів, електростанцій) та об'єктів, необхідних для їх експлуатації, тощо. Порядок викупу земельної ділянки і нерухомого майна, що на ній розміщене, такий. Відповідний орган державної влади чи місцевого самоврядування за наявності вищенаведених обставин приймають рішення про викуп. Власник земельної ділянки не пізніше, ніж за один рік до майбутнього викупу має бути письмово попереджений органом, який приймає рішення про її викуп. Після цього починається процедура переговорів між органом державної влади чи місцевого самоврядування, які повноважні приймати рішення про викуп земельної ділянки у зв'язку з суспільними потребами. Під час переговорів визначається викупна ціна (вартість земельної ділянки встановлюється відповідно до грошової та експертної оцінки земель) або ж земельна ділянка в межах території, на яку поширюється повноваження зазначених органів. Викуп здійснюється на підставі укладення договору купівлі-продажу з власником земельної ділянки і нерухомого майна [48, с. 31; 258]. Якщо ж після спливу максимального строку (згідно з ч. 3 ст. 12 зазначеного вище закону) рішення про вилучення не виконане, воно автоматично підлягає скасуванню, а спори вирішуються в судовому порядку [186, с. 26] (крім випадків, коли допускається примусове відчуження визначених об'єктів з мотивів суспільної необхідності (ч. 3 ст. 12 Закону України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміще-

ні, які перебувають у приватній власності для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності»)) [258]. Ця сукупність юридичних фактів разом утворюють правоприпиняючий і водночас правостворюючий юридичний склад.

Не кожен публічний інтерес є ідентичним «суспільному благу»; тільки вагомий публічний інтерес може бути достатньою підставою для вилучення. Тому, незважаючи на виключний перелік підстав, вилучення земельних ділянок і нерухомого майна, яке на них розміщене, у зв'язку з суспільними потребами і суспільною необхідністю припинення права власності на ці земельні ділянки і нерухоме майно, яке на них розміщене, має відбуватися за умови існування суспільного інтересу, а не інтересу держави.

І хоч такий спосіб припинення речових прав на земельні ділянки, як їх викуп, в юридичній літературі піддається критиці з багатьох причин [55, с. 59; 65, с. 231], він залишається правоприпиняючим юридичним фактом, конструкція якого чітко визначена законом.

Що стосується припинення інших речових прав на нерухоме майно, то тут можливі два варіанти. Перший — вирішення питання про їх припинення в суді одночасно з розглядом справи про припинення права власності особи на нерухоме майно у зв'язку з суспільною необхідністю. Другий варіант передбачає спочатку вирішення питання про припинення права власності особи на нерухоме майно і набуття його учасником цивільних відносин, який представляє інтереси «суспільства», а потім залежно від способу вирішення цього питання припинити обмежені речові права шляхом розірвання договору за ініціативою нового власника або в судовому порядку припинити дію договору чи іншої підстави існування речового права. У випадку вирішення питання судом правоприпиняючий юридичний факт також буде мати форму фактичного складу. Що стосується універсальності викупу, то її надає мета. Викуп здійснюється з метою безпосереднього використання земельної ділянки державою або комунальною громадою. У зв'язку з цим існування додаткових речових прав на це майно виключається.

Також слід зазначити, що попри невикористання в чинному цивільному законодавстві поняття експропріації деякі фахівці вважають її однією з основних причин, з яких іноземні інвестори звертаються до міжнародного арбітражу [126, с. 30].

Крім того, слід зазначити, що земельне законодавство як підстава припинення прав на земельну ділянку вирізняє неусунення

допущених порушень законодавства в терміни, встановлені вказівками спеціально уповноважених органів виконавчої влади з питань земельних ресурсів. При цьому під допущеними порушеннями законодавства розуміють забруднення земель радіоактивними і хімічними речовинами, промисловими відходами, стічними водами [48, с. 29; 394, с. 162], бактеріально-паразитичними і карантинно-шкідливими організмами тощо. Припинятися права на землю в такому разі будуть за домовленістю сторін, внаслідок рішення суду, скасування дозволу на користування або шляхом розірвання договору в односторонньому порядку.

Реквізиція як підстава припинення прав — це примусове відчуження державою майна власника для задоволення державних чи суспільних інтересів з виплатою йому вартості останнього. Такий спосіб примусового припинення права власності існував не лише в радянському, а й у дореволюційному російському праві [2, с. 105; 306, с. 248].

Характерним для реквізиції є те, що нею припиняється право власності, зауважує О. Коновалов, у зв'язку з чим вимога попереднього власника про повернення йому майна, яке збереглося, не повинно кваліфікуватися як віндикаційне. Зверненню до суду може передувати вимога про повернення реквізованого майна безпосередньо до державного органу, у віданні якого воно знаходиться; судові рішення буде необхідним лише у разі відмови цього органу повернути майно [43, с. 84].

Певний час в Україні розглядалася потенційна можливість прийняття закону, яким би врегульовувалися питання конфіскації, реквізиції та оплатного вилучення майна, однак більшість науковців схилилися до думки, що поєднання трьох різних за природою способів припинення прав в одному законі є недоцільним і пропонували прийняти Закон України «Про реквізицію». На сьогодні такий законодавчий акт прийнятий у Молдові і має назву «Про реквізицію майна і виконання трудового обов'язку в суспільстві», в деяких державах такі кроки намічені лише як концепція майбутніх дій [306, с. 252].

Універсальність реквізиції на відміну від конфіскації пояснюється її правовою природою. Якщо конфіскація має за мету покарання власника та/або відшкодування шкоди, завданої ним державі, то реквізиція застосовується в цілях суспільної необхідності.

В радянській державі і державах пострадянського спрямування переважною підставою набуття права державної власності і, відпо-

відно, припиненням права власності була **націоналізація** [296, с. 91]. Націоналізація — це відчуження майна у приватних власників на користь держави з метою суспільних інтересів, що здійснюється на підставі спеціального законодавчого акта.

На сучасному етапі практика націоналізації застосовується у багатьох, у тому числі розвинутих, країнах. Як правило, це стосується тих галузей або виробництв, які потребують довгострокових вкладень, постраждали від стихійного лиха або стали нерентабельними, тоді як у суспільстві є необхідність в їх продукції або якщо їх існування забезпечує велику кількість робочих місць. Разом із тим, предметом націоналізації можуть бути як галузі народного господарства, так і цілісні майнові комплекси підприємств. Свого часу народний депутат М. Рудьковський підготував проект Закону України «Про порядок примусового відчуження об'єктів права приватної власності у власність держави (націоналізації)». Крім того, у 2005 році до Верховної Ради України народними депутатами України П. Симоненком, С. Губенком і В. Матвєєвим було внесено ще один законопроект, спрямований на закріплення у законодавстві націоналізації — «Про порядок вилучення об'єктів права приватної власності у власність держави і власність територіальної громади (націоналізацію)». Згідно з цим законопроектом право державної власності на об'єкт, який підлягає націоналізації, виникає з моменту оформлення акта приймання-передачі об'єкта. При цьому націоналізація здійснюється на відплатній основі [20, с. 9; 344, с. 20].

Як правило, при розгляді націоналізації її пов'язують з припиненням права власності. Водночас це залежить від мети, яку переслідує націоналізація в кожному конкретному випадку. Багато націоналізацій є умовними і передбачають можливість збереження обмежених речових прав на нерухоме майно лише за визначеним колом учасників цивільно-правових відносин. Для прикладу можна навести Закон Всеукраїнського революційного комітету про землю від 5 лютого 1920 р., який у ст. 3 встановив: «Все бывшие помещичьи, казенные, монастырские и удельные земли, конфискованные еще в прошлом году Советской властью, переходят без всякого выкупа в пользование всего украинского трудового народа и в первую очередь для удовлетворения нужды в земле безземельных и малоземельных крестьян и земледельческих рабочих. Все бывшие нетрудовые владельцы — помещики и нетрудовые арендаторы —

подлежат немедленному выселению из своих экономий» [351, с. 165].

Як підстава припинення речових прав націоналізація в сучасному цивільному законодавстві не передбачена.

Крім того, ст. 17 Загальної декларації прав людини 1948 року, до якої приєдналася Україна, визначено, що кожна людина має право володіти майном як одноособово, так і разом з іншими. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений свого майна [97].

У зв'язку з цим теоретично правоприпиняючий юридичний факт припинення права власності та інших речових прав на чуже майно може виникнути лише під час грандіозних або навіть революційних перетворень у суспільстві, що знайде своє втілення у зміні правил життя, зокрема правових норм, які позбавлять право власності та інші речові права захисту на підставі конституції і закону.

4.2. Правові механізми припинення зобов'язальних правовідносин

Правоприпиняючі юридичні факти у зобов'язальній сфері представлені підставами припинення зобов'язань [213, с. 115]. Разом із тим зобов'язання самі можуть бути правоприпиняючими юридичними фактами і за їх посередництва можуть припинятися речові права на майно, наприклад право власності або обмежені речові права. Тобто з точки зору механізму правоприпинення зобов'язання може бути правоприпиняючим юридичним фактом або інший юридичний факт може бути причиною припинення зобов'язання.

Підстави припинення зобов'язань відображені законодавцем у нормативних положеннях глави 50 ЦК України, а особливості функціонування механізмів правоприпинення розкриті у 12 статтях. До обставин, що зумовлюють функціонування механізмів правоприпинення, належать такі юридичні факти: а) виконання зобов'язання (ст. 599); б) передання відступного (ст. 600); в) зарахування (ст. 601); г) домовленість сторін (ст. 604); ґ) прощення боргу (ст. 605); д) поєднання боржника і кредитора в одній особі (ст. 606); е) неможливість виконання зобов'язання (ст. 607); є) смерть фізичної особи (ст. 608); ж) ліквідація юридичної особи (ст. 609) [360]. Всі ці підстави можна умовно поділити на дві групи: суб'єктивні, тобто такі, що залежать від волі сторін договору чи

інших учасників цивільно-правових відносин, у зв'язку з чим за своєю природою є юридичними фактами-діями (одностороння відмова, належне виконання, передача відступного, зарахування зустрічних однорідних вимог, угода сторін, новація, прощення боргу), і об'єктивні, що не залежать від волі учасників договірних відносин і відповідно є юридичними фактами-подіями (збіг боржника і кредитора в одній особі, неможливість виконання договору, смерть фізичної особи, ліквідація юридичної особи) [197, с. 78; 199, с. 15; 260, с. 110]. Характерним є те, що цей перелік згідно зі ст. 598 ЦК України не є невичерпним, а тому теоретично договором можуть бути встановлені інші підстави припинення зобов'язань, які будуть відрізнятися від наведених у главі 50 ЦК України.

О. Іоффе з приводу припинення зобов'язань зазначав, що таким припиненням є відпадання первісно встановленого зобов'язання як конкретного виду зобов'язальних зв'язків [115, с. 368]. Якщо ж казати про «розірвання» як правову категорію, то найчастіше вона зустрічається в аспекті розгляду підстав припинення договору [21, с. 53; 25, с. 102; 199, с. 22; 264, с. 8; 340; 359, с. 439]. Визначення розірвання надає Н. Процьків у своєму дисертаційному дослідженні, присвяченому правовому регулюванню розірвання цивільно-правових договорів за цивільним законодавством. Так, на її думку, розірвання договору — це дія, направлена на припинення частково або повністю невиконаного договору, при цьому зобов'язання сторін припиняються на майбутнє [264, с. 8]. Д. Соколянський визначає, що «розірвання договору є дією, спрямованою на припинення зобов'язань за договором, а припинення договору є припинення всіх зобов'язань, що виникли на підставі цього договору, тому розірвання договору завжди має наслідком його припинення» [21, с. 53; 300, с. 13]. Розірвання договору можна визначити і як погашення прав та обов'язків, що становлять його зміст [358, с. 63].

Варто зазначити, що однією з унікальних особливостей функціонування механізмів правоприпинення у зобов'язальній сфері є те, що внаслідок їх функціонування завжди припиняються кореспондуючі права та обов'язки конкретних суб'єктів права, що є визначальним для всіх відносних правовідносин.

Припинення зобов'язання на вимогу однієї зі сторін. Частина 1 ст. 615 ЦК України встановлює, що у випадку порушення зобов'язання однією стороною інша сторона має право частково чи в пов-

ному обсязі відмовитися від зобов'язань, якщо це встановлено договором або законом. Аналогічно це питання врегульовано ч. 3 ст. 538 ЦК України, згідно з якою у разі невиконання однією із сторін в зобов'язанні свого обов'язку або при наявності очевидних підстав вважати, що вона не виконає свій обов'язок в установлений строк або виконає його не в повному обсязі, інша сторона вправі відмовитися від виконання свого обов'язку частково чи в повному обсязі. В такому разі будь-яка відмова від виконання договору вважається обґрунтованою, тільки якщо виконанням порушуються умови договору чи коли договір не може виконуватися з інших причин, які не залежать від волі сторін (але ні в якому разі внаслідок втрати інтересу замовника до зобов'язання) [107, с. 60; 142, с. 108]. У цьому випадку одностороння відмова від виконання зобов'язань розглядається як спосіб захисту порушеного права [89, с. 126], у зв'язку з чим механізм правоприпинення набуває охоронного характеру. Таким чином, для настання юридичного факту, який припиняє зобов'язання в цьому разі, необхідними є наявність деяких умов, а саме порушення цивільних прав сторони зобов'язання або реальна загроза такого порушення. Порушенням може бути, як зазначалося вище, спричинення шкоди або завдання збитків, або виконання зобов'язання настільки повільно, що це унеможливує його закінчення у строк, визначений договором. При цьому завдання шкоди є протиправним припиненням існування блага чи повна або часткова втрата благом придатності до задоволення інтересу особи, водночас збитками є грошовий вираз такої матеріальної шкоди [399, с. 96].

У деяких випадках реалізацію права на односторонню відмову закон обумовлює іншими (визначеними) обставинами, що не пов'язані з порушенням договору. Настання вказаних обставин можуть спричинити як зовнішні обставини, так і дії, що не є правопорушеннями і не мають на меті припинення зобов'язання за договором однією зі сторін [218, с. 17]. Безумовне надання права на відмову хоч і не пов'язане з якими-небудь обставинами, однак завжди зумовлене серйозними причинами. По-перше, наділення правом на відмову нерідко пов'язане з особливим, особисто-довірчим (фідучіарним) характером договірних відносин сторін або ж особливою значимістю суб'єктивних якостей однієї з них. З огляду на те, що особистими відносинами може бути обумовлено укладення договорів як між громадянами, так і за участю підприємців, право на односторонню відмову в цій ситуації надається і тим, і іншим.

Законодавець керується тим, що погіршення довірчих відносин між сторонами може слугувати підставою для розірвання договору, але виявляти причини такого погіршення навряд чи має сенс, тому судовий порядок розірвання в такій ситуації не є доречним. Умови, за яких втрачається довіра, можуть бути різними і полягати у пониженні честі, гідності фізичних осіб — партнерів у зобов'язанні, або престижу чи ділової репутації юридичної особи, представником якої є сторона інших зобов'язань, або ж відсутності розумної дбайливості або належної турботи про майно та доходи довірителя за договором управління майном [118, с. 83; 195, с. 315; 218, с. 17–18] тощо.

По-друге, право на односторонню відмову надається сторонам тоді, коли договір укладено без визначення строку дії. В такому випадку наділення правом на односторонню відмову обумовлено необхідністю надання сторонам договору, дія якого не має конкретних часових меж, додаткових можливостей для його розірвання (крім досягнення ними згоди) в разі втрати однієї зі сторін інтересу до подальшого виконання договору. Такою підставою можна вважати обставину, передбачену п. 4 ч. 1 ст. 1141 ЦК України, згідно з якою договір простого товариства припиняється в разі відмови учасника від подальшої участі у договорі простого товариства або розірвання договору на вимогу одного з учасників, якщо домовленістю між учасниками не передбачено збереження договору щодо інших учасників [367].

По-третє, право на односторонню відмову, що не обумовлена будь-якими обставинами, іноді надається економічно слабшій стороні договору — громадянину, який не є підприємцем, чи учаснику договору, який звертається за товарами, роботами, послугами (стосовно сторони договору, що постійно здійснює підприємницьку діяльність). Норми, що наділяють таким правом, завжди є імперативними [218, с. 18]. Таким чином, механізм правоприпинення з односторонньої відмови від договору реалізується і спричиняє відповідні наслідки в результаті односторонньої дії сторони зобов'язання, яка, розриваючи юридичний зв'язок з контрагентом, повністю завершує правовідносини на певній стадії їх розвитку. Особливостями є те, що таке розірвання повинно ґрунтуватися на порушенні контрагентом умов зобов'язання. Фактично воно відбувається на будь-якій стадії розвитку правовідносин.

Стаття 604 ЦК України встановлює, що **зобов'язання припиняється за домовленістю сторін** [360]. Право сторін за взаємною угодою розірвати договір ґрунтується на принципі свободи договору. Але свобода договору взагалі і розірвання договору зокрема не може бути абсолютною. Обмеження свободи договору служить для захисту слабшої сторони договірних відносин. Включення в договір умови, яка забороняє його розірвання за угодою сторін, є неправомірним. Припинення зобов'язання шляхом його розірвання за домовленістю сторін є підставою, настання якої повністю залежить від волі обох сторін [198, с. 136; 264, с. 9–10].

Усі правові форми домовленостей про припинення зобов'язання мають ознаки правочинів з тією їх особливістю, що всі вони спрямовуються на припинення цивільних прав та обов'язків, які виникли на підставі первісного договору, а отже такі домовленості мають відповідати загальним вимогам про правомірність правочинів, передбачених ст. 203 ЦК України.

Крім того, розірвання договору за згодою спричиняє не лише припинення прав і обов'язків сторін, які виникли під час договору, а ще й низку наслідків. Зокрема, все виконане за договором до його розірвання залишається виконаним і після розірвання і зберігаються всі правові наслідки, що були породжені цим виконанням, в тому числі виконане не може розглядатися як безпідставне збагачення і не підлягає поверненню. Розірвання знищує все те, що до розірвання не було виконано, а лише мало бути виконане, інакше кажучи, всі обов'язки і права, що виникли до розірвання, перестають існувати [340, с. 34].

В цьому випадку, дещо змінивши порядок розгляду підстав припинення зобов'язань, ми не спеціально розташували їх за певною закономірністю, адже новація, прощення боргу і відступне за певних обставин можуть розглядатися як підстави припинення зобов'язання за згодою сторін [199, с. 12; 359, с. 375–377].

Однією з важливих особливостей договірного зобов'язання в сучасному цивільному праві, за якою воно суттєво відрізняється від зобов'язання в римському праві, є його передаваність, яка зумовлена набуттям зобов'язанням ще однієї, додаткової до правового зв'язку властивості: майнової цінності для кредитора і майнового обтяження для боржника. Ця властивість зобов'язання робить його незалежним від особи боржника і кредитора, які можуть змінюватись, не впливаючи на зобов'язання [26, с. 7]. Проте, з другого боку,

зобов'язання між одними і тими самими сторонами може бути змінено на інше, при цьому попереднє зобов'язання припиняється. Угода про розірвання договору може передбачати заміну первісного договору новим — новація. Частина 2 ст. 604 ЦК України визначає, що зобов'язання припиняється за домовленістю сторін про заміну первісного зобов'язання новим зобов'язанням між тими ж сторонами (новація) [360]. Новація (*novatio* — оновлення, зміна) як правовий інститут зародилася і широко використовувалася в римському праві, яке визначало її як договір, що гасить зобов'язання шляхом встановлення замість нього нового зобов'язання. Сприйнята практикою середньовічних держав новація разом з іншими інститутами римського права увійшла до багатьох наступних кодифікацій цивільного законодавства. Юридичною підставою для зобов'язання, що виникає при новації, є правочин сторін про припинення первісного зобов'язання, в якому одночасно встановлюється нове зобов'язання [286, с. 30; 384, с. 15].

По суті, новація є тим прикладом, коли одне зобов'язання припиняє інше, але тут доречніше говорити про трансформацію зобов'язання. Це питання має глибокий підтекст, оскільки вносить спір у правову природу юридичного факту. При трансформації юридичний факт буде мати правозмінюючий характер, а якщо дивитися на новацію як припинення першого зобов'язання і виникнення другого, то він є швидше правоприпиняючим з регресивно-прогресивним відтінком. Якщо говорити про зобов'язання як сукупність елементів — об'єкт, суб'єкт, зміст, — то за посередництва новації змінюються два з трьох елементів. Суб'єкти (сторони) залишаються незмінними, об'єкт зобов'язання може змінитися, а зміст зобов'язання змінюється в будь-якому випадку. Об'єктом зобов'язання є певна поведінка боржника, яка найчастіше виражається в діях. Проте більшість зобов'язань, у яких відбувається новація, є двосторонніми, а тому кожна сторона є кредитором і боржником одночасно. Наприклад, якщо за договором підряду замовник залишився винен підряднику за виконану роботу, сторони можуть перетворити цей борг у позикове зобов'язання: підрядник стає позикодавцем, а замовник — позичальником. У такому разі двостороннє зобов'язання через те, що одне з двох, які його складають, припинилося, а інше — ні, в цілому припиняється, при цьому друге набуває форми зовсім іншого, самостійного за правовою природою зобов'язання — позикового. Крім того, це нове зобов'язання має свій зміст, який

відрізняється від інших, і особливості, які надають йому індивідуальності. У зв'язку з цим можна стверджувати що новація все ж таки є правоприпиняючим юридичним фактом з правозмінюючими властивостями. Для того щоб новація як правоприпиняючий юридичний факт мала безспірний характер, сторони мають дотриматися певних умов: а) нове зобов'язання має встановлюватися на підставі першого — передбачати інший предмет чи спосіб виконання [384, с. 16]; б) перше і нове зобов'язання мають бути чинними [264, с. 10]; в) сторони повинні чітко висловити свої наміри, що проявляється в дотриманні вимог щодо форми і змісту договору.

Правоприпиняючий юридичний факт у формі новації має бути оформлений належним чином. Відповідно, це має бути договір, який змістовно міститиме дві складові: 1) більшу за обсягом частину, в якій має бути викладено зміст, притаманний цьому договору; 2) незначне за обсягом формулювання, у якому зазначатиметься, що новий договір укладено сторонами як новація раніше існуючого договору із зазначенням назви, виду тощо первісного договору [232, с. 33]. Новація в аспекті механізму правового регулювання виглядає як поєднання двох таких механізмів, у зв'язку з чим на стадії правореалізації першого правового механізму відбувається правоприпинення стосовно першого зобов'язання і виникнення правовідносин другого механізму правового регулювання, адже ним врегульовуються вже нові за характером та змістом зобов'язання. В дещо спрощеному вигляді «поєднання» двох механізмів правового регулювання виглядає так: а) закріплення норм права (механізмів правового регулювання першого і другого зобов'язання); б) виникнення прав та обов'язків за первісним зобов'язанням; в) реалізація права на новацію (з цією стадією припиняється перше зобов'язання і виникає друге); г) правореалізація, правозастосування або правоприпинення в межах другого зобов'язання. Іншими словами, при новації третя стадія механізму правового регулювання першого зобов'язання збігається з другою стадією механізму правового регулювання другого зобов'язання (правореалізація — виникнення прав). Враховуючи наведене, ця стадія поєднує в собі механізми правоприпинення і правореалізації, які в сукупності дозволяють трансформувати перше зобов'язання у друге.

Виконання зобов'язання є ідеальною підставою його припинення і забезпечує традиційне завершення правовідносин правореалізацією, тобто це той випадок, коли механізм правоприпинення

відіграє роль частини правореалізації — третьої (останньої) стадії механізму правового регулювання. Власне кажучи, зобов'язання для того і виникає, щоб бути згодом виконаним [9, с. 44; 359, с. 374]. Виконання зобов'язання полягає у здійсненні кредитором і боржником дій, що утворюють зміст їх прав і обов'язків [44, с. 7]. Виконанням зобов'язань досягається їх мета — задоволення прав і інтересів кредиторів, і належним виконанням зобов'язання припиняється [184, с. 39; 224, с. 16].

Виконання визнається проведеним належним чином у випадку дотримання п'яти основних вимог. Ці вимоги одночасно є умовами настання юридичного факту і його юридичної здатності породжувати наслідки: 1) належний предмет виконання (статті 610, 620, 622 ЦК України); 2) належний суб'єкт виконання (статті 527, 528 ЦК України); 3) належний строк виконання (статті 530, 531 ЦК України); 4) належне місце виконання зобов'язання (ст. 532 ЦК України); 5) належний спосіб виконання (статті 529, 533 ЦК України) [232, с. 32; 336, с. 21–24].

Особливої уваги, на нашу думку, заслуговують такі особливості належного виконання зобов'язання, як належний строк виконання та належне місце виконання.

Що стосується строку виконання зобов'язання, то слід зазначити, що наведена категорія тісно пов'язана з часом, а останній, як вже зазначалося вище, може по-різному виражатися залежно від місцевості. У зв'язку з цим строком виконання зобов'язання є певний проміжок часу, який має відправну і кінцеву точку, в межах якого має відбутися визначений юридичний факт. З точки зору практичної діяльності ця обставина має велике значення, особливо з огляду на можливість укладення договірних зобов'язань сторонами, які перебувають на різних континентах, де час також є різним. Як приклад можна навести ситуацію, за якої дві юридичні особи, офіс однієї з яких знаходиться в Києві, а іншої — у Токію, укладають строковий договір шляхом обміну електронними формами документів. У зв'язку з цим виникає питання: за часом якого міста настане момент припинення зобов'язання? Ця обставина є вкрай важливою, оскільки, коли в Японії строк дійде кінця, в Україні час для виконання зобов'язання ще триватиме. У зв'язку з цим один і той самий юридичний факт може мати декілька часових вимірів по всій планеті і виникати в кожній країні в різний час. Навіть якщо припустити, що сторони уклали договір за законодавством

України і на нього поширюється відповідне право, то це законодавство чітко не врегульовує час, за яким визначається факт припинення зобов'язання. Стаття 530 ЦК України в ч. 1 лише визначає: «Якщо у зобов'язанні встановлений строк (термін) його виконання, то воно підлягає виконанню у цей строк (термін)» [360]. Але якщо зобов'язання має виконуватися по частинах у різних країнах і в різних часових поясах (наприклад, авіап перевезення вантажу чи пасажирів через всю земну кулю), то законодавство України не виключає можливості сторони зобов'язання умовно повторити ситуацію, яка описана в романі Жуля Верна «Навколо світу за 80 днів», коли, перетнувши земну кулю, герої твору опинилися у Великій Британії на один день раніше. Отже, якщо зобов'язання встановлює строк його виконання, то воно має встановлювати і порядок обчислення цього строку.

Моментом припинення зобов'язання також може бути момент настання останнього юридичного факту у сукупності, визначеній зобов'язанням. Наприклад, договір поставки припиняється прийняттям кредитором останньої партії поставки. Крім того, моментом припинення зобов'язання шляхом його виконання можуть бути лише дії боржника. Зокрема, договір позики припиняється внаслідок внесення останньої грошової суми на рахунок кредитора в разі, якщо сторони визначили порядок повернення коштів частинами через їх внесення на рахунок кредитора, а позикове зобов'язання було оформлене договором, а не розпискою.

Що стосується місця виконання зобов'язання, слід зазначити, що ця обставина, як і строк, визначає поле, де може виникнути юридичний факт. Це певна місцевість, яку можна визначити до квадратного метру, якщо це певна споруда чи офіс у будівлі, чи будь-яка інша частина земної поверхні. Наприклад, очевидним є те, що місцем виконання зобов'язання підрядника з будівництва об'єкта може слугувати лише місце, де знаходиться цей об'єкт [44, с. 12].

Якщо сторони не визначили місце виконання зобов'язання, то щодо нього діють положення ст. 532 ЦК України, згідно з якими місцем виконання зобов'язання є: а) за зобов'язаннями про передавання нерухомого майна — за місцезнаходженням цього майна; б) за зобов'язаннями про передання товару (майна), що виникають на підставі договору перевезення, — за місцем здавання товару (майна) перевізникові; в) за зобов'язаннями про передання товару (майна), що виникають на підставі інших правочинів, — за місцем

виготовлення або зберігання товару (майна), якщо це місце було відоме кредиторіві на момент виникнення зобов'язання; г) за грошовими зобов'язаннями — за місцем проживання кредитора, а якщо кредитором є юридична особа, — за її місцезнаходженням на момент виконання зобов'язання. Якщо кредитор на момент виконання зобов'язання змінив місце проживання (місцезнаходження) і сповістив про це боржника, зобов'язання виконується за новим місцем проживання (місцезнаходженням) кредитора з віднесенням на кредитора всіх втрат, пов'язаних із зміною місця виконання; г) за іншим зобов'язанням — за місцем проживання (місцезнаходження) боржника [360].

На нашу думку, таке бачення місця припинення зобов'язань є дещо недосконалим. Наприклад, між сторонами виникло позикове зобов'язання на підставі договору, який було укладено в Полтаві — в місці проживання кредитора, місцем проживання боржника при цьому є Суми. Після цього кредитор змінив своє місце проживання на Київ, але попросив боржника виконати зобов'язання шляхом пересилання коштів безготівковим переводом на його рахунок у банку в Швейцарії. В такому випадку виконання зобов'язання відбулося в повному обсязі належним чином, тобто у шлях, визначений сторонами, оскільки боржник повністю виконав свій обов'язок і повернув визначену зобов'язанням грошову суму. В цій ситуації згідно з п. 4 ч. 1 ст. 532 ЦК України місцем виконання зобов'язання є місце проживання особи кредитора (Київ) або його місцезнаходження. Водночас, якщо дослідити рух грошових коштів і, відповідно, послідовність виникнення юридичних фактів, то першим юридичним фактом було покладення грошових коштів на рахунок кредитора, яке мало форму грошової безготівкової операції. Цей юридичний факт міг існувати у будь-якому відділенні банку чи в банкоматі по всій планеті. Припустимо, що ця операція відбулася в місті проживання боржника (Суми). Другим юридичним фактом була поява грошей на рахунку кредитора в Швейцарії. Два юридичних факти — відправлення коштів і їх поява на рахунку — мають причинно-наслідковий зв'язок, проте є різними юридичними фактами. Перший є правоприпиняючим, оскільки, по-перше, боржник втрачає речове право власності на кошти, які відправив, по-друге, він припиняє позикове зобов'язання. Другий юридичний факт є правостворюючим і правоприпиняючим. Він сприяє виникненню речового права власності кредитора на кошти, які надійшли на його

рахунок, та припиняє позикове зобов'язання. При цьому другий юридичний факт виник у Швейцарії, а породжує юридичні наслідки щодо особи, яка перебуває в Києві. Отже, або місце виконання прив'язане до юридичного факту, а тому має визначатися за місцем його знаходження – Швейцарія, або місце виконання прив'язано до особи, щодо якої він породжує юридичні наслідки. В такому разі місце юридичного факту і місце наслідків розірвання не збігається і згідно з чинним цивільним законодавством діє презумпція виконання зобов'язання за місцем проживання (місцем знаходження) кредитора.

Ми дотримуємося думки, що все ж таки в порядок регулювання цих відносин необхідно закласти перший підхід і внести відповідні зміни до п. 4 ч. 1 ст. 532 ЦК України у зв'язку з тим, що в разі, якщо кредитор буде перебувати у шлюбних відносинах на момент надання позики і кошти, надані у позику, були зароблені ним під час перебування у шлюбі, то повернення йому цих коштів на підставі статей 60, 61 СК України буде породжувати право спільної сумісної власності, а відповідно – наслідки як для чоловіка, так і для дружини. Якщо чоловік і дружина проживають окремо одне від одного, то юридичний факт виникне одразу в місці перебування і чоловіка, і дружини.

Що стосується суб'єкта виконання зобов'язань, то за загальним правилом ним є боржник, однак у деяких випадках, зокрема передбачених положеннями законодавства або умовами договору, це може бути третя особа, що не змінює характер дії механізму право-припинення [32, с. 126].

Виконання зобов'язання, безперечно, є самостійним юридичним фактом. На користь цієї тези свідчить думка з приводу того, що виконання правочину є самостійним правочином, у зв'язку з чим його можна визнати недійсним на тих самих засадах, що й загальний правочин [46, с. 60–61; 325, с. 206].

Підставою припинення зобов'язання також є передання відступного. Цей спосіб припинення зобов'язань є відносно новим для вітчизняного цивільного права. В дореволюційній юриспруденції угоди про передання відступного розглядалися як такі, що не допускаються – «плутовські», шахрайські, такі, що здійснені з метою обману [383, с. 7].

Юридичний факт припинення зобов'язання переданням відступного має оформлюватися належним чином. Оскільки відступ-

не здійснюється за допомогою укладення двостороннього правочину, тобто договору між кредитором і боржником, метою якого є припинення договірних стосунків [196, с. 46; 266, с. 53; 356, с. 109], останній має підтверджувати досягнення згоди сторонами щодо: а) якості та кількості об'єкта, який є відступним; б) строку передання відступного; в) порядку передання відступного. При цьому вартість відступного, що передається, не обов'язково повинна дорівнювати сумі боргу [104, с. 30; 232, с. 34; 278, с. 50–55].

Щодо моменту виникнення юридичного факту, який припиняє відступне, то його визначення залежить від різних обставин. З цього приводу доктрина і практика виробили три підходи. Згідно з першим — момент припинення зобов'язання пов'язується з моментом передання відступного кредиту. Тобто відступне є реальним правочиним. Недолік цього підходу, на думку А. Сироткіної, полягає в тому, що таке відступне не буде сприйнято комерційним оборотом, в якому випадки збігу моменту укладення угоди і моменту передання відступного для виконання цієї угоди вкрай рідкісні, але надзвичайно важливим є виникнення у контрагентів нових зобов'язань з надання відступного з моменту укладення відповідної угоди. Коли ж відступне — реальна угода, така зв'язаність сторін відступним з моменту досягнення домовленості про відступне до моменту його передання буде відсутньою. Другий можливий підхід полягає у тому, що зобов'язання припиняється з моменту укладення сторонами угоди про відступне, тобто відступне — консенсуальна угода. Вибір цієї позиції породжує втрату відмінностей між відступним і новацією. Третій варіант полягає в розумінні відступного як явища зі складним фактичним складом — угода про відступне плюс його надання, що дозволяє підкреслити юридичний зв'язок сторін угоди про відступне і водночас відстрочити момент припинення зобов'язання до моменту фактичного надання відступного [288, с. 50].

Вважаємо, що момент настання правоприпиняючого юридичного факту має визначатися сторонами зобов'язання. В такому разі сторони зобов'язання, керуючись принципом свободи договору, вільні у виборі моменту у часі, коли основне зобов'язання припиняється. Вони можуть визначити цей час як конкретний (день, година) або прив'язати його до певного явища (передання речі, підписання угоди). Якщо ж сторони в зобов'язанні не передбачили момент припинення основного зобов'язання відступним, то цей момент має визначатися залежно від предмета відступного.

Якщо це матеріальна річ чи гроші, то основне зобов'язання припиняється в момент їх передання кредитором. Якщо ж предметом відступного є права, то — в момент укладення договору про надання відступного. Якщо ж предметом відступного є дії певного характеру, то з моменту їх вчинення, а якщо вона приводить до певного матеріального результату — в момент прийняття цього результату кредитором. Варто зважити на ту обставину, що всі механізми правоприпинення у зобов'язальній сфері будуються здебільшого на взаємній згоді сторін, що означає їх тотожність, за винятком певних особливостей, які передбачені в такому механізмі положеннями законодавства. Це може бути, зокрема, предмет виконання або інші особливості, які доповнюють загальний механізм правоприпинення. Враховуючи наведене, вагому роль у функціонуванні механізму правоприпинення відіграє саме домовленість контрагентів зобов'язання і їх воля щодо форми та змісту припинення зобов'язання, а тому і особливостей функціонування механізму правоприпинення.

Згідно зі ст. 601 ЦК України зобов'язання припиняється **зарахуванням зустрічних однорідних вимог**, строк виконання яких настав, а також вимог, строк виконання яких не встановлений, однак визначений моментом пред'явлення вимоги. Частина 2 цієї статті встановлює, що зарахування зустрічних вимог може здійснюватися за заявою однієї зі сторін [360]. Поняття «зарахування» в юридичній літературі часто використовується поряд із поняттям «залік», проте здебільшого заліком позначають зарахування грошових коштів, а не зустрічних однорідних зобов'язань, можливо, не речового характеру [34, с. 70; 158, с. 48; 256, с. 16].

Здійснення зарахування можливе за наявності кількох умов:

- а) однорідні зобов'язання. Предметом обох зобов'язань повинні бути речі одного і того самого роду. Предметом окремих договорів може бути валюта України, іноземна валюта й валютні цінності;
- б) зустрічні зобов'язання; кредитор одного зобов'язання був боржником іншого зобов'язання і навпаки — боржник першого зобов'язання був кредитором другого;
- в) строк виконання настав, строк виконання не встановлений або визначений моментом пред'явлення. Якщо ж час виконання одного з двох чи обох відразу договорів минув і закінчився строк позовної давності, уповноважена за угодою сторона не має права наполягати на виконанні договору чи зарахуванні [141, с. 15; 201, с. 52; 232, с. 34].

Припинення зобов'язання зарахуванням має свої особливості, які виражаються в моменті настання правоприпиняючого юридичного факту. Сучасна практика також виробила три варіанти його визначення.

Перший з них може бути описаний таким чином. Оскільки зарахування — це односторонній правочин, для здійснення якого потрібна воля однієї сторони, він вважається здійсненим і погашає зараховувані вимоги в момент направлення повідомлення про залік іншій стороні.

Другий підхід передбачає, що зобов'язання вважаються припиненими зарахуванням з моменту настання строку виконання того зобов'язання, строк якого настав пізніше [288, с. 51]. У такому випадку ще кажуть про зворотний характер його дії. Обґрунтовується така позиція тим, що саме з моменту настання строку припинення зобов'язання припиняється нарахування неустойки і відсотків, оскільки зобов'язання вважаються погашеними. Феномен зворотної дії зарахування приводить до того, що до моменту отримання заяви про нього, яка, безумовно, є необхідною для юридичної сили зарахування, сторони можуть розглядатися як такі, що перебувають у простроченні, але після зарахування боржником, що прострочив, може бути лише та сторона, строк виконання зобов'язання якої настав раніше. Крім того, якщо наслідки прострочення виконання зобов'язань згідно з їх умовами є різними (наприклад, встановлено різний розмір неустойки за прострочення), при розгляді судом двох зустрічних позовів одна зі сторін мала отримати до стягнення більшу суму, ніж інша. При зарахуванні його зворотна дія ліквідує наслідки прострочення з моменту, коли настав більш пізній строк виконання відповідного зобов'язання. Тому про стягнення можливих штрафів можна говорити тільки стосовно тієї сторони, строк виконання зобов'язання якої настав раніше, і лише в період з початку прострочення і до припинення зобов'язання [281, с. 87–88]. Водночас моментом настання юридичного факту не може вважатися момент настання строку зобов'язання, який має місце пізніше. Юридичний факт є обставиною дійсності, яка у разі збігу з правовою моделлю призводить до визначених нормою права наслідків. В ситуації, яка розглядається, юридичний факт буде мати зворотню дію, що суперечить його правовій природі. Адже жодна обставина не може породжувати наслідки щодо минулого. В такому разі можна говорити про фіктивність юридичного факту, що унемож-

ливілює його існування як такого. І хоч у такому випадку застосовується юридична фікція, реально юридичний факт має місце або в момент відправлення повідомлення про зарахування, або в момент його отримання, що також не залишається поза увагою права. Якщо вважати, що момент відправки або отримання повідомлення не має значення для правовідносин, то можна поставити під сумнів необхідність цих дій взагалі, адже якщо вони не впливають на зобов'язання, то, відповідно, перебувають поза правовідношенням, що випливає з цього зобов'язання. А тому з ними не можна пов'язати спричинення будь-яких правових наслідків для цього зобов'язання, у тому числі припинення. У зв'язку з цим сама фікція з точки зору юридичних фактів не має підкріплення і підстав для існування.

Третій варіант будується на припущенні про зв'язаність контрагентів зарахуванням з моменту отримання стороною-адресатом повідомлення про залік. З вибором цього підходу обов'язково постає питання про допустимість відклику зарахування (за аналогією з відкликом оферти) до моменту отримання відповідного повідомлення адресатом. Зобов'язання також може вважатися припиненим після закінчення часу, необхідного для отримання заяви про зарахування другою стороною. Якщо у цієї сторони є підстави вважати його проведеним за відсутності або не у відповідності хоча б з однією необхідною умовою, така особа може звернутися до суду з позовом про визнання зарахування недійсним та виконання вимог договору [201, с. 53; 288, с. 51].

Вважаємо доречною з цього приводу позицію-компроміс, вироблену А. Сироткіною. На її думку, для вирішення цього питання необхідно керуватися тим, що відмова від зарахування неможлива і зобов'язання припиняється з моменту отримання відповідної заяви контрагентом. У такому разі зарахування набуває невідворотного характеру для обох сторін зобов'язання: заявник зв'язаний з моментом волевиявлення, але наслідки для обох настануть одночасно — з моменту отримання заяви контрагентом. Таку жорсткість можна пояснити тим, що припинення зобов'язання зарахуванням на відміну від інших видів односторонніх правочинів призводить до припинення як прав, так і обов'язків заявника зарахування і його контрагента [288, с. 53]. Крім того, якщо дивитися на зазначену ситуацію з точки зору боржника, то в разі неотримання повідомлення про зарахування останній може планувати ряд дій судового порядку для вирішення спору або вчинити інші дії, які будуть мати майно-

вий характер, у зв'язку з чим він може втратити частину власних коштів. Логічним є те, що боржник має право знати про момент припинення зобов'язання зарахування, а цього можна досягти лише шляхом його повідомлення. Таким чином, моментом припинення зобов'язання шляхом зарахування є момент настання юридичного факту — отримання боржником повідомлення про відповідні дії кредитора.

Стаття 605 ЦК України визначає, що зобов'язання припиняється внаслідок звільнення (**прощення боргу**) кредитором боржника від його обов'язків, якщо це не порушує прав третіх осіб щодо майна кредитора [360].

Прощення боргу з давніх давен визнавалося радянською і російською доктриною і судовою практикою як один із способів припинення зобов'язань [159, с. 76; 396, с. 12]. Проте для сучасного вітчизняного цивільного права цей спосіб припинення зобов'язань є новим.

Особливістю цього способу є те, що він не припускає зустрічного задоволення; в іншому випадку йшлося про новацію. Прощення боргу означає, що кредитор звільняє боржника від виконання його обов'язків, не вимагаючи зустрічного виконання зобов'язання, і у такий спосіб зобов'язання припиняється [227, с. 29; 359, с. 377].

У цивілістичній літературі існує кілька точок зору щодо юридичної природи прощення боргу, кожна з яких впливає на визначення форми і моменту настання юридичного факту, що припиняє зобов'язання. Першу точку зору поділяють М. Брагінський та Т. Фаддеева. Прощення боргу як спосіб припинення договору вони називають договором дарування. Другу точку зору відстоюють О. Ерделевський та Є. Крашенинников, які не погоджуються з віднесенням прощення боргу до договору дарування. На думку Є. Крашенинникова, договір про прощення боргу може мати іншу мету, ніж договір дарування, — це забезпечення виконання іншої частини зобов'язання [200, с. 24].

Водночас, з точки зору юридичних фактів, прощення боргу взагалі є одностороннім правочином. Якщо одна сторона — кредитор має право, то на його контрагента — боржника покладається обов'язок, який кореспондує визначеному праву. У зв'язку з цим, як уже було визначено, припинення обов'язку можливе лише у двох порядках: прямому і зворотному. Прямий — це виконання обов'язку, а зворотний — це позбавлення особи права, якому кореспондує

обов'язок. У такому випадку добровільна і законна відмова кредитора від права припиняє обов'язок боржника сплатити відповідні кошти. Позиція з цього питання боржника не є принциповою для цивільно-правових відносин на підставі того, що прощення боргу — це безумовний правочин. Тобто в разі продовження цивільно-правових відносин між тими самими сторонами кредитор за першим зобов'язанням (борг боржника за яким прощено) не вправі посилатися на відповідне прощення. У такому разі має застосовуватися презумпція повного виконання. Сам факт прощення кредитором боргу є фактом задоволення інтересу кредитора. У зв'язку з цим учасники цивільно-правових відносин мають презюмувати, що зобов'язання виконане в повному обсязі і жодна зі сторін не може посилатися на обставину прощення як на факт, що свідчить про неповне виконання зобов'язання боржником перед кредитором.

Якщо прощення є умовним, тобто відбувається з умовою, яку висунув кредитор до боржника і яка має будь-який характер (вчинення певних дій на користь кредитора чи третіх осіб, утримання від таких дій), то цей правочин є нічим іншим, як новацією. Прощення може бути повним чи частковим, що не впливає на його загальний характер як способу припинення зобов'язань.

Визначальною особливістю об'єктивних підстав припинення зобов'язань є те, що правоприпиняючі юридичні факти, які забезпечують функціонування механізму правоприпинення, мають характер подій навіть незважаючи на те, що залежать від волі учасників цивільного обороту, у зв'язку з чим правоприпинення в таких механізмах правового регулювання є третьою і завершальною його стадією.

Стаття 606 ЦК України встановлює, що зобов'язання припиняється **поєднанням боржника і кредитора в одній особі** [360]. Ця підстава припинення зобов'язань була відомою ще римському праву і називалася *confusio* (злиття) [77, с. 529]. Випадки поєднання боржника і кредитора в одній особі в сучасній практиці трапляються досить рідко. Існування такої підстави припинення зобов'язання можливе, наприклад, при злитті двох юридичних осіб, які до злиття перебували у статусі боржника і кредитора за зобов'язанням, або при спадкуванні, коли спадкоємець мав зобов'язальні правовідносини зі спадкодавцем. Поєднання боржника і кредитора може мати місце також при переданні прав і обов'язків за договором, зокрема у випадку укладення договору про переведення боргу

чи відступлення права вимоги [355, с. 117], або у разі, коли орендоване майно купується і зобов'язання виплати орендної плати припиняється або у разі придбання правоволодільцем за договором комерційної концесії усього майнового комплексу користувача, або придбання користувачем об'єктів інтелектуальної власності та ноу-хау, що належать правоволодільцю [208, с. 21–22; 287, с. 103].

Що ж стосується механізму правопринищення, слід зазначити таке. Будь-яке зобов'язання передбачає існування трьох основних елементів: суб'єкт, об'єкт, зміст. При цьому, якщо із зазначеної формули виключити елемент суб'єкта зобов'язання припиняє своє існування. Але кажучи про виключення суб'єкта правовідносин, ми маємо на увазі смерть фізичної особи або ліквідацію юридичної особи, або поєднання боржника і кредитора в одній особі. У зв'язку з цим виникає питання відмежування зазначених підстав припинення зобов'язань як правопринищуючих юридичних фактів. Вважаємо, що ця відмінність лежить у самій конструкції будь-яких правовідносин, у тому числі і зобов'язальних, і проявляється в динамічному аспекті у наслідках, до яких призводять зазначені правопринищуючі юридичні факти. У дещо спрощеному вигляді правовідношення являє собою існування двох (або більше) суб'єктів і наявність юридичних зв'язків між ними у зв'язку з певним об'єктом. Смерть фізичної особи або ліквідація юридичної особи припиняє існування зв'язків між двома (або більше) суб'єктами, при цьому такий розвиток подій можливий лише у випадку, коли у «виключеного» учасника правовідносин немає правонаступників. Якщо ж правонаступники є, то здійснюється заміна осіб у зобов'язанні, якщо його природа дозволяє це зробити, і правовідносини продовжують діяти зі змінами у суб'єктному складі. В аспекті питання, що розглядається, слід відмежовувати можливість особи бути суб'єктом права і суб'єктом правовідносин. У разі смерті або ліквідації учасник правовідносин втрачає статус суб'єкта права і суб'єкта правовідносин. Особливо це проявляється в разі смерті фізичної особи, наслідком чого є припинення як фізичного, так і юридичного її існування. Припинення існування юридичної особи або смерть фізичної особи, так би мовити, обриває юридичний зв'язок між двома (або більше) суб'єктами, а точніше він обривається на стороні учасника цивільно-правових відносин, який з них вибув.

Що стосується поєднання боржника і кредитора в одній особі, то правовідношення зазнає деяких змін. Одна особа переймає на себе

всі юридичні властивості іншої у правовідносинах, у зв'язку з чим втрачає статус відповідного учасника правовідносин. Всі юридичні зв'язки рівною мірою, як і об'єкт правовідносин, поглинаються особою, яка поєднала в собі двох (або більше) учасників цивільних правовідносин. Учасник правовідносин, який є контрагентом особи, що поєднала в собі боржника і кредитора, за зобов'язанням перестає бути суб'єктом цих конкретних правовідносин, але залишається суб'єктом права в силу того, що він живий і здатен мати права і обов'язки. Проектуючи цю ситуацію на практику, наведемо такий приклад. Громадяни А. і К. є учасниками орендних правовідносин з приводу нерухомого майна. Майно є власністю А., наймачем є К. Перебуваючи в орендних правовідносинах сторони укладають договір купівлі-продажу, внаслідок чого майно переходить у власність К. В такому випадку укладення договору купівлі-продажу змінює орендні правовідносини, в результаті вони припиняються. Дещо поглибившись у конструкцію правовідносин з оренди, ми можемо представити їх зміст як обов'язок К. підтримувати властивості нерухомого майна і сплачувати орендну плату А. і право А. отримувати майно в оплату орендної плати. Об'єктом правовідносин є нерухоме майно. Юридичними зв'язками є відносини між А. і К. щодо об'єкта, які визначені змістом. В момент придбання нерухомого майна К. стає його власником, у зв'язку з чим він повністю перебирає на себе правовий статус власника майна, у тому числі права і обов'язки, які становлять зміст орендних правовідносин. Умовно орендні правовідносини після придбання К. нерухомого майна зазнали зміни у суб'єктному складі і стали виглядати так: зміст становить обов'язок К. підтримувати властивості нерухомого майна і сплачувати орендну плату К. і право К. отримувати майно в оплату орендної плати. Виходить, що внаслідок договору купівлі-продажу обидві сторони орендних правовідносин (боржник і кредитор) представлені однією особою — К., який має права наймодавця і обов'язки боржника. У зв'язку з тим, що правовідносини виникають між двома і більше особами, придбання нерухомості К. припинило правовідносини з оренди у зв'язку з поглиненням відносинами власності інших речових відносин. Зобов'язання у разі об'єднання боржника і кредитора в одній особі припиняється у зв'язку з тим, що одна особа не може одночасно бути і боржником і кредитором в одних правовідносинах. За загальним правилом суб'єкти права вступають у правовідносини з метою задовольнити

свої потреби матеріальними або нематеріальними благами, які знаходяться в іншій особі. Якщо ж необхідні матеріальні або нематеріальні блага знаходяться у власності однієї особи, то вона повністю задовольняє свої інтереси передусім за рахунок цих благ. Іншими словами, особа не може вступити у правовідносини з собою задля задоволення своїх потреб, оскільки об'єкт правовідносин з самого початку перебуває у неї.

На підставі наведеного вище можна зробити висновок, що більшість правоприпиняючих юридичних фактів хоч і приводять до загального наслідку у вигляді припинення прав, обов'язків, правовідносин або правосуб'єктності, проте роблять це різними шляхами. З точки зору наслідків — вони можуть бути однакові, як, наприклад, у випадку підстав припинення зобов'язань, що були розглянуті вище — всі три правоприпиняючі юридичні факти спричиняють один наслідок — припинення зобов'язання, проте на відміну від поєднання в одній особі боржника і кредитора смерть фізичної особи або ліквідація юридичної особи виключають суб'єкта з правовідносин, що фактично призводить до суттєвого пошкодження структури правовідношення, у зв'язку з чим воно припиняє своє існування. «Поєднання», у свою чергу, поєднує зміст правовідношення, який розділений між кредитором і боржником у формі прав і кореспондуючих їм обов'язків. В результаті цього форма правовідношення також зазнає таких видозмін, які унеможливають його існування. Отже, наслідок один, але механізми його настання — різні. Крім того, механізми настання наслідку у вигляді припинення зобов'язання за посередництва таких правоприпиняючих юридичних фактів, як ліквідація юридичної особи або смерть фізичної особи, також різні у зв'язку з їх «матеріальністю». Зазначені обставини доводять те, що кожен правоприпиняючий юридичний факт є унікальним і ця унікальність надається механізмом правоприпинення.

В аспекті механізму правового регулювання майнових цивільних правовідносин хотілося б зупинитися ще на одній визначальній властивості, яка демонструє відмінність правоприпиняючого юридичного факту поєднання в одній особі боржника і кредитора від смерті фізичної особи або ліквідації юридичної. Цією властивістю або навіть умовою є кількість правовідносин, у яких перебувають особи. Смерть фізичної особи припиняє всі правовідносини, в яких вона є суб'єктом. Але якщо фізична особа була кредитором свого

спадкодавця, то її смерть сприяє поєднанню боржника і кредитора в одній особі. У зв'язку з цим можна стверджувати про існування ще однієї (другорядної) ознаки припинення зобов'язань — їх поглинання більш сильнішими з точки зору права правовідносинами. Спільною ознакою всіх випадків поєднання боржника і кредитора, які наводилися на початку цього підрозділу є те, що внаслідок певних правових явищ особа, яка мала більш вразливий правовий статус, ставала на місце особи, чий правовий статус був сильніший. Остання у свою чергу впливає з правовідносин. Тобто правоприпиняючий юридичний факт поєднання боржника і кредитора пов'язаний з посиленням правового статусу особи у першому зобов'язанні, яке припиняється. Особа, яка набуває у власність речі, вступає в абсолютні правовідносини, у зв'язку з чим відносні правовідносини, якщо їх так можна назвати, поглинаються якісно сильнішими — абсолютними. У випадку з договором купівлі-продажу між учасниками орендних правовідносин абсолютні правовідносини власності розчинили відносні правовідносини з приводу оренди шляхом об'єднання боржника і кредитора в одній особі. Однак поєднання боржника і кредитора в одній особі не завжди відбувається шляхом повного поглинання відносних правовідносин абсолютними. У сфері спадкування така ситуація може виглядати таким чином. Якщо в результаті спадкування боржник отримав все майно кредитора, включаючи право вимоги до самого себе, він звільняється від зобов'язання. У випадку спадкування частини він залишається боржником інших співспадкоємців (якщо зобов'язання можна поділити) [77, с. 529].

Наведене свідчить про те, що один і той самий юридичний факт може призводити до різних наслідків залежно від конкретних обставин, за яких існували правовідносини, і від самих умов та змісту правовідносин. У зв'язку з цим він може бути правоприпиняючим або правозмінюючим.

Зобов'язання також може припинятися **неможливістю його виконання** у зв'язку з обставиною, за яку жодна зі сторін не відповідає (ст. 607 ЦК України) [360]. Характерним є те, що ЦК України не допомагає учасникам цивільно-правових відносин встановити критерії неможливості виконання зобов'язання чи обставини, яка унеможливує суб'єктивне виконання зобов'язання, або ж обставини, яка змінила умови, у зв'язку з чим сторони (сторона) не може виконати зобов'язання об'єктивно, незалежно від всіх інших обста-

вин. Крім того, закон не розкриває самого поняття неможливості виконання зобов'язання.

Неможливість виконання призводить до припинення зобов'язання у тому випадку, якщо вона виникла вже після вчинення правочину, інших дій, які були підставою виникнення зобов'язання, та мала суб'єктивний чи об'єктивний характер. Якщо неможливість породжена винною поведінкою однієї із сторін, говорити про припинення зобов'язання з названої підстави неможливо [355, с. 116]. Правоприпиняючим юридичним фактом є дії або події, які, поєднавшись зі своєю правовою моделлю, створюють обставини, що унеможливають виконання зобов'язання. Крім непереборної сили і випадку як обставин, що звільняють від відповідальності боржника, а фактично — правоприпиняючих юридичних фактів наука цивільного права доповнює цей невеличкий перелік виною кредитора та іншими обставинами, що спричиняють неможливість виконання зобов'язання, якщо вони виникли не з вини боржника [359, с. 422]. При цьому припинення зобов'язання у зв'язку з неможливістю його виконання може бути оформлено і взаємною домовленістю сторін.

Умови договору як моделі об'єктивних правоприпиняючих юридичних фактів у зобов'язанні. В аспекті розгляду об'єктивних і суб'єктивних підстав припинення зобов'язань на особливу увагу заслуговує механізм правоприпинення, що діє на підставі юридичного факту у формі договору. Унікальність такого юридичного факту пояснюється тим, що, з одного боку, він здатен спричиняти наслідки у вигляді виникнення, зміни або припинення прав, обов'язків або правовідносин, а з другого — в умовах договору можуть бути закріплені як об'єктивні, так і суб'єктивні підстави припинення речових і зобов'язальних правовідносин, з настанням яких пов'язується виникнення, зміна або припинення прав, обов'язків або навіть нових правовідносин між сторонами договору. Нині договір є основним інструментом організації ринкових відносин, а договірне регулювання — традиційним засобом регулювання відносин у сфері приватного та публічного права [229, с. 9; 380, с. 43].

Як зазначав М. Казанцев, значення договору як юридичного факту проявляється не лише у факті укладення (наявності) договору, а у тому, що сам по собі факт укладення договору найчастіше спричиняє тільки виникнення договірної правовідносини [113, с. 91–92]. Ці обставини дуже яскраво демонструють таку власти-

вість права, як його ідеальність. Право (як явище ідеальне) саме по собі не можна «порахувати», але можна виразити в грошовому еквіваленті вимогу кредитора в зобов'язанні: наприклад, вартість робіт чи послуг, що підлягають виконанню боржником [370, с. 70–71]. Іншою стороною ідеальності права є те, що, будучи забезпеченим державним примусом і механізмами виконання, воно може породити реальний результат у вигляді змін як в ідеальній сфері, так і в матеріальній. Проте зобов'язальна чи речова сфера правовідносин не може не впливати на юридичні факти і не породжувати їх властивості.

Отже, умовами договору можуть встановлюватися окремі механізми правоприпинення та правові моделі об'єктивних правоприпиняючих юридичних фактів. При цьому, з одного боку, умови договору оформлюють відповідні умови ззовні і вводять їх у сферу права, якщо вони перебувають поза нею, а з другого — саме настання цих юридичних фактів, якщо вони закріплені як такі, що наступають незалежно від волі учасників правовідносин, має об'єктивний характер. Фактично за посередництва договору учасники цивільних правовідносин можуть надати юридичного значення умовам і обставинам об'єктивної дійсності, до яких права або конкретні правовідносини є байдужими. Принцип свободи договору дозволяє учасникам цивільних правовідносин зробити юридичними фактами в межах цих правовідносин абсолютно будь-які обставини незалежно від підстави їх виникнення (об'єктивно або суб'єктивно).

4.3. Правові механізми припинення деліктних правовідносин

Особливістю механізмів правоприпинення у деліктних правовідносинах є те, що, як і зобов'язання, цивільно-правовий делікт може бути підставою для виникнення деліктних правовідносин або навпаки — для припинення окремих зобов'язальних правовідносин або ж речових прав на об'єкти цивільних правовідносин. Однак найчастіше цивільно-правовий делікт є одночасно правоприпиняючим та правовстановлюючим юридичним фактом.

Правоприпиняючі юридичні факти у деліктних правовідносинах представлені в різних формах деліктів, тобто діянь, що порушують права та законні інтереси учасників цивільних правовідно-

син. Під цивільним правопорушенням (деліктом), у класичному розумінні цього слова, в юридичній літературі розуміють суспільно небезпечне (шкідливе) винне протиправне діяння учасників правовідносин [145, с. 112]. Цивільне правопорушення можна також визначити як дію або бездіяльність особи, що порушує норми актів цивільного законодавства або умови договору і з якою договір або закон пов'язує виникнення цивільно-правової відповідальності [355, с. 371]. Найбільш прийнятною і такою, що повністю відображає місце цивільно-правового делікту в механізмі правового регулювання майнових відносин, на нашу думку, є позиція, згідно з якою поняття правопорушення необхідно розглядати в нерозривному зв'язку зі структурою правової норми, а також із категоріями юридичного обов'язку, санкції і відповідальності. В такому сенсі правопорушення є специфічним юридичним фактом, а його вчинення спричиняє виникнення особливого різновиду охоронних правовідносин — правовідносин відповідальності [173, с. 141].

У літературі виділяють такі елементи (умови) правопорушення: суспільна небезпечність (заподіяння шкоди); протиправність поведінки; причинний зв'язок між протиправністю поведінки й заподіяною шкодою; вина. Крім того, зазначені елементи складу цивільного правопорушення одночасно є умовами (підставами) цивільно-правової відповідальності з основною метою — відшкодування шкоди і відновлення порушеного права, навіть за рахунок заподіявача [145, с. 112; 215, с. 183].

Традиційно ЦК України закріплює презумпцію вини особи, яка вчинила правопорушення. Це означає, що вона вважається винною у завданні шкоди, невиконанні зобов'язання або іншому правопорушенні, доки не буде доведено іншого [355, с. 382]. Але в такому разі утворюється конкуренція презумпцій юридичних фактів. Оскільки норми ЦК України закріплюють презумпцію правомірності оспорюваного правочину, то у випадку оспорювання такого правочину, якщо він має ознаки цивільного правопорушення, перед судом постає питанням щодо визначення пріоритету або примату презумпцій. У судовому засіданні презюмується, що оспорюваний правочин є дійсним, тобто правоприпиняючий юридичний факт є таким, що настав, і його наслідки у формі припинення прав, обов'язків або правовідносин є дійсними і такими, що настали. Але суд має презюмувати вину особи, яка вчинила правоприпиняючий юридич-

ний факт, у скоєнні цивільного правопорушення. Отже, існує певна невідповідність.

У зв'язку з цим слід зважати на те, хто із суб'єктів цивільного права може встановити наявність правопорушення як юридичного факту у правовідносинах. Як ми визначили на початку нашого дослідження, це власне сторони правовідносин та суд. У разі коли сторони не доходять згоди у вирішенні цього питання, вони звертаються до третьої сторони — суду. Тому лише в цьому випадку виникає необхідність встановлювати пріоритет презумпцій. На нашу думку, визначальним моментом для вирішення цього питання є факти, встановлені сторонами до початку судового процесу, і їх визнання сторонами. Саме ці обставини впливають на визначення характеру подальшого судового розгляду, тобто чи буде цей розгляд ґрунтуватися на презумпції правомірності правочину чи на презумпції вини особи.

У випадку якщо одна зі сторін до моменту звернення до суду або на попередньому судовому засіданні визнає свою вину у вчиненні цивільно-правового делікту зі всіма ознаками, притаманними останньому, вона не зможе посилатися на презумпцію правомірності правочину і легальності його наслідків. У такому разі суд буде змушений покласти в основу судового засідання твердження про вину сторони у вчиненні правопорушення і ця сторона буде змушена вчинювати всі необхідні дії для спростування цих гіпотез. В іншому випадку, навіть коли вчинене діяння має явні ознаки цивільно-правового делікту, пріоритет має надаватися презумпції дійсності правочину. Таким чином особа, яка звернулася до суду, буде доводити, що у відносинах з іншими суб'єктами цивільного права виник цивільно-правовий делікт.

Ця ситуація пояснюється тим, що правочин є правомірною дією, направленою на встановлення, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків. У зв'язку з цим сама постава питання про вину особи у вчиненні правопорушення є некоректною. Адже об'єктивно може статися так, що особа вчиняє правочин, а предметом розгляду в суді є її вина. Вина у вчиненні ніби правомірного правочину чи вина у вчиненні ніби правопорушення?

Проте така ситуація можлива лише в тому випадку, коли сторони або сторона вчинила саме правочин як правоприпиняючий юридичний акт. Безспірно, у випадках із вчинками судовий розгляд буде ґрунтуватися на презумпції вини особи у вчиненні правопорушення.

При цьому слід звернути увагу на те, що презумпція наявності вини у вчиненні правопорушення не є доказом наявності правопорушення. Спочатку учасникам відносин слід встановити наявність інших елементів цивільно-правового делікту, а лише потім додати елемент, який презюмується — вина особи. Визнання ж вини у вчиненні правопорушення не є визнанням існування самого цивільного правопорушення. У зв'язку з цим ця презумпція лише певним чином полегшує роботу учасників судового процесу у встановленні формальної істини, але не виконує її в повному обсязі і не звільняє від обов'язку встановити інші елементи формальної дійсності.

Не всі недійсні та нікчемні правочини є правопорушеннями. Слушними з цього приводу є слова О. Кота, на думку якого цілком логічним є те, що вчинення недійсного правочину може завдати певної шкоди суб'єктам цивільного права або суспільному правопорядку [145, с. 114], але при цьому така шкода не обов'язково супроводжується іншими трьома ознаками цивільно-правового делікту.

Отже, правоприпиняючий юридичний факт у формі цивільного правопорушення може бути недійсним у випадку відсутності одного з елементів правопорушення. Водночас недійсність правопорушення означає його відсутність, у зв'язку з чим можливим є варіант існування правоприпиняючого юридичного факту у формі правочину. Можна навести приклад, який вже став класичним у межах цього дослідження. Знищення об'єкта цивільного обороту спричиняє припинення права власності на цей предмет. Якщо річ була знищена її власником, то це є лише проявом його абсолютної влади над річчю, яка проявляється у можливості визначення її юридичної долі. Якщо ж річ знищується особою, яка не є її власником, то цей юридичний вчинок є нічим іншим як цивільним правопорушенням. Але на практиці досить часто трапляються випадки, коли діяння суб'єкта цивільно-правових відносин ззовні має ознаки цивільного правопорушення, але насправді його не було через відсутність одного з основних елементів складу. Наприклад, знищення старих меблів або побутової техніки чи інших речей на замовлення власника на підставі правочину, який має ознаки цивільно-правової угоди, є нічим іншим як правомірною послугою, і хоч це діяння є винним і до того ж присутній причинно-наслідковий зв'язок між діянням і наслідком, воно залишається правоприпиняючим юридичним фак-

том у формі правочину за відсутності шкоди. Говорити про цивільне правопорушення як правоприпиняючий юридичний факт можна тоді, коли воно припиняє речове право у зв'язку зі знищенням речі або спричиненням їй шкоди, яка унеможливує існування речових правовідносин, або коли воно припиняє зобов'язальне право у зв'язку з тим, що є підставою його припинення, передбаченою умовами договору або законом.

Знищення або пошкодження речі у речових правовідносинах припиняє право власності на підставі ЦК України. Конструкція правоприпиняючого юридичного факту у формі правопорушення в речових правовідносинах має дещо варіативний характер. Ззовні це класична модель юридичного факту. Більше того, охоронні норми, як правило, сконструйовані дуже точно і до того ж містяться в одному нормативному приписі, який складається з гіпотези, диспозиції і санкції, тобто причини, умов і наслідку. Але в силу того, що цивільне правопорушення є причиною розгляду більшості справ у суді, то умовно суд і є тим фактором, який вносить варіативний елемент у цивільні правовідносини з приводу правопорушення.

Що стосується наслідків нікчемних і недійсних правочинів та наслідків цивільно-правового делікту, то ці питання мають досить схожий характер.

Юридична конструкція нікчемного правочину як юридичного факту зводиться до того, що в об'єктивній дійсності існує подія, яка має схожі риси з правовою моделлю. Але ця подія дійсності має вади, через що повністю не відповідає правовій моделі. Крім того, окрема норма закону встановлює, що правочин саме з такими вадами не породжує правових наслідків. З огляду на це неповна тотожність обставин дійсності правовій моделі може породити фактичний наслідок, але право не визнає його. У зв'язку з цим правочин породжує лише ті наслідки, які пов'язані з його недійсністю. Але водночас, беручи до уваги все вищенаведене, у тому числі і приклад з договором купівлі-продажу, можна навести ще один аргумент проти тези стосовно відсутності юридичних наслідків нікчемного правочину — положення ч. 1 ст. 216 ЦК України. Адже якщо нікчемний правочин не породжує юридичних наслідків «крім тих, що пов'язані з його недійсністю», суд не може застосовувати двосторонню реституцію або задовольняти віндикаційні позови власників майна, або розглядати позови про визнання угоди, за якою предмет перейшов до добросовісного набувача, недійсною. Для того щоб

правильно зрозуміти окреслену проблему, слід поглянути на неї з іншого боку і поставити питання дещо інакше: які наслідки нікчемного правочину не пов'язані з його нікчемністю? Відповідь на це питання — жодні. Всі наступні наслідки у формі зміни у правовому становищі учасників цивільно-правових відносин прямо або опосередковано пов'язані з нікчемністю правочину, у зв'язку з чим всі вони охоплюються ч. 1 ст. 216 ЦК України. Всі ці наслідки щонайменше підпадають під правові моделі, встановлені нормами глави 83 ЦК України, незалежно від того, чи є нікчемний правочин проти-правним, чи ні.

Саме визнання цих наслідків нормою права є нічим іншим як наданням їм юридичної форми. Адже якщо предметом такого правочину була річ, її повернення може мати форму наслідків у разі виконання за недійсним правочином або у випадку відшкодування шкоди особою, яка незаконно набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи (пункти 1, 4 ч. 3 ст. 1212 ЦК України) [360].

Отже, всі фактичні наслідки нікчемних правочинів завжди супроводжуються юридичними через їх визнання нормами ЦК України. Для того щоб нікчемні правочини дійсно не породжували юридичних наслідків, їх слід було вивести за межі закону і позбавити всіх учасників таких правочинів можливості звертатися до суду за захистом. У такому разі норма правової моделі поведінки завершувалася б на умовах, недостатність яких «заморожувала» б подальше їй (моделі) слідування. Норми ЦК України не повинні містити норм щодо відсутності юридичних наслідків нікчемного правочину або просто визначати, що нікчемний правочин не породжує юридичних наслідків.

Такий крок, по-перше, позбавив би учасників цивільних правовідносин можливості звертатися до суду, оскільки з точки зору ЦК України немає спору про право, позаяк немає юридичних наслідків у вигляді зміни у правовому становищі учасників цивільно-правових відносин. По-друге, за рахунок виховної функції зменшив би кількість нікчемних правочинів у зв'язку з тим, що учасники цивільних відносин намагалися б зберегти механізми захисту своїх прав і укладали б лише чинні правочини.

За такого становища, яке має місце сьогодні (чинна редакція ч. 1 ст. 216 ЦК України), закон поширює визнання недійсності на всі наслідки нікчемного правочину незалежно від їх кількості і харак-

теру. У зв'язку з цим юридичні наслідки визнаються законом на рівні з фактичними, але в аспекті їх недійсності. Це підтверджує той факт, що для того, щоб запустити механізм віндикації чи реституції або принаймні відшкодування шкоди, необхідно визнати зміни у правовому становищі учасників цивільно-правових відносин, які є наслідками недійсності правочину. Зробити це може лише суд. Таким чином, звернення до суду за визнанням правочину, а отже й усіх його юридичних наслідків нікчемними є обов'язковою вимогою реституції, віндикації або відшкодування шкоди. Нікчемний правочин породжує всі ті юридичні наслідки, що й чинний правочин, але судом ці наслідки будуть реверсовані у той стан, який існував до правочину. Але якщо не звернутися до суду, то ці наслідки будуть існувати реально і чинно. Сторони не вправі визнати підстави нікчемності самостійно, у зв'язку з чим винесене судом рішення усуватиме спір про наявність (відсутність) такого факту й буде підставою застосування до сторін нікчемного правочину наслідків його недійсності [165, с. 13].

Конструкція механізму правоприминення виглядає так: а) є юридичний факт, фактична і юридична його сторони. В цій частині є тотожність правової моделі факту і фактичної його сторони; б) є всі умови правової моделі поведінки, але умови фактичних обставин справи не відповідають їм. Повної тотожності моделі і фактичних обставин немає; в) правочин спричинив фактичний наслідок, але з точки зору моделі юридичний наслідок не настав, оскільки є тотожність лише в юридичному факті і частково в умовах, однак на підставі ч. 1 ст. 216 ЦК України виник; г) юридичний наслідок існує у тому вигляді, в якому його передбачено моделлю норми права, але він визнається таким, що має реверсивну властивість. Тобто з моменту задоволення рішення суду всі наслідки за цією моделлю і всіма наступними з приводу одного й того самого об'єкта повернуться у становище, яке існувало до укладення правочину.

В такому ключі дослідження слід звернути увагу на те, що в юридичній літературі було запропоновано ввести у вітчизняне законодавство поняття «анулювання договорів», під яким розуміти можливість у визначених законом випадках визнання запереченого договору недійсним шляхом заяви однієї зі сторін, уповноваженої на це відповідно до закону, без звернення до суду [64, с. 9]. Так, зазначені вище обставини підтверджують неможливість реалізації

лізації цієї пропозиції в такому аспекті, у якому її викладено, оскільки надання одній зі сторін правочину права на анулювання правочину призведе до поглиблення юридичного конфлікту і сприятиме ще більшій невизначеності юридичних наслідків такого правочину.

Водночас анулювання правочину обома сторонами за взаємною згодою є нічим іншим як його розірванням, а це в свою чергу зумовлює особливості конструкції не лише юридичного факту виникнення, а всієї сукупності юридичних фактів у визначених правовідносинах. Це пояснюється тим, що всі юридичні факти, що зумовлені існуванням угоди до її розірвання, зберігаються і після розірвання, зберігається зокрема і той факт, що угода була укладена. Всі правові наслідки, зумовлені цими фактами, також зберігаються. Зберігаються і зобов'язання, які виникли в той період, оскільки саме їх виникнення є основним правовим наслідком факту укладення угоди. З розірванням угоди припиняється лише можливість виникнення нових правових наслідків, обумовлених угодою [340, с. 29].

Отже, у сторін відсутні правові можливості запуску механізму реверса правовідносин, у зв'язку з чим всі їх дії з реституції або інших наслідків недійсних правочинів лише фактично мають ознаки останніх, але для юридичного їх закріплення необхідне рішення суду. Якщо ж договір не було укладено, але фактично майно було передано, наслідки таких дій слід кваліфікувати як безпідставне збагачення [64, с. 9].

В юридичній літературі існує думка, згідно з якою якщо подається позовна заява про визнання нікчемного правочину недійсним, то суд повинен розглядати визначені в заяві підстави з метою впевненості у нікчемності правочину і доведеності цього. Однак у своєму рішенні суд повинен не позначати про визнання нікчемного правочину недійсним, а застосовувати відповідні наслідки [268, с. 169–170]. Що ж стосується реституції як способу захисту в недійсних правочинах, то він може бути застосований як у сукупності з вимогою визнати правочин недійсним, так і окремо від неї, тобто як самостійний засіб захисту [333, с. 199].

Не можна не наголосити на окремії процедурній особливості. Звернутися до суду для визнання правочину недійсним може не тільки учасник правочину, але й треті особи, які не є його учасниками, але котрі уповноважені на це законом. Крім того, ці особи

можуть самостійно розірвати вказаний правочин. Наприклад, Антимонопольний комітет України має право виносити обов'язкові для виконання рішення про розірвання укладених угод, що суперечать антимонопольному законодавству [198, с. 136–137]. Проте дія цих органів здебільшого пов'язана з господарськими відносинами.

У зв'язку з наведеним можна не погодитися з С. Подоляк, на чю думку недійсність угоди означає, що дія, яка відбувається у вигляді угоди, не володіє якостями юридичного факту, який здатний породити ті правові наслідки, настання яких бажали б суб'єкти. Про це свідчать і механізми конвалідації правочинів, передбачені чинними нормами ЦК України.

Питання про наслідки недейсних правочинів має досить важливе як наукове, так і практичне значення. Окремі питання залишаються дискусійним й нині [238, с. 146; 249, с. 428].

Наслідком недейсності правопринипняючого юридичного факту у формі правочину не завжди є повернення всього отриманого за правочиним. Іноді закон передбачає також односторонню реституцію, недопущення реституції, відповідальність недобросовісної сторони [226, с. 49] тощо. У зв'язку з цим наслідок недейсності залежить від конкретних правовідносин і умов, які призвели до недейсності правопринипняючих юридичних фактів.

Недейсність окремих правопринипняючих юридичних фактів може мати різні наслідки. Наприклад, факт визнання правочину з вадами волі недейсним не є підставою для визнання недейсним такого правочину. Крізь призму речових правовідносин це виглядає так: власник майна має право витребувати це майно з чужого незаконного володіння на підставі статей 327 і 1212 ЦК України [339, с. 47].

У літературі порушувалося питання щодо обов'язковості застосування судом реституції як одного із наслідків недейсності правочину. За радянських часів судова практика та теорія і справді визначали обов'язком суду застосовувати реституцію під час розгляду справ щодо недейсності правочинів. Нині такі дії передбачені ч. 5 ст. 216 ЦК України, але в ній вже вказується, що суд може застосовувати наслідки недейсності нікчемного правочину з власної ініціативи, що послужило причиною нарікань на порушення приватних засад правового регулювання, принципів права попри загальновідомий принцип діяти за власною ініціативою [308, с. 99; 354, с. 166].

До думки В. Кучера з приводу того, що до цивільних правопорушень необхідно віднести ті нікчемні правочини, що містять всі еле-

менти цивільного правопорушення, а також об'єктивно протиправні нікчемні правочини, можна додати, що аналіз реституції, здійснений О. Котом, встановив, що ст. 216 ЦК України дає підстави для висновку: реституція є наслідком недійсного правочину лише за умови відсутності вини сторін такого правочину. Наявність встановленою судом вини передбачає застосування не реституційних наслідків, а конфіскації усього отриманого за правочином у дохід держави. Така можливість закріплена, зокрема, ст. 208 Господарського кодексу України [145, с. 115–116; 165, с. 8].

Отже, будучи особливим державно-примусовим заходом, який покладає на відповідального суб'єкта нові, додаткові обтяження, що полягають або у обмеженні права, або у покладенні обов'язку, або у позбавленні права у поєднанні з покладенням обов'язку [72, с. 210], цивільна відповідальність не має спільних ознак з реституцією, суть якої полягає у поверненні всього у той стан, який існував до вчинення певної дії. Водночас у деяких випадках реституція може бути дуже схожа на заходи цивільної відповідальності. Зокрема, в разі неможливості повернення в натурі всього отриманого на виконання правочину, якщо одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, сторона має відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування (ч. 1 ст. 216 ЦК України) [360].

Крім загальних наслідків в юридичній літературі виділяють особливі правові наслідки — спеціальні правила, передбачені в ЦК України, щодо нетипових наслідків визнання правочинів недійсними. До них, зокрема, належать:

1) покладення на особу обов'язку з відшкодування збитків у подвійному розмірі в разі вчинення нею правочину під впливом обману або насильства (статті 231–232 ЦК України);

2) покладення на одну зі сторін правочину обов'язку з відшкодування грішми чи майном моральної шкоди, тобто фізичного болю, якого зазнала особа у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, душевних страждань, приниження честі, гідності ділової репутації (статті 226–228, 231–234 ЦК України), причому як з одночасним відшкодуванням збитків (статті 231–234 ЦК України), так і без такого (статті 226–228 ЦК України) [290, с. 51].

Наведене вище дозволяє погодитися з думкою російського вченого юриста О. Ерделевського, згідно з якою всі недійсні правочини залежно від наслідків, до яких вони приводять, можна поділити на:

відносно дійсні (оспорювані) правочини; відносно недійсні (нікчемні, але такі, що припускають судову санацію у разі визнання їх дійсними) правочини; абсолютно недійсні (ті, що не підлягають санації, нікчемні) правочини [395, с. 48].

Абсолютна недійсність (нікчемність) означає, що для визнання недійсним договору достатньо констатувати судом факт його здійснення. Відносна недійсність (оспорюваність) означає, що визнання недійсним договору здійснюється судом на підставі позову зацікавленого суб'єкта за наявності законних підстав. Незважаючи на різний підхід до різних категорій недійсності, перша є недійсною незалежно від рішення суду, а остання потребує доказування недійсності [249, с. 430].

Щодо технічної сторони наслідків недійсності правоприпиняючих юридичних фактів, слід сказати, що здебільшого вони є проявами захисних механізмів правової системи держави, у зв'язку з чим їх настання залежить не тільки від учасників конкретних цивільно-правових відносин, а ще й від органів державної влади.

В аспекті наслідків, до яких призводять недійсні правоприпиняючі юридичні факти, захист слід розуміти як доконану (завершену) діяльність щодо поновлення стану, який існував до вчинення правопорушення, або наближення його до такого згладжування (компенсування). На сьогодні суд, який завжди визнається надзвичайно дієвим та об'єктивним суб'єктом у сфері захисту цивільного права та інтересу, не завжди може вважатися суб'єктом захисту у повному обсязі. Це зумовлено тим, що суд безпосередньо не вчиняє дій, спрямованих на захист цивільного права, яке зазнало посягання, а лише констатує факт порушення права і зобов'язує правопорушника до його поновлення конкретним способом, визначеним ст. 16 ЦК України. У правовій системі України ознаку довершеності захисту цивільного права отримує на стадії виконання рішення, насамперед у примусовому порядку, через процедури виконавчого провадження [23, с. 44–45].

З точки зору теорії цивільного права наслідки недійсності правочинів мають дві форми: юридичні й майнові. До юридичних наслідків належить насамперед факт визнання правочину недійсним та зупинення існування недійсного правочину в юридичному сенсі. До майнових наслідків недійсних правочинів належать наслідки, які настають незалежно від підстав недійсності правочинів, наявності умислу у сторін (сторони) правочинів і застосовуються залежно від

того, чи мало місце повне або часткове виконання недійсного правочину сторонами (стороною), чи він взагалі не виконувався [238, с. 146–147].

Слід також зазначити, що в разі, коли для виникнення правоприпиняючих наслідків правочину необхідний фактичний склад (сукупність двох або більше юридичних фактів) і при цьому відсутній хоча б один з його елементів (хоча б один юридичний факт), то в такому разі говорять про незавершений правочин, як його називали І. Новицький та О. Красавчиков, або незавершений юридичний склад. Тобто доки юридичний склад не завершений у своєму обсязі та змісті, доти і елементи, які його складають, залишаються тільки фактами. За таких умов правильним буде твердження про існування дефектів фактичного складу [117, с. 5; 387, с. 317; 400, с. 65]. Відсутність умов цивільного правопорушення утворює дефектність його як правоприпиняючого юридичного факту.

Як ми з'ясували вище, правоприпиняючий юридичний факт може існувати у правовій дійсності у вигляді правомірних дій — правочинів, неправомірних дій — цивільних деліктів і у вигляді подій як правоприпиняючих юридичних фактів, що знаходяться поза волею учасників цивільного обороту.

З практичної точки зору наш план дослідження цього питання може бути корисним для учасників цивільного обороту, які мають повноваження зі встановлення правоприпиняючих юридичних фактів, оскільки він повністю відповідає методиці дослідження правових явищ. З самого початку на підставі наслідків юридичного факту слід визначити, чи є юридичний факт правоприпиняючим. Після цього встановити правову модель, під яку він підпадає. Наперед слід сказати, що у разі, якщо сторони бажають «легалізувати» свій правочин, питання делікту як правоприпиняючого юридичного факту має практичний інтерес лише для третіх осіб в обґрунтування неправомірності дій учасників такого правочину. Іншими словами, встановлення «деліктності» правочину становить інтерес для особи, яка прагне визнати такий правочин недійсним.

Ця обставина пояснюється тим, що склад правопорушення є єдиною і достатньою підставою юридичної відповідальності. Якщо внаслідок дій, які становлять склад правопорушення, припинилися права, обов'язки, правовідносини або правосуб'єктність учасника цивільного обороту, це діяння є правоприпиняючим. Відсутність ознак правопорушення такого діяння приводить до висновку, що

воно є правопринипняючим, але правомірним. Питання правомірності дуже тісно пов'язане з усіма правопринипняючими юридичними фактами і, так би мовити, є його додатковою факультативною ознакою. Наприклад, знищення власником своєї речі є правопринипняючим юридичним фактом за п. 4 ч. 1 ст. 346 ЦК України, який має правомірний характер, якщо цим знищенням не було завдано шкоди іншим учасникам цивільного обороту. Якщо ж річ знищується не власником поза його волею, такі дії також є правопринипняючим юридичним фактом, але в такому разі протиправним.

Протиправні правопринипняючі юридичні факти можуть бути виражені у формі бездіяльності. Наприклад, сторони договору можуть передбачити, що в разі невиконання однією з них договору протягом певного часу договір вважається таким, що припинився. У такому разі невиконання договору однією зі сторін може бути правомірним правопринипняючим юридичним фактом. Якщо ж сторони передбачать, що в разі невиконання договору однією зі сторін протягом певного часу договір припиняється, а сторона, яка не виконала його, має відшкодувати іншій стороні певну грошову суму, то невиконання договору буде неправомірним правопринипняючим юридичним фактом.

Визначити наявність або відсутність ознак протиправності в юридичних фактах можна за допомогою елементів цивільно-правового правопорушення: наявності шкоди, протиправності, причинного зв'язку між протиправною дією і шкодою, а також вини. У разі відсутності цих елементів правопринипняючий юридичний факт є правомірним.

Слід наголосити на тому, що наявність у правочину ознак делікту лише підтверджує той факт, що правочин є неправомірним, але водночас не впливає на його конвалідацію. Якщо сторони або одна зі сторін дійде висновку, що правочин містить ознаки правопорушення, вони можуть, незважаючи на це, «зцілити» правочин, але лише в тому випадку, коли це правопорушення є таким, що може бути виправлене, тобто за наявності правових механізмів такого виправлення. Якщо ж своїм правочином сторони порушили інтереси інших учасників обороту за відсутності згоди на конвалідацію останніх, наслідки, до яких призвів такий правочин, можуть бути визнані неправомірними.

Отже, за наявності складу цивільного правопорушення правочин — нікчемний або оспорюваний — є неправомірним, у зв'язку з

чим спричиняє відповідні наслідки у формі додаткових обов'язків для сторін чи сторони правочину. Якщо ж правочину не притаманні ознаки цивільно-правового делікту, то цей правочин є правомірним. При цьому треба наголосити на тому, що обставина правомірності чи неправомірності не завжди впливає на об'єктивну здатність сторін оздоровити його.

Що стосується подій як правоприпиняючих юридичних фактів, то вони позбавлені ознаки правомірності або неправомірності, оскільки відсутні елементи цивільного правопорушення. В такому випадку для того, щоб встановити, чи мав місце правоприпиняючий юридичний факт, слід визначити відповідність об'єктивних обставин правової дійсності правовим моделям. Якщо правова модель обставин відсутня, то юридичного факту взагалі немає.

Враховуючи викладене, слід погодитися з тим, що основний практичний інтерес у цивільному праві становлять дві обставини: правомірність настання наслідків правочинів і їх невідворотність, а також правомірність як ознака цих правочинів. Найефективніший довід для визнання правочину недійсним — визнати те, що він є правопорушенням, а отже до нього можна буде застосувати наслідки правопорушення. В іншому випадку наслідки, спричинені таким правочином, будуть мати юридичну силу. Крім того, не варто забувати про можливість оздоровити правочин. Така можливість може існувати на різних стадіях розвитку правовідносин. Явище конвалідації повністю суперечить сутності ідеї нікчемності правочину [216, с. 76], однак воно продовжує існувати в силу прямих нормативних приписів цивільного законодавства.

4.4. Універсальні механізми правоприпинення

Окрему групу правоприпиняючих юридичних фактів становлять універсальні для всіх цивільно-правових відносин підстави припинення прав, обов'язків та правовідносин незалежно від їх характеру, що в цілому запускають тотожні у всіх сферах суспільного життя механізми правоприпинення. Йдеться про такі механізми правоприпинення, які є характерними для всіх сфер цивільних правовідносин і які діють однаково в усіх таких сферах.

Відповідними юридичними фактами, які покладаються в основу механізмів правоприпинення можуть бути такі обставини: а) строк, із закінченням якого пов'язують припинення речових або зобов'я-

зальних правовідносин; б) рішення суду, відповідно до якого можуть припинятися речові або зобов'язальні правовідносини, права, окремі правомочності, обов'язки, правосуб'єктність; в) смерть фізичної особи; г) ліквідація юридичної особи. Залежно від форм конкретних підстав припинення речових або зобов'язальних правовідносин, прав або окремих правомочностей визначається форма правоприпиняючих юридичних фактів. Що є правоприпиняючим юридичним фактом з наведених вище підстав припинення і за яких умов він може мати місце — ми маємо з'ясувати.

Закінчення строку. У праві відбиваються майже всі часові параметри будь-якої юридично значущої діяльності, у тому числі її тривалість, інтенсивність, перервність (безперервність). Правовою матерією фіксуються чіткі часові межі різного роду дій — дозволених, заохочувальних, рекомендованих або необхідних, а також настання по їх закінченні певних юридичних наслідків. Різними є форми використання часових категорій у правових нормах, однак безсумнівним є те, що від вдалого вибору й обґрунтованого встановлення часового компонента норми права залежить ефективність правового регулювання в цілому [391, с. 171]. Настання або припинення того чи іншого строку неминуче спричиняє зміну, виникнення або припинення цивільних прав та обов'язків [28, с. 454]. Можна погодитися з думкою Т. Вахоневої, яка в одній зі своїх праць зазначала, що строки як окрема категорія серед юридичних фактів постійно знаходяться у стані руху, визначають часові параметри тих чи інших цивільних правовідносин і перетворюються з дій у події, із суб'єктивної категорії в об'єктивну і навпаки. Строки у цивільному праві є досить вагомою правовою категорією, яка зумовлює не тільки упорядкування цивільного обороту у часовому відношенні, а й забезпечує можливість здійснення та реалізації суб'єктами цивільних відносин своїх прав, спонукання зобов'язаних осіб до виконання своїх обов'язків та можливість своєчасного захисту порушених прав учасників правовідносин. Суб'єкти, реалізуючи свої права, зацікавлені у тому, щоб вони (права) та обов'язки здійснювалися не лише належним чином, а й своєчасно [38, с. 40, 44; 39, с. 68].

Однак слід звернути увагу на те, що ще напередодні прийняття нового ЦК України його розробники вказували на паралельне уживання у правничій літературі, актах Президента України й Кабінету Міністрів України слів «строки» і «терміни» для позначення понять, що відповідають російському «сроки». Ситуація не

змінилася й після прийняття нових кодифікованих актів законодавства. Так, СК України містить ст. 12, присвячену лише строкам [391, с. 171]. Водночас ЦК України у частинах 1 та 2 ст. 251 містить такі визначення: 1. «Строком є певний період у часі, зі спливом якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення»; 2. «Терміном є певний момент у часі, з настанням якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення» [360]. Деяко інше визначення строку надає А. Жигунова, на думку якої строк — це певний проміжок часу, із закінченням або настанням якого норми права пов'язують виникнення чи припинення правовідносин. В. Луць дає власне визначення правового строку як часу, з настанням чи спливом якого пов'язана та чи інша подія або дія, що має юридичне значення [38, с. 41].

В аспекті наведених визначень слід зазначити, що згідно з ЦК України строки (або терміни) не є юридичними фактами за визначенням. З огляду на те, що юридичні факти є діями чи подіями, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну чи припинення правовідносин, строки та терміни, відповідно до ЦК України, є ідентифікаційною властивістю юридичних фактів, оскільки «з їх спливом (настанням) пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення». У зв'язку з цим строк чи термін лише певною мірою виражають юридичний факт, але самі по собі не є ним. Строк чи термін був би юридичним фактом, якщо б визначення було таким: «Строком є певний період у часі, зі спливом якого пов'язане виникнення, зміна чи припинення цивільних прав, обов'язків, правовідносин чи правосуб'єктності». За аналогією: «Терміном є певний момент у часі, з настанням якого пов'язане виникнення, зміна чи припинення цивільних прав, обов'язків, правовідносин чи правосуб'єктності». Разом із тим строки та терміни є самостійними юридичними фактами, а не умовами настання факту чи ідентифікуючими ознаками. Обґрунтувати цю тезу можна, зважаючи на момент припинення ряду цивільно-правових договорів. Зокрема, п. 5 ч. 1 ст. 1141 ЦК України встановлює, що договір простого товариства припиняється у разі спливу строку договору простого товариства [360]. У цьому разі правоприпиняючим юридичним фактом є момент закінчення строку дії договору простого товариства. Тобто сам строк, а точніше момент його завершення, є правоприпиняючим юридичним фактом. За логікою ст. 251 ЦК України із закінченням строку дії договору простого товариства має відбутися певна дія чи подія, з якою і

пов'язується припинення правовідносин між учасниками договору. Такий підхід, по-перше, позбавляє строків і термінів будь-якого самостійного значення, а по-друге, прив'язує до них обов'язкову обставину існування дії чи події, без якої вони не мають жодного сенсу. Якщо ж вважати дією чи подією, яка увінчує закінчення строку, факт припинення договору, то, з точки зору теорії юридичних фактів, юридичний факт припинення дії договору припиняє дію договору. Припинення договору в такому разі є наслідком юридичного факту (закінчення строку чи настання терміну), а не юридичним фактом, тобто причиною самого себе. У зв'язку з цим закінчення строку чи настання терміну є самостійним видом юридичних фактів. Крім того, досліджуючи строки як юридичні факти, деякі науковці радянських часів визначали їх юридичними подіями, що не обумовлені у своєму настанні та закінченні вольовою діяльністю людей, оскільки вплив часу є об'єктивною часовою категорією, на котру не може впливати людська воля.

З огляду на наведене строки в цивільному праві можна назвати юридичними фактами, а також розглядати їх як елементи фактичних складів, з котрими закон може пов'язувати настання певних юридичних наслідків. Отже, як юридичні факти строки цілком відповідають їхнім основним ознакам, насамперед таким, як: пряма або побічна передбачуваність нормами права, фіксація у встановленій законодавством процедурно-процесуальній формі, спричинення передбачених законом правових наслідків [38, с. 41–43].

Слід також зазначити, що поділ основних часових категорій цивільного права на строки і терміни визнавався ще дореволюційною цивілістичною наукою [391, с. 173] і хоча в дореволюційні часи ці категорії розумілися дещо по-іншому, ніж сьогодні, ми все ж таки погоджуємося із законодавчим підходом до їх визначення і поділу на строки і терміни.

За певними джерелами, розуміння строків поділяють на дві категорії: як поняття суттєвої умови договору згідно з ЦК України, зокрема що стосується строку договору, і як сутність строку договору та його вплив на договірне зобов'язання [234, с. 90]. Однак строки у цивільному праві мають більшу сферу використання, зокрема як строки позовної давності, як строки набувальної давності, як моменти у часі, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну чи припинення цивільних правовідносин. У зв'язку з цим строк

зобов'язання є лише однією сферою прояву строків у цивільному праві України. В аспекті того, що строк є проміжком часу, який має початок, перебіг та закінчення, вплив більшості строків має право-припиняючий характер, його встановлення — правовстановлюючий. В цивілістичній літературі строки, як правило, за змістом поділяються на організаційні, матеріально-правові, строки захисту порушених суб'єктивних прав та строки, пов'язані з визначенням правового положення суб'єктів у цивільному праві. Водночас конкретними строками здійснення цивільних прав в аспекті організаційних строків є: строки існування певного суб'єктивного права; присікальні (преклюзивні) строки; гарантійні строки; претензійні строки [38, с. 41; 39, с. 68–69; 348, с. 76]. Всі ці строки є правоприпиняючими, оскільки з їх закінченням пов'язані припинення права гарантійного обслуговування чи заміни речі, припинення права на звернення з претензією чи припинення інших прав.

В юридичній літературі існують також інші поділи строків, зокрема на строки давності подання заяв, строк давності відшкодування шкоди, строк давності притягнення до відповідальності тощо [172, с. 89], які, однак, мають галузевий характер, тому притаманні лише певним галузям права і не притаманні цивільному праву.

На нашу думку, всі строки у цивільному праві можна поділити за наслідками, які спричиняють їх закінчення, на правовстановлюючі, правозмінюючі і правоприпиняючі. При цьому правоприпиняючі строки за характером встановлення можна поділити на строки давності і строки-умови зобов'язань. Строки-умови зобов'язань є строками, встановленими як умови зобов'язання, із закінченням яких припиняються певні права чи обов'язки сторін зобов'язання або зобов'язання в цілому. Строки давності — це певні проміжки у часі, зі впливом яких сторони втрачають визначені в законі права. Строки давності відрізняються від строків-умов зобов'язань тим, що встановлюються законом, а строки-умови зобов'язань встановлюються як сторонами в зобов'язаннях, так і законом. На підставі аналізу ЦК України всі строки давності можна поділити на строки набувальної, позовної та відмеральної давності.

Більшість строків визначаються договором за вільним волевиявленням його сторін. У деяких випадках строки визначаються договором, але в межах, визначених законодавством [234, с. 92] (позовна давність, набувальна давність тощо). Водночас не слід забувати про принцип свободи договору, який зводиться до права сторін

вкладати за домовленістю в договір той чи інший зміст, можливість визначення предметом договору будь-яких предметів і дій, залежність форми його укладення цілком від волі сторін, можливість розірвання договору з ініціативи однієї зі сторін тощо [29, с. 66].

Слід зазначати, що закінчення строку зобов'язання як підстава його припинення не передбачена главою 50 ЦК України, але ЦК України містить норми, які визначають закінчення строку як підставу припинення окремих видів зобов'язань. Наприклад, статті 1110, 1149, п. 5 ч. 1 ст. 1141 ЦК України, які встановлюють закінчення строку як підставу припинення ліцензійного договору, припинення зобов'язання у зв'язку з публічною обіцянкою винагороди та договору простого товариства [360]. Крім того, в юридичній літературі висвітлювалася думка про те, що однією з підстав припинення договору оренди є закінчення терміну, на який він був укладений [205, с. 63].

Припинення зобов'язання закінченням строку передбачена і зарубіжним цивільним законодавством. Наприклад, ст. 378 ЦК РФ встановлює, що банківська гарантія припиняється із закінченням визначеного в гарантії строку, на який вона була видана [50, с. 63], а п. 1 ст. 186 ЦК РФ визначає, що строк дії довіреності не може перевищувати трьох років. Якщо ж в довіреності строк не зазначено, вона зберігає свою дію протягом року з дня її укладення. Таким чином повноваження, яке видане на певний строк, припиняється із закінченням цього строку [312, с. 9]. Водночас А. Корецький на підставі положень законодавства РФ доходить висновку, що, за відсутності в законі чи договорі умов про інше, зобов'язання сторін після закінчення строку дії договору не вважаються такими, що припинилися. Зазначений висновок ґрунтується на положеннях п. 3 ст. 426 ЦК РФ, згідно з якими закінчення строку договору спричиняє припинення зобов'язання, якщо це передбачено законом чи договором. Договір, в якому відсутня така умова, визнається таким, що діє до визначеного в ньому моменту закінчення строку виконання сторонами зобов'язання.

Закінчення строку дії договору як підстава його припинення є характерною для багатьох договорів і визначає їх правову природу. Наприклад, на думку деяких науковців, договір про надання телекомунікаційних послуг має припинятися із закінченням його строку у зв'язку з тим, що споживачеві надається саме можливість доступу до телекомунікаційної мережі, про що споживач може

дізнатися, тільки підключивши кінцеве обладнання. Тому можуть мати місце випадки, коли споживач не знатиме про те, що оператор надає йому телекомунікаційні послуги після закінчення строку дії договору [25, с. 99–100].

Закінчення строку договору як правоприпиняючий юридичний факт призводить до його припинення, а не розірвання, оскільки має об'єктивний характер [56, с. 6]. Для правової дійсності немає значення, чи встигли сторони правовідносин реалізувати свої права протягом зазначеного строку та виконати обов'язки. Механізм правоприпинення спрацьовує об'єктивно незалежно від їх волі. По завершенню строку, якщо інше не передбачено умовами договору, відповідні права та обов'язки припиняються, а для сторін наступають відповідні наслідки.

Крім строку договору, також можна виділити строки виконання договору (загальні) та строки виконання окремих зобов'язань за договором (проміжні), строк дії засобів забезпечення виконання зобов'язання, наприклад строк дії поруки (ст. 559 ЦК України), строк дії окремих правочинів [234, с. 91]. У зв'язку з наведеним актуальним є поділ всіх строків на преклюзивні (присікальні) і строки здійснення цивільних прав. Преклюзивні строки як правоприпиняючі юридичні факти надають уповноваженій особі певний час для реалізації свого суб'єктивного права, але вони визначають не строк дії суб'єктивного права у часі (як строки існування суб'єктивних прав), а встановлюють межі існування цивільних прав. Саме в цьому полягає їх основне теоретичне і практичне призначення. Прикладами присікальних строків у зобов'язальній сфері є строки здійснення переважних прав (ч. 1 ст. 777 ЦК України, ч. 1 ст. 822 ЦК України), строки поновлення договору (ст. 764 ЦК України), строк дії договору (ч. 1 ст. 821 ЦК України) [348, с. 76–77]. В речових правовідносинах присікальні строки закріплені в п. 5 ч. 1 ст. 406 і п. 4 ч. 1 ст. 416 ЦК України, згідно з якими право сервітуту і право користування земельною ділянкою для забудови припиняється в разі невикористання сервітуту або земельної ділянки протягом трьох років. Тут простежується схожість строків дії договорів і строків, із закінченням яких припиняються обмежені речові права. Всі присікальні строки є відмеральними. З їх закінченням пов'язується припинення окремих правових можливостей учасників цивільно-правових відносин. Характерним для відмеральних строків є те, що припинення прав, обов'язків або окремих правомочностей від-

бувається у випадку їх невикористання протягом певного проміжку часу. Тобто ці права, обов'язки або окремі правомочності припиняються внаслідок невикористання. Вони можуть мати і строковий характер, але причиною їх припинення є не закінчення строку існування, а закінчення строку невикористання протягом певного часу. Використання цих прав або правомочностей зупиняє перебіг відмеральних строків.

Строки припинення зобов'язання є тими спеціальними випадками, на яких зупиняє увагу М. Брагінський. На думку вченого, до таких випадків можна віднести ситуації, за яких зобов'язання, що є змістом договору, втрачають свою силу за наявності зазначених у законі обставин [25, с. 99]. Строк дії зобов'язання або реалізації прав має дуже важливе значення для захисту прав учасників цивільно-правових відносин. Наприклад, строковість реалізації переважних прав обумовлює скорочені строки позовної давності порівняно з іншими видами цивільних прав. До того ж застосування скорочених строків позовної давності як взагалі, так і щодо переважних прав зокрема визначене насамперед особливістю умов використання того чи іншого способу захисту цивільних прав. Для переважних прав способом захисту є переведення прав та обов'язків, у зв'язку з чим виділяються два види строків захисту переважних прав: а) один рік — для переведення прав та обов'язків; б) три роки — для відшкодування збитків та застосування інших способів захисту [157, с. 14].

Строк взагалі є універсальною підставою припинення не тільки зобов'язальних, а будь-яких правовідносин: житлових (ст. 72 Житлового кодексу України), трудових, кримінальних, екологічних (ст. 55 Водного кодексу України, п. 2 ч. 1 ст. 79 Лісового кодексу України) [47; 52, с. 21; 92; 169; 291, с. 47] тощо.

Разом із тим в юридичній літературі існує думка про те, що припинення зобов'язань є правовим наслідком дії юридичних фактів, спрямованим на припинення цивільних прав і обов'язків конкретних суб'єктів. Після настання такого юридичного факту відносини між цими суб'єктами припиняються. Тому закінчення строку дії договору не завжди можна ототожнювати з підставою припинення зобов'язань [141, с. 17]. Ця теза відображена у ст. 764 ЦК України, яка визначає, що в разі коли наймач продовжує користуватися майном після закінчення строку договору найму, то, за відсутністю заперечень наймодавця протягом одного місяця, договір вважається-

ся поновленим на строк, який був раніше встановлений договором [360]. Але, на нашу думку, цей приклад є швидше за все винятком, ніж загальним правилом. Адже за логікою речей встановлення строку зобов'язання є нічим іншим як визначенням меж існування зобов'язальних правовідносин між визначеними сторонами, а тому і правоприміняючим юридичним фактом. В іншому випадку строки були б позбавлені сенсу і строкові зобов'язання були б лише правовою фікцією.

Отже, за загальним правилом, закінчення строку, на який було укладено договір, є правоприміняючим юридичним фактом і спричиняє припинення зобов'язання. Разом із тим в окремих, передбачених законом випадках закінчення строку зобов'язання є лише умовою припинення зобов'язання. В такому разі правоприміняючим юридичним фактом буде повідомлення однієї зі сторін про небажання продовжувати зобов'язальні правовідносини або вчинення інших дій, передбачених законом. Невчинення зазначених дій у встановлені строки призводить до продовження зобов'язання на той самий строк і на тих самих умовах.

Важливим серед строків є **строк позовної давності** як інститут матеріального права [313, с. 346].

Функціонування такого важливого інституту цивільного права, як позовна давність, пов'язане із наявністю зовнішніх та внутрішніх меж її застосування. Якщо перші окреслюють сферу, що безпосередньо не пов'язана з предметом цивільно-правового регулювання, то останні, тобто внутрішні межі, стосуються відносин, які перебувають у сфері регулювання ЦК України. Відповідно до ст. 256 ЦК України позовна давність — це строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу. Це положення слід розуміти в широкому сенсі, оскільки особа може звернутися за захистом не тільки до суду, а й до інших органів [234, с. 92; 388, с. 207]. Під межами строку позовної давності слід розуміти певну сукупність цивільних та інших приватноправових відносин, можливість юрисдикційного захисту прав, за якими дія обмежена встановленими строками. Право на пред'явлення позову або вимога виникає тоді, коли уповноважена особа може пред'явити до зобов'язаної конкретну вимогу вчинити певні дії або утриматися від їх здійснення [330, с. 17; 389, с. 111], і закінчується після спливу строку, визначеного у ЦК України. Тобто основне значення позовної давності полягає в обмеженні часом

можливості застосування заходів державного примусу, а тому, відповідно, і засобів підтримання обов'язковості права [67, с. 187; 243, с. 16].

Досліджуючи поняття давності як категорії цивільного права, В. Цікало вказує, що в її основу покладено час, що зветься строком. Розуміння давності як спливу строку, спрямованого на припинення або набуття цивільних прав та обов'язків, дає підстави для її диференціації на різні види, зокрема на вирізнення позовної, набувальної, давності примусового виконання добровільно невиконаного обов'язку [391, с. 174].

Присікальні строки і строки позовної давності розмежовуються за ознакою їх впливу на суб'єктивне цивільне право. Якщо преклюзивний строк припиняє існування суб'єктивного права, то строк давності є лише перешкодою до його здійснення, зокрема у примусовому порядку. Спрямованість на припинення суб'єктивного права впливає як із сутності присікального строку, так і змісту правової норми, що його встановлює [348, с. 78]. Практичне забарвлення має питання припинення суб'єктивного цивільного права у зв'язку із закінченням строку позовної давності. З цього приводу О. Загорулько наводить думку В. Грибанова, яку, до речі, визнають й інші дослідники. Суб'єктивне цивільне право припиняє своє існування з моменту винесення судом рішення про відмову в задоволенні позову з посиланням на закінчення строку позовної давності (рішення суду має набути законної сили. — *Авт.*). Якщо ж виконання відбудеться після винесення рішення про відмову від задоволення позову, воно має визнаватися виконанням, що базується на новому зобов'язанні. Водночас, на думку О. Загорулько, ця позиція є виправданою, коли мова йде про зобов'язальні правовідносини. Коли ж ідеться про речові правовідносини і про витребування речі з чужого незаконного володіння, постає така проблема. Якщо річ вибуває з володіння власника поза його волею і власник не витребує цю річ за допомогою суду у добросовісного набувача, право власності в останнього може виникнути лише після закінчення строку набувальної давності. Якщо ж власник спробує витребувати річ через суд, але суд відмовить у позові на підставі закінчення строку позовної давності, з моменту винесення рішення суду відповідач стане власником спірної речі. Але такий варіант розвитку подій можливий лише за відсутності у праві інституту позовної давності. З приводу цього можна посилатися на думку німецьких

вчених, які вбачають мету позовної давності у забезпеченні загального публічного інтересу — непорушності права, який збігається з інтересом самої особи [99, с. 97; 365, с. 96].

Крім того, в цьому разі доречними є слова М. Агаркова, який звертав увагу на те, що зобов'язання, не забезпечене санкцією, не є зобов'язанням. Внаслідок спливу позовної давності зобов'язання позбавляється санкції, оскільки тепер його не можна здійснити у примусовому порядку. Тому сплив строку давності погашає саме зобов'язання (і відповідно наявне в ньому суб'єктивне цивільне право) [180, с. 26]. У зв'язку з цим можна говорити про строк позовної давності як такий, що не лише обмежує існування права на захист у часі, а й може припиняти (гасити) конкретні зобов'язання.

Закінчення строку позовної давності як правоприпиняючий юридичний факт може мати місце не у всіх правових ситуаціях. ЦК України містить перелік обставин, на які вимоги позовної давності не поширюються. Отже, закон визначає неможливість припинення права особи на звернення до суду за посередництва правоприпиняючого юридичного факту у формі закінчення строку позовної давності і у такий спосіб усуває останній з певної сфери цивільно-правових відносин. Треба зазначити, що з усіх проведених в Україні кодифікацій цивільного законодавства перелік вимог, звільнених від застосування позовної давності, вперше було закріплено у ЦК УРСР 1963 року. В ЦК УСРР 1923 року, як і в ЦК РРФСР 1922 року, вимоги, на які позовна давність не поширювалася, не перелічувалися. Вперше перелік таких вимог було законодавчо закріплено в Основах цивільного законодавства Союзу РСР та союзних республік 1961 року (ст. 17) та згодом відтворено у ЦК УРСР 1963 року [388, с. 208].

Право на звернення до суду нерозривно пов'язане із правом на пред'явлення позову, що є процесуальною гарантією подання до суду позовної заяви, де вона реєструється і передається судді в порядку черговості. Якщо позовну заяву складено належним чином і прийнято до розгляду, суддя відкриває провадження у справі [35, с. 8].

Отже, у процесуальному значенні право на позов є саме тією не обмеженою будь-яким часом гарантованою законом можливістю звернутися до суду за захистом свого порушеного або оспорюваного права чи охоронюваного законом інтересу. Водночас обмежене

строком давності право на позов у матеріальному розумінні означає право позивача на судовий захист протягом певного часу, поза межами якого цей захист, за загальним правилом, є неможливим [305, с. 61].

Позовна давність в юридичній літературі відрізняється від інших часових категорій, зокрема від інших видів давності, до яких належить і набувальна давність [390, с. 10–11].

Що стосується **набувальної давності**, то набуття права власності за нею здійснюється згідно зі ст. 344 ЦК України. Підстави заволодіння річчю при цьому ЦК України не визначаються. Отже, річ може потрапити до володільця як на підставі договору, так і без такого (на відміну від ст. 330, якою передбачається можливість набуття добросовісним набувачем права власності на майно, що потрапило до нього за договором). Тобто це може бути будь-яке заволодіння — захоплення речі, залишення у себе речі, строк користування якою за договором закінчився (а тому у володільця вже немає договірних підстав володіння) тощо [355, с. 438]. Питання набувальної давності завжди цікавило науковців, тому що воно досить спірне. Одним з питань набувальної давності як правоприпиняючого юридичного факту є можливість набуття права власності у зв'язку із закінченням позовної давності, тобто яким чином має набуватися право власності на майно за набувальною власністю і який статус воно матиме у разі, якщо строк набувальної давності перевищує строк позовної давності.

Як вважає Є. Яворська, у випадку коли строк набувальної давності значно більший за строк позовної давності, виникає ситуація юридично невизначеного статусу за давненого майна. На її думку, строк позовної давності і строк набувальної давності мають бути зрівняні, а тому і введені інститути переривання і зупинення строку набувальної давності.

І хоч ця думка піддається критиці на тій підставі, що це ні до чого не приведе і завдання не буде вирішено [99, с. 98], вважаємо, що конструкція, запропонована Є. Яворською, є раціональною. Справді, в період часу між завершенням строку позовної давності і завершенням строку набувальної давності існує досить велика пауза — від трьох до дванадцяти років залежно від обставин, за яких мало місце вибуття речі з володіння особи і залежно від предмет цивільно-правових відносин (рухоме чи нерухоме майно). В цей проміжок часу попередній власник вже не може повернути річ, а володілець

ще не може набути право власності на неї. Отже, в цей проміжок часу майно перебуває у стані «безхазяйності», або у стані власності, право за яким не може бути захищено, що, по суті, одне й те саме. Конструкція юридичних фактів за станом законодавства, який має місце нині, виглядає так: закінчення строку позовної давності припиняє право особи на захист свого права власності. Після цього закінчення строку набувальної давності припиняє право власності попереднього власника і сприяє виникненню права власності у володільця річчю. У зв'язку з цим закінчення першого строку є правоприпиняючим юридичним фактом, який припиняє не все право власності, а лише одну з його правомочностей — правомочність на захист. Закінчення ж строку набувальної давності припиняє всі три правомочності власника нерухомого майна як права, тобто правомочність на свої дії, на утримання інших учасників цивільно-правових відносин від дій, а також правомочність захисту. Більше того, в аспекті зазначеного нами питання слід зазначити, що ситуація ускладнюється неоднозначністю процесуальної практики. Зокрема, в результаті дії процесуального принципу змагальності кожна сторона повинна доказувати факти, на які вона спирається в обґрунтування своїх вимог. З огляду на це в практиці виникло питання — що саме має доводити потерпілий у разі тимчасового знаходження його майна у набувача без достатніх правових підстав. Зокрема, чи достатньо довести тільки сам факт тимчасового володіння [320, с. 24]. Строк набувальної давності може бути самостійним, одночасно правоприпиняючим і правовстановлюючим юридичним фактом, а може бути юридичним фактом, який є елементом фактичного складу. Це залежить від конструкції механізму переходу (набуття) права власності за набувальною давністю, закріпленого в законі. Якщо право власності набувається автоматично після спливу строку набувальної давності, то сплив строку є самостійним юридичним фактом. Але складність правових відносин з приводу деяких речей, зокрема нерухомих, дозволяє говорити про те, що сплив строку набувальної давності є лише одним з декількох юридичних фактів, необхідних для припинення права власності в одного власника і його виникнення у іншого. Адже для виникнення речових прав на нерухоме майно їх потрібно зареєструвати. Саме з цього з моменту виникають права. Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» як підстави для проведення державної реєстрації речових прав називає

різного роду свідoctва, рішення державних органів і судові рішення (ст. 19) [259]. Отже, у правовій системі України закріплено підхід до строку набувальної давності як до елемента фактичного складу, необхідного для набуття права власності, а не як до самотійного юридичного факту.

Строки позовної і набувальної давності найбільш яскраво проявляються у випадках неправомірного вибуття речі з володіння особи і, по суті, є єдиними правовими межами можливостей здійснення захисту цивільних прав і законних інтересів. Навіть та обставина, що покупець може опинитися у ролі добросовісного набувача, щодо якого закон не допускає ввідикації, не повинна бути перепорою для подання власником позову про наслідки недійсності нікчемного правочину.

Правоприпиняючі юридичні факти у формі строку можуть мати різні умовні позначення, а отже і різне темпоральне вираження, наприклад «момент», «строк» і «період». Тлумачний словник української мови дає такі визначення часових показників: момент — дуже короткий проміжок часу; мить. Момент (від лат. *momentum* — рухова сила, поштовх); мить, миттєвість; строк — час, встановлений для виконання чого-небудь; період — проміжок часу, протягом якого відбувається що-небудь; певна стадія [10, с. 109]. Як зазначалося вище, терміном є певний момент у часі, з настанням якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення [360].

Цивільний процес, будучи тісно пов'язаним з цивільним правом, також у своєму категоріальному апараті оперує поняттями «строки» і «терміни». Водночас на відміну від матеріального права, де строки встановлюються, як правило, законом або сторонами в цивільному процесі, є ще один суб'єкт встановлення строків — суд. Право на вчинення процесуальних дій, на відміну від матеріального права, втрачається із закінченням установленого законом або призначеного судом строку [276, с. 58]. Закінчення строку у матеріальних цивільних відносинах припиняє матеріальне речове чи зобов'язальне право.

Особливість строків і термінів полягає у тому, що вони не є парними темпоральними категоріями, на відміну від таких, як «початок — закінчення», «постійно — тимчасово» та ін. [391, с. 175].

Вищенаведене дозволяє класифікувати правоприпиняючі юридичні факти за ще однією ознакою — темпоральний вираз існування. На підставі цієї ознаки всі правоприпиняючі юридичні факти можна

поділити на факти-строки і факти-терміни. Факти-строки мають свій початок існування і закінчення існування. Між цими двома стадіями або моментами є проміжок у часі. Правоприпиняючі юридичні факти-строки мають тривалий характер, і норми права пов'язують настання правоприпиняючих наслідків із закінченням строків. Правоприпиняючі юридичні факти-терміни існують нетривалий час. Це факти-моменти. Норма права пов'язує настання правоприпиняючих наслідків не з їх закінченням, а з їх настанням. Прикладом правоприпиняючих строків є строк набувальної давності, строк позовної давності, строк дії зобов'язання. Правоприпиняючим терміном або моментом є настання часової умови за договором купівлі-продажу з умовою, заповітом з часовою умовою тощо. Під часовою умовою розуміється певний момент у часі, з яким умови договору чи умови заповіту пов'язують припинення визначеного права.

Механізм правоприпинення *у результаті смерті фізичної особи* має універсальний характер. Зі смертю людини припиняється її правоздатність, речові та зобов'язальні права, а також її участь у правовідносинах [41, с. 14]. В аспекті смерті фізичної особи слід поділяти фізичну і біологічну смерть. Під клінічною смертю визнається механічна зупинка діяльності серцевого м'язу. При цьому зберігається можливість відновлення життєдіяльності організму, але в суворо обмежений період, за умови здійснення відповідних медичних заходів. У випадку біологічної смерті до уваги береться смерть клітин головного мозку, що є незворотним явищем. Так, відповідно до ст. 15 Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині» моментом смерті слід вважати момент, коли встановлено смерть мозку, тобто повну та незворотну втрату всіх його функцій. Від біологічної і клінічної смерті слід відрізняти презумпцію смерті, яка констатується в порядку визнання особи померлою [212, с. 62]. За загальним правилом, встановленим ЦК України, зобов'язання повинно бути виконано самим боржником, якщо законом або договором не передбачено інше. Однак виконання зобов'язання допускається іншими особами, отже, окремі права і обов'язки, що становлять зміст зобов'язання, можуть переходити в порядку правонаступництва. Водночас певні зобов'язання припиняються у зв'язку зі смертю фізичної особи або припиненням юридичної особи — учасників цих відносин.

Як правило, зі смертю фізичної особи припиняються зобов'язання, які мають особистий характер. Наприклад, у зв'язку зі смертю

громадянина, що мав право на відшкодування шкоди внаслідок часткової втрати працездатності, припиняється деліктне зобов'язання в цій частині. У цьому випадку підставою виникнення зобов'язання є заподіяння шкоди конкретній особі, яка і є кредитором у зазначеному правовідношенні. Смерть такого громадянина є юридичним фактом, що припиняє обов'язок боржника відшкодувати, наприклад, щомісячну компенсацію у зв'язку з частковою втратою працездатності. Водночас у законодавстві чітко не визначено, чи є підставою припинення деліктних зобов'язань смерть боржника. Існує, наприклад, проблема звернення кредиторів (потерпілих) з майновими вимогами про відшкодування шкоди у вигляді помісячних платежів до правонаступників (спадкоємців) боржника. У наведеному нами вище випадку питання припинення зобов'язання внаслідок смерті боржника — фізичної особи має далеко не риторичний характер. Адже з визнанням зобов'язання припиненим внаслідок смерті боржника — фізичної особи втрачається можливість відшкодування шкоди з вартості майна її заподіювача [141, с. 16]. Разом із тим смерть фізичної особи не завжди слугує правоприпиняючим юридичним фактом у зобов'язальній сфері. Прикладом може бути договір управління житлом. Зокрема, в юридичній літературі обґрунтовується позиція, за якою смерть вигодонабувача за зазначеним договором не повинна невідворотно спричинити припинення договору управління житлом. У договорі може бути передбачено, що в разі смерті вигодонабувача договір управління житлом не припиняється, а управління вважається таким, що здійснюватиметься в інтересах установника управління або іншої особи за його вказівкою [318, с. 12]. Крім того, смерть відчужувача не є підставою для припинення спадкового договору у випадку, якщо спадковий договір передбачає вчинення набувачем певних дій на користь відчужувача (коли зобов'язання нерозривно пов'язане з особою кредитора) ще за його життя і відчужувач помер до настання строку виконання набувачем цих обов'язків. За таких обставин спадковий договір не може припинитися, незважаючи на те, що набувач ще не вчинив жодної з дій, передбачених договором, оскільки спадковий договір належить до алеаторних договорів [377, с. 13]. Особливістю смерті фізичної особи як правоприпиняючого юридичного факту є та обставина, що зі смертю особа втрачає юридичні зв'язки як з майном, так і з іншими особами. Ці зв'язки дещо змінюються або, так би мовити, перенаправляються. Юридичний зв'язок між померлою особою і її майном

розподіляється на зв'язки між майном померлої особи і її спадкоємцями. Юридичні зв'язки між померлою особою і її кредиторами поділяються на зв'язки між спадкоємцями, які вступили у спадщину, і кредиторами тощо. В такому разі йдеться про правонаступництво. Так, ч. 1 ст. 781 ЦК України встановлено, що договір найму припиняється у разі смерті фізичної особи — наймача, якщо інше не встановлено договором або законом [360]. Смерть наймодавця відповідно до наведеної норми не є підставою припинення договору найму. За загальним правилом, припинення речових правовідносин померлого з іншими особами пояснюється відсутністю особи, чії права підлягають реалізації або захисту, а припинення зобов'язальних правовідносин пояснюється особистісним їх характером і принципом автономності волі. Ніхто не може бути примушений вступати у правовідносини поза волею, якщо це не правовідносини з відшкодування шкоди. Отже, смерть фізичної особи не завжди є правоприпиняючим юридичним фактом щодо неї і її юридичних зв'язків з навколишнім світом, але в об'єктивній дійсності можливі випадки заміни сторони зобов'язання або вступу у речові правовідносини правонаступників.

Ліквідацію юридичної особи в юридичній літературі визначають як припинення діяльності, передбаченої статутом колективного суб'єкта господарювання, його особистих та майнових прав і обов'язків, або як припинення існування юридичної особи як суб'єкта права за встановленою законом процедурою без настання універсального правонаступництва [241, с. 143; 357, с. 254; 373, с. 117]. Відповідно до положень п. 2 ч. 1 ст. 110 ЦК України юридична особа ліквідується за рішенням суду про визнання судом недійсною державної реєстрації юридичної особи через допущені при її створенні порушення, які не можна усунути, а також в інших випадках, встановлених законом. Суспільні відносини у сфері ліквідації державної реєстрації юридичних осіб врегульована спеціальним законом — Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб — підприємців» від 15 травня 2003 р. № 755-IV. Дія цього закону поширюється на державну реєстрацію всіх юридичних осіб незалежно від організаційно-правової форми, форми власності та підпорядкованості [373, с. 117–118]. Ліквідацію юридичної особи слід відрізнити від припинення юридичної особи і припинення діяльності юридичної особи. Припинення є родовим поняттям щодо ліквідації. Водночас припинення господарської

діяльності підприємства не припиняє існування самого підприємства — юридичної особи. Така особа буде вважатися припиненою з моменту внесення відомостей про припинення до відповідного реєстру, а не з моменту припинення діяльності [241, с. 135–136]. Визначення припинення діяльності суб'єкта господарювання, яке міститься в Господарському кодексі України критикується науковцями через свою неточність і ототожнення різних за змістом процесів, припинення існування і припинення діяльності юридичної особи. Згідно з ч. 1 ст. 59 Господарського кодексу України припинення діяльності суб'єкта господарювання здійснюється шляхом його реорганізації (злиття, приєднання, поділу, перетворення) або ліквідації — за рішенням власника (власників) чи уповноважених ним органів, за рішенням інших осіб — засновників суб'єкта господарювання чи їх правонаступників, а у випадках, передбачених законами, — за рішенням суду [63].

Ліквідація юридичної особи може бути правоприпиняючим юридичним фактом як у речовій сфері, так і у зобов'язальній. Існує думка, що припинення зобов'язань внаслідок ліквідації юридичної особи здійснюється не автоматично. У зв'язку з цим виникає питання щодо моменту припинення зобов'язань, стороною яких є юридична особа, що ліквідується, і форма правоприпиняючого юридичного факту припинення зобов'язань.

Законом визначена процедура припинення юридичної особи та порядок задоволення претензій кредиторів. Таким чином, кредитори за окремими зобов'язаннями можуть протягом часу, встановленого для ліквідації юридичної особи, звернутися до ліквідаційної комісії з вимогою погасити заборгованість за зобов'язаннями, що виникли за час діяльності боржника. Тому задоволення претензій кредиторів, що впливають із цивільно-правових зобов'язань, може бути здійснено ліквідаційною комісією в процесі ліквідації юридичної особи. В такому випадку грошове зобов'язання вважається погашеним. Непогашені зобов'язання припиняються після ліквідації юридичної особи [141, с. 16].

Крім того, юридична особа окремої організаційно-правової форми може бути припинена судовим рішенням, що не пов'язане з її банкрутством, про ліквідацію в примусовому порядку [373, с. 120]. Також варто наголосити на тому, що в деяких випадках припинення юридичної особи внаслідок її ліквідації на підставі судового рішення не ліквідує юридичну особу як таку, а лише ліквідує її

організаційно-правову форму. Йдеться про випадки, коли юридична особа, акт про державну реєстрацію якої оспорювався, мала право попередника. У такому разі при задоволенні позовних вимог можливими є випадки «поновлення» статусу організації, в ході реорганізації якої був створений відповідач [81, с. 128]. В наведених ситуаціях юридичний факт буде мати правоприпиняючий характер. Крім того, виникає питання дійсності правостановлюючого юридичного факту державної реєстрації юридичної особи. Також слід пам'ятати про те, що ліквідація учасника — юридичної особи як правова підстава припинення корпоративних правовідносин не трапляється. Це пояснюється тим, що в ході ліквідації виявлені активи юридичної особи розподіляються між кредиторами і учасниками [152, с. 28].

На рівні з ліквідацією правоприпиняючим юридичним фактом є злиття, яке не допускає продовження самостійного існування юридичних осіб. По-суті, реорганізація є нічим іншим як припиненням однієї юридичної особи і створенням іншої. Більше того, реорганізація як перетворення припиняє не тільки саму юридичну особу, а й ряд її договорів, оскільки при перетворенні можливі зміни основних напрямів діяльності [111, с. 16; 309, с. 17], які можуть не відповідати вже укладеним договорам.

Ліквідація юридичної особи як правоприпиняючий юридичний факт дуже схожа на смерть фізичної особи. І хоча в першому випадку визначальним є юридичний критерій — внесення відповідних відомостей до реєстру, а у другому — фізичний — припинення життєдіяльності особи як біологічної істоти, обидва факти припиняють функціональні можливості зазначених осіб як учасників цивільно-правових відносин, зокрема податкової [221, с. 19], цивільної і господарської правосуб'єктності.

Незважаючи на те, що поділ всіх правоприпиняючих юридичних фактів на речові, зобов'язальні та універсальні є досить умовним, механізм правоприпинення на підставі будь-якого із них може діяти неоднаково в окремих ситуаціях та різних правовідносинах (речових, зобов'язальних, деліктних).

РОЗДІЛ V

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ МЕХАНІЗМУ ПРАВОПРИПИНЕННЯ ЗІ СКАСУВАЛЬНОЮ УМОВОЮ ПРАВОЧИНУ

5.1. Характеристика правочинів зі скасувальною умовою як різновиду правоприпиняючих юридичних фактів

Як зазначено в попередніх розділах цього дослідження, юридичні явища можуть бути припинені в результаті одного правоприпиняючого юридичного факту або певної їх сукупності (фактичного складу). В останньому випадку моментом припинення права, обов'язку, окремих правомочностей або правосуб'єктності учасників майнових відносин буде момент настання останнього юридичного факту фактичного складу.

Водночас наука цивільного права вже досить тривалий час виділяє такий вид правочинів, як правочини з відкладальною та скасувальною умовами. В юридичній літературі в поділі всіх правочинів на умовні та безумовні правочини зі скасувальною та відкладальною умовами належать до перших. Згідно з усталеною в юридичній літературі думкою умовним є правочин, у якому виникнення, зміна або припинення цивільних прав та обов'язків залежить від настання або ненастання певної обставини, яка не повинна бути суттєвою умовою правочину, тобто має бути його випадковим елементом.

Нині в практиці правозастосування, а також в юридичній літературі є два види умов: з відкладальними або суспензивними (від лат. *suspensus* — завислий, затриманий) та скасувальними або резолютивними (від лат. *resolutivus* — остаточний) обставинами [355, с. 276].

Варто звернути увагу, що в механізмі правового регулювання майнових відносин, а також у механізмі правоприпинення відкладальна та скасувальна обставини дуже тісно пов'язані, у зв'язку з чим з'ясувати їх відмінності та особливості можна лише в системно-

му їх розгляді. Слід зазначити, що високий рівень розвитку вітчизняного цивільного права підтверджується тією обставиною, що визначення правочинів зі скасувальною та відкладальною умовами знайшли своє відображення в положеннях ЦК України. Так, відповідно до частин 1 та 2 ст. 212 ЦК України особи, які вчиняють правочин, мають право обумовити настання або зміну прав та обов'язків обставиною, щодо якої невідомо, настане вона чи ні (відкладальна обставина).

Особи, які вчиняють правочин, мають право обумовити припинення прав та обов'язків обставиною, щодо якої невідомо, настане вона чи ні (скасувальна обставина) [360, ст. 212].

Як убачається з наведених положень ЦК України, законодавець розмежовує відкладальну та скасувальну обставини за наслідками, до яких призводять правочини, що предбачають такі обставини. В проекції юридичних фактів відкладальна обставина має характер правовстановлюючої або правозмінюючої дії або події, тоді як скасувальна умова чітко визначена як правоприпиняючий юридичний факт. Однак такий поділ є досить умовним з огляду на складний і відносний характер юридичних фактів, який ми розглядали в попередніх розділах дослідження. У правочинах, які спрямовані на передавання речей у власність, користування або володіння особи, і відкладальна, і скасувальна умови мають характер правоприпиняючого юридичного факту. Так, скасувальна умова за своєю природою завжди має спричинити наслідок у формі припинення, прав, обов'язків, правовідносин або правомочностей у правовідношенні. Крім того, природа відкладальної умови полягає в тому, що не правочин, а його наслідки настають через певний проміжок часу, тобто відтермінуються. У зв'язку з цим у правочинах, спрямованих на передавання речі у власність або в інше речове право, відкладальна умова спричиняє наслідок у формі припинення права власності або окремих правомочностей у однієї особи і виникнення їх у іншій. Отже, відкладальна умова є правоприпиняючим та правовстановлюючим юридичним фактом водночас.

Разом з тим відкладальна умова у суто зобов'язальних правовідносинах переважно має вигляд саме правовстановлюючого юридичного факту, оскільки з моменту її настання одна особа повинна вчинити певні дії на користь іншої особи. Так, у однієї сторони правочину виникають права, а у іншій — обов'язки. При цьому правоприпиняючий елемент відсутній.

Практика правозастосування, обумовлена правовою природою відкладальної та скасувальної умов, дозволяє виокремити деякі особливості застосування цих умов.

Так, скасувальна умова в чистому вигляді, як правило, застосовується у строкових або безстрокових правочинах, що характеризуються тривалістю виконання, наприклад, у договорах оренди, надання послуг, виконання робіт тощо. У згаданих правочинах сторони передбачають певну умову як обставину, з якою пов'язується припинення правовідносин. Особливістю скасувальної умови є те, що вона, як правило, передбачається в умовах відповідного правочину ще на стадії його укладення, тобто на момент, коли самі правочини, в яких вона може виникнути, ще тільки укладаються. Крім того, у практиці правозастосування можуть утворюватися і досить складні конструкції правочинів з сукупністю декількох відкладальних та скасувальних. Наприклад, сторони можуть передбачити підставою для виникнення відповідних відносин відкладальну обставину, а для їх припинення — скасувальну. У зв'язку з цим після укладення правочину взагалі невідомо, чи настануть наслідки його укладення і коли його буде припинено.

Щодо питання, чи може скасувальна умова існувати в нетривалих правочинах, тобто таких, що потребують виконання певної дії або сукупності дій, то в цьому разі можуть виникати певні особливості. Адже відповідно до ч. 4 ст. 653 ЦК України сторони не мають права вимагати повернення того, що було виконане ними за зобов'язанням до моменту зміни або розірвання договору, якщо інше не встановлено договором або законом [360]. Крім того, саме розірвання правочину, зокрема договору, може відбутися виключно в момент, коли такий правочин ще є чинним і перебуває у стані активності. Якщо правочин було виконано, то розірвати його неможливо, оскільки він вже не існує, тобто не перебуває у стані активності. З огляду на наведену обставину скасувальна умова може міститися в речових правовідносинах, якщо їхній зміст становлять дії з передання певних речей, однак лише до моменту повного виконання правочину.

Цілком логічно, що скасувальна умова може міститися навіть у відносинах купівлі-продажу певної речі, яка виконується в момент передання такої речі, якщо це передбачено умовами договору. За таких умов механізм правоприпинення спрацьовує в момент настання відповідної умови, однак до моменту передання речі.

Якщо ж річ вже передана, то скасовувати немає чого, оскільки правовідносини вже припинилися шляхом виконання правочину.

Може скластися ситуація, за якої факти виконання правочину з передання речей посвідчуються складанням певних документів, наприклад акта прийому-передання. За таких умов скасувальна умова не може існувати у проміжку часу між переданням відповідної речі чи речей та моментом складання відповідних документів, адже такі документи лише посвідчують факт передання і фактично мають вторинний і факультативний щодо такого факту характер, оскільки не можуть існувати окремо від нього. Отже, якщо скасувальна умова настала у проміжок часу між переданням речей і складанням відповідних документів, то, якщо інше не передбачено умовами договору, вона вважається такою, що настала після виконання правочину. Крім того, складання відповідного документа є лише способом фіксації факту передання речі. Якщо речові правовідносини мають тривалий характер, наприклад у відносинах з постачання продукції, то настання скасувальної умови припиняє правовідносини в момент її настання в такому стані, в якому вони існують у такий момент. Тобто якщо договором передбачено здійснення декількох, наприклад чотирьох, поставок, а скасувальна умова виникла після здійснення двох поставок, то дві поставки, які залишилося здійснити, вже не мають бути проведені, оскільки правовідносини припинилися.

Водночас слід звернути увагу на існування в ЦК України положень частин 2 та 3 ст. 214. Відповідно до наведених норм особи, які вчинили дво- або багатосторонній правочин, мають право за взаємною згодою сторін, а також у випадках, передбачених законом, відмовитися від нього, навіть у тому разі, якщо його умови повністю ними виконані. Відмова від правочину вчиняється у такій самій формі, в якій було вчинено правочин [360].

Чи можуть сторони заздалегідь, ще в основному правочині передбачити можливість відмови від нього з моменту настання певної скасувальної обставини? На нашу думку, такий крок не відповідатиме іншим положенням законодавства та засадам цивільного права, а тому скасувальна умова не може стосуватися випадків відмови від правочину. По-перше, відмова від правочину відповідно до зазначених положень ЦК України здійснюється за домовленістю сторін, у зв'язку з чим саме така домовленість має бути правоприпиняючим юридичним фактом, а не настання скасувальної умови.

Сам факт настання певної обставини може бути передумовою для домовленості сторін щодо відмови від правочину, однак не може підмінити таку домовленість. Тобто домовленість має бути досягнута лише після укладення правочину, а не до чи під час його вчинення. По-друге, існування скасувальної умови в такому разі буде тією обставиною, яка змушує існувати відповідні правовідносини аж до моменту її настання. Адже, як ми з'ясували, скасувальна умова може міститися лише у правовідносинах, які перебувають в активному стані, оскільки в іншому разі не буде чого припиняти. Отже, застосування скасувальної умови у відносинах, наприклад, з договору купівлі-продажу означатиме одне з двох: або така обставина не може існувати за своєю природою, оскільки правовідносини припиняються з моменту набуття права власності на предмет договору набувачем, а тому на момент настання відповідної обставини не буде чого припиняти, оскільки не буде правовідносин; або ж скасувальна умова є тією обставиною, яка змушує правовідносини існувати до тих пір, поки вона не настане, а вона може не настати ніколи. Це означає, що договір купівлі-продажу і відносини, які виникатимуть з нього, існуватимуть доти, доки не настане скасувальна обставина, яка може взагалі не настати. Протягом цього часу набувач вважається таким, що набуває у власність річ, однак не може нею розпоряджатися, оскільки з настанням скасувальної умови сторони вважаються такими, що відмовилися від правочину, у зв'язку з чим необхідним є застосування реституції. Якщо набувач відчужить річ, то не зможе її повернути особі, у якої придбав. Крім того, ніхто не захоче набувати у власність таку річ від особи, що набула її за правочином, умовами якого передбачено відмову сторін від правочину з моменту настання скасувальної умови. Також завжди існує ймовірність того, що скасувальна умова все ж таки настане, а тому річ доведеться повертати. Отже, застосування скасувальної умови як моменту досягнення згоди сторонами правочину щодо відмови від нього є неможливим, оскільки це суперечить природі речових правовідносин і правовій природі скасувальної умови в цілому. Така умова, як факт домовленості сторін правочину щодо відмови від нього робить відповідний правочин таким, від якого хтось колись відмовиться, що призведе до двосторонньої реституції. Такий стан речей суперечить і характеру абсолютної природи власності, і повністю нівелює мету в договорах, які спрямовані на передання певних речей у власність, а отже прирівнює їх до

договорів, метою яких є передання у тимчасове користування певних речей.

Що стосується відкладальної умови, то вона може бути застосована в будь-яких правочинах незалежно від того, чи виконуватимуться вони в одну або ж у декілька дій.

Цілком логічно, що сторони не можуть передбачити інший момент настання відкладальної умови, крім власне моменту її настання, бо це буде вже інша відкладальна або скасувальна обставина, однак сторони можуть визначити порядок трактування моменту настання відкладальної або скасувальної умови, поклавши в основу такого визначення об'єктивний або суб'єктивний критерій. Тобто в умовах договору сторони можуть самостійно визначати момент, з якого починає діяти механізм правоприпинення: це буде момент, коли фактично настала відповідна обставина, або ж момент, коли відповідна сторона правочину дізналася про її настання.

До відкладальної та скасувальної умов висуваються особливі вимоги. Зокрема, ці умови характеризуються такими властивостями:

а) ними можуть бути певні юридичні факти, які не існують у момент вчинення правочину;

б) настання таких юридичних фактів має ймовірний характер, тобто стороні (сторонам) правочину повинно бути невідомо те, чи виникне певна обставина в майбутньому;

в) обставина, що визначена у правочині як умова, має бути здійсненою і не може суперечити актам цивільного законодавства, інтересам держави та суспільства, його моральним засадам [355, с. 276].

Особливе значення для скасувальної та відкладальної умов є їх здійсненність. Адже до основних засад існування цивільно-правових відносин належать принципи справедливості та добросовісності. Це означає, що сторони повинні діяти добросовісно, тобто з добрими намірами по відношенню один до одного і не використовувати обставини, що роблять слабшою юридичну силу одного з учасників правочину, на свою користь. У зв'язку з цим однією з основних вимог, що висуваються до скасувальної чи відкладальної умови, є те, що ця умова (обставина) теоретично і відповідно до законів природи та людського буття може бути здійсненою, тобто такою, що існує в об'єктивній дійсності. Ця умова має дуже важливе не стільки теоретичне, скільки практичне значення для правозастосування, адже закріплення в умовах правочину такої умови, яка не може існувати в об'єктивній реальності, повністю нівелює її природу і

будь-яку можливість настання, у зв'язку з чим сама мета встановлення скасувальної чи відкладальної умови не може бути досягнута в принципі. Отже, немає потреби встановлювати нездійснених скасувальних чи відкладальних умов правочинів, якщо такі умови ніколи не виникнуть.

На нашу думку, закріплення в умовах правочину нездійсненої відкладальної чи скасувальної умови може бути підставою для визнання правочину таким, що укладений на вкрай невігідних (кабальних) умовах, або визнання його в частині відкладальної чи скасувальної умови недійсним.

Якщо ж проаналізувати нездійсненну скасувальну умову як правоприпиняючий юридичний факт, то фактично він позбавлений будь-якого потенціалу для того, щоб запустити у дію механізм правоприпинення, оскільки, незважаючи на наявність юридичної сторони такого факту (скасувальна умова правочину), фактична сторона такого факту ніколи не настане, а тому і механізм правоприпинення ніколи не зможе спричинити правоприпиняючого наслідку.

Крім того, нездійсненні умови правочину фактично суперечать принципу реального виконання правочину у зв'язку з тим, що повністю нівелюють можливість такого реального виконання.

Зважаючи на наведені обставини, скасувальною умовою може бути обставина дійсності, яка не існує на момент укладення правочину, однак яка потенційно може виникнути в об'єктивній реальності, хоч учасникам правочину невідомо, настане вона чи ні.

Водночас наведене коло умов дійсності відкладальної та скасувальної умов правочину також не гарантує ефективності їх використання в цивільних правовідносинах та не виключає можливих зловживань сторін правочинів по відношенню один до одного. Поясненням цієї обставини є те, що здійсненність юридичного факту ще не означає можливість доведення його існування однією стороною правочину іншій, у зв'язку з чим існування скасувальної обставини не гарантує її визнання учасниками цивільного обороту. Як приклад можна навести скасувальну умову у вигляді винайдення певної хімічної формули. Сам факт винайдення формули може бути достатньою та необхідною скасувальною умовою в цивільних правовідносинах, однак як визначити, чи дійсно така формула була винайдена. Так само й багато інших правоприпиняючих юридичних фактів можуть бути тісно пов'язані з мисленневими і психічними процесами, що відбуваються у свідомості людини, але це не означає,

що такі юридичні факти дійсно настали. Крім того, як часто трапляється у практиці правозастосування, недобросовісна сторона правочину може вдаватися до всіх дій для того, щоб не виконувати свої зобов'язання або навпаки припинити їх виконання достроково.

З огляду на наведене, до скасувальної умови в цивільно-правових відносинах має висуватися щонайменше ще одна умова — фіксованість. Це означає, що скасувальною умовою можуть бути лише ті обставини дійсності, які можуть бути зафіксовані на матеріальних носіях, тобто в документах, на аудіо-, відеоплівках, цифрових носіях, тощо залежно від характеру відкладальної обставини, або підтверджені іншими учасниками цивільного обороту чи спеціальними суб'єктами (експертними, науково-дослідними, метеорологічними установами, правоохоронними органами тощо). Тобто не можуть бути скасувальною умовою ідеальні (нематеріальні) обставини дійсності, існування яких не можна зафіксувати. Думка, ідея, формула, витвір мистецтва, винахід та інші нематеріальні блага можуть бути скасувальною умовою, якщо їх існування буде доведено за допомогою методів наукового пізнання або зафіксоване чи задокументоване.

Водночас слід мати на увазі, що деякі обставини дійсності можуть бути зафіксовані виключно у спосіб, визначений нормативно-правовими актами. Наприклад, факт наявності вини особи у вчиненні злочину встановлюється лише обвинувальним вирокom суду, що набрав законної сили, факт смерті фізичної особи підтверджується висновком відповідної медичної установи, факт припинення існування юридичної особи підтверджується Єдиним державним реєстром юридичних осіб та фізичних осіб — підприємців.

Підбиваючи підсумки питання умов настання скасувальної умови правочину, варто звернути увагу на те, що в юридичній літературі висловлювалася думка, відповідно до якої скасувальна обставина не може суперечити актам цивільного законодавства, інтересам держави та суспільства або його моральним засадам [355, с. 276]. На нашу думку, ця умова потребує уточнення. Як зазначають автори науково-практичного коментаря до ЦК України за редакцією О. Дзери, Н. Кузнецової та В. Луця, обставинами, з настанням яких пов'язується певні правові наслідки за умовними правочинами, можуть бути соціальні, природні та інші події, явища, юридичні факти, які можуть бути як позитивними, так і негативними. Зокрема, умовними правочинами є всі договори страхування,

а також договір довічного утримання [212, с. 351]. За таких обставин, передбачаючи як відкладальну або скасувальну умову факт смерті фізичної особи або спричинення її здоров'ю певного виду ушкоджень, сторони (в аспекті аналізованої вимоги до умови правочину) певною мірою діють блюзнірно, оскільки пов'язують матеріальні виплати або припинення обтяження речових прав на нерухоме майно з болісними відчуттями фізичної особи або її смертю. Крім того, виникає логічне запитання: чому, наприклад, як скасувальну умову сторони правочину не можуть передбачити такі обставини, як початок війни, застосування ядерної зброї в певному регіоні, каліцтво фізичної особи, її психічне захворювання, вчинення злочину нею або щодо неї тощо? Цілком ймовірно, що навіть незважаючи на відверто негативний і антисоціальний характер скасувальної умови, вона може бути чинною як правоприпиняючий юридичний факт за винятком одного випадку. На якому ми зупинимося після розгляду умов дійсності скасувальної умови в правочині.

Так, відповідно до частин 3 та 4 ст. 212 ЦК України якщо настанню обставини недобросовісно перешкождала сторона, якій це не вигідно, обставина вважається такою, що настала.

Якщо настанню обставин недобросовісно сприяла сторона, якій це вигідно, обставина вважається такою, що не настала [360, ст. 212]. Наведені законодавчі положення, на нашу думку, створюють передумови для утворення різночитання у практиці правозастосування, а тому потенційно і для виникнення юридичних конфліктів. Зважаючи на наведені визначення, незалежно від того, чи є правочин одностороннім чи двостороннім, боржник за цими правочинами не може недобросовісно сприяти виникненню скасувальної умови, якщо дострокове припинення виконання своїх обов'язків в його інтересах. Крім того, кредитор, який зацікавлений у настанні наслідків правочину, також не може втручатися в хід подій і перешкоджати виникненню скасувальної умови, з якою пов'язується настання тих чи інших наслідків правочину, якщо він зацікавлений в їх настанні.

Отже, скасувальна умова в правочинах може мати форму виключно правоприпиняючої події або дії третьої особи, воля якої до вчинення такої дії не зумовлюється впливом сторони правочину. На нашу думку, така ситуація обмежує можливості учасників цивільних правовідносин, повністю виключаючи їх здатність брати

участь в акселерації або уповільненні процесу настання відкладальної чи скасувальної обставини і робить їх «пасивними спостерігачами» за розвитком правовідносин. Крім того, ускладнює механізм застосування наведених положень законодавства використання в їх змісті такої відносної категорії, як недобросовісність. Як приклад наведемо правочин купівлі-продажу майна в розстрочку, за яким право власності набувача виникає з моменту повної оплати товару. Якщо вважати відкладальною умовою факт повної оплати, то виникає ситуація, за якої набувач, тобто боржник, по суті вдається до вчинення всіх можливих дій для настання відкладальної умови, адже саме він зацікавлений у настанні такої умови. У зв'язку з цим виникає питання, яка саме поведінка набувача може вважатися недобросовісною. Чи є такою поведінкою дострокова оплата предмета договору?

Другим прикладом може бути договір оренди майна зі скасувальною умовою у формі придбання орендодавцем нерухомості. Наприклад, у договорі оренди може бути передбачено, що його дія припиняється з моменту набуття права власності орендодавцем на житлову нерухомість в іншому населеному пункті (якщо він бажає відчужувати предмет договору оренди перед переїздом на нове постійне місце проживання). У такому разі настання скасувальної умови повністю залежить від дій власника предмета оренди, а недобросовісні дії можуть вчинятися лише з боку орендаря, який може заважати набути право власності орендодавцем на об'єкт нерухомого майна, внаслідок чого припинить дію договір оренди, що є невідповідним для орендаря. Так само і у випадку з договором купівлі-продажу в розстрочку продавець не може перешкоджати настанню відкладальної умови.

Отже, повертаючись до питання особливостей, про які йшлося вище, варто зазначити, що добросовісність — це єдиний критерій, який має бути врахований сторонами та іншими учасниками цивільного обороту і суб'єктами правозастосування при визначенні моменту настання відкладальної чи скасувальної умови, тобто в загальному порядку або достроково у разі недобросовісного прискорення чи уповільнення процесів настання такої умови. Використовуючи в умовах правочину відкладальну чи скасувальну конструкцію, сторони можуть самостійно визначити в межах загальних засад цивільного права умови дійсності або недійсності таких умов. Водночас, на нашу думку, сторони можуть деталізува-

ти положення частин 3 та 4 ст. 212 ЦК України щодо умов конкретного правочину або певною мірою відступити від зазначених положень і передбачити, що сторони можуть брати участь в акселерації чи уповільненні процесу настання відповідної умови. За таких обставин зазначені умови в певних випадках не зможуть вважатися недобросовісними, оскільки сторони при укладенні правочину обумовили їх та взяли до уваги, надавши їм добросовісного характеру.

Окрему увагу слід присвятити моменту настання відкладальної або скасувальної умови правочинів.

В аспекті ст. 212 ЦК України існує два моменти настання скасувальної чи відкладальної умови — реальний та фіктивний. Реальним моментом настання умови є фактичний час в конкретному місці, де виникає така умова. У випадку недобросовісних дій сторін правочину момент настання відкладальної чи скасувальної умови є моментом вчинення таких фактичних дій. За цих умов правоприпинюючий юридичний факт є неповним і фактична його сторона підміняється фікцією, а саме факт настання відкладальної умови, передбаченої умовами правочину, замінюється недобросовісною дією відповідної сторони правочину.

Залежно від того, яку форму має скасувальна умова у правочинах — реальну чи фіктивну, залежить і порядок дії механізму правоприпинення. Так, у випадку якщо скасувальна обставина настала фактично, механізм правоприпинення може діяти за об'єктивним або суб'єктивним сценарієм залежно від того, що передбачили сторони в умовах договору. Тобто підставою для дії механізму правоприпинення може бути як власне об'єктивний момент настання скасувальної обставини, так і момент доведення до відома відповідної сторони правочину факту настання такої обставини. Що ж стосується недобросовісних дій відповідної сторони, то в такому разі можуть виникати певні особливості, однак переважно механізм правоприпинення буде діяти з суб'єктивної дії іншого учасника (інших учасників) правочину, а не з об'єктивної обставини настання скасувальної умови, оскільки саме з моменту, коли відповідний суб'єкт дізнається про недобросовісні дії контрагента, він застосує до правовідносин механізм правоприпинення, але за умови, що він дізнається про недобросовісні дії до моменту, коли настане скасувальна обставина, передбачена умовами договору. Якщо ж відповідний учасник

правовідносин дізнається про недобросовісні дії контрагента після настання скасувальної умови, він має право вимагати застосування до такої особи штрафних санкцій, викликаних отриманням відповідних благ пізніше або раніше моменту настання скасувальної умови.

Слід констатувати, що нормативно-правове регулювання вчинення та виконання правочинів з відкладальними та скасувальними обставинами обмежується загальними положеннями ст. 212 ЦК України, яка визначає особливості виконання цих правочинів і дії відповідного механізму правовстановлення, правозмінення та правоприпинення. Водночас про наведені конструкції згадується в інших положеннях ЦК України. Зокрема, що стосується відкладальної обставини, то її використання є характерним для договору дарування з обов'язком передати дарунок у майбутньому та договору оренди житла з викупом. Так, відповідно до ч. 1 ст. 723 ЦК України договором дарування може бути встановлений обов'язок дарувальника передати дарунок обдаровуваному в майбутньому через певний строк (у певний термін) або у разі настання відкладальної обставини. Що стосується оренди житла з викупом, то відповідно до ч. 7 ст. 810 ЦК України договір оренди житла з викупом є документом, що свідчить про перехід права власності на нерухоме майно від підприємства — орендодавця до особи — орендаря з відкладальними обставинами, визначеними законом. Щодо скасувальної умови, то про неї згадується лише в ст. 1142 ЦК України, відповідно до ч. 2 якої учасник договору простого товариства, укладеного на визначений строк, або договору, у якому досягнення мети визначено як скасувальна умова, має право вимагати розірвання договору у відносинах з іншими учасниками через поважну причину з відшкодуванням іншим учасникам реальних збитків, завданих розірванням договору [360].

В юридичній літературі висловлюється позиція, що, зважаючи на визначення відкладальної та скасувальної умов, у ст. 212 ЦК України зазначені умови можуть бути застосовані і в односторонніх правочинах [355, с. 276]. На користь цієї обставини свідчить і фіксація у ст. 723 ЦК України можливості існування конструкції договору дарування з обов'язком передати дарунок у майбутньому. Так, відповідно до ч. 2 зазначеної статті у разі настання строку (терміну) або відкладальної обставини, встановлених договором дарування з обов'язком передати дарунок у майбутньому, обдарований має

право вимагати від дарувальника передання дарунка або відшкодування його вартості [360].

Сторони також можуть передбачити, що договір дарування припиняється з моменту настання певної обставини, якщо вона настає до передання дарунка та набуття права власності обдаровуваного на нього.

Зважаючи на наведене, учасники правочинів можуть передбачити майже будь-яку обставину як скасувальну умову незалежно від того, чи має вона форму дії або події. Головне, щоб ця обставина відповідала вимогам, що висуваються до неї, зокрема не існувала на момент укладення правочину, з високою мірою ймовірності могла існувати після вчинення правочину, була здійсненою, могла бути зафіксованою та обов'язково існувала в межах конкретних правовідносин, тобто не «переживала» їх за часом свого існування.

При цьому проміжок часу між вчиненням правочину та настанням скасувальної умови може бути будь-яким, головне, щоб на момент укладення правочину така обставина не існувала.

Цілком справедливо зазначають представники харківської цивилістичної школи, що строк не може розглядатися як відкладальна умова, оскільки, будучи певним проміжком часу, він завжди настає і спливає в майбутньому. Однак така позиція не позбавлена вразливих місць. Зокрема, на думку прихильників харківської школи, «оскільки категорія часу, до якої належать і строки, має об'єктивний характер, унаслідок цього строк не може закріплюватися як обставина в умовах правочину» [355, с. 277]. Щодо часу, то він дійсно не відповідає одній з основних вимог до скасувальної обставини — ймовірності, адже цілком природно, що колись цей час сплине або відповідний термін настане. Однак щодо об'єктивності погодитися не можна, адже, як ми з'ясували вище, скасувальною умовою може бути будь-яка обставина дійсності незалежно від того, чи є вона дією або ж подією, яка виникає об'єктивно в силу законів природи.

Окремо варто звернути увагу, що через відсутність інших конкретизуючих положень законодавства учасники правочинів можуть самостійно передбачити форму та інші специфічні умови скасувальної обставини. Наприклад, передбачити як скасувальну обставину природний катаклізм, який трапиться на планеті Земля, або ж визначити як скасувальну умову певну подію, яка матиме місце в конкретній місцевості, відповідатиме певним властивостям, зокре-

ма матиме певний ступінь небезпеки, поширеність на певній території тощо.

Крім того, як вбачається, учасники цивільних правовідносин можуть передбачити, що скасувальна або відкладальна умови застосовуються лише до певних частин правочину.

Якщо аналізувати правову природу скасувальної умови, то можна зробити висновок, що правоприпиняючим юридичним фактом є не скасувальна умова, а факт її настання. Скасувальною умовою є певна обставина дійсності, з настанням якої припиняються права, однак ця обставина може не залежати від волі сторін правочину, у зв'язку з чим скасувальною умовою слід вважати не обставину, а факт її настання. Саме факт настання тієї чи іншої умови, вчинення дії, виникнення певного явища є «кінцевою крапкою» в процесі формування, існування або припинення такого явища. Виникнення права в правочинах зі скасувальною умовою є нематеріальним (формальним) наслідком причини у формі настання скасувальної умови.

Характерною рисою відкладальної та скасувальної обставин як юридичних фактів є те, що вони мають «об'єктивований» характер і їх настання має відбуватися без участі сторін правочину або за їх участі, однак без створення перешкод контрагента в зобов'язанні.

Крім того, ще однією характерною рисою скасувальної умови як правоприпиняючого юридичного факту є те, що вона не може бути суттєвою умовою правочину. Пояснення цієї обставини полягає в самій природі правочину як вольової свідомої дії, спрямованої на виникнення, зміну чи припинення цивільних прав та/або обов'язків. Річ у тім, що надання скасувальній умові характеру суттєвої умови правочину фактично блокує його вчинення сторонами. Так, правочин вважається укладеним у випадку, коли його сторони обумовили всі суттєві умови правочину. Це означає, що фактично на момент укладення правочину сторони чітко та однозначно обумовили всі його умови, що є необхідними для укладення правочину. Водночас скасувальна умова на момент укладення правочину існує лише в ідеальному вигляді, а фактично в реальному житті відповідна обставина має виникнути лише в майбутньому. Особливістю скасувальної умови також є те, що достеменно не відомо, настане вона чи ні.

Суттєвість скасувальної умови мала б означати, що ця умова є обов'язковою для відображення в будь-якому цивільно-правовому

договорі або в певній групі договорів. Саме тому, зважаючи на вищевикладене, можна зробити висновок, що скасувальна умова в правочині є конструкцією, яка застосовується його сторонами виключно за власною волею і особливістю якої є розмежування в часі моменту укладення правочину або внесення до нього змін, а також моменту його припинення.

Разом із тим слід зазначити, що незалежно від того, чи передбачено в умовах правочину відкладальну або скасувальну умови, якщо інше не передбачено положеннями законодавства або умовами договору, правочин може бути припинений і внаслідок інших юридичних фактів, зокрема на підставах, передбачених, наприклад, статтями глави 50 ЦК України.

В цілому можна констатувати, що правочин зі скасувальною умовою є правоприпиняючим юридичним фактом з відтермінованим механізмом дії. Механізм правоприпинення з такого правочину функціонує за принципом «бомби з уповільненою дією». Сама природа такого правочину обумовлює ту обставину, що існує певний час між моментом його укладення та настанням наслідків. Варто пам'ятати, що для належного функціонування механізму правоприпинення з такого правочину сам правочин має відповідати всім необхідним вимогам до його чинності, встановленим положеннями законодавства. В іншому випадку такий правочин стане дефектним, що може негативно вплинути на функціонування механізму правоприпинення.

5.2. Особливості механізму припинення прав та обов'язків учасників цивільних правовідносин зі скасувальною умовою

Теорія цивільного права визначає два основних механізми правоприпинення — механізм припинення речових прав, обов'язків та правовідносин, а також механізм припинення зобов'язальних прав, обов'язків та правовідносин. Водночас навіть у такий досить стабільний погляд на дію механізму правоприпинення скасувальна умова вносить свої корективи.

Скасувальну умову правочину, на нашу думку, слід розглядати виключно як правоприпиняючий юридичний факт, який може бути самостійним, необхідним та достатнім елементом для припинення

прав, обов'язків або правовідносин учасників цивільно-правових відносин або ж бути частиною правоприпиняючого фактичного складу. Залежно від характеру і ролі скасувальної умови в правочині визначається і порядок функціонування механізму правоприпинення.

Як було зазначено, припинення прав, обов'язків або правовідносин є можливим лише в тому випадку, коли такі права або правовідносини існують у правовій дійсності. У зв'язку з цим завжди правовстановлюючий юридичний факт буде випереджати правоприпиняючий. Однак у цьому разі дія як відкладальної, так і скасувальної обставин є схожою. Особливості функціонування механізму правоприпинення з відкладальною умовою, наприклад при відчуженні певної речі, полягають у тому, що право здебільшого виникає незалежно від того, чи була передана річ (якщо це речові правовідносини) від боржника до кредитора, адже моментом виникнення права є факт настання відкладальної умови, а не факт передання самої речі. Сторони можуть передбачити, що після настання певної умови боржник має передати річ кредитору, однак відкладальною має вважатися умова, яка передує переданню речі, оскільки в іншому випадку така умова не може вважатися відкладальною за визначенням. У зв'язку з цим в аналізованому випадку факт передання речі є лише наслідком виникнення права на неї у кредитора, а не його причиною.

Що стосується відкладальної умови як правоприпиняючого юридичного факту в речових правовідносинах, то вона має одну дуже важливу характеристику: така умова фактично розсинхронізовує моменти виникнення правовідносин та настання наслідків відповідного правочину і при цьому — на невизначений час, крім випадків, коли сторони самостійно, на власний розсуд встановлюють часовий діапазон, в якому може існувати скасувальна умова. Так, при укладенні правочину щодо переходу права власності на певну річ сторони в умовах цього правочину зазначають певну обставину як відкладальну і передбачають, що з її настанням у набувача виникає право власності на певну річ, а у відчужувача виникає обов'язок з фактичного передання речі набувачу. Щодо моменту укладення правочину, то він має суто правовстановлюючий характер, оскільки породжує відповідні правовідносини. До моменту укладення правочину застосовуються відповідні положення цивільного законодавства, і ним може бути момент досягнення

згоди сторонами щодо усіх суттєвих умов правочину в належній формі. Правочин з відкладальною умовою на момент його укладення породжує наслідок у вигляді виникнення правовідносин, а з настанням відкладальної умови, яка, як правило, має регресивно-прогресивний відтінок, у відчужувача припиняється право власності на предмет договору, а в отримувача воно виникає. У зв'язку з наведеним правовідносини можуть існувати більш тривалий час, ніж виконання зобов'язання, яке послугувало причиною їх виникнення.

Слід чітко розмежовувати момент укладення правочину та момент виконання умов зобов'язання. Це жодним чином не впливає на консенсуальність договорів відчуження речей, адже в будь-якому разі консенсуальний за природою правочин буде вважатися укладеним з моменту досягнення згоди щодо усіх суттєвих умов.

Водночас сторони в тих самих умовах правочину можуть передбачити, що договір вважається укладеним з моменту передачі речі відчужувачем боржникові. За таких обставин правовідносини з відповідного правочину існуватимуть рівно стільки, скільки існує процес виконання зобов'язання, а в розглядуваному нами випадку — це процес правопринищення. Однак за таких умов факт передавання речі не може розглядатися як відкладальна умова, оскільки не відповідає певним вимогам. Крім того, у правочинах з відкладальною умовою правовідносини мають існувати довше, ніж відповідний правочин буде виконуватися. Сторони можуть передбачити, що правочин буде укладений у тому випадку, коли настане певна обставина. Таку угоду можна розглядати як попередній договір, тобто домовленість про укладення договору в майбутньому, однак у такому разі відкладальна умова матиме характер суто правостановлюючого юридичного факту, оскільки з моменту її настання обидві сторони матимуть право на укладення основного правочину на певних умовах. Характерним для такої умови все одно буде те, що вона матиме місце вже у правовідносинах, адже з моменту попередньої домовленості і до моменту настання відкладальної умови, а то й довше, сторони вже перебувають у правовідносинах. Таким чином, характерним для дії механізму правопринищення з відкладальною умовою є те, що для можливості спричинення відповідних наслідків і його належного функціонування необхідно щонайменше два юридичних факти — укладення правочину та настання відкла-

дальшої умови. Сторони не можуть передбачити, що відкладальна умова буде підставою для укладення правочину, а до цього часу вони не мають жодних прав та обов'язків по відношенню одна до одної. Такої конструкції відкладальної умови, як правоприпиняючого або правостановлюючого юридичного факту, не може бути, оскільки це суперечить природі такої умови.

У зв'язку з цим скасувальна умова як елемент правочину, а також як підстава для припинення прав або правовідносин може існувати лише в межах наявних правовідносин і лише в межах чинного (дійсного) правочину. Іншими словами, скасувальна умова правочину може бути відображена як його елемент, коли такий правочин є фактично укладеним, тобто якщо сторони дійшли згоди щодо всіх його суттєвих умов у встановленій законодавством формі або якщо вони уклали угоду, яка має характер попереднього договору. Водночас сторони не можуть домовитися про скасувальну умову правочину, якщо його ще немає, оскільки така домовленість не матиме достатньої юридичної сили для того, щоб бути відображеною в майбутньому правочині.

Що стосується дії скасувальної умови як підстави для припинення прав учасників цивільних правовідносин або правовідносин у цілому, то вона також має свої особливості. Як правило, скасувальна умова правочину діє за принципом фіктивного юридичного факту або юридичного факту при припиненні зобов'язальних прав або правовідносин. Оскільки відкладальною умовою є обставина дійсності, що мало залежить від сторін правочину, складається ситуація, за якої відповідні права або правовідносини припиняються з її настанням незалежно від того, була передана річ чи ні. Крім того, за своєю природою скасувальна обставина може бути лише непрямо пов'язана з конкретними правовідносинами, і лише сторони правочину передбачають в його умовах таку обставину, надають їй ролі юридичного факту, який спричиняє певні юридичні наслідки, що в деяких випадках не мають фізичного відображення.

До особливостей скасувальної умови як правоприпиняючого юридичного факту в умовному правочині можна віднести те, що, з одного боку, така обставина, а точніше її правова модель, розглядаються як елемент правочину, а тому після її закріплення в умовах є необхідним та достатнім елементом для функціонування такого правочину, навіть не маючи характеру суттєвої умови. З другого

боку, скасувальна умова є результатом творчого підходу сторін правочину до формування його умов, а тому розглядається як обставина, яка припиняє правовідносини у зв'язку з тим, що вона відображена в умовах правочину за волею сторін.

Причинно-наслідковий зв'язок між скасувальною умовою та наслідком у механізмі правоприпинення характеризується більш яскраво вираженим формалізованим виглядом. Незалежно від того, що передбачено як скасувальна умова, вона призводить до наслідку у формі припинення прав та обов'язків сторін правочину. Це означає, що права, обов'язки або правовідносини припиняються з настанням відкладальної умови незалежно від того, чи пов'язана вона з переданням речей, виконанням певних робіт чи наданням послуг. Однак все ж таки порядок настання наслідків скасувальної умови також може мати специфікацію.

Це питання принципово важливе для практики правозастосування, адже фактично можна виокремити два порядки настання наслідків відповідної умови правочину — об'єктивний та суб'єктивний. Об'єктивне правоприпинення характеризується тим, що права, обов'язки, правовідносини або правосуб'єктність припиняються автоматично з моменту настання відповідної умови. Наприклад, сторони правочину можуть передбачити, що права та обов'язки сторін припиняються з моменту смерті одного з батьків орендодавця. За таких обставин правочин має вважатися припиненим саме з моменту біологічної смерті відповідної особи незалежно від усіх інших обставин, а тому з моменту смерті орендар повинен вважатися таким, що володіє предметом оренди без достатніх правових підстав.

У свою чергу суб'єктивне правоприпинення характеризується тим, що сторони як момент настання скасувальної або відкладальної умови передбачають не фактичний момент, коли існує відповідна умова, а момент, коли особа або відповідні особи дізнаються про настання відповідної обставини. Такий порядок базується на принципі добросовісності і характеризується тим, що відповідні наслідки умови правочину настають з моменту, коли відповідна сторона правочину дізналася або могла дізнатися про настання таких обставин. У прикладі зі смертю батьків орендодавця суб'єктивне правоприпинення характеризувалося моментом, коли орендар дізнався або міг дізнатися про настання скасувальної умови, наприклад, коли орендар оповістив їх про настання такої обставини, додавши копії відпо-

відних документів. Якщо ж дивитися на наведену ситуацію з точки зору об'єктивного припинення, то правочин фактично припиняється з моменту настання відповідної обставини незалежно від того, чи дізналися про настання такої обставини інші учасники цивільного обороту. Водночас в умовах самого правочину з метою уникнення різотлумачень та зловживань сторонами правочину вони можуть передбачити порядок фіксації та доведення існування скасувальної чи відкладальної обставини.

Як об'єктивне, так і суб'єктивне правоприпинення призводять до одного наслідку, але породжують різні ризики. При суб'єктивному правоприпиненні відповідна сторона правочину отримує необхідний обсяг інформації щодо умови правочину і саме з моменту її отримання має певний час для вчинення необхідних дій, щоб повністю припинити правочин і не спричинити негативних наслідків. У випадку з об'єктивним припиненням відповідна сторона правочину може не знати про настання умови, а тому весь проміжок часу між тим, як відповідна умова настала і особа дізналася про її настання, вона користується певними благами без достатньої правової підстави, а тому її контрагент може застосувати до такої особи негативні наслідки у формі штрафних санкцій.

Водночас в умовах договору, що визначає суб'єктивний або об'єктивний порядок правоприпинення, сторони можуть передбачити певний час, який дається їм для оформлення такого припинення або вчинення інших дій фактичного характеру. Такий проміжок часу можна назвати «буферною зоною», адже за наявності скасувальної умови і фактичним припиненням правочину в цей проміжок часу одна зі сторін правочину може на законних підставах користуватися відповідними благами. Наприклад, сторони передбачили в умовах правочину, що він припиняється з моменту настання скасувальної умови, яка фіксується сторонами в певному документі. В такому разі «буферна зона» існуватиме в проміжок часу між настанням умови та оформленням факту такого настання. В цей проміжок часу орендар може продовжувати володіти предметом оренди, замовник ще отримує послуги або роботи — якщо інше не передбачено умовами договору. При цьому може відбуватися і зворотний процес, за яким у період існування «буферної зони» фактично припиняється виконання робіт, надання послуг або використання інших благ, хоча саме правоприпинення ще не оформлене належним чином.

Слід зазначити, що така конструкція є досить складною, а по суті являє собою правоприміняючий фактичний склад, до складу якого входить правоприміняючий юридичний факт у формі скасувальної умови.

Таким нагромадженням конструкцій умовами сторони можуть надати договору змішаного характеру і побудувати відносини за принципом етапності. Наприклад, у договорі довгострокової оренди орендар і орендодавець можуть передбачити, що договір виникає з моменту внесення орендної плати за три місяці вперед, яке повинно відбутися протягом двох місяців з моменту підписання договору сторонами. Протягом тижня з моменту внесення плати орендодавець повинен передати предмет оренди орендареві. В умовах, що стосуються припинення договірних відносин, сторони можуть передбачити як скасувальну умову факт придбання певного майна орендарем, про що він має повідомити орендодавця протягом певного строку. При цьому протягом двох місяців з моменту отримання відповідного повідомлення орендар повинен зробити ремонт предмета оренди, у зв'язку з чим сторони впродовж цього ж строку підписують акт приймання-передачі предмета оренди, внаслідок чого договірні відносини припиняються.

У наведеній ситуації сторони передбачили як відкладальну, так і скасувальну умови. І для виникнення, і для припинення договірних відносин необхідними умовами є настання фактичних складів. Так, для виникнення прав необхідним є фактичний склад, який містить факти підписання договору, сплати орендної плати в певному обсязі (відкладальна умова) і передання предмета оренди. В цілому це правостановлюючий фактичний склад, особливість якого полягає в тому, що він містить відкладальну умову, яка повинна відбутися протягом певного строку для того, щоб фактичний склад міг бути реалізований. Крім того, між настанням відкладальної умови та настанням останнього правостановлюючого юридичного факту (фактичне передання речі) існує певний проміжок часу, протягом якого договірні відносини вважаються такими, що виникли, але орендар ще не може користуватися відповідними благами.

Для припинення орендних відносин необхідною умовою є існування правоприміняючого фактичного складу, який містить скасувальну умову з суб'єктивним механізмом правоприміненя (повідомлення орендодавця щодо настання умови), а також факт підписання акта приймання-передачі предмета оренди. Між цими юри-

дичними фактами виникає буферна зона, в межах існування якої існує пов'язане з основним зобов'язанням додаткове зобов'язання з виконання робіт. У зв'язку з цим саме в межах існування буферної зони орендар, фактично користуючись благами від договору оренди, має забезпечити ремонт орендованої речі і приведення її в стан, що існував до укладення договору. За наявності всіх цих умов договір оренди припиняється.

Варто зазначити, що скасувальна умова є конструкцією, яка в принципі вписується в основні засади функціонування механізму правоприпинення і узгоджується з порядком виконання та припинення правочинів. Зокрема, на нашу думку, скасувальна умова може бути відображена в умовах правочину як підстава не тільки для припинення правовідносин в цілому, а й для припинення окремих прав та обов'язків учасників правовідносин, адже відповідно до ч. 2 ст. 212 ЦК України особи, які вчиняють правочин, мають право обумовити припинення прав та обов'язків обставиною, щодо якої невідомо, настане вона чи ні (скасувальна обставина) [360].

Це означає, по-перше, що скасувальна умова, як і будь-який інший юридичний факт у механізмі правоприпинення, може мати різні прояви на різних рівнях (у різних масштабах) існування або припинення правових явищ. Як вбачається з визначення, скасувальна умова може припиняти права та обов'язки сторін правочину, що означає можливість її дії як на окремі права, правомочності або ж обов'язки сторін правочину, так і на правовідносини в цілому, коли через умови правочину і природу конкретної моделі скасувальної обставини припиняється весь зміст, тобто всі права та обов'язки сторін правочину, внаслідок чого припиняється і власне правочин та відповідні правовідносини.

По-друге, з наведеного положення ЦК України вбачається, що скасувальна умова згідно з прямою вказівкою закону може запускати прямий чи зворотний механізм правоприпинення взаємопов'язаних юридичних елементів. Тобто припиняти обов'язки у зв'язку з припиненням прав або навпаки. Наприклад, як скасувальну обставину у відносинах з управління майном сторони можуть передбачити підвищення вартості відповідних активів на певну суму. В такому разі ця обставина може бути відображена в умовах правочину як підстава для припинення права управителя розпоряджатися певними видами активів або як підстава для припинення обов'язку власника майна здійснювати певні витрати на управління. В першому

випадку припинення права управителя спричиняє припинення обов'язку власника з невтручання в діяльність з управління в частині управління певними активами, а у другому випадку припинення обов'язку власника призводить до припинення права управителя на отримання певної суми для управління майном.

По-третє, скасувальна умова може стосуватися всього правочину або ж окремої його частини. Зважаючи на наведене, скасувальна обставина може змінювати природу правовідносин, робити з двостороннього правочину одностороннім або зі змішаного — сингулярний тощо і таким чином бути не лише скасувальною, а й відкладальною умовою.

Що стосується порядку фіксації скасувальної умови в умовах правочину, то оскільки зазначена умова за своєю природою є обставиною, яка знаходить відображення у правовідносинах здебільшого за бажанням сторін, це означає, що сторони самостійно проводять первинну фіксацію відповідної правової моделі скасувальної обставини в умовах правочину на стадії його укладення. При цьому слід зазначити, що за визначеннями скасувальної та відкладальної умов, які містяться в ст. 212 ЦК України, не можна вважати скасувальною умовою обставину, правова модель якої передбачена в положеннях законодавства, хіба що сторони відобразять її як скасувальну обставину в умовах правочину.

Водночас, як зазначалося вище, дуже важливе значення для практики правозастосування також має спосіб фіксації факту настання скасувальної умови. Адже, по-перше, цей момент є визначальним при функціонуванні об'єктивного порядку правоприпинення, а по-друге, порядок фіксації факту настання відповідної обставини може створити передумови для безспірного настання тих чи інших юридичних наслідків.

Зважаючи на наведене, сторони можуть в умовах правочину передбачити участь третіх осіб у фіксації відповідного факту. Як правило, цим суб'єктом є нотаріус. Одним із завдань його відповідно до Закону України «Про нотаріат» є фіксація фактів, що мають юридичне значення. У практиці правозастосування сторони дуже часто вдаються до такого способу фіксації скасувальної чи відкладальної умови, наприклад при укладенні договорів купівлі-продажу майна чи майнових прав. У таких правочинах передбачається, що факт повної оплати товару підтверджується відповідною позначкою, яку проставляє нотаріус на правовстановлюючих документах.

Така позначка є підтвердженням того, що відкладальна умова (яка в такому випадку матиме скасувальний характер для власника) настала, у зв'язку з чим і виникли відповідні наслідки, передбачені умовами правочину.

Водночас слід зазначити, що положеннями законодавства можуть передбачатися певні юридичні конструкції, які вносять свої корективи у порядок дії механізму правоприпинення, через що певним чином нівелюють або зменшують значення скасувальної умови правочину.

Крім того, в певних конструкціях правоприпиняючим юридичним фактом може бути фактичний склад із трьох юридичних фактів і при цьому останнім юридичним фактом і, відповідно, моментом припинення права власності є факт, передбачений в умовах правочину як скасувальний. Нині науці цивільного права відома щонайменше одна конструкція, яку ми частково розглядали, що вносить специфіку в припинення юридичних явищ з настанням скасувальної умови. Це державна реєстрація.

Специфіка державної реєстрації полягає в тому, що саме вона є юридичним фактом, з якого виникають, змінюються або припиняються юридичні явища, а всі інші юридичні факти є необхідними передумовами для її настання. Державну реєстрацію можна назвати своєрідною надконструкцією, яка нівелює значення інших юридичних фактів, повністю перебираючи на себе їх властивості. Водночас усі інші юридичні факти є лише необхідними та достатніми передумовами для того, щоб державна реєстрація відбулася.

Аналіз механізму правоприпинення, в якому правоприпиняючим юридичним фактом є державна реєстрація, підтверджує зроблені вище висновки. Так, класичним прикладом при, скажімо, державній реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень є відкладально-скасувальна умова повного розрахунку за об'єкт нерухомого майна, який набувається за договором купівлі-продажу.

Відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» речові права на нерухомість, зокрема право власності, виникає з моменту їх державної реєстрації. Крім того, відповідно до ст. 657 ЦК України договір купівлі-продажу земельної ділянки, єдиного майнового комплексу, житлового будинку (квартири) або іншого нерухомого майна укладається у письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню [360]. Це означає, що для того, щоб відповідна умова знайшла своє

відображення в умовах правочину і змогла спричинити відповідний наслідок, сторони мають дотриматися вимоги щодо нотаріального посвідчення договору або ж одна зі сторін повинна визнати відповідний правочин дійсним через суд на підставі ст. 219 ЦК України. Крім того, сторони мають альтернативу і можуть визначити в умовах договору, що право власності у покупця на предмет договору виникає з моменту повної оплати договору, факт чого посвідчується нотаріусом, яким було посвідчено договір купівлі-продажу. Якщо відповідна умова не настала, то право власності не може перейти до набувача, а отже його і не можна зареєструвати.

Зважаючи на наведене, правовідносини купівлі-продажу, які завершуються виконанням відповідного зобов'язання і настанням скасувальної умови, є необхідною та достатньою підставою для того, щоб була проведена державна реєстрація речових прав на нерухомість. У сукупності всі ключові моменти зобов'язання є не юридичним фактом, а необхідними умовами для проведення державної реєстрації прав, що, у свою чергу, має розглядатися як правоприпиняючий юридичний факт. Таким чином, весь ланцюг дій з укладення, виконання та припинення правовідносин з купівлі-продажу з погляду державної реєстрації є лише сукупністю необхідних обставин для настання основного, так би мовити, ключового правоприпиняючого юридичного факту — державної реєстрації прав.

Можна навести також приклад із суто скасувальною умовою у відносинах, що виникають з приводу об'єкта нерухомого майна.

Зокрема, при укладенні договору емфітевзису сторони можуть передбачити в його умовах, що відповідне речове право припиняється з моменту скасування мораторію на відчуження земельних ділянок сільськогосподарського призначення. Такий факт підтверджується офіційним оприлюдненням тексту відповідного нормативно-правового акта у друкованому засобі масової інформації. По суті, це мало б означати, що з моменту оприлюднення відповідного тексту у емфітевти припиняється право емфітевзису і земельна ділянка має бути передана її власнику. Однак, зважаючи на аналізовані вище положення Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», право емфітевзису буде існувати до тих пір, поки відомості про емфітевту будуть міститися в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно. У зв'язку з цим моментом припинення емфітевзису буде не момент настання скасувальної умови — оприлюднення тексту відповідного

нормативно-правового акта, а момент державної реєстрації припинення речового права — емфітевзису. За таких обставин правоприпиняючим юридичним фактом буде факт державної реєстрації припинення похідного речового права на нерухоме майно — емфітевзису, а факт настання відкладальної умови буде нічим іншим як одним з основних юридичних фактів, сукупність яких є необхідною та достатньою умовою для проведення державної реєстрації припинення емфітевзису. За відсутності факту настання відкладальної умови не може відбутися державна реєстрація, а тому і не можуть припинитися права. Водночас факт настання відкладальної умови не є достатнім для припинення похідного речового права на нерухомість.

Враховуючи наведене, слід зазначити, що на сьогодні юридична конструкція державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, а також інших фактів, прав чи обов'язків, зокрема реєстрації актів цивільного стану громадян, юридичних осіб та фізичних осіб — підприємців, політичних партій, громадських об'єднань, засобів масової інформації, інформаційних агентств, сортів рослин, прав інтелектуальної власності тощо є унікальним елементом механізму виникнення, зміни та припинення прав, обов'язків, правовідносин та правосуб'єктності в багатьох сферах суспільного життя, який повністю визначає динаміку їх виникнення, розвитку та припинення. Крім того, як правило, інститут державної реєстрації в цивільному обороті має один визначальний наслідок для механізму правоприпинення: підставою для його функціонування є фактичний склад, що містить щонайменше два юридичних факти.

Як зазначалося в попередньому підрозділі, в аспекті ст. 212 ЦК України можуть існувати два моменти настання скасувальної чи відкладальної умови — реальний та фіктивний. Ці обставини, у свою чергу, впливають на порядок функціонування механізму правоприпинення і не лише в частині структури правоприпиняючого юридичного факту, а й у частині його наслідків. З боку практики правозастосування фіктивний момент настання скасувальної умови правочину є більш вразливим з юридичної точки зору, ніж фактичний, оскільки, будучи пов'язаним з недобросовісними діями сторони правочину, він може не завжди бути визнаний стороною, яка вчиняє такі недобросовісні дії, у зв'язку з чим можуть виникати юридичні конфлікти. Тим паче, що недобросовісність дій потребує юридичної кваліфікації, яка має проводитися спеціальним суб'єктом.

Підбиваючи підсумки питання скасувальної умови правочину як правоприпиняючого юридичного факту слід зазначити, що нині воно набуває нового змісту, а отже, потребує більш глибокого науково-теоретичного розгляду, зокрема у зв'язку з тим, що як скасувальна умова можуть розглядатися більшість підстав для припинення правочинів, які передбачені положеннями законодавства і мають форму правоприпиняючого юридичного факту у формі події, наприклад, смерть сторони правочину, виконання зобов'язання певним чином тощо. З огляду на це скасувальну умову правочину можна розглядати як особливу конструкцію, що вносить варіативний елемент у порядок припинення права та правовідносин учасників цивільного обороту.

РОЗДІЛ VI

ДЕФЕКТНІСТЬ МЕХАНІЗМУ ПРАВОПРИПИНЕННЯ ТА ЇЇ ПРАВОВІ НАСЛІДКИ

6.1. Дефектність механізму правоприпинення та окремих юридичних фактів

Взагалі використання термінів «юридичний факт» або «правоприпиняючий юридичний факт» в юридичній літературі пов'язане, як правило, з їх наявністю або відсутністю. Це зумовлюється самою природою юридичного факту, зокрема правоприпиняючого, адже юридичним фактом є реальні обставини дійсності, які, поєднавшись зі своєю правовою моделлю, призводять до наслідків у вигляді виникнення, зміни чи припинення прав, обов'язків, правовідносин або правосуб'єктності. Отже, можна стверджувати, що в разі існування правової моделі правоприпиняючого юридичного факту, тобто якщо він закріплений у нормі права, то, відповідно, за наявності його фактичної сторони має спрацювати механізм правоприпинення, який призведе до правоприпинення. Ненастання правоприпинення можливе в такому аспекті у випадку дефектності механізму правоприпинення, що може мати три форми: якщо правова модель правоприпиняючого юридичного факту побудована таким чином, що вона не може породити юридичні наслідки, визначені в ній, тобто з точки зору нормотворчої техніки модель побудована так, що вона не відповідає іншим правовим моделям і не буде втілена в життя з огляду на певні обставини, такі як примат спеціальних моделей (норм права) над загальними, або примат більш сильних (з точки зору права) моделей над слабкими. Таке може бути при колізії загального і спеціального законів або закону і підзаконного нормативно-правового акта.

Другою формою є неможливість настання фактичних наслідків за правовою моделлю юридичного факту через те, що норма права вимагає об'єктивно неможливої поведінки [230, с. 5]. В обох зазначених випадках існують певні вади однієї зі сторін юридичного

факту, фактичної або юридичної, які унеможливають існування юридичного факту як такого. Тобто вада однієї зі сторін виключає її існування, а через те, що юридичний факт складається з двох частин (юридичної і фактичної), юридичний факт не настане ніколи.

Проте можна виділити і третій вид «ненастання» юридичного факту. Коли існують всі умови для його існування — і юридичні, і фактичні, його правова модель побудована з урахуванням усіх інших норм права, але водночас на практиці цей юридичний факт не має місця. Така ситуація є можливою також у випадках, коли учасники цивільно-правових відносин діють у межах інших правових моделей, які мають більш оперативний характер або які повністю забезпечують інтерес суб'єктів цивільно-правових відносин у певній сфері, або які мають інші переваги над правовими моделями, що не використовуються. У такому разі можна говорити про так звані «мертві» норми, які існують, але водночас не використовуються учасниками цивільно-правових відносин, або інші «помилки в праві» [134, с. 56], які перешкоджають нормальному функціонуванню механізму правового регулювання.

В аспекті «мертвої» норми треба розрізняти її нежиттєздатність через непотрібність учасникам відносин — коли вони можуть обійтися без цієї норми, і нежиттєздатність, коли ця норма не має правових і економічних механізмів забезпечення, у зв'язку з чим модель, закріплена в ній, не може бути реалізована в правовій системі.

Тобто ми зазначили дві групи випадків неможливості настання правоприпиняючих юридичних наслідків. До першої групи належать вади юридичної і фактичної сторін юридичного факту. До другої — вади економічного або політичного характеру. Саме друга група обставин спричиняє незабезпеченість дії норми права (правової моделі) у правовій системі або прорахунки у можливості цієї норми права регулювати правовідносини так, як це планувалося. До другої групи обставин, що унеможливають настання правоприпиняючих юридичних фактів, належать, як ми зазначали вище, економічна і політична незабезпеченість, а також неправильні розрахунки в юридичних можливостях норми права врегулювати відносини певним чином.

Щодо економічної і політичної незабезпеченості варто сказати, що у правовій системі України такі норми трапляються досить часто. Адже крім юридичної і фактичної сторін юридичного факту, які є визначальними на рівні правової моделі, необхідні також

реальні умови реалізації цієї моделі. Якщо держава не забезпечує економічні засоби досягнення мети правової моделі та можливості примусової її реалізації або накладення санкцій за нереалізацію норми права, то, звісно, така модель не буде спрацьовувати. Тому весь механізм правового регулювання цивільних відносин буде працювати не так, як передбачали творці норми. Отже, правова модель спроектована правильно і фактично вона може діяти в реальному житті, але оскільки норма права не забезпечується економічними механізмами її реалізації, наслідки за цією правовою моделлю не настануть і вона ніколи не буде виконана до кінця. Така ситуація можлива, наприклад, при першочерговому отриманні житла «першочерговиками» або «позачерговиками». В нормативно-правових актах, зокрема в законах України, закріплено право співробітників правоохоронних органів та суддів отримувати житло в позачерговому або першочерговому порядку. З погляду права, ця норма не суперечить іншим нормам і повністю вписується в житлове законодавство. З точки зору фактичних обставин, в Україні є визначені нормативно-правовими актами суб'єкти, які можуть використати це право в межах закріпленої моделі. Але водночас в Україні недостатньо житла для реалізації цього права, у зв'язку з чим виникає неможливість реалізації правової моделі.

Від економічної або політичної (організаційної) незабезпеченості слід відрізнити прорахунки у визначенні результату правового регулювання. Якщо у першому випадку в правовій системі відсутня або недостатньо присутня економічна складова правовідносин, то у випадку, який розглядається, правова норма не породжує визначених наслідків через те, що суспільні відносини були неправильно оцінені законодавцем. Юридичний факт змодельовано правильно як в юридичному, так і у фактичному сенсі, але наслідки не настають у зв'язку з тим, що існують інші моделі поведінки, які заміщують існуючі. Або, наприклад, урегулювання суспільних відносин, які не досягли рівня розвитку, необхідного для їх врегулювання. Якщо ЦК України врегулювати порядок надання послуг з перевезення космічним транспортом, які надаються фізичними особами, то ці суспільні відносини, які як теоретично, так і практично можуть існувати, при цьому не будуть призводити до бажаного результату, адже зазначені технології є занадто дорогими і не доступними широкому колу споживачів. Тож, за наявності всіх умов для врегулювання зазначених суспільних відносин відсутня основна —

достатня їх поширеність серед суб'єктів цивільного права і достатня їх кількість для врегулювання. Водночас ряд «прорахунків» можна віднести до вад юридичної сторони юридичного факту. Наприклад, за нормою, яка закріплена в ст. 794 ЦК України, право оренди будівлі або іншої капітальної споруди буде реєструватися у випадку укладення договору оренди строком на три роки і більше. У зв'язку з цим ті учасники цивільно-правових відносин, які вважатимуть за необхідне уникати процедури державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, які виникають за договором оренди, будуть укладати договір оренди на строк від одного до двох з половиною років, а потім, так би мовити, забувати про його існування, і він по закінченню строку своєї дії буде продовжуватися ще на той самий строк на підставі ст. 764 ЦК України. Таким чином, «прорахунками» також є явища, які юристи-практики називають «прогалинами».

Разом із тим слід констатувати, що ми розкрили лише ту частину неможливості спричинення наслідку у вигляді правоприпинення, яка охоплюється технічними аспектами правотворчості та проектувальної техніки і зумовлена «вродженою» дефектністю механізму правоприпинення і правового регулювання в цілому, тобто тими аспектами, які існують на стадії нормотворення. Водночас велика кількість ситуацій виникає на стадії правореалізації. Саме на цій стадії можна говорити про недійсність юридичних фактів, оскільки на етапі нормотворення юридичного факту як такого ще немає, існує лише його правова модель і концепція фактичної сторони.

Для того щоб системно розглянути можливості дефектності юридичних фактів у цивільних правовідносинах, слід згрупувати їх певним чином. Для цього пропонуємо розглядати всі юридичні факти в аспекті правомірних дій (правочинів та юридичних вчинків) та порушень цивільних прав і законних інтересів учасників цивільно-правових відносин, які їм протиставляються. Вдавшись до такої класифікації, ми одразу згрупуємо правомірні дії як юридичні факти разом з юридичними актами і юридичними вчинками, які їх складають, а також неправомірними діями. Перші є правочинами і юридичними вчинками, а другі — порушеннями цивільних прав і законних інтересів суб'єктів цивільного права. Разом із тим поза нашою увагою залишаються юридичні події, які не можна віднести ані до правочинів, бо вони є діями не вольовими, ані до порушень цивільних прав і законних інтересів, оскільки в більшості подій як юридичних фактів відсутня вина особи та суб'єктивний

фактор взагалі. У зв'язку з цим третьою групою юридичних фактів, які будуть нами досліджуватися в обраному ракурсі, є обставини об'єктивної дійсності, що не залежать від волі людини, — події. Обравши такий ракурс дослідження, ми охопимо властивості всіх видів правоприпиняючих юридичних фактів і тим самим забезпечимо всебічний і комплексний їх аналіз.

Слід також звернути увагу на те, що в юридичній літературі існує думка, згідно з якою норми права в усіх випадках встановлюють незаконність недійсних правочинів, за винятком певної групи, до якої віднесені правочини, визначені законом як недійсні (насамперед нікчемні), однак із застереженням про те, що за певних умов такі правочини можуть бути визнані дійсними без можливості заперечення їх законності надалі [145, с. 111–112; 239, с. 76]. У зв'язку з цим робиться висновок, що недійсність правоприпиняючого юридичного факту у формі правочину є нічим іншим як неправомірною дією і не може належати до правомірних дій — юридичних фактів. Зважаючи на це, доцільно було б розглядати правоприпиняючі юридичні факти у формі правочинів як один з видів юридичних фактів з певними особливостями щодо правомірності, а правопорушення у класичному їх розумінні розглядати окремо. Таким чином, в аспекті юридичних фактів — правомірних дій ми розглядали б правомірні і недійсні правочини, окрему увагу слід було б присвятити неправомірним діям — деліктам. Водночас зазначений план розгляду має певні недоліки. По-перше, розглядаючи правочини як дію, направлену на встановлення, зміну чи припинення цивільних прав, обов'язків або правовідносин, як недійсних, ми автоматично зводимо розгляд цього питання у площину недійсності правочину, у зв'язку з чим і розглядаємо його елементи. Іншими словами, недійсність правочину є формою недійсності юридичного факту у формі правочину. Ми не можемо говорити про недійсність правочину з точки зору його вад, а потім переключитися на розгляд недійсного правочину з точки зору його ознак, оскільки обидва результати є дослідженням властивостей правочинів. Змінюється лише порядок дослідження: від умов дійсності до умов недійсності або навпаки. По-друге, досить спірною, на нашу думку, є позиція вчених щодо віднесення недійсного правочину до незаконного або неправомірного. Останню позицію необхідно уточнити. В цьому аспекті можна навести думки ряду науковців, зокрема В. Шахматова, який вважав головною причиною недійсно-

сті правочинів порушення ними нормального розвитку суспільних відносин, а отже, визначення недійсного правочину, як він вважає, має підкреслювати, що недійсними правочини є саме через шкідливість і небажаність їх для суспільства. На думку вченого, недійсний правочин — це правочин, склад якого не відповідає зазначеним у нормах права ознакам складу правочинів цього виду, в силу суспільно шкідливих чи суспільно небажаних властивостей [239, с. 79]. Схожу думку висловила І. Спасибо-Фатєєва, яка вважає, що укладення правочинів із тими чи іншими вадами є ненормальним правовим явищем, на яке право має певним чином реагувати. Вчена вважає, що поняття недійсних правочинів саме для цього і було введено, і правочини з певними вадами волі, суб'єктного складу, форми, змісту тощо, тобто ті, які не відповідають вимогам, визначеним у ст. 203 ЦК України, тим самим порушують право. Тобто правочин сам по собі має бути правомірною дією, і якщо недійсні правочини є неправомірною дією, то постає питання про те, чи є вони правочинами [308, с. 95].

Відповідь на це питання може надати аналіз за допомогою принципів цивільного права.

Цивільне право є диспозитивним і дає учасникам цивільних правовідносин самостійно обирати моделі поведінки. З огляду на це дія, яка не вписується в модель правочину за наявності основного елементу — волі, є нічим іншим як дією, яка не схожа з моделлю, визначеною законом. Проте оскільки ЦК України керується загальнодозвільним принципом, тобто дозволено все, що прямо не заборонено законом, то в разі відсутності реальної і прямо встановленої заборони не вчиняти певні дії (наприклад, не дотримуватися вимог про форму правочину) останні є правомірними або принаймні такими, що чітко не врегульовані законом. При цьому вони врегульовані загальною — за допомогою принципів цивільного права. Якщо модель поведінки не вписується у свій правовий аналог, то ця поведінка не перебуває поза законом у цивільному праві. Вона була б такою, якщо мала місце в адміністративних або інших публічних правовідносинах, які врегульовані публічним законодавством за принципом дозволено лише те, що прямо передбачено законом.

У такому разі невчинення дій, які передбачені законом, або вчинення дій, які прямо не передбачені законом, є нічим іншим як перебуванням їх поза законом. Такі дії, відповідно, будуть незакон-

ними. Якщо говорити про диспозитивні методи регулювання цивільного права, то можна стверджувати, що будь-які відносини потрапляють під регулювання цивільного права за двома критеріями: предмет і метод. За предметом це майнові відносини рівних за правовим статусом учасників відносин, за методом регулювання — сукупність диспозитивного та імперативного методів з приматом першого над другим. Отже, у випадку, коли фактичні дії сторін чітко не відповідають правовим моделям, закріпленим у нормах цивільного права, вони не позбавляються своєї сфери впливу і надалі регулюються цивільним правом, а саме його принципами, зокрема аналогією права і аналогією закону. В такому разі права і свободи особи порушуються тоді, коли якийсь суб'єкт повністю або частково обмежує можливості їх реалізації, діючи всупереч праву [397, с. 83]. Але якщо сторони добровільно і усвідомлено вступають у правовідносини на певних умовах, то такі дії не можуть визнаватися неправомірними. Більше того, в протилежному випадку повністю нівелюється один з основних принципів і презумпцій цивільного права — добросовісність, який дозволяє стороні правовідносин, з одного боку, вільно реалізовувати свої права і обов'язки, а з другого — бути захищеною від недобросовісних чи недружніх дій з боку інших учасників цивільних правовідносин [17, с. 89].

Крім того, вважаємо, що вагомо зміщено акценти в розумінні правочину, закріпленого в ч. 1 ст. 202 ЦК України. Зазначена стаття встановлює, що правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків [360]. Дана стаття нічого не каже про правомірність або неправомірність дій, вона ніби акцентує на основному елементі правочину — його спрямованості, яка виражається у волі. Тобто, з одного боку, це просто вольовий акт, а з другого — акт, який направлений на досягнення конкретної мети — набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Відсутність цього елемента виключає правочин, але його наявність у будь-якому випадку дозволяє говорити про наявність правочину. Тобто під укладенням правочину законодавець розуміє вираз суб'єктом цивільного обороту своєї волі, тобто волевиявлення. Відповідно дія, яку ЦК України називає правочином, є волевиявленням. Якщо волевиявлення спрямоване на встановлення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків, таке волевиявлення обов'язково визнається правочином [395, с. 49]. В такому сенсі правочин є юридичним фактом у формі дії, адже на відміну

від подій юридичні дії завжди пов'язані з волею й волевиявленням суб'єктів права. Причому єдність волі і її виявлення вважають основою для правової оцінки поведінки суб'єкта й визнання цієї поведінки такою, що має юридичне значення [145, с. 110]. У зв'язку з цим чинність або нечинність правочину — це вже інше питання. Більше того, ст. 203 ЦК України має назву «Загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності правочину» [360]. Недодержання вимог, встановлених у цій статті, спричиняє наслідок у вигляді нечинності правочину, тобто неможливості породження ним наслідків. Це означає, що правочин існує, тобто є волевою дією, спрямована на набуття, зміну або припинення правочину, але вона не здатна породити результат, на який спрямована.

У зв'язку з цим вважаємо недоречним використання в ст. 203 ЦК України «Загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності правочину» ч. 3, яка має такий зміст: «Волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі» [360], оскільки вона створює поєднання різнорівневих явищ у межах одного припису закону. Усунення елемента волі з правочину впливає не лише на його дійсність, а повністю виключає можливість існування правочину. Воля, тобто спрямованість, в аспекті ст. 202 ЦК України є основним і визначальним елементом правочину, його стрижнем. Відсутність волі означає відсутність самого правочину, але водночас відсутність будь-якого з елементів, передбачених в ст. 203 ЦК України, тобто змісту, обсягу цивільної дієздатності, форми і мети, впливає не на наявність або відсутність правочину, а на його чинність або нечинність. Можна, звичайно, стверджувати, що в цьому випадку йдеться не про наявність чи відсутність волі, а про її форму, тобто чи волевиявлення є вільним чи сталося внаслідок збігу обставин. Але все ж таки, чи є дії, які вчиняються на виконання волі іншої особи, волевиявленням особи, яка вчиняє ці дії, якщо вони не відповідають її внутрішній волі? Це питання може стати предметом подальшої дискусії, але не можна не зважати на те, що ця стаття (ст. 203 ЦК України) ніяк не зачіпає поняття незаконності або неправомірності правочину. Більше того, ст. 204 ЦК України «Презумпція правомірності правочину» встановлено, що «правочин є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним» [360]. Таким чином, законодавець використовує як антоніми слова «правомірність» і «недійсність», які мають зовсім

інше значення. У зв'язку з цим думка про те, що недійсні правочини завжди є неправомірними, є не зовсім обґрунтованою.

З огляду на наведене повністю підтримуємо думку В. Кучера з приводу того, що до цивільних правопорушень необхідно віднести ті нікчемні правочини, що містять всі елементи цивільного правопорушення, а також об'єктивно протиправні нікчемні правочини [165, с. 8]. Всі інші нікчемні та недійсні правочини, на нашу думку, не можна віднести до неправомірних. Адже, як ми з'ясували вище, не всі з них є цивільними правопорушеннями. Ознака протиправності діяння, яка визначає невідповідність поведінки особи вимогам права, вираженим в актах цивільного законодавства або договорі [355, с. 372], є обов'язковим елементом для визнання нікчемного або оспорюваного правочину неправомірним. Але в аспекті диспозитивного методу регулювання цивільних відносин деякі нікчемні або недійсні правочини не порушують прав учасників цивільно-правових відносин або інтересів держави, хоч участь останньої в зазначених відносинах як пасивного «спостерігача», інтереси якого завжди мають бути дотримані, є питанням досить дискусійним. Мається на увазі, зокрема, таке. В усіх оспорюваних правочинах діє презумпція правомірності, тобто правочин вважається дійсним до тих пір, поки його недійсність не буде встановлена законом або судом. У зв'язку з цим говорити про неправомірність такого правочину не видається можливим. Крім того, чи можна з упевненістю назвати деякі нікчемні правочини, як, наприклад, такий, що порушує вимоги закону про нотаріальне посвідчення правочину, неправомірним? З одного боку, дійсно недотримання сторонами вимог закону про нотаріальне посвідчення правочину значно зменшує рівень захищеності прав і законних інтересів учасників такого правочину, адже законодавець не просто так встановлює вимогу нотаріального посвідчення тих чи інших правочинів. З другого боку, такий правочин може бути визнаний судом дійсним, і це рішення суду буде прирівняне до нотаріального його посвідчення. Виникає питання, чи був такий правочин до винесення судом рішення неправомірним, адже таке судове рішення не має правостановлюючого характеру, а лише встановлює обставини та юридичні факти і підтверджує їх наявність або відсутність. Тому судове рішення про визнання правочину дійсним не надає йому правомірності, а лише підтверджує її. Отже, правочин, щодо якого не було дотримано вимоги закону про нотаріальне посвідчення в

разі подальшого його визнання судом дійсним, мав правомірний характер і на момент його укладення без нотаріального посвідчення.

Крім того, не можна стверджувати, що всі недійсні або нікчемні правочини є протиправними. Протиправність цих правочинів можна встановити лише за відсутності механізмів встановлення їх правомірності після моменту їх укладення, тобто лише у разі безальтернативності припису закону про їх недійсність або нікчемність. Особливо це стосується нікчемності.

Тому, як зазначалося вище, правоприпиняючі юридичні факти або існують у правовій дійсності, або ні. Такий висновок можна зробити з точки зору конструкції юридичного факту як правового явища, яке має юридичну і фактичну сторони. Зазначені вище обставини, які унеможлиблювали настання правоприпиняючого юридичного факту, а тому і його наслідків, стосувалися лише його конструкції. Проте в цивільному обороті існують випадки, коли юридичний факт має правильну модель (юридичну конструкцію) і фактичні дії суб'єктів цивільного права можуть вписатися в зазначену модель, і цей юридичний факт навіть породжує наслідки. Однак через певні обставини він визнається таким, що не існував, і спричиняє повернення до того стану правовідносин, в якому вони перебували до його настання (реституція), або взагалі не може настати через обставини, які склалися в конкретних цивільних правовідносинах. У таких випадках кажуть про дефектність правоприпиняючих юридичних фактів.

Питання дефектності юридичних фактів певною мірою розкривається також наукою цивільного права та цивільним законодавством. Так, випадки недійсності правочинів є нічим іншим як випадками дефектності юридичного факту, а вади конструкції нормативної моделі поведінки (юридичного факту) та ряд інших обставин, які наукою і законодавством розглядаються з точки зору правозастосування, насправді є випадками дефектності юридичних фактів.

В юридичній науці дефектні юридичні факти класифікуються за різними ознаками. Наприклад, залежно від можливості виправлення вони поділяються на: а) ті, що можливо виправити; б) такі, що можна виправити лише частково; в) ті, що не можна виправити. За моментом виявлення: а) виявлені до настання правових наслідків; б) виявлені після правових наслідків. За рівнем урегульованості всі

дефекти поділяються на: а) належним чином урегульовані; б) відносно або частково врегульовані; в) нерегульовані.

Ознаками дефектності юридичних фактів, що свідчать про суттєві зміни в їх змісті, є саме неспроможність породжувати відповідні наслідки, недійсність тощо [18, с. 12].

В аспекті питання, що досліджується, слід зупинитися на понятті недійсних та нікчемних правочинів як проявів дефектності правоприпиняючих юридичних фактів.

Поняття недійсності угод обґрунтоване ще у 1900 році дореволюційним російським правознавцем Н. Растеряєвим. Недійсною юридичною угодою він називав таку юридичну дію, яка хоч і дозволена, але не задовольняє висунутих до неї законом вимог, або яка не в змозі досягти визначеного юридичного ефекту, а відповідно, не може спричиняти тієї зміни в юридичних відносинах, на яку була спрямована. Російська дореволюційна наука розглядала два види недійсності угод: нікчемність і оспорюваність [249, с. 427], які виділяються і сьогодні. Недійсність правочинів як категорія цивільного права завжди була цікавою для дослідників. Не можна не відзначити науковий внесок у розробку цього питання І. Новицького, Д. Генкіна, І. Перетерського, Н. Рабінович, В. Шахматова та ін. [145, с. 108].

Незважаючи на те, що в науці класифікація недійсних правочинів на нікчемні й оспорювані не є загальновизнаною і навіть вважається вразливою, на думку деяких вчених, ЦК України не тільки нормативно закріпив такий поділ недійсних правочинів, а й містить їх легальне визначення [290, с. 48].

Частина 2 ст. 215 ЦК України встановлює, що нікчемним є той правочин, недійсність якого встановлена законом і для визнання його недійсним не потрібно рішення суду.

Відповідно до ч. 3 ст. 215 ЦК України якщо недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом недійсним (оспорюваний правочин) [360].

На думку З. Ромовської, загальна модель недійсного правочину може бути сконструйована на підставі ч. 1 ст. 203 ЦК України: недійсним є такий правочин, який суперечить вимогам Цивільного кодексу, інших актів цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства [73, с. 116].

Дослідники єдині у своїй думці, що дійсний правочин є одним з юридичних фактів, з якими закон пов'язує динамічний розвиток правовідносин, зокрема їх припинення. Разом з тим недійсний правочин, як вказується в ч. 1 ст. 216 ЦК України, не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю (відповідно, не впливає на правовідносини), і є недійсним з моменту його вчинення. Існування правоприпиняючих юридичних фактів в оболонці недійсних (оспорюваних) правочинів може поставити під сумнів правомірність наслідків, до яких він призводить, але, як ми з'ясували вище, не встановлює цю обставину заздалегідь. Можна сказати, що оспорюваний правочин як юридичний факт — це правочин, який на момент вчинення породжує притаманні дійсному правочину правові наслідки, але ці наслідки мають нестійкий характер [145, с. 110; 328, с. 375].

Разом із тим нікчемність правочинів здебільшого пов'язана з неправомірністю дій учасників цивільно-правового обороту і має набагато вразливіший характер. Ознаки нікчемних правочинів визначив Л. Еннексерус, який, зокрема, вважав: оскільки нікчемний правочин у правовому розумінні не існує, то він не породжує правових наслідків ні для кого, ні проти кого. Тому на нікчемність правочину може посилатися кожний і проти кожного [252, с. 235]. Заслуговує на увагу і та думка, що недійсність правочину повинна означати відсутність будь-яких цивільно-правових наслідків такої недійсності. Наслідки ж виконання нікчемного правочину мають бути ті самі, що і в разі безпідставного набуття майна. Натомість оспорюваний правочин створює саме ті наслідки, що і відповідний дійсний правочин, до визнання оспорюваного правочину недійсним він є дійсним. У разі визнання оспорюваного правочину недійсним наслідки його виконання мають бути ті самі, що і в разі, коли підстава набуття майна згодом відпала [73, с. 118]. На думку О. Іоффе, застосування терміна «недійсний правочин» є обґрунтованим і вдалим з практичних міркувань, оскільки: «по-перше, протиправність недійсного правочину якраз і виражає той факт, що вчинена дія не є правочином, а, по-друге, наслідки вчинення і виконання такого правочину регулюється не якимось іншим законодавством, а саме законодавством про правочин» [239, с. 77].

З приводу встановлення недійсності правочину як правоприпиняючого юридичного також варто навести висновки О. Кота, який вважає, що для визначення місця недійсних пра-

вочинів у системі юридичних фактів необхідно встановити три обставини:

а) чи є правомірність характерною рисою юридичних актів-правочинів;

б) чи є недійсний правочин протиправним;

в) чи всяке протиправне діяння варто кваліфікувати в системі юридичних фактів як цивільне правопорушення [145, с. 111–112]. Проте, на нашу думку, встановлення цих обставин не надасть відповіді на питання недійсності правочину. Ми схильні вважати, що абсолютна або відносна недійсність правочину як правоприпиняючого юридичного факту має встановлюватися на підставі наявного цивільно-правового інструментарію, закріпленого в нормах цивільного законодавства. шляхом визначення конкретних умов і обставин недійсності та нікчемності правочинів щодо конкретних ситуацій окремо, як це зроблено в чинному ЦК України. Лише індивідуальний підхід до конкретної моделі поведінки може стати ефективним інструментом у регулюванні цивільних правовідносин.

Нині загальні підстави недійсності правочинів, а тому і правоприпиняючих юридичних фактів, закріплені у ст. 204 ЦК України. В цій статті йдеться про недодержання стороною (сторонами) в момент вчинення правочину будь-якої із зазначених вимог, що і породжує недійсність, зокрема: відповідність змісту правочину вимогам актів цивільного законодавства й моральним засадам суспільства; наявність у осіб, які вчиняють правочин, необхідного обсягу цивільної дієздатності; відповідність вільного волевиявлення учасника правочину його внутрішній волі; спрямованість результату правочину на реальне настання правових наслідків, зумовлених ним; відповідність правочинів, що вчиняються батьками (усиновлювачами), інтересам їх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей; вчинення правочину у формі, встановленій законом [290, с. 48].

Саме залежно від якості невідповідності перелічених вище вимог всі правочини і поділяються на нікчемні та оспорювані. У зв'язку з цим можна вивести формулу оспорюваності та нікчемності правочинів. Вона матиме такий вигляд: «Збільшення різниці між вимогами до правочину, закріпленими в нормі права, і реальними обставинами призводить до зменшення можливості призвести до результату, визначеного нормами права» і навпаки: «Зменшення різниці між вимогами до правочину, закріпленими в нормі права,

і реальними обставинами (або їх ототожнення) призводить до збільшення можливості призвести до результату, визначеного нормами права». Іншими словами, дотримання всіх вимог, які висуваються до правочинів, збільшує можливість для того, щоб мета правочину була досягнута. Тобто чим більше реальна модель поведінки схожа на закріплену в нормі права, тим більшою є ймовірність приведення до того результату, який передбачено моделлю. І навпаки, чим менше реальні обставини справи схожі на передбачену модель правочину, тим меншим є шанс викликати наслідки, які передбачені правовою моделлю правочину.

У ЦК України відсутня окрема стаття, в якій би перелічувалися всі нікчемні правочини, але у тексті ЦК України можна відшукати норми про нікчемність тих або інших правочинів, наприклад, вчинених: із порушенням вимог про нотаріальне посвідчення правочину (статті 219, 220); малолітньою особою у разі відсутності наступного схвалення правочину її законними представниками (ч. 2 ст. 221); без дозволу органу опіки та піклування (ч. 1 ст. 224) та багато інших (ч. 2 ст. 586, ч. 3 ст. 614, ч. 6 ст. 633, ч. 2 ст. 661 ЦК України тощо). З цього приводу існує думка про зайвість звернення до суду з вимогою про визнання нікчемного правочину недійсним. Це цілком логічно, адже в суді нема чого доводити та спростовувати, оскільки наявність порушень припису закону очевидна, а отже, очевидна і нікчемність. Як приклад вчені наводять таку ситуацію: якщо договір купівлі-продажу нерухомості нотаріально не посвідчено, то це само по собі вже свідчить про його нікчемність [355, с. 302–303]. І все ж таки, беручи до уваги зазначений приклад, виникає питання: як оцінити ситуацію, за якої відчужував ухилився від нотаріального посвідчення договору, проте отримував всю суму коштів за об'єкт нерухомого майна, який відчужував. Крім того, як оцінити наслідки зазначеного правочину на прикладі з нерухомим майном у випадку, коли набувач за договором звернеться до суду з вимогою визнати договір купівлі-продажу таким, що існував. У разі задоволення позовних вимог рішення суду замінить нотаріальне посвідчення договору і реєстратор буде змушений зареєструвати право особи, яка набула нерухомість за нотаріально непосвідченим договором. Крім того, якщо все так просто з нікчемними правочинами, чому учасники цивільно-правових відносин звертаються до суду з вимогами повернення безпідставно набутого за недійсними договорами майна, або про визнання договорів дійсними? Якщо

другий випадок обґрунтовується необхідністю легалізації правових наслідків недійсного договору, то у випадку звернення з вимогами повернення безпідставно набутого майна учасники цивільно-правових відносин прагнуть реституції і виключення або зменшення розміру завданої їм шкоди.

З цього приводу дуже вдалою, на нашу думку, є позиція Ю. Гамбарова, який вказував на таке: «...із того, що нікчемність правочину настає відповідно до закону, не вимагаючи ні позову, ні судового рішення, тоді б вона ніколи не призводила б до судового розгляду. Якщо нікчемність викликає сумнів і проти неї виникає спір, то судовий розгляд стає неминучим, оскільки ніхто не може бути суддею у своїй справі і самоуправство не заохочується при вирішенні юридичних спорів. Проте судді обмежені в таких випадках констатуванням нікчемності угоди» [252, с. 236].

У зв'язку з цим не можна твердо стояти на позиціях, що нікчемні правочини як правоприпиняючі юридичні факти мають дефекти настільки сильні, що не породжують наслідків, оскільки це те саме, що стверджувати про безпідставність і необґрунтованість рішень судів, які задовольняли позови про повернення безпідставно набутого за недійсними договорами.

Як мінімум недійсні правочини породжують фактичні наслідки, не кажучи про те, що у певних випадках ці наслідки можуть бути і юридичними.

В цьому випадку можливі три ситуації в аспекті правоприпиняючих юридичних фактів:

1) юридичний факт існував і правова модель була реалізована на практиці, але наслідки, спричинені цим юридичним фактом, мали лише фактичний характер;

2) юридичний факт існував у реальній дійсності, але породив лише юридичні наслідки;

3) юридичний факт існував і правова модель була реалізована на практиці, але наслідки, спричинені цим юридичним фактом, мають як юридичний, так і фактичний характер.

В усіх випадках є вади умов реалізації правової моделі поведінки на практиці (юридичного факту).

Разом з тим не можна сказати, що недійсні правочини не породжують наслідків, зважаючи на наведений вище приклад і винятки, за яких навіть недійсний правочин може стати дійсним.

У цьому контексті варто зазначити, що О. Кот у своїх працях використовував такий термін, як «зцілення правочину» або його «конвалідація». Зокрема наводив слова Д. Тузова про те, що суть зцілення (конвалідації) полягає в наданні нікчемному правочину юридичної чинності з моменту його укладення [145, с. 112]. Такий підхід дозволяє казати і про те, що юридичні факти можуть бути конвалідовані, проте виникає питання про суб'єктів, які уповноважені на здійснення такої операції. Адже, як ми з'ясували вище, суд за своєю природою не надає правомірності діям чи подіям об'єктивної дійсності, а лише встановлює факти, аналізує їх і робить висновок про реальний стан речей. Що стосується сторін, то, на нашу думку, вони також не можуть «надавати правомірності» тим чи іншим правовідносинам, учасниками яких вони є. Хоча, з іншого боку, сторони, як ми з'ясували в попередніх розділах, можуть встановлювати правоприпиняючі юридичні факти шляхом їх трактування. Отже, сторони можуть суб'єктивно конвалідувати правочин, якщо дійдуть висновку, що він влаштовує їх у тій формі, в якій вони уклали його на початку. Для цього потрібно належним чином оформити факти і умови існування правовідносин між ними до моменту такого встановлення і правильно встановити ці обставини під час конвалідації, оформивши їх відповідним чином.

Отже, можна стверджувати, що самі сторони або сторона правовідносин залежно від того, односторонній чи двосторонній правочин було укладено, здатні конвалідувати правочин. Тобто вчинити дії, які доводять всім іншим учасникам обороту і державі як регулятору цивільних відносин те, що в цьому випадку вони (сторони) бажали настання саме цих наслідків і саме в такій формі, навіть незважаючи на його вади. Сторони нікчемного або оспорюваного правочину можуть вчинити дії, які призведуть до визнання наслідків їхнього правочину державою та іншими учасниками цивільного обороту лише в тому випадку, якщо існують правові механізми виправлення ситуації і обставини дозволяють це зробити. Суб'єктивної конвалідації як дій, які, безумовно, призводять до визнання наслідків лише на підставі волі учасників цивільних правовідносин, на сьогодні бути не може, навіть зважаючи на диспозитивний і загальнодозвільний методи регулювання цивільних відносин. За наявності дефектів правочинів, які не можуть бути виправлені сторонами, вони залишаються такими. Іншими словами, укладаючи договір купівлі-продажу з усіма умовами останньо-

го, сторони не можуть стверджувати, що, наприклад, уклали договір оренди, якщо в укладеному договорі було встановлено, що предмет переходить від однієї сторони іншій у власність. Тобто по-іншому розтлумачити цю умову не вдасться.

З цього питання слід ще раз наголосити, що **оспорюваний правочин** визнається недійсним лише судом, якщо одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, установлених законом (ч. 3 ст. 215 ЦК України). На думку деяких науковців, на відміну від нікчемного правочину, є причини для спору з приводу дійсності правочину, який оспорується. Ці обставини є досить різноманітними. Це і помилка (ст. 229 ЦК України), і обман (ст. 230 ЦК України), і насильство (ст. 231 ЦК України), й інші види волі, суб'єктного складу, мети правочину. ЦК України окремо регулює певні підстави для оспорування правочинів (статті 222, 223, 225, 227, 229–233 ЦК України), хоча вичерпного переліку підстав не надає. Фактично це означає, що будь-який юридичний факт у формі правочину може опинитися під загрозою недійсності, тобто всякий правочин можна оспорити, якщо він не відповідає вимогам дійсності правочину (ст. 203 ЦК України) [355, с. 303], тобто має дефекти як юридичний факт. Отже, доки судом не буде прийнято рішення про визнання правочину недійсним, він буде дійсним, а наслідки, породжені ним, — юридично значущими. Тому майно, передане за правочином, вчиненим під впливом помилки, обману тощо, потрапить у власність набувача, а вже при доведенні в суді цих підстав недійсності правочину таке майно має бути повернено колишньому його власникові — стороні недійсного правочину. Право власності набувача в такому разі має припинитися і відновитися право власності відчужувача майна, адже за ч. 1 ст. 216 ЦК України недійсний правочин не породжує юридичних наслідків, тобто і права власності [308, с. 96]. Водночас якщо правочин, який було вчинено під впливом помилки, буде оскаржуватися третьою особою, його сторони можуть визнати той факт, що помилка хоч і існувала, але особа, яка помилилася, задоволена результатом правочину, а її, так би мовити, контрагент не заперечує проти такого стану речей. У такий спосіб сторони оспорюваного правочину конвалідують його перед іншими учасниками обороту. Проте слід зауважити, що за наявності обставин, які свідчать про те, що таким правочином було завдано шкоди тій особі, яка оспорила правочин, можливі випадки, коли таку конвалідацію провести не вдасться.

Обставини, які утворюють дефектність правоприпиняючого юридичного факту у формі правочину, представлені порушеннями вимог до чинності правочину. Так, ст. 203 ЦК України встановлює загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності правочину.

Умовно всі ці обставини можна поділити на вади волі, вади суб'єктного складу і вади мети правочину, як зазначалося вище [355, с. 303], а також вади форми правочину. Проте останні становлять виняток, оскільки не завжди є безспірною підставою для недійсності правочину. У цьому випадку умови дійсності правочину є нічим іншим як обставинами, тобто явищами об'єктивної дійсності, які мають юридичне значення, тобто відіграють роль юридичного факту [6, с. 7]. Їх ми розглянемо далі.

Разом із тим виникає питання щодо дефектності цивільно-правових вчинків. Адже при дослідженні юридичних фактів у цивільному праві дослідники порушували питання поділу правомірних дій на юридичні акти і юридичні вчинки. О. Красавчиковим було обґрунтовано, що цивільно-правовий юридичний акт є правомірною юридичною дією, яка вчинюється дієздатною особою і спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільно-правових відносин (правочин). Тобто єдиною формою юридичного акта в цивільному праві в аспекті класифікації всіх юридичних фактів є правочин. Щодо інших правомірних дій (юридичних вчинків), виникає багато питань. Як ми з'ясували в першому розділі нашого дослідження, їхня відмінність від юридичних актів (правочинів) полягає лише в тому, що вони спричиняють наслідок, навіть якщо особа, яка його вчинила, не бажала його настання. Тобто в таких правових явищах значно применшується значення спрямованості волі на юридичні наслідки діяння.

Проведене нами в першому розділі дослідження підтверджує позицію О. Красавчикова з приводу того, що до юридичних вчинків може бути застосовано загальні вимоги чинності правочинів, але не всі і не завжди.

На сьогодні юридична наука розробила досить широке коло умов правочинів і визначило наслідки, до яких може призвести їх відсутність. Водночас відомо, що юридичні вчинки — це ті самі правочини, за винятком елементу волі. Але з огляду на аналіз наведених в юридичній літературі вчинків дуже важко з цим погодитися.

Наприклад, визнання боргу або дострокове повернення предмета позички боржником кредитору, внаслідок чого припиняється відсоткова ставка за договором [4, с. 351, 153, с. 155]. Це різні за своїм характером дії, але при цьому їх об'єднує одне — настання наслідку незалежно від волі. Обидва випадки є проявом юридичних вчинків, проте як можна застосувати до них універсальні положення про чинність. Якщо взяти умови правомірності правочинів за модель, то результат не буде ефективним. Воля в цьому випадку не може розглядатися як умова, оскільки в іншому випадку це був би правочин. Мета, будучи прив'язаною до волі, також не є умовою дійсності вчинку. Залишається форма, зміст і суб'єкт.

Форма визнання боргу може бути встановлена законом, у зв'язку з чим недодержання форми може призвести до того, що такої дії, як визнання, не буде, тобто не буде самого вчинку. Закон також може встановити форму передання боржником предмета позички. Але якщо взяти такий юридичний вчинок, як знищення речі, в якій формі може відбуватися знищення? Воно або є, або його немає. В такому разі йдеться про фактичну форму. Тобто ознаку юридичного вчинку закладено в його понятті, в ньому самому. Якщо це знищення, то воно має певні ознаки, наприклад, подальша неможливість використання за цільовим призначенням. Наведене свідчить, що форма не є універсальним критерієм для визначення правоприпиняючого юридичного вчинку.

Зміст і суб'єкт. Ці критерії можуть мати практичну користь, але мають розумітися не як у випадках з правочинами. Зміст правочину становлять права і обов'язки сторін, а зміст вчинку — саме діяння, його суть. Зміст знищення майна полягає в тому, що воно перестає існувати, а зміст передання майна — у тому, що це майно у фізичному сенсі перейшло з володіння однієї особи у володіння іншої. Зміст, безперечно, можна визнати універсальною умовою існування юридичних вчинків. Крім того, будь-яке юридичне явище має свій зміст, у зв'язку з чим виявляється можливість його визначити в будь-якій ситуації. Що стосується суб'єкта вчинків, то з огляду на поняття правочину можна дійти висновку, що цим суб'єктом може бути як дієздатна, так і недієздатна особа. Для вчинення окремих правочинів вимагається дія конкретної особи. У ситуації з достроковим поверненням предмета позички це має бути особа, яка позичала майно, або інша особа, яка діє в інтересах першої. Чи змінює суб'єкт, який знищує річ, природу знищення як

юридичного факту? Знищується майно власником чи іншою особою — все рівно, право власності припиняється у будь-якому разі. Але якщо предмет позички повертається власнику особою, яка його викрала, чи не є це повернення юридичним вчинком? Звичайно, є, але питання в тому, чи відноситься воно до правовідносин між кредитором і боржником. А якщо передане майно було не тим предметом позички, а схожим на нього, тоді цей факт стосуватиметься зв'язку між кредитором і боржником за договором позички?

У будь-якому разі факт передання майна є юридично значущим, а тому не перестає бути юридичним вчинком.

Вищенаведене свідчить про те, що єдиними універсальними критеріями для визначення юридичного вчинку є зміст і межі. Зміст вчинку, який може характеризуватися за допомогою таких критеріїв, як суб'єкт, місце, час і спосіб, визначає природу вчинку, а його межі перебувають у колі відносин, для яких вчинок є таким і має юридичне значення.

Повертаючись до прикладу передання боржником предмета позички, слід сказати, що ознаки цього вчинку закладені в його змісті, який базується на самому понятті. Юридичний вчинок у такій формі в наведеному випадку буде існувати, якщо річ, яку кредитор передав боржнику в умовах відносин позички між ними, повертається у володіння кредитора від боржника. В таких випадках цей вчинок буде мати юридичне значення в аспекті відносин позички. Якщо боржник передасть зовсім іншу річ третій особі, ця дія буде вчинком, але для відносин позички вона не буде мати значення.

Можна сказати, що юридичний вчинок, на відміну від правочину, більше наповнюється фактичним змістом, ніж юридичним. Про правочин можна сказати, що він є недійсним, а про деякі вчинки можна сказати лише те, що вони або існували в об'єктивній дійсності, або ні.

Запропонований нами підхід дозволяє максимально чітко встановити спосіб встановлення правоприпиняючих юридичних вчинків у правовідносинах і відмежувати акти від вчинків. Вчинок може бути як умовним, так і безумовним. Водночас правочин завжди умовний, оскільки для його настання необхідно встановлювати наявність певного кола умов. Якщо б ми пішли іншим шляхом і казали, що умовами настання вчинку є умови настання правочину, за винятком елементу волі, то нам довелося б стверджувати, що правочини з вадами волі і суб'єкта — це не правочини, а вчинки,

у зв'язку з чим їх конвалідація неможлива. Визнання можливості конвалідації привело б до висновку про абсурдність поділу правомірних юридичних дій на акти і вчинки за ознакою волі, що, у свою чергу, призвело б до стирання межі між різними за своєю природою явищами.

6.2. Особливості захисту прав учасників дефектних правоприпиняючих правочинів

Кожна особа має право на захист, яке полягає в можливості застосовувати заходи правоохоронного характеру для відновлення порушеного права [190, с. 144]. Нині цивільне право виробило цілу систему юрисдикційних та неюрисдикційних засобів захисту прав і законних інтересів учасників цивільно-правових відносин. Будучи апробованими практикою правозастосування, ці засоби наповнилися конкретним змістом і умовами застосування. Проте особлива роль у механізмі організаційно-правових гарантій приділяється судовому захисту як виду державного захисту, який полягає у зверненні до суду (конституційного, адміністративного, загального) [54, с. 24; 151, с. 87; 222, с. 30] за захистом прав та законних інтересів. Всі засоби є досить дослідженими і апробованими практикою, у зв'язку з чим кожен учасник цивільного обороту може без труднощів їх застосувати. Набагато цікавішим як для теорії, так і для практики є визначення конкретних вад правовідносин на мікрорівні, які визначають можливість застосування засобів захисту прав і законних інтересів, а також особливостей прояву цих правових явищ і захист прав учасників правовідносин у зв'язку з цим.

В аспекті наміченого плану дослідження і поділу правоприпиняючих юридичних фактів на правомірні (правочини і юридичні вчинки), неправомірні (делікти) і події пропонуємо визначити особливості прояву дефектів усіх форм юридичних фактів, що дозволить сформулювати пропозиції з удосконалення засобів захисту цивільних прав.

Частина 2 ст. 16 ЦК України встановлює, що способами захисту цивільних прав та інтересів можуть бути: 1) визнання права; 2) визнання правочину недійсним; 3) припинення дії, яка порушує право; 4) відновлення становища, яке існувало до порушення; 5) примусове виконання обов'язку в натурі; 6) зміна правовідно-

шення; 7) припинення правовідношення; 8) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; 9) відшкодування моральної (немайнової) шкоди; 10) визнання незаконним рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

Разом із тим абзац 2 п. 10 ч. 2 ст. 16 ЦК України встановлює, що суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом [360].

Враховуючи те, що нікчемний правочин є лише різновидом недійсних правочинів у цілому, то, на думку С. Потопальського, не викликає сумніву право особи на звернення до суду за захистом порушеного права з вимогою визнати його недійсним. Водночас відповідні фактичні обставини можуть констатуватися судом також у межах вирішення спору про захист права в інший спосіб, визначений законом (ч. 2 ст. 16 ЦК України), а саме про припинення дії, яка порушує право; про припинення правовідношення, на виникнення якого був спрямований правочин; про відновлення становища, яке існувало до порушення його права; про визнання права; про примусове виконання обов'язку тощо [254, с. 160–161].

Щодо способів захисту цивільних прав та інтересів з приводу лише недійсного правочину, то вони є такими: а) визнання правочину недійсним (п. 2 ч. 2 ст. 16 ЦК України); б) повернення в натурі всього отриманого за недійсним правочином (абзац 2 ч. 1 ст. 216 ЦК України); в) повернення безпідставно отриманого майна за недійсним правочином (п. 1 ч. 3 ст. 1212 ЦК України); г) застосування наслідків нікчемного правочину (ч. 4 ст. 216 ЦК України); ґ) відшкодування збитків та моральної шкоди, заподіяних внаслідок вчинення недійсного правочину (пункти 7, 8 ч. 2 ст. 16, ч. 3 ст. 216 ЦК України) тощо [254, с. 166]. Причому застосування останнього, на нашу думку, можливе лише у випадку, коли недійсний правочин має ознаки цивільно-правового делікту.

Наявний інструментарій дозволяє учасникам цивільних правовідносин повною мірою захистити свої права та законні інтереси. Але водночас виникає питання, які засоби захисту можна використати особі, що вчиняє юридичний вчинок, і особі, якої він стосується, оскільки юридичний вчинок не є правопорушенням. Цілком очевидним є те, що у випадку, коли юридичні вчинки утворюють загрозу порушення прав інших учасників цивільних правовідносин,

особа може звернутися до суду з позовом про визнання права. Підставою застосування інших способів є делікт, а не правомірний юридичний вчинок. Крім того, як можна захистити права та інтереси особи, яка здійснила юридичний вчинок. Оскільки останній не є правочином, до нього не можна застосувати засоби захисту учасників правочину, адже будь-який суд, встановивши відсутність правочину, не зможе використати такі засоби захисту.

У зв'язку з цим і враховуючи природу юридичного вчинку, вважаємо, що універсальним способом захисту прав у такому разі має бути визнання обставини такою, що існувала, або навпаки такою, що не мала місця в реальності. Такий спосіб захисту може бути застосовано самостійно або в сукупності з іншими вимогами, наприклад, про визнання правочину в частині вчинення окремого юридичного вчинку дійсним. Нині юридична практика не готова для сприйняття ще однієї системи захисту прав осіб, які мають відношення до юридичних вчинків у зв'язку з тим, що навіть у теорії багато питань залишаються спірними і невирішеними.

Зважаючи на викладене, вважаємо, що доповнення ч. 2 ст. 16 ЦК України п. 1-1) «визнання наявності або відсутності певних юридичних обставин як таких;» могло б вирішити багато питань.

Перш за все під дію цього пункту підпали б звернення сторін для винесення судом рішень про тлумачення змісту правочину в порядку ст. 213 ЦК України. Такий спосіб міг би бути спрямований на визнання інших, крім правочинів, правомірних дій такими, що існували у правовій дійсності, і визначати їх правову природу. На відміну від справ окремого провадження, які за своїм змістом не ґрунтуються на спорі, розгляд справ з використанням такого універсального способу міг проводитися в порядку позовного провадження за відсутності конкретно визначеного позивача за аналогією з позовом про визнання права власності, а рішення суду являло б собою акт підтвердження судом наявності чи відсутності між сторонами певних правовідносин і суб'єктивних прав та обов'язків сторін [319, с. 76; 324, с. 66] або інших правових явищ.

Сторони правовідносин могли б звернутися до суду з вимогою визнати певні ознаки чи властивості юридичних вчинків, не піддаючи сумніву правомірності всього правочину, якщо такі вчинки здійснено в межах правочину, або використати такий спосіб для захисту абсолютних прав. Наприклад, у випадку, коли сторона в межах існування зобов'язальних правовідносин випадково перера-

хувала кошти не на той рахунок, який визначено іншою стороною. З метою повернення цих коштів, особа могла б звернутися до суду з позовом про визнання факту передання коштів на певний рахунок. У такому випадку рішення суду виступало б юридичною передумовою настання наслідків, передбачених нормою права [349, с. 47]. Крім того, цей спосіб захисту дуже широко використовується учасниками обороту, проте коло суб'єктів, уповноважених на застосування цих засобів, дуже вузьке: це нотаріуси, одним із повноважень яких є підтвердження фактів перебування особи в певному місці або інших фактів. Будучи обмеженими в повноваженнях, нотаріуси не можуть дуже широко і ефективно застосовувати цей спосіб, у зв'язку з чим доречно було б залучити до його застосування і суди. Крім того, перелік фактів, які можуть підтверджувати нотаріуси, є значно обмеженим, а наслідки такого підтвердження не мають, зокрема для суду і сторін, таких самих властивостей, як судові рішення (обов'язковість, преюдиціальність, незмінність, виконуваність, виключність [7, с. 114; 188, с. 54–57; 385, с. 114]), що не дозволяє учасникам цивільних правовідносин повною мірою захистити свої права.

Таким чином, можна констатувати, що єдиним засобом захисту при вчиненні юридичного вчинку є визнання його таким, що відбувся, або навпаки таким, що не мав місця в дійсності. Щоправда, як додатковий засіб захисту можна застосовувати тлумачення юридичного вчинку з погляду права. Всі інші засоби захисту при юридичних вчинках мають на меті не визнання юридичного вчинку дійсним або недійсним, а визнання всього правочину таким, якщо вчинок є його складовою.

Водночас всі засоби, які використовуються при недійсному правочині, мають захисні властивості, оскільки здебільшого вони направлені на відновлення порушеного права. Про це свідчить їх активний характер і спрямованість на досягнення зазначеної мети, які і відрізняють захисні заходи від охоронних [310, с. 151]. Крім судового захисту учасників правочинів існує, як зазначалося вище – нотаріальний захист, який здійснюється при нотаріальному посвідченні правочину. Так, якщо правовідносини не визначені законом та не регламентуються угодою сторін, то нотаріус не може вчиняти нотаріальних дій у разі виникнення в нього сумніву у їх правомірності [341, с. 16]. Більше того, для встановлення наявності або відсутності певних юридичних фактів, з якими пов'язана можливість

застосування відповідної норми, нотаріусу необхідно одержати докази, дослідити й оцінити їх. Від того наскільки правильним буде підхід до доказів і процесу доказування, залежить законність та обґрунтованість правозастосовного акта нотаріуса [19, с. 95]. Наведене свідчить про те, що в деяких випадках нотаріус може виступати як суб'єкт встановлення правоприпиняючих юридичних фактів і у формі правочинів, і у формі вчинків.

Що стосується місця захисту у механізмі правового регулювання майнових відносин, слід погодитися з С. Погрібним, на думку якого захист цивільних прав та інтересів є правовим способом усунення перешкод у досягненні мети правового регулювання. Він дозволяє усунути відхилення у процесі досягнення мети правового регулювання цивільних відносин і втілити в конкретні правові відносини той ідеальний результат, який закладений у нормі цивільного права [247, с. 5].

Як зазначалося вище, правоприпиняючий юридичний факт у формі правочину, спрямованого на припинення цивільних прав, обов'язків або правовідносин, може мати дефекти, тобто вади, що ставлять під загрозу легальність наслідків, до яких призводить правочин. Чинне цивільне законодавство повністю відповідає позиції О. Красавчикова, який зазначав, що наявність загального правила дозволяє законодавцю обмежитися в регулюванні окремих випадків недійсності встановленням норм, що належать лише до основних (найбільш типових) видів недійсності угод. Відпадає взагалі будь-яка необхідність переліку всіх окремих варіантів недійсності, а приписи, що регламентують основні види, доповнюються дією загального правила [251, с. 38]. У зв'язку з цим і зважаючи на положення ст. 203 ЦК України для того, щоб правоприпиняючі наслідки правочину мали легальний характер, необхідно, щоб основні умови правочину, такі як форма, волевиявлення, суб'єкт зміст і мета, не мали вад. В іншому випадку такий правочин може не привести до бажаних наслідків. У зв'язку з цим виникає потреба в розгляді проявів всіх вад правоприпиняючих правочинів, хоч не можна не погодитися з тим, що чинне цивільне законодавство вийшло за межі уявлення формули недійсності правочинів, запропонованої О. Красавчиковим. З огляду на це законодавство розглядає всі види вад правочинів і їх наслідки.

Розглядаючи **вади форми** правочину як підставу його недійсності, слід зауважити, що в юридичній літературі дуже поширеною є

думка, згідно з якою недодержання сторонами письмової форми правочину, яка встановлена законом, не означає невідповідність правочину закону. Така ситуація можлива у випадку, якщо недодержання письмової форми правочину відповідно до закону не має наслідком недійсність правочину. На думку деяких вчених, у такому разі встановлене законом правило про вчинення правочину в письмовій формі лише має вигляд імперативної норми, хоч насправді не є такою. Більше того, таке правило є диспозитивним і дає право особам вчиняти правочини як в усній, так і в письмовій формі [73, с. 117].

Відповідні норми ЦК України і судова практика призводять до виникнення певних неточностей в конструкції умов правоприпиняючих юридичних фактів незалежно від правомірності. Для того щоб розібратися в обставинах недійсності правочину в разі недотримання вимоги про його форму, слід перш за все визначити, яку роль відіграють умови юридичного факту і як вони впливають на його здатність до породження юридичних наслідків. Так, правова модель поведінки особи включає в себе опис діяння і умови, за яких відбувається це діяння. У зв'язку з цим юридичний факт як фактична обставина дійсності, яка збіглася зі своєю правовою моделлю, може існувати лише у випадку, коли існує його юридична, фактична сторона, а також умови. При цьому умови є невід'ємною частиною юридичного факту, чи то юридичні акти, чи то юридичні вчинки. Разом із тим, на відміну від юридичних актів, які завжди є умовними, вчинки можуть бути як умовними, так і безумовними. У такому разі юридичний факт і наслідок у правовій моделі значно зближуються. В цьому аспекті слід уточнити, що, оскільки умови в теорії права не є частиною юридичного факту, а перебувають поза його конструкцією і є автономними елементами правової дійсності, які можуть «прив'язуватися» правовою моделлю до юридичного факту і у такому разі набувати характеру обов'язкових, вони відіграють особливу роль. Зокрема, будучи передбаченою правовою моделлю, вони стають невід'ємною частиною юридичного факту. За їх відсутності юридичний факт може існувати як такий, оскільки є його юридична і фактична сторона, але водночас він не породжує юридичних наслідків. Юридичний факт за такої ситуації може бути фактом-станом. Можна говорити, що юридичний факт є недійсним або дійсним, але в такому разі цей юридичний факт буде вчинком.

Як приклад можна навести статті 248 і 249 ЦК України. Пункт 2 ч. 1 ст. 248 ЦК України визначає, що представництво за довіреністю

припиняється у разі скасування довіреності особою, яка її видала [360]. Водночас ч. 1 ст. 249 ЦК України встановлює, що особа, яка видала довіреність, за винятком безвідкличної довіреності, може в будь-який час скасувати довіреність або передоручення. Відмова від цього права є нікчемною. Але разом із тим ч. 3 цієї ж статті каже, що «права та обов'язки щодо третіх осіб, що виникли внаслідок вчинення правочину представником до того, як він довідався або міг довідатися про скасування довіреності, зберігають чинність для особи, яка видала довіреність, та її правонаступників». Це правило не застосовується, якщо третя особа знала або могла знати, що дія довіреності припинилася [360]. В такому разі є правова модель юридичного факту — його опис у нормі права. Правова модель передбачає припинення довіреності шляхом її скасування. Водночас висвітлена нами правова модель має умову, за відсутності якої юридичний факт не може мати місця, — це умова доведення інформації про скасування довіреності до відома представника. В разі якщо ця умова не дотримується, довіреність вважається такою, що продовжує свою дію. При цьому дія довіреності в аспекті породжуваних наслідків для особи, яку представляють шляхом вчинення дій представником, припиняється саме з моменту доведення до відома представника про припинення довіреності шляхом її скасування. Отже, якщо б ст. 249 не містила норми, яка закріплена в частинах 2 та 3, тобто умови настання юридичного факту, цей юридичний факт був би безумовним і мав наслідком припинення правовідносин, які випливають із довіреності з моменту її скасування. А так виходить, що юридичний факт припинення правовідносин з довіреності має умову, за наявності якої спричиняє юридично значимі наслідки. Відсутність умови призводить до недійсності юридичного факту. З одного боку, він має як фактичну, так і юридичну сторони, але з другого, — це не призводить до юридично значимих результатів. Отже, наявність умови настання юридично значимих наслідків юридичного факту, закріплених у нормі права, призводить до дійсності юридичного факту, а їх відсутність — до його дефектності і недійсності.

Тобто форма правочину як умова правоприпиняючого юридичного факту, будучи закріпленою в правовій нормі, є його обов'язковим елементом. Проте сторонам правочинів слід пам'ятати, що законодавством встановлено виняток із правил щодо недійсності договору за відсутності його нотаріального посвідчення, обов'язко-

вість якого встановлена законом. Так, якщо сторони домовилися щодо усіх істотних умов договору, що підтверджується письмовими доказами, і відбулося повне або часткове виконання договору, але одна зі сторін ухилилася від його нотаріального посвідчення, то, як впливає із ч. 2 ст. 220 ЦК України, суд може визнати такий договір дійсним [254, с. 165]. Ще кажуть, що в такому разі суд може конвалідувати («оздоровити») правочин. Особливість такої конвалідації полягає у тому, що, по-перше, вона здійснюється лише судом, по-друге, основною умовою конвалідації є ухилення однієї зі сторін від нотаріального посвідчення правочину, по-третє, договір має бути повністю або частково виконаний. Лише наявність цих трьох умов дає суду право «оздоровити» правочин. Якщо в судовому засіданні обидві сторони визнають небажання нотаріального посвідчення договору на момент його укладення, застосувати конвалідацію не вдасться. Такий правоприняючий юридичний факт має бути визнаний судом дефектним і недійсним.

Що стосується **вад суб'єктного складу**, то слід зазначити, що за загальним правилом учасником цивільно-правових відносин може бути особа, яка має достатній обсяг цивільної дієздатності для того, щоб брати участь у таких відносинах. Разом із тим недотримання цієї умови при вчиненні правочинів майже ніколи не спричиняє нікчемності. Такі дії можуть бути оспорені, але для того, щоб вони не породили наслідки у вигляді правопринення, необхідно вдатися до додаткових заходів.

Наприклад, що стосується правочинів, учинених малолітньою або неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності (статті 221–222 ЦК України), то за своєю конструкцією як юридичного факту він схожий на правочини з недодержанням вимог про нотаріальне посвідчення. Майбутнє схвалення такого правочину батьками надає йому чинності. При цьому сам факт схвалення може бути виражений бездіяльністю, конклюдентними діями. Правочин у такому разі вважається схваленим, якщо ці особи, дізнавшись про його вчинення, протягом одного місяця не заявили претензій другій стороні (ч. 1 ст. 221 ЦК України). Разом із тим зцілення цього правочину може відбутися батьками, а в разі їх заперечень — судом. Крім того, така сама ситуація у випадку вчинення правочину учасниками деяких юридичних осіб поза межами їх компетенції. У відносинах з третіми особами юридична особа не може посилалися на положення установчих документів, які обмежують

повноваження учасника такої особи, крім випадків, коли буде доведено, що третя особа у момент вчинення правочину знала чи могла знати про відсутність у учасника юридичної особи права діяти від її імені (абзац 3 ч. 1 ст. 122, ч. 3 ст. 133 ЦК України) [386]. Разом із тим слід зазначити, що на відміну від форми, яка в деяких випадках може бути умовою вчинку, а тому останній може вважатися таким лише за її наявності, суб'єкт діяння не впливає на настання наслідків за вчинком, який він вчинив. Якщо вчинення діяння недієздатною особою або дієздатною особою за межами її дієздатності може призвести до визнання такого правочину дефектним, то вчинення діяння, яке не є правочином, такими особами в будь-якому разі буде вважатися юридичним вчинком.

Вадами змісту можна назвати вади умов правоприпиняючого юридичного факту — правочину у формі договору. В такому разі слід наголосити на тому, що до договору застосовуються положення, які висувають вимоги до правочинів. Договір завжди є правочином, але не кожний правочин має форму договору. У зв'язку з цим умови чинності правочину є поняттям більш широким, ніж умови чинності договору. Воля, суб'єкт, зміст, мета і форма правочину і договору зокрема є основними вимогами до їх чинності і, відповідно, до беззаперечності їх наслідків. В аспекті договору вимога змісту як умова його чинності конкретизується в умовах договору щодо суб'єкта, прав і обов'язків сторін, мети тощо. Тобто до змісту договору як правочину належать наведені вище умови.

Часто закон встановлює перелік умов, що мають бути включені до договору, які за своєю суттю і змістом не є істотними. У цьому випадку виникає питання: чи є підставою для визнання договору неукладеним відсутність прямого відображення в ньому таких умов? З цього приводу дуже слушною є думка О. Беянович про те, що відсутність у тексті договору певної умови не обов'язково має означати, що цей договір не було укладено. У разі визнання договору неукладеним суду слід також враховувати, що фактичні дії сторін можуть свідчити про те, що договір все ж таки був укладений, але на інших умовах [253, с. 177–178].

Загалом можна виділити два дефекти змісту правочинів. Перший виникає, коли істотна умова була узгоджена сторонами, але їхнє волевиявлення не було оформлено належним чином. Другий — коли особа, яка звернулася за судовим захистом, заявляє, що істотна умова не обговорювалася при укладенні правочину [206, с. 15].

В будь-якому разі за відсутності в письмово оформленому правочині істотних умов сторони мають змогу доводити факт їх погодження письмовими доказами. Довести це цілком реально, особливо якщо правочин хоча б частково було виконано. Факт укладення правочину за відсутності в його тексті істотних умов (однієї чи кількох) може доводитися відповідно до ст. 218 ЦК України, а також тим, що часткове або повне виконання сторонами правочину, за умови прийняття виконання другою стороною, і є достатнім доказом його укладення та погодження істотних умов [304, с. 63]. Водночас, беручи це до уваги, не можна не погодитися із тим, що визнання за таких обставин договору неукладеним може бути одним із способів захисту недобросовісної сторони, яка, отримавши виконання з боку контрагента, ухиляється від оплати, посиляючись на відсутність певної істотної умови договору [331, с. 27].

В аспекті відсутності істотної умови в письмовому правочині слід також зазначити про той елемент механізму правового регулювання, який ми висвітлювали раніше, — аналогію закону і аналогію права. Саме цей механізм починає спрацьовувати, коли суспільні відносини досить нечітко врегульовані певними нормами цивільного права, у зв'язку з чим модель права, модель юридичного факту або наслідок юридичного факту не можна чітко визначити за допомогою спеціальних норм, які регламентують визначені правовідносини. В такому разі недоліки всієї правової моделі виправляються шляхом аналогії права або закону. Незважаючи на те, що цей механізм спрацьовує на рівні правового регулювання всіх цивільно-правових відносин, у сфері договірної права є його аналоги, які більш тісно пов'язані з договірним правом. Це, зокрема, звичаї ділового обороту. На рівні договірних відносин між учасниками цивільно-правового обороту ці механізми можуть спрацювати у випадку, коли правова модель поведінки або умови юридичного факту досить нечітко встановлені в договорі. Такі прогалини договору компенсуються за рахунок звичаїв.

При цьому зазначені вище висновки повністю підтверджуються і самим ЦК України, який у ст. 526 встановив, що зобов'язання має виконуватися належним чином, відповідно до умов договору та вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, а за відсутності таких умов та вимог — відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що звичайно ставляться [360]. Ефект, який справляють звичаї ділового обороту на правочин, можна

порівняти із «зціленням» правочину. Але ці процеси є різними за своїм змістом, оскільки конвалідація правочину відбувається шляхом надання недійсному правочину дійсності з моменту його укладення, тобто нікчемний правочин, який є таким з моменту його укладення, все ж таки породив юридичні і фактичні наслідки, але водночас, оскільки він є нікчемним, не мав цього робити. Можна сказати, що правочин було вчинено з дефектами, які унеможливають настання будь-яких наслідків. У такому разі суд, беручи до уваги всі обставини справи, так би мовити, виліковує (конвалідує) правочин, виправляючи його вади, і тим самим підтверджує його здатність до породження наслідків. Процес конвалідації відбувається під час виконання правочину або коли його вже виконано і всі або частина юридичних або фактичних наслідків спричинена. На відміну від конвалідації, процес, який відбувається при використанні механізмів застосування звичаїв ділового обороту, штучно доповнює правочин діючими механізмами і у такий спосіб заповнює прогалини, які виникли внаслідок «недоопрацювання» сторонами умов правочину. Умовно цей процес можна назвати «інкрустацією» звичаїв ділового обороту у правочин. На відміну від конвалідації, яка здебільшого застосовується судом, інкрустація звичаїв ділового обороту виникає за домовленістю сторін. Такий стан речей обумовлений конструкцією норм про нікчемні та чинні правочини. Адже нікчемні правочини за ЦК України не породжують жодних наслідків, а породжені наслідки можуть бути визнані правом і державою як такі, що мали місце лише у випадку їх конвалідації. Водночас слід пам'ятати, що не всі нікчемні правочини можуть бути конвалідовані.

Щодо дійсних правочинів, у змісті яких не передбачено істотної умови, то вони є дійсними на підставі того, що з самого «народження» елементи правочину, які не передбачені в його змісті, автоматично доповнюються звичаями ділового обороту. Центральним елементом правовідносин з приводу правочинів, в які інкрустуються звичаї ділового обороту, є процес встановлення умов юридичних фактів. Якщо сторони самостійно в процесі виконання правочину або в разі настання його наслідку однозначно не встановлять його умови згідно з правилами ділового обороту, то це має зробити суд. Водночас участь суду може бути виключена самими учасниками цивільно-правових відносин, якщо вони підуть першим шляхом. З цього приводу слушним є питання, яке поставив М. Мурашко:

«Що вважати моментом укладення договору — час укладення первинної угоди чи зміненої?» Відповідь на це питання науковець вбачає у позиції сторін. Якщо вони не оспорюють договір, його умови слід вважати обов'язковими з моменту первинного укладення, тобто до внесення істотної умови [206, с. 16]. Такий наслідок щодо часу внесення істотної умови до договору і його укладення є спільним як для конвалідованих правочинів, так і для тих, у яких застосовуються звичаї ділового обороту.

Можна сказати, що в цьому разі діє презумпція правомірності правочину, яка виражається в повноті змісту правочину. Зміст такої форми презумпції зводиться до того, що в разі, якщо зміст правочину (його умови) повністю не встановлено сторонами правочину, то він автоматично доповнюється умовами звичаїв ділового обороту з цього питання. Вважається, що правочин має всі елементи для того, щоб спричинити юридичні і фактичні наслідки. При цьому умови, встановлені сторонами, є стабільними, тобто безспірними, оскільки встановлені за домовленістю обох сторін (хіба що правочин не відповідає іншим умовам, наприклад, укладатиметься на вкрай невігідних (кабальних) умовах). Умови ж, доповнені за звичаями ділового обороту, є «м'якими», оскільки не підкріплені взаємною згодою сторін, а тому можуть бути змінені на інші.

У зв'язку з цим слід погодитися із думкою С. Томчишена, що не можна вважати неукладеним договір, в якому відсутня істотна умова, якщо сторони підписали такий договір чи вчинили дії, які свідчать про прийняття його до виконання, або ж відсутня умова договору може бути визначена зі змісту актів цивільного законодавства та різних правових актів, відповідно до звичаїв правового обороту або вимог, що звичайно ставляться до відповідних договорів чи шляхом його тлумачення [331, с. 29]. З приводу вад змісту правочину слід сказати, що право намагається, наскільки це можливо, зберегти договір, щоб не заслужити дорікань в розладі угод. Однак суд повинен бути впевнений, що сторони фактично уклали угоду, а не лише виявили бажання [253, с. 176].

Вади мети. Однією з вимог чинності правочину як правоприняючого юридичного факту є спрямованість на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним [360]. Це означає, що правочин, крім юридичних наслідків для сторін, має викликати і реальні (фактичні). Якщо розглядати зазначену умову чинності правочину як умову чинності правоприняючого юридичного факту,

виходить, що суть цієї умови зводиться до спрямованості на реальне настання наслідків юридичного факту. Як неодноразово зазначалося в попередніх розділах, конструкція правоприпиняючого факту, як і будь-якого іншого юридичного факту, зводиться до його правової моделі і реальних обставин дійсності незалежно від його форми — чи то дії, чи то події. У зв'язку з цим закономірним є питання про наслідки, до яких призводить правоприпиняючий юридичний факт, чи поглинається наслідок правовою моделлю, а разом із тим і фактичною стороною юридичного факту. Якщо казати про юридичний факт як правову модель, якій відповідають конкретні обставини дійсності, що разом призводить до певного наслідку, то виходить, що слід окремо говорити про модель юридичного факту (юридична і реальна складові) і окремо про модель всього механізму правоприпинення, до якого належать причина (юридичний факт), наслідок, до якого призводить юридичний факт, і причинно-наслідковий зв'язок. Тобто модель юридичних фактів і наслідків, до яких вони призводять, повністю збігається з механізмом впливу юридичних фактів на суспільні відносини (додаток 2). У зв'язку з цим її можна дещо деталізувати в аспекті загальної моделі відносин і наслідків для того, щоб чітко визначити місце юридичного факту і його наслідків у механізмі правового регулювання цивільних майнових відносин (додаток 5). На зображеній схемі продемонстровано механізм спричинення правоприпиняючого юридичного факту за участю правочину. Воля виділена окремо як елемент або властивість правочину, який впливає на його існування. Воля є невід'ємною частиною будь-якого юридичного факту у формі правочину. Відсутність волі означає відсутність юридичного факту. Слід зазначити, що всі елементи, зображені на схемі, є обов'язковими, але водночас особливості конкретних суспільних відносин можуть вносити зміни у цю схему шляхом додавання додаткових елементів, які мають форму умов правоприпиняючого юридичного факту. Закріплення додаткових умов настання юридичного факту в нормі права робить ці умови обов'язковими для спрацьовування механізму правоприпинення. Зміст, форма, мета і суб'єкт є обов'язковими елементами правочину як правоприпиняючого юридичного факту. Відсутність цих елементів або хоча б одного з них призводить до того, що юридичний факт не може викликати наслідки, передбачені в нормі права, оскільки не вписується в модель поведінки, запропоновану правом. Отже, юридичний факт

за наявності двох своїх сторін (фактичної і юридичної) і обов'язкового елементу — волі може породити наслідок лише у разі дотримання обов'язкових умов, що також визначаються нормою права. Наслідок є кінцевим етапом або навіть продуктом юридичного факту. Водночас слід підкреслити, що нормою права охоплюється лише юридична сторона як факту, так і умов і навіть наслідків. Фактична сторона факту, його умов і наслідків, до яких він призводить, знаходиться в об'єктивній дійсності і підкоряється лише законам природи, а тому перебуває поза правовою моделлю. Разом із тим норма права охоплює три окремі мікросистеми, які існують поряд лише завдяки їх об'єднанню нормою права. Перша система — юридичний факт, а точніше його юридична сторона або правова модель діяння (дії або бездіяльності), яка має стати причиною третьої системи — наслідку у вигляді змін у юридичному становищі сторін, але при обов'язковому існуванні другої системи — умов, за яких причина (нормативна модель) може викликати наслідки (юридичні зміни). Всі ці три системи співіснують в межах норми права, але при цьому повністю дублюються в реальному житті. Їх невідповідність реальним системам, які існують в об'єктивній дійсності, не породжує нічого.

Точніше кажучи, механізм правоприпинення з точки зору правоприпиняючого юридичного факту має вигляд двох тотожних систем, які утворюються внаслідок віддзеркалення реальних обставин дійсності у правовій моделі. Правова модель, будучи ідеальною (правовою) стороною механізму правоприпинення, передбачає правову конструкцію обставини (юридичного факту), умов, за яких існує ця обставина, і наслідки, які мають місце за наявності обставини і умов. В аспекті норми права це виглядає як гіпотеза, диспозиція і санкція. При цьому в регулятивних нормах під санкцією можна уявити наслідок гіпотези і диспозиції. У зв'язку з тим, що в юридичній науці існує думка про те, що в регулятивних нормах санкція відсутня, ми вживаємо поняття санкції як умовне і позначаємо за його допомогою наслідки, передбачені в нормі права за наявності гіпотези і диспозиції. Повертаючись до моделі поведінки, можна констатувати, що, існуючи окремо від реальної (а не ідеальної, правової) дійсності, вона залишається лише моделлю, яка не здатна породити реального наслідку. Наслідок у ній передбачений лише як ідеальний, такий, що не має тілесного вираження. Для того щоб механізм правоприпинення за допомогою правочину як право-

припиняючого юридичного факту спрацював, необхідна наявність основного елементу, без якого правочин хоч і буде вважатися таким, що існує, але водночас не породить жодних наслідків. Цим елементом є мета. В аспекті правочину мета — це спрямованість на настання реального результату. Отже, мета є інтегруючим елементом правочину, оскільки рівною мірою пов'язана з правовою моделлю і обставинами реальної дійсності. На відміну від інших елементів, таких як зміст, форма і дієздатність, мета є єдиною, яка зберігає свою форму як у реальній дійсності, так і у правовій моделі. Справа в тому, що в загальному вигляді метою правочину як вольового акту є задоволення інтересів учасників цивільно-правових відносин. Особа, яка вчиняє правочин, вчиняє його задля досягнення певного результату, який і задовольняє її потреби та інтереси. Отже, метою охоплюється не тільки частина механізму правоприпинення, до якої входять умови і наслідки, а ще й юридичний факт. У такому сенсі мета має прояв мотиву поведінки особи, або, іншими словами, є мотивом для вчинення правочину. Мета з погляду норми права є те, до чого може привести норма права. З точки зору реальної дійсності — це те, для чого особа діє певним чином. Проте слід звернути увагу на те, що мета і наслідок, який настав, не завжди збігаються.

Мета в аспекті механізму правового регулювання, зокрема з точки зору правочину, є спрямованістю на вчинення юридичного факту і настання бажаних для особи наслідків. Мета як з юридичної, так і з фактичної сторони визначає спрямованість на те, щоб юридичний факт існував реально. Наявність мети не означає його реального існування, це лише спрямованість на вчинення правочину і настання наслідку, передбаченого нормою права.

Що стосується інших елементів, то, наприклад, форма правочину в правовій моделі може визначатися як письмова, але в реальному житті це може бути як невеличкий папірець у вигляді товарного чеку, так і договір, розміщений на багатьох сторінках паперу. Щодо дієздатності взагалі — діє презумпція. Наприклад, нормою права передбачено, що певний правочин може вчинятися лише особою, яка досягла 16-річного віку. Тобто презюмується, що саме з цього віку особа правильно усвідомлює значення своїх дій і може керувати ними. Проте в реальній дійсності в цьому віці різні особи мислять по-різному, тому можуть не усвідомлювати в повному обсязі значення своїх дій. Це не пов'язано з вадами розумового розвитку, а є результатом генетичних особливостей людини або особливостей

виховання. Щодо змісту правочину і його відповідності моральним вимогам суспільства, то цей критерій є досить оціночним і відносним. Його не завжди можна чітко встановити в правовій моделі, а тому в реальній дійсності можна натрапити на зовсім різні прояви цієї вимоги і межі її моральності. Незважаючи на все це, норма права діє і може спричинити наслідок, передбачений в ній.

Приклад однієї з ситуацій, коли нібито існує юридичний факт у вигляді правочину, а наслідок не настає, описаний І. Спасибо-Фатеевою в одній з її робіт: «Інколи трапляється, що правочин вчинено (дію здійснено, наприклад, договір укладено), тобто воля на виникнення прав та обов'язків виражена, але на цьому все й закінчилося. Сторони правочину так і не приступали до його виконання. У такому разі ця дія є юридично нейтральною. Вона ні юридично, ні фактично так і не спричинила юридично значущих наслідків» [308, с. 95]. Це означає, що сторони правочину не вчинили всіх необхідних дій для того, щоб настали наслідки, передбачені нормою права. Тобто правова модель їхньої поведінки є, але вони не вчиняють всі необхідні фактичні дії, передбачені нею, у зв'язку з чим правова модель не може повністю наповнитися фактичним змістом, результатом чого стане настання реального наслідку для учасників цивільних правовідносин. В цьому випадку у правовідносинах відсутній інтерес одного або всіх учасників відносин до настання наслідку, тобто відсутня мета — внутрішній стимул, який змушує їх вчиняти всі дії для досягнення кінцевого результату — задоволення інтересів. Але важливою умовою для того, щоб зробити такий висновок, є наявність укладеної угоди, а не такої, коли сторони не дійшли повної згоди, що необхідна для набрання юридичної сили угодою [253, с. 176]. Відсутність мети за наявності всіх інших елементів поведінки, яка відповідає правовій моделі, створює *фіктивні* або *удавані* правочини.

Мета, як обов'язковий елемент волі в суб'єктивному сенсі і наслідок, передбачений моделлю, є визначальним чинником для дії правочину як правоприпиняючого юридичного факту. Мета є двигуном правочину і одночасно його паливом. За допомогою мети як комплексної об'єктивно-суб'єктивної властивості юридичний факт спричиняє наслідки, передбачені нормою права у реальній дійсності.

Щодо фіктивних і удаваних правочинів слід сказати, що мета в удаваних правочинах виходить за межі правової моделі, в яку впису-

ється поведінка. У фіктивних правочинах мета відсутня. Основними ознаками фіктивного правочину, на думку В. Кучера, є: небажання сторін у момент його вчинення досягти правового результату, що зумовлюється таким правочином, і прагнення створити видимість правовідносин перед третіми особами [165, с. 12]. Водночас небажання настання юридичних наслідків при їх фактичному настанні можна розцінювати як укладення дійсного і чинного правочину. У зв'язку з цим недійсність юридичного факту — правочину може мати дві моделі, які можна вдало продемонструвати на прикладі договору купівлі-продажу. Якщо дві особи уклали такий договір без наміру створення юридичних наслідків, то це майно може: а) бути передане покупцю; б) залишитися у продавця. Фіктивність правочину як юридичного факту полягає саме у взаємному небажанні створення юридичних наслідків для обох зі сторін. Як правило, такі угоди здійснюються з метою набуття певної вигоди від третіх осіб — учасників цивільно-правових або інших відносин. Разом із тим існують ризики для осіб, які вчиняють фіктивний правочин, адже за ст. 234 ЦК України суб'єктом встановлення фіктивності правочину є суд. Ця норма будується на презумпції правомірності правочину. У зв'язку з цим укладений фіктивний правочин є фіктивним лише для його сторін, які розуміють цю фіктивність, але для третіх осіб і для права взагалі цей правочин є дійсним. Отже, недійсність юридичного факту в такому разі усвідомлюють лише дві особи, і, крім того, юридичний факт в суб'єктивному сенсі є недійсним лише для цих двох осіб і то до часу, коли одна з них повірить у «реальність» правочину. З точки зору правової моделі є юридичний факт, але його наслідок не настає у зв'язку з вадою умови правочину — мети. Однак про це відомо лише учасникам фіктивного правочину, а для права та інших учасників цивільного обороту цей правочин є дійсним. У зв'язку з цим коли покупець захоче набути право власності на річ насправді, але ця річ перебуватиме у продавця, то покупець зможе застосувати засоби захисту своїх прав, у тому числі і ввідикацію. Перебування ж речі у нього надає покупцю можливість надалі визначати її юридичну долю. З моменту вчинення будь-яких фактичних чи юридичних дій з річчю, як із власною, за наявності передусім усвідомлення її такою, фіктивний правочин стає чинним також і для його учасників. Оскільки договір купівлі-продажу є консенсуальним, то за наведених вище обставин він є саме фіктивним, а не неукладеним, оскільки права за ним виникають з моменту досягнення згоди з усіх істотних

умов, а не з моменту передання речі. В іншому випадку цей договір є неукладеним.

Фіктивний правочин, наслідок за яким настав поза волею сторін, дуже схожий на юридичний вчинок, який також призводить до наслідків незалежно від волі особи. Але в такому сенсі фіктивний правочин все ж таки є правочином, а не вчинком, оскільки він, як і вчинок, позбавлений мети, і сторони зовні оформлюють його як правочин. І хоч воля в них не спрямована на настання результату, передбаченого нормою права для такого правочину, вона спрямована на його оформлення саме як правочину. У зв'язку з цим і негативні наслідки, які фіктивний правочин спричинив для третіх осіб, мають бути ліквідовані за рахунок сторін такого правочину. Фіктивний правочин можна назвати позбавленим змісту юридичним фактом. Він формалізує юридичний факт, надає йому лише зовнішньої форми, проте не наповнює його реальним змістом.

Що стосується удаваних правочинів, то мета, якої прагнуть учасники правочину, частково виходить за межі правової моделі, закріпленої в нормі права. Якщо в фіктивних правочинах сторони взагалі не бажають настання наслідку, передбаченого моделлю, тобто існує «дефіцит» волі, то в удаваних правочинах вони бажають настання наслідків, які є ширшими за ті, що передбачені певною моделлю, у зв'язку з чим виникає «профіцит» волі. Прикладом удаваного правочину є видача генеральної довіреності на транспортний засіб. В такому разі сторони можуть сховати під договором представництва договір купівлі-продажу.

Як фіктивні, так і удавані правочини є дуже небезпечними для їх сторін, особливо для тієї, яка є більш вразливою з точки зору правового статусу. Перед вчиненням такого правочину особі слід зважити на можливі наслідки і тим більше на ті, які будуть виникати внаслідок визнання такого правочину іншими учасниками обороту.

У зв'язку з наведеним пропонуємо при використанні засобів і способів встановлення правоприпиняючих юридичних фактів у формі правочинів керуватися саме такою послідовністю встановлення: 1) правової моделі факту; 2) фактичної сторони факту; 3) правових умов існування факту; 4) реальних умови існування факту; 5) мети юридичного факту; 6) юридичного і фактичного наслідків правочину. Така послідовність встановлення обставин надасть змогу учасникам цивільного обороту правильно визначити дефекти правочину і застосувати необхідні засоби захисту цивіль-

них прав та законних інтересів. Таким чином, можна стверджувати, що в механізмі правоприпинення, як і в механізмі правового регулювання майнових відносин, норма права є головною передумовою для настання реального наслідку. З одного боку, вона являє собою правове оформлення механізму правоприпинення, оскільки містить модель (юридичну сторону) юридичного факту, умови, за яких він може існувати, і наслідки, які настають за наявності факту і умов. З другого боку, норма права є оболонкою (формою) існування конкретних суспільних відносин у межах права. Тобто норма права є тим критерієм, за допомогою якого обставини дійсності знаходять вираз таким своїм властивостям, як урегульованість або неурегульованість. Правовідносини є поняттям, яке охоплює сукупність всіх суспільних відносин між певними суб'єктами з приводу визначеного об'єкта, які врегульовані нормами права. Водночас акти правореалізації є нічим іншим як віддзеркаленням ідеальної моделі, закріпленої в нормі права, на обставини реальної дійсності. Тобто акти правореалізації в межах механізму правового регулювання повністю відповідають моделі, закріпленій у нормі права, або навіть є реальним виміром норми права.

Іноді сторони, бажаючи припинити права, обов'язки або правовідносини, вчиняють правочин і при цьому не мають справжнього уявлення щодо всіх його умов, а тому їхня воля формується під впливом неправильних уявлень, тобто якби сторонам було відомо про справжній стан речей, вони не вчинили б такого правочину [146, с. 111]. У такому разі допущено помилку.

З-поміж всіх помилок суттєвого значення має помилка щодо природи правочину, прав та обов'язків сторін, таких властивостей і якостей речі, які значно знижують її цінність або можливість використання за цільовим призначенням. Помилка щодо мотивів правочину не має суттєвого значення, крім випадків, встановлених законом (ч. 1 ст. 229 ЦК України) [360]. Треба сказати, що в юридичній літературі існують думки з приводу інших суттєвих помилок у правочинах, до яких належить і помилка в суб'єкті, яка нібито випадково не була включена до тих, що мають суттєве значення [73, с. 119], але з цього питання закон висловився однозначно.

Помилка особи, яка вчинила правочин, може бути результатом її власного недбальства, а можуть бути і випадки, коли помилка виникає у сторони з необережних (винних) дій іншої сторони у правочині. Ці обставини впливають на додаткові наслідки правочину, вчи-

неного внаслідок помилки. Особа, яка помилилася, зобов'язана відшкодувати іншій стороні збитки, якщо ця помилка була результатом її власного недбальства. Особа, яка своєю необережною поведінкою сприяє помилці, зобов'язана відшкодувати іншій стороні завдані їй збитки. Схожою за своєю конструкцією є можливість визнання судом недійсним правочину, який вчинено під впливом насильства. В юридичній літературі ці ситуації обґрунтовуються тим, що воля особи, до якої було застосовано фізичну силу або психічний тиск, за таких обставин є деформованою [289, с. 45]. Якщо в конструкції моделі поведінки є помилка, воля реальна, тобто має місце на момент вчинення правочину, спрямована на настання одного наслідку, але фактично настає інший у зв'язку з тим, що в цій конкретній ситуації спрацьовує інша норма права. Про це зазначалося в попередніх розділах. В такому випадку має місце неправильне усвідомлення особою юридичних наслідків, до яких призводять її дії. При цьому деформація волі спричиняє дефекти юридичного факту в моделі, в результаті чого причинно-наслідковий зв'язок між фактом і наслідком послаблюється. Ця ситуація також дуже схожа на прояв юридичного вчинку. У разі помилки й обману особа усвідомлює юридичний наслідок юридичного факту, але вона усвідомлює його неправильно. Це лише ілюзії. Насправді юридичний наслідок настає зовсім не той, на який сподівається особа. Елемент волі присутній, проте щодо дій — він повністю збігається з реальністю, але щодо наслідків — ні. Вольовий момент присутній, але деформація усвідомлення спрямовує волю на ілюзорний результат, те, чого не існує насправді. Такі правочини можна віднести до юридичних вчинків, оскільки реальні наслідки не поглинаються волею особи. При застосуванні до особи насильства відбувається деформація його волі, при якій, на відміну від помилки або насильства, вона повністю усвідомлює юридичні наслідки свого діяння. І хоч реальна частина моделі має вади всієї волі, за присутності всіх інших елементів право вважає модель працездатною, тобто такою, що може породити наслідки.

З приводу обману слід зазначити, що він може бути результатом не лише дій сторони за договором, а й третіх осіб, які не є учасниками договору. У цьому випадку обов'язковим для визначення недійсності договору є те, щоб сторона за договором навмисно використала обман третьої особи. Тобто необхідний елемент введення в оману саме договірною стороною, оскільки суб'єктом обману для визна-

чення правочину недійсним за ст. 230 ЦК України є лише одна зі сторін правочину [255, с. 368].

В загальному вигляді помилка, обман і вчинення правочину під впливом насильства є невідповідністю волевиявлення внутрішній волі, що виключає справжній намір сторони створити певний результат [250, с. 32].

Наведене дозволяє не погодитися з В. Рясенцевим, який підкреслював, що недійсність правочину — це його дефектність, яка обумовлена порушенням вимог закону. Адже дефектність правочину може і не бути пов'язана з порушеннями вимог закону, а бути проявом принципу свободи волі або неврегульованості певних відносин. З погляду конструкції юридичного факту дефект правочину — це лише дефект його фактичної сторони за наявності правильно закріпленої юридичної моделі, адже недійсний правочин за своєю правовою природою залишається правочином, оскільки він має основні ознаки, які властиві правочинам: вольовий акт, спрямований на досягнення правового результату; є різновидом дій суб'єктів цивільно-правових відносин; воля особи, яка його вчиняє, спрямована на встановлення, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків [239, с. 79–80].

Можна сказати, що, незважаючи на відносну дослідженість позначеної проблеми, невирішеними залишаються питання можливості обрання особою способу захисту свого права з двох варіантів: подання позову про визнання нікчемного правочину недійсним чи одразу про застосування наслідків нікчемного правочину. Із цього постають і другорядні питання стосовно кожного з цих варіантів механізму захисту права: а) чи зобов'язаний суд застосовувати наслідки нікчемного правочину за відсутності відповідних вимог і б) чи можна вважати вимогу про визнання недійсним нікчемного правочину зайвою чи її слід розглядати й задовольняти окремо від вимоги про застосування його наслідків [268, с. 164–165]. Всі ці питання потребують більш детального дослідження для формування пропозиції.

ВИСНОВКИ

Сучасна юридична наука відчуває гострий дефіцит у дослідженнях, предметом яких є фундаментальні положення про припинення прав та обов'язків, зокрема, учасників цивільних правовідносин. Ця тема залишилася без належної уваги науковців. Крім того, аналіз проведених за роки незалежності досліджень дозволяє стверджувати, що, як правило, вчені-цивілісти, а також представники інших сфер юридичної науки якщо й обирають предметом дослідження порядок припинення прав та обов'язків учасників правовідносин, то надають перевагу саме прикладній тематиці. З огляду на це склалася ситуація, коли на досить високому рівні дослідженості перебувають питання припинення речових прав, зобов'язань, а також окремих видів цивільно-правових договорів, а фундаментальні питання загального порядку правоприпинення та дії механізму правового регулювання залишилися осторонь. Таким чином, юридичні дослідження в Україні, присвячені припиненню цивільних прав, обов'язків та правовідносин, мають спеціальний характер і утворюють «багатошаровий пиріг», який фактично ґрунтується лише на прикладній проблематиці і «шари» якого, також маючи прикладний характер, накладаються один на одний. Саме тому сьогодні актуальним є питання «реабілітації» фундаментальних досліджень у сфері майнових відносин в аспекті сучасного розвитку правової системи України.

В основу методологічних особливостей дослідження питань механізмів правового регулювання майнових відносин, а також правоприпинення, покладаються чотири обставини. Перша — це те, що питання правоприпинення в цілому досліджені менше, ніж питання порядку виникнення та розвитку правових явищ, і при цьому в частині досліджень припинення правових явищ є лише спеціальні наукові роботи, присвячені прикладним питанням юриспруденції, що обумовлює повну недослідженість питань загального механізму правоприпинення та основних засад його функціонування. Другим елементом, що обумовлює методологічні особливості досліджень механізму правоприпинення, є фрагментарність норм законодавства, що регулює відносини припинення цивільних прав та обов'яз-

ків. Вона проявляється у відсутності спеціального нормативного положення в рамках першої книги ЦК України, присвяченого визначенню загальних підстав припинення цивільних прав, обов'язків та правовідносин. Третньою і визначальною обставиною, що обумовлює методологічні особливості досліджень проблем правоприпинення, є обмеженість у повноцінному використанні методів моделювання та експерименту, що дозволяє аналізувати закономірності та особливості правоприпинення лише з точки зору ідеальних проєкцій, а також практики правозастосування, яка склалася в тій чи іншій сфері майнових відносин на певному етапі розвитку правової системи України. Останньою, четвертою особливістю можна вважати фундаментальний відтінок дослідження в цілому, що обумовлюється його проведенням суто на підставі фундаментальних категорій права, зокрема таких, як норма права, юридичний факт, правовідносини, що, з одного боку, дозволяє надати прикладним питанням правоприпинення стійкого характеру, а з другого — вводить дослідника в систему висновків та обґрунтувань, які стали в юридичній сфері «апріорними» і критика або спростування яких відпочатку може сприйматися негативно науковою спільнотою.

Механізм правового регулювання являє собою найбільш загальну систему правових засобів упорядкування суспільних відносин. При цьому правоприпинення є невід'ємною частиною такого механізму, адже з досягненням мети правового регулювання механізм правового регулювання припиняє своє активне функціонування щодо конкретних учасників цивільних правовідносин і, як правило, в результаті завершення функціонування механізму правоприпинення припиняються і деякі або всі права та обов'язки учасників правовідносин.

Механізм правового регулювання можна розглядати у широкому та вузькому значенні. У вузькому розумінні він являє собою сукупність елементів, які з урахуванням правового статусу учасників цивільного обороту в сукупності забезпечують досягнення мети правового регулювання — належну дію відповідних правових моделей і настання відповідних наслідків. Вузьке розуміння механізму правового регулювання майнових відносин розкриває його суто інструментальний або механістичний характер. У такому сенсі механізм правого регулювання є нічим іншим, як сукупністю юридичних фактів, норм права, правовідносин та актів правореалізації, які у своєму поєднанні та взаємовпливі спричиняють наслідок

у формі реалізації у практиці правозастосування правових моделей, закріплених у правових положеннях, у зв'язку з чим і досягається мета правового регулювання у формі упорядкування суспільних відносин. У широкому розумінні механізм правового регулювання майнових відносин являє собою, крім сукупності певних елементів (юридичний факт, норма права, правовідносини, акти правореалізації), «супроводжуючі» елементи, що виходять за межі суто об'єктивістського інструментального бачення, а саме: правосвідомість як об'єкт впливу правового регулювання, правові цінності, правові ідеали та правові стимули як способи досягнення факультативної мети правового регулювання — виховання або стимулювання.

Механізм правового регулювання майнових відносин складається з трьох стадій і має дві форми. У кожній із двох форм правоприпинення посідає своє місце. Перша форма механізму правового регулювання є «традиційною», оскільки закладається в основу регулювання більшості суспільних відносин. Друга форма механізму правового регулювання характеризується тим, що у зв'язку з певними обставинами, які мають об'єктивний характер, сторони не можуть реалізувати свої права, а тому механізм правового регулювання не може забезпечити реалізацію тієї правової моделі, яка передбачалася для певних суспільних відносин.

Стадіями першої форми механізму правового регулювання є: закріплення правових моделей поведінки, виникнення права та обов'язків, реалізації прав та виконання обов'язків. На цій стадії механізм правоприпинення є частиною третьої стадії і саме в результаті його функціонування з реалізацією прав та виконанням обов'язків припиняються відповідні правовідносини. У другій формі механізму правового регулювання правоприпинення буде окремою, самостійною, третьою стадією механізму правового регулювання, який складатиметься зі стадій закріплення правових моделей поведінки, виникнення права та обов'язків, припинення права та обов'язків. У зв'язку з неможливістю реалізації своїх прав, наприклад, у зв'язку зі знищенням речі, механізм правового регулювання припиняється стадією правоприпинення, а не правореалізації, якої не може бути.

Правове регулювання, як і механізм правового регулювання, має свою мету. Вони співвідносяться між собою як загальне та часткове. Метою правового регулювання є врегулювання суспільних відносин, надання їм правового виміру або поширення на них правового

впливу. Метою механізму правового регулювання є забезпечення інтересів учасників суспільних відносин, які врегульовані цивільним правом.

Механізм правоприпинення, який є системою засобів, за допомогою яких здійснюється припинення правовідносин, прав (окремих правомочностей), обов'язків або правосуб'єктності суб'єктів цивільного права, має дуже важливе наукове і теоретичне значення. Так, теоретичне значення механізму правоприпинення полягає в тому, що він дозволяє більш точно зрозуміти, яким чином впливають ті чи інші обставини дійсності на правовідносини та їх зміст, а також до яких наслідків можуть привести такі обставини на різних рівнях одних або декількох правовідношень. За його допомогою можна встановити юридичний інструментарій для закріплення правових моделей правоприпиняючих юридичних фактів, правильно спроектувати ці моделі і належним чином відобразити їх у положеннях законодавства. У правозастосовчій діяльності правильне розуміння функціонування механізму правоприпинення дозволить сторонам договірних правовідносин правильно проектувати положення договорів і належним чином відображати правові сторони правоприпиняючих юридичних фактів у цих положеннях.

Значення юридичних фактів, зокрема правоприпиняючих, не зводяться до основного місця в механізмі правового регулювання цивільних відносин. Це правове явище є більш унікальне і універсальне, ніж будь-яке інше в юриспруденції. Незважаючи на їх унікальні властивості, які проявляються як у процесі нормотворення, так і в процесі правореалізації, юридичні факти мають досить гнучкий характер. І будучи явищами об'єктивованими, тобто такими, що не завжди спричиняють наслідки залежно від волі особи, вони мають відносний і гнучкий характер. За своїм масштабом юридичні факти можуть припиняти не лише права та правовідносини, а й такі правові явища, як обов'язки і правосуб'єктність суб'єктів цивільного права. Відносність правоприпиняючих юридичних фактів у цивільному праві виражається в тому, що на різнорівневих правових явищах вони можуть відображатися по-різному. У разі якщо правоприпиняючі юридичні факти одночасно припиняють і породжують однорівневі явища, наприклад, права, або припиняють і змінюють їх, можна казати про подвійний характер правоприпиняючого юридичного факту (регресивно-прогресивний або навпаки). У такому разі говорять про горизонтальне визначення природи

юридичних фактів. Але якщо правоприпиняючий юридичний факт припиняє права і змінює правовідносини, зміст яких вони склали, то він не лише має подвійний характер, а й є явищем відносним. Для прав він виступає правоприпиняючим юридичним фактом, але для правовідносин він є правозмінюючим. При такому розгляді правоприпиняючий юридичний факт встановлюється у вертикальному порядку. Саме тому для визначення природи правоприпиняючого юридичного факту треба визначити його властивості і наслідки, до яких він призвів на різних рівнях правових явищ. У такому разі юридичний факт може бути правоприпиняючим у «чистому вигляді» або мати подвійний чи навіть потрійний характер. У зв'язку з цим властивість юридичного факту може залежати від аспекту, в якому він розглядається.

Здатність правоприпиняючих юридичних фактів викликати наслідок у формі припинення обов'язків і правосуб'єктності прямо залежить від здатності припиняти права і правовідносини. Заперечення цієї обставини прирівнюється до заперечення здатності правоприпиняючих юридичних фактів припиняти права і правовідносини. Більшість правових явищ, які припиняються, можуть бути припинені двома або більше способами. При цьому кожен спосіб припинення буде ознаменовуватися індивідуальним і конкретним юридичним фактом. Результат у формі правоприпинення може викликатися різними юридичними фактами, проте, як правило, саме результат визначає природу юридичного факту. У зв'язку з цим незалежно від того, чи припинилося право внаслідок закінчення строку його існування або внаслідок виконання кореспондуючого йому обов'язку, обидва явища є правоприпиняючими, а тому не можна не погодитися з тим, що виконання обов'язку є правоприпиняючим юридичним фактом і для обов'язку, і для суб'єктивного права.

Розуміння правоприпиняючих юридичних фактів не може базуватися на однобічному їх баченні виключно як обставин дійсності, які викликають юридично значимі наслідки. Така позиція є хибною і повністю ховає механізм настання правоприпиняючих юридичних наслідків, які спричиняються таким юридичним фактом. Правоприпиняючий юридичний факт у цивільному праві є нічим іншим, як складним поєднанням правової матерії з об'єктивною дійсністю, яка призводить до виникнення фактичних та юридичних наслідків для суб'єктів цивільного права. Правоприпиняючий юри-

дичний факт є точкою у часовому континуумі, в якій поєднується право як ідеальне явище і конкретна обставина (дія або подія). Настання наслідків такого юридичного факту залежить від відповідності обставини його правовій моделі, закріпленій у нормі права. Чим більше обставини дійсності будуть відповідати закріпленій у нормі права моделі, тим більшою є ймовірність спричинити саме той фактичний і юридичний наслідок, який передбачений нормою права.

Кожен правопринипняючий юридичний факт у цивільному праві є унікальним. Його унікальність полягає в тому, що, будучи відображеним у правовій моделі норми права, яка розрахована на багаторазове застосування, він характеризується наявністю сукупності ознак, які відрізняють його від інших правопринипняючих юридичних фактів, навіть тих, які схожі з ним як фактичною стороною, так і правовою моделлю, яка є його частиною. Кожен правопринипняючий юридичний факт відбувається в конкретний проміжок часу, в конкретний день і час, крім того, кожен правопринипняючий юридичний факт відбувається в конкретному географічному місці, у конкретних правовідносинах, у зв'язку з чим, відповідаючи аналогічним діям і будучи тотожним окремій правовій моделі, він є індивідуальним і унікальним правовим явищем.

Один і той самий правопринипняючий юридичний факт може повністю перебувати в межах конкретних правовідносинах, які врегульовані нормами однієї галузі права, але може виходити за межі регулювання і частково перебувати в інших правовідносинах, або виникати в один і той самий час у правовідносинах, які врегульовані нормами декількох галузей права. Такі юридичні факти мають міжгалузевий характер і, як правило, відбуваються в конкретних правовідносинах між конкретними суб'єктами цивільного права, але спричиняють наслідки для цих суб'єктів у межах правовідносин між ними, які врегульовані нормами різних галузей права, а також для інших суб'єктів цивільного права.

Правопринипняючий юридичний факт у цивільному праві є багаторівневим явищем, у зв'язку з чим може бути підставою для припинення окремих правових явищ або обов'язковою умовою для існування іншого юридичного факту і у такий спосіб виступати в ролі сприяючого юридичного факту, або бути причиною настання іншого юридичного факту.

Негативним моментом у контексті змісту ЦК України є те, що правопринипняючі юридичні факти не знайшли щонайменшого нор-

мативного відображення. На відміну від правовстановлюючих юридичних фактів, які передбачені ст. 11 ЦК України як підстави виникнення цивільних прав та обов'язків і які нормативно належать до таких правових явищ лише на підставі п. 4 ч. 1 ст. 11 ЦК України, правоприпиняючим юридичним фактам законодавець увагу не присвятив. Зважаючи на досить вагоме місце всіх юридичних фактів у механізмі правового регулювання, змістовні наукові і практичні напрацювання у сфері юридичних фактів, а також беручи до уваги фундаментальність цієї категорії в юриспруденції, нормативного її визначення донині немає. Крім того, законодавець не встановлює ознак юридичних фактів, хоча в процесуальних галузях права закріплює обов'язок суб'єктів права їх встановлювати та доводити. Усе це зумовлює гостру необхідність відобразити в найвагоміших нормативно-правових актах питання поняття та класифікації юридичних фактів. Адже це може значно спростити процес правозастосування і більш чітко врегулювати певні сфери суспільних відносин.

Механізм правового регулювання майнових цивільних відносин, який уявляється сукупністю чотирьох основних елементів: норми права, юридичних фактів, правовідносин і актів правореалізації, може ефективно діяти і досягати своєї мети лише в тому випадку, коли всі його елементи правильно побудовані і ефективно взаємодіють між собою. Всі чотири елементи є невід'ємними і відсутність хоча б одного з них призводить до того, що механізм правового регулювання не існує або його повноцінне функціонування неможливе. Але один елемент механізму має більше значення, ніж інші через свою природу. Це юридичні факти. Саме цей елемент є фактичним віддзеркаленням норми права, її реалізацією в об'єктивній дійсності, без чого норма права не може наповнитися реальним змістом і бути реалізованою на практиці. Вся динаміка цивільних правовідносин повністю залежить від юридичних фактів. Вони виникають, змінюються і припиняються внаслідок юридичних фактів і відповідних норм права. Норма права є передумовою виникнення, зміни та припинення правовідносин, але виникають, змінюються або припиняються вони лише в силу юридичних фактів. Акти правореалізації, по своїй суті, є однією з форм юридичних фактів. У зв'язку з цим юридичні факти є стрижневим елементом механізму правового регулювання цивільних відносин.

Юридичні факти в механізмі правового регулювання цивільних відносин являють собою ланцюг, у якому кожен юридичний факт є

наслідком попереднього і одночасно причиною наступного юридичного факту. Крім того, в цьому складному механізмі юридичні факти можуть бути обов'язковими умовами існування юридичних фактів, які входять до ланцюга, що є частиною механізму правового регулювання цивільних відносин, тобто бути єдиною ланкою між причиною у вигляді одного юридичного факту і наслідком у вигляді іншого. Це дозволяє говорити про існування сприяючих юридичних фактів. У межах правочинів як юридичних фактів у формі правомірних юридичних актів сприяючі юридичні факти мають форму правомірних юридичних вчинків. У зв'язку з цим правовідносини залежно від того, мають вони односторонній або двосторонній характер, мають вигляд зв'язку між їх учасниками, який проявляється в сукупності юридичних фактів, а саме юридичного акта як підстави виникнення правовідносин і сукупності юридичних вчинків його виконання і припинення. При цьому в двосторонніх правовідносинах вони, як правило, припиняються також юридичним актом.

Поняття правоприпинення в аспекті правоприпиняючих юридичних фактів може розглядатися як процес припинення прав, обов'язків, правовідносин або правосуб'єктності, або як наслідок правоприпиняючого юридичного факту у формі припинення прав, обов'язків або правовідносин. У першому аспекті правоприпинення має суворо процедурно-процесуальне навантаження, а в другому — статичне, стверджувальне. У зв'язку з цим до юридичних фактів можна застосувати поняття правоприпиняючої властивості, якою позначається можливість у процедурно-статичному аспекті викликати наслідок у формі припинення прав, обов'язків, правовідносин або правосуб'єктності.

Правоприпиняюча властивість притаманна всім юридичним фактам у межах класичного поділу за формою прояву і волею суб'єктів цивільного права до наслідків. Правоприпиняючими можуть бути як дії, так і події. Крім того, права, обов'язки, правовідносини або правосуб'єктність можуть припинятися як правомірними, так і неправомірними діями, а також незалежно від волі суб'єктів цивільних правовідносин (акти або вчинки).

Поділ юридичних фактів у межах правомірних дій на акти і вчинки має свої особливості. Для обох правоприпиняючих юридичних фактів наявність волі є обов'язковою умовою для віднесення їх до актів і до вчинків, в іншому випадку — це події. При цьому акти

і вчинки розрізняються за юридичним і психічним критерієм. За юридичним критерієм юридичні акти передбачаються в нормі права як дії, які викликають наслідок лише в тому разі, коли особа, яка їх вчиняє, спрямовує свою волю на їх настання. Юридичні вчинки в нормі права передбачаються як дії, які викликають наслідок, незалежно від волі особи до настання цих наслідків. За психологічним критерієм при вчиненні юридичного акта особа повною мірою уявляє фактичну і юридичну сторону свого діяння і його наслідку і спрямовує свою волю на настання саме цього діяння. Юридичний вчинок характеризується тим, що особа: а) усвідомлює характер свого діяння, передбачає його фактичні наслідки і, хоч не бажає, але свідомо припускає їх настання; б) усвідомлює характер свого діяння, передбачає його фактичні наслідки і бажає їх настання, при цьому вона не передбачає можливих юридичних наслідків.

Механізм правоприпинення являє собою порядок припинення правовідносин, прав (окремих правомочностей), обов'язків або правосуб'єктності суб'єктів цивільного права або систему засобів, за допомогою яких здійснюється припинення правовідносин, прав (окремих правомочностей), обов'язків або правосуб'єктності суб'єктів цивільного права.

Будучи системним та інструментальним явищем, механізм правоприпинення можна розглядати у статичному та динамічному вимірах. У першому він являє собою цілісну та завершену систему елементів, а у другому — їх взаємодію, яка дозволяє досягти мети правового регулювання та окремого механізму правоприпинення. Елементами механізму правоприпинення є: а) норма права; б) правовідносини; в) юридична сторона правоприпиняючого юридичного факту (модель, закріплена в нормі права); г) фактична сторона правоприпиняючого юридичного факту (фактична обставина — дія або подія); д) юридичний наслідок правоприпиняючого юридичного факту; е) фактичний наслідок правоприпиняючого юридичного факту; ж) причинно-наслідковий зв'язок між правоприпиняючим юридичним фактом та його наслідком.

Встановлення правоприпиняючих юридичних фактів являє собою діяльність суб'єктів цивільного права, спрямовану на визначення природи дії або події в цивільному праві та наслідків, до яких вона призводить. Встановлення правоприпиняючих юридичних фактів розглядається у широкому і вузькому розумінні. У широкому розумінні встановленням юридичних фактів є нормотворча

діяльність законодавчого органу. Така діяльність у широкому розумінні — це дослідження можливості певної правової моделі існувати в юридичному сенсі як модель поведінки, яка відповідає іншим моделям і органічно вписується в їх систему, встановлення наслідку, до якого приводить така модель поведінки, його умов, а також можливості такої моделі бути реалізованою в житті. Завершальним етапом такого встановлення є закріплення юридичної сторони правоприпиняючого юридичного факту як моделі поведінки та її наслідків у нормі права. Таке встановлення відбувається в процесі нормотворення. У широкому розумінні встановлення може бути законодавчим, коли його результатом є закріплення юридичної сторони правоприпиняючого юридичного факту в нормі права, яка розрахована на багаторазове застосування до безлічі подібних реальних ситуацій необмеженого кола осіб, або договірним, коли сторони в умовах договору передбачають конкретні правові моделі як юридичні сторони правоприпиняючих юридичних фактів і які застосовуються визначену кількість раз виключно до сторін цих договірних відносин. В останньому випадку юридичний факт обмежує своє існування і в кількісному аспекті, і в якісному (за колом осіб).

У вузькому розумінні встановлення правоприпиняючих юридичних фактів можна визначити як діяльність суб'єктів цивільних правовідносин, а також правозастосовчих органів, спрямовану на визначення юридичної природи дії або події, яка мала місце в реальному житті, її наслідків, а також норм права, якими вони врегульовані. В такому сенсі суб'єктами встановлення є конкретні особи і органи. Суб'єктом такого встановлення може бути і законодавчий орган, проте виключно як суб'єкт цивільних правовідносин, який є рівним з іншими суб'єктами цивільного права.

Засоби встановлення правоприпиняючих юридичних фактів мають вигляд системи науково-пізнавальних методів дослідження правової і реальної дійсності суб'єктами нормотворення та правозастосування, спрямованих на отримання логічно підтвердженого і обґрунтованого результату у вигляді переконання. На етапі нормотворення таке переконання є передумовою закріплення норми права, а на етапі правозастосування — використання цієї або іншої норми щодо конкретної фактичної ситуації.

Перспективним засобом встановлення правоприпиняючих юридичних фактів є юридична експертиза, яка полягає в дослідженні

певних правових явищ, проведенні їх класифікації і наданні висновків щодо їх природи та наслідків. Цей спосіб не знайшов широкого відображення ані у практиці правозастосування, ані в нормативно-правових актах, проте в аспекті розвитку таких юридичних засобів, як медіація та арбітражі, могли б якісно доповнити їх науковістю та теоретичними знаннями. Такий спосіб встановлення юридичних фактів взагалі потребує нормативного забезпечення шляхом прийняття спеціального закону та підзаконних нормативно-правових актів, які створять необхідні організаційні, економічні та методологічні передумови для введення в дію нового виду експертизи в цивільних та інших правовідносинах.

В основу класифікації правоприпиняючих юридичних фактів можна покласти декілька критеріїв, які повною мірою відображають різноманіття їх зовнішніх та внутрішніх властивостей. Правоприпиняючі юридичні факти в цивільному праві можна поділити за: наслідками, до яких вони призводять; характером причинно-наслідкового зв'язку; типом правовідносин, у яких існують; кількістю та якістю наслідків, до яких вони призводять; галузевою належністю (урегульованістю) наслідків; характером впливу на статус суб'єктів цивільного права; характером (формою) дії; ступенем оформленості; кількістю, необхідною для виникнення правоприпиняючих наслідків. Зазначені критерії класифікації дозволяють якісно глибше зрозуміти природу правоприпиняючих юридичних фактів і дослідити їх у різних аспектах. Класифікація правоприпиняючих юридичних фактів здебільшого має теоретичне значення для поглиблення дослідів у цій сфері, але може бути використана в практичній діяльності як додатковий інструментарій для встановлення правоприпиняючих юридичних фактів у процесі нормотворення та правореалізації.

В аспекті поділу сфери регулювання цивільного права на речову та зобов'язальну всі правоприпиняючі юридичні факти представляються у формі системи, яку складають окремі юридичні факти, які можуть мати місце лише в речовій або зобов'язальній сфері, а також універсальні юридичні факти, притаманні обом сферам цивільного права. В аспекті нормативних приписів ЦК України всі правоприпиняючі юридичні факти представлені як підстави та механізми припинення цивільних прав, обов'язків, правовідносин та правосуб'єктності. Серед підстав припинення права власності, обмежених речових прав, а також зобов'язань, передбачених у відповідних

нормативних приписах ЦК України, представлені форми прояву правоприміняючих юридичних фактів, наприклад, знищення речі, відчуження речі власником або смерть фізичної особи. Але в деяких випадках серед підстав припинення вище перелічених правових явищ є механізми правопримінення, а не правоприміняючі юридичні факти як такі. До них, зокрема, належать звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника, реквізиція, конфіскація та ін. Правоприміняючим юридичним фактом у такому разі є не звернення стягнення, а реалізація предмета чи вилучення його на користь держави. По суті, прийняття окремого процедурного документа. Отже, підстави припинення права власності, обмежених речових прав та зобов'язань можна розглядати як правоприміняючі юридичні факти в аспекті ЦК України, у широкому сенсі — як факти і механізми правопримінення.

Система правоприміняючих юридичних фактів у сфері права власності передбачає такі підстави його припинення: відчуження речі, відмова власника від прав власності, звернення стягнення на майно, конфіскація майна, приватизація як особливий вид відчуження. В обраному аспекті розгляду зазначеної проблеми вищенаведені правоприміняючі юридичні факти можуть існувати тільки як підстави припинення права власності. Хоча питання їх відносності при цьому жодним чином не виключається. Зокрема, відчуження майна є правоприміняючим юридичним фактом для права власності особи, яка його відчужує, але водночас за договором купівлі-продажу відчуження є його виконанням, що приміняє зобов'язальні відносини між покупцем та продавцем.

Моделі підстав припинення обмежених речових прав, зокрема прав сервітуту, суперфіцію, емфітевзису, володіння тощо не завжди є універсальними для всіх них. Наприклад, припинення обставини, яка була підставою для встановлення сервітуту, є правоприміняючим юридичним фактом лише для сервітуту, але така форма правоприміняючого юридичного факту, як невикористання сервітуту протягом трьох років поспіль, властива ще й суперфіцію на підставі того, що ст. 416 ЦК України серед підстав припинення суперфіцію встановлює «невикористання земельної ділянки для забудови протягом трьох років підряд». Крім того, встановлено, що законодавець не зовсім вдало відобразив у нормах права підстави припинення обмежених речових прав. І хоч перелік цих підстав не є виключним, на практиці виникають ситуації, коли за відсутності спеціальної

норми для встановлення правоприпиняючого юридичного факту треба застосувати додаткові зусилля. Закріплення такої норми більш ефективно врегулювало б відносини у сфері обмежених речових прав. Зокрема, виникають питання до таких правоприпиняючих юридичних фактів, як закінчення строку, на який було встановлено обмежені речові права, знищення майна, поєднання в одній особі власника майна і особи, на користь якої було встановлено обмежені речові права, або смерті фізичної особи, на чю користь було встановлено такі права. Ці підстави не знайшли відображення у всіх нормах, які стосуються припинення обмежених речових прав. У зв'язку з цим перелік підстав припинення окремих речових прав, закріплений у відповідних статтях ЦК України, слід доповнити універсальними підставами припинення права власності та обмежених речових прав.

Норми цивільного права передбачають ряд правових моделей юридичних фактів, внаслідок яких припиняються всі речові права — як первинні, так і похідні. У зв'язку з цим правоприпиняючі юридичні факти, які виникають внаслідок фактичних дій і таких правових моделей, є універсальними для всієї речової сфери цивільного права. До таких правоприпиняючих юридичних фактів належать: а) знищення майна, що повністю виключає обов'язковий елемент речових правовідносин, у зв'язку з чим вони і припиняються; б) вилучення речі з цивільного обороту, внаслідок чого така річ втрачає здатність бути визнаною цивільним оборотом, а тому і переходить від одного суб'єкта цивільного права до іншого. Оскільки вилучення речі з цивільного обороту ніби виносить її за межі регулювання цивільним правом, існування цивільних правовідносин з приводу такої речі є неможливим; в) викуп пам'яток історії та культури належить до виняткових випадків передання речі державі у зв'язку з порушенням інтересів суспільства, навіть зважаючи на непорушність права приватної власності, так само як і г) викуп земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю; г) реквізиція, суть якої, з точки зору речових правовідносин, полягає у зміні власника речі, яка підлягає реквізиції з приватної особи на державу; д) націоналізація, яка визнана вченими юристами як відносно нова форма припинення права власності та обмежених речових прав і яка не передбачена нормами чинного цивільного законодавства. Крім того, земельним законодавством передбачена можливість припинення права власності на земельну ділянку в разі неусунення

допущених порушень земельного законодавства в терміні, встановлені вказівками, що також є умовою для припинення як права власності, так і обмежених речових прав на земельну ділянку.

Усі правоприпиняючі юридичні факти, передбачені в книгах третій та четвертій ЦК України, які мають універсальний характер, об'єднані в межах норм зазначених книг і переважно мають назви механізмів правоприпинення, але не правоприпиняючих юридичних фактів. Винятком є знищення майна, яке є суто правоприпиняючим юридичним фактом.

Дослідження правоприпиняючих юридичних фактів у речовій сфері підтвердило ту обставину, що обмежені речові права можуть розглядатися як обтяження права власності, якщо їх розглядати в системному аспекті, беручи до уваги зв'язок між правом власності та обмеженим речовим правом, або як окремі речові права осіб на чуже майно, якщо на них дивитися відокремлено в розрізі правомочностей осіб, на користь яких встановлені ці обтяження. Ця обставина зумовлює і природу правоприпиняючих юридичних фактів, а також впливає на масштаби механізму правоприпинення. У зв'язку з цим зазначені механізми доповнюються додатковими підсистемами, властивими для припинення обмежених речових прав. У підсумку система правоприпиняючих юридичних фактів у речовій сфері являє собою складну взаємодію, внаслідок якої утворюються складні зв'язки між причиною та наслідком, до яких вона призводить. З огляду на це правоприпиняючі юридичні факти, внаслідок яких припиняються права власності на речі, не завжди припиняють обмежені речові права на ці речі, а правоприпиняючі юридичні факти, що припиняють обмежені речові права, дуже рідко припиняють право власності на речі, щодо яких вони встановлені.

У зобов'язальній сфері правоприпиняючі юридичні факти зосереджені в межах підстав припинення зобов'язальних правовідносин або окремих прав та обов'язків у межах зобов'язань. В обох випадках можливим є встановлення правових моделей таких юридичних фактів за посередництва норм права або норм договору. Форм правоприпиняючих юридичних фактів також дві: дії та події. До першої групи правоприпиняючих юридичних фактів належать дії суб'єктів зобов'язальних цивільно-правових відносин, які спрямовані на припинення зобов'язальних правовідносин або прав чи обов'язків у межах зобов'язальних правовідносин, або такі, які спричиняють правоприпиняючі наслідки незалежно від волі (юридичні вчинки)

або поза волею. Разом із тим особливістю правоприпиняючих юридичних фактів у зобов'язальній сфері, які існують у формі подій, є те, що вони дуже сильно суб'єктивізуються, у зв'язку з чим можуть набувати форму подій лише як наслідок попередніх дій суб'єктів цивільного права. Тобто не завжди є подіями — явищами природи.

Правоприпиняючі юридичні факти в зобов'язальній сфері, які мають суб'єктивний характер з точки зору волі контрагента у зобов'язанні, можуть бути умовними та безумовними. Безумовні правоприпиняючі юридичні факти викликають правоприпиняючий наслідок незалежно від волі контрагента в зобов'язанні лише в силу дій однієї зі сторін. Для припинення зобов'язання в такому разі не потрібна згода іншої сторони зобов'язання. Умовними правоприпиняючими юридичними фактами (в аспекті волі контрагента) є ті, наслідки у вигляді припинення зобов'язання за якими може настати, лише якщо контрагент у такому зобов'язанні також бажає його настання. На відміну від поширеної думки, за якою виключною підставою припинення зобов'язання в односторонньому порядку є цивільно-правовий делікт, зроблено висновок про те, що перелік таких підстав є ширшим. До них також належить зарахування зустрічних однорідних вимог, а у виняткових випадках — і прощення боргу.

Виконання є ідеальною підставою припинення зобов'язань. Внаслідок виконання зобов'язання припиняється досягненням його мети і фактично настанням усіх необхідних умов і наслідків його укладення. Як правоприпиняючий юридичний факт виконання є досить рідким випадком. У разі якщо умови зобов'язання передбачають виконання сукупності певних однорідних дій, які викликають наслідок незалежно від їх вольової спрямованості (правомірні юридичні вчинки) і при цьому об'єднуються конкретною моделлю, встановленою в умовах договору, можна казати про існування окремого виду сукупності правоприпиняючих юридичних фактів, відмінного від фактичного складу. У наведеному прикладі є сукупність саме однорідних фактичних вчинків, наприклад, поставка товару певними партіями, яка і відрізняє її від фактичного складу, де всі юридичні факти об'єднані волею до настання певного наслідку і мають різнорідний характер. Фактичний склад є сукупністю правочинів (юридичних актів) або різнорідних юридичних вчинків, але важко назвати сукупність юридичних вчинків у межах виконання зобов'язання фактичним складом. У зв'язку з цим вико-

нання зобов'язання як правоприпиняючий юридичний факт являє собою накопичувальну сукупність юридичних вчинків, які при досягненні певної кількісної характеристики (кількість визначена умовами зобов'язання) при відповідності всіх елементів якісним вимогам, встановленим умовами зобов'язання, породжують наслідок у вигляді його припинення. При цьому кожен елемент сукупності є правоприпиняючим на підставі кінцевого наслідку, до якого призводить накопичення. З огляду на це виконання зобов'язання уявляється у вигляді сукупності правомірних юридичних вчинків, які об'єднуються в межах юридичного акта або правової моделі, закріпленої в умовах договору.

Особливістю правоприпиняючих юридичних фактів у зобов'язальній сфері є час і місце їх настання. Можливість суб'єктів цивільного права вступати у правовідносини з іноземними фізичними та юридичними особами створює ризики невизначеності норм правової системи, які поширюються на такі правовідносини. У разі якщо сторони детально врегульовують свої відносини договірними засобами, в силу вступають механізми міжнародного приватного права, які мінімізують виникнення прогалин у відносинах між суб'єктами цивільного права. Але якщо сторони при укладенні договору не встановили законодавство, яке буде застосовуватися до їх відносин, можуть виникнути ситуації конкуренції різних правових систем, що може призвести до подвоєння юридичних фактів у часі, коли різні правові системи будуть визнавати різний час настання правоприпиняючого юридичного факту. Наприклад, при виконанні зобов'язання в місті Києві о 12 годині, в іншому кінці світу цей час буде іншим. Це може спричиняти конфлікти з приводу прострочення часу виконання зобов'язань, оскільки сторони будуть визнавати різні моменти настання одного і того самого правоприпиняючого юридичного факту. У зв'язку з цим потребують вдосконалення механізми визначення строків та термінів у зобов'язанні. Для цього пропонується доповнити ч. 2 ст. 252 ЦК України після слів «неминуче настати» словами «за часовим поясом місцевості, встановленої договором або законом» і ст. 253 ЦК України ч. 2 такого змісту: «2. Перебіг строку визначається відносно часу того часового поясу, в якому настала відповідна календарна дата або подія, якщо інше не встановлено договором або законом». Такі зміни дозволять учасникам цивільних правовідносин, незалежно від місця їх розташування або діяльності, відраховувати перебіг

строку і визначення терміну відносно конкретної світової дати, а не часу відповідної держави, що призведе до мінімізації ризиків виникнення правового конфлікту з приводу порядку встановлення перебігу строку чи встановлення терміну.

Норми цивільного законодавства, які встановлюють правові моделі правоприпиняючих юридичних фактів, не позбавлені такого правового явища, як фікції. Правоприпиняючий юридичний факт, незалежно від того є він дією або подією, зажди відбувається в певному місці і в певний час. Як правило, норма права не встановлює місце і час настання правоприпиняючого юридичного факту, у зв'язку з чим вважається, що місцем такого юридичного факту є фактичне місце вчинення дії або події, яка є юридичним фактом. Часом вчинення правоприпиняючого юридичного факту є час тієї місцевості (місця), де він відбувся. Цей підхід базується на об'єктивному визначенні часу та місця. Крім того, час і місце в аспекті правоприпиняючих юридичних фактів є взаємопов'язаними категоріями і, як правило, але не завжди, саме місце настання правоприпиняючого юридичного факту визначає час його настання. Проте норми цивільного законодавства, які закріплюють правові моделі правоприпиняючих юридичних фактів, можуть встановлювати такі явища, як правові фікції, які можуть призвести до подвоєння часу і місця настання правоприпиняючого юридичного факту. Прикладом фікції щодо місця настання правоприпиняючого юридичного факту і його подвоєння є положення п. 4 ч. 1 ст. 532 ЦК України, згідно з яким якщо місце виконання зобов'язання не встановлено у договорі, виконання проводиться, зокрема, за грошовими зобов'язаннями — за місцем проживання кредитора. У зв'язку з цим при виконанні грошового зобов'язання на користь подружжя, яке проживає окремо одне від одного, з використанням електронних платежів правоприпиняючий юридичний факт виконання зобов'язання буде вважатися таким, що настав у двох місцях. При цьому, незважаючи на одночасне фактичне виконання, явище фікції визначає час виконання зобов'язання місцем, а отже, це може бути різний час. Крім того, норми цивільного законодавства можуть закріплювати фікції щодо часу настання правоприпиняючого юридичного факту. Як приклад, можна навести ч. 11 ст. 15 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», згідно з якою датою і часом державної реєстрації прав та їх обтяжень вважається дата і час реєстрації відповідної заяви в органі держав-

ної реєстрації прав. При цьому ч. 5 цієї ж статті встановлює, що державна реєстрація прав (надання відмови в ній) проводиться в строк, що не перевищує чотирнадцяти робочих днів [259, ст. 15]. Таким чином, закон повертає час реєстрації до моменту прийняття заяви, а не безпосереднього проведення реєстрації. Практичне значення такої фікції важко оцінити через те, що в процесі встановлення правоприпиняючих юридичних фактів сторонами за посередництва аналітично-пошукових способів значення мають фактичні (об'єктивні) час і місце настання правоприпиняючого юридичного факту. Такі фікції можуть призвести до визначення часу і місця виконання зобов'язання, які не базуються на обставинах об'єктивної дійсності, крім того, така ситуація утворює ризики для виконання одного зобов'язання вчасно, а іншого — достроково або з простроченням, що погано відображається на цивільному обороті.

Унікальними правовим явищем у механізмі правового регулювання зобов'язальних цивільних відносин є договір. Його унікальність полягає в тому, що він може розглядатися і як інструмент правового регулювання, і як засіб встановлення правоприпиняючих юридичних фактів (їх правової сторони), і навіть як правоприпиняючий юридичний факт. У цивільному праві договір є своєрідним згустком правової енергії, який дозволяє максимально чітко, оперативно і повною мірою забезпечити інтереси суб'єктів цивільного права і цивільного обороту, при збереженні властивості бути гнучким відповідно до волі цих суб'єктів у межах механізмів забезпечення балансу інтересів конкретних суб'єктів цивільних правовідносин, суспільства і держави. Умовно кажучи, договір є аналогом законодавчого позитивного права, але у вузькому зрізі, у конкретній сфері. На прикладі договору дуже яскраво демонструється взаємодія правових моделей, закріплених у нормах закону з правовими моделями, закріпленими в умовах договору. Так, у межах існування конкретних правовідносин договір може виступати правоприпиняючим юридичним фактом щодо окремих прав учасників таких правовідносин і при цьому закріплювати моделі правоприпиняючих юридичних фактів щодо цих або інших правовідносин. Безумовно, договір можна назвати засобом правової архітектури на мікрорівні, в межах конкретних правовідносин, де архітектором є не законодавець, а самі суб'єкти цивільного права, які самостійно

проектують моделі правоприпиняючих юридичних фактів, що втілюються в життя.

Як у речових, так і в зобов'язальних відносинах форма правоприпиняючих юридичних фактів може бути різною. Вони можуть припинятися як внаслідок дій суб'єктів права, так і внаслідок подій, які не залежать від волі цих суб'єктів. При цьому дії можуть бути як односторонні, так і двосторонні, як активні, так і пасивні. Зокрема, при припиненні зобов'язання внаслідок зарахування однорідних зустрічних вимог воно припиняється шляхом отримання повідомлення, у зв'язку з чим напряду не залежить від волі кредитора, який надіслав таке повідомлення, а одностороння відмова є підставою припинення зобов'язань у випадках вчинення контрагентом діяння, яке порушує умови зобов'язання. До подій як правоприпиняючих юридичних фактів належить закінчення строків, зокрема строків позовної давності, набувальної давності тощо, а також закінчення строків невикористання земельної ділянки протягом трьох років для сервітуту чи забудови.

Будь-який правоприпиняючий юридичний факт, чи то юридичний акт, чи то юридичний вчинок, а також незалежно від того, чи є цей акт оспорюваним або нікчемним, може породжувати фактичні і юридичні наслідки. У зв'язку з цим в учасників цивільно-правових відносин виникає додаткова можливість або необхідність у використанні судових засобів захисту і встановлення правоприпиняючих юридичних фактів, які мали місце у відносинах між суб'єктами цивільно-правових відносин. Система засобів захисту прав учасників правовідносин з приводу юридичних актів і юридичних вчинків є різною. Єдиним і найбільш ефективним засобом захисту прав при вчиненні юридичних вчинків є визнання вчинку таким, що відбувся. Цей спосіб широко використовується нотаріусом, проте його юридична сила є значно меншою від такого встановлення судом. Але суд використовує такий вторинний, допоміжний спосіб. Закріплення його в нормах цивільного законодавства як самостійного способу захисту може значно розширити можливості учасників цивільних правовідносин у частині захисту прав та законних інтересів.

Правочин зі скасувальною умовою є формою регулювання суспільних відносин і формою їх існування, відповідно до якої права та обов'язки учасників цивільних правовідносин припиняються з настанням у майбутньому певної обставини, щодо якої

невідомо, коли вона настане і чи настане взагалі. Скасувальна умова може бути закріплена лише в умовах правочину і лише його сторонами, у зв'язку з чим має форму суто ініціативної частини (умови) правочину, а також правової моделі правоприпиняючого юридичного факту, яка може бути закріплена лише в умовах правочину.

В аспекті відносності природи юридичних фактів у майнових правовідносинах скасувальний характер може мати й відкладальна умова, якщо предметом відносин є передання майна у власність. Наприклад, відкладальна умова у відносинах з купівлі-продажу має відкладально-скасувальний характер, адже з моменту настання відповідної умови в однієї особи права припиняються, а в іншій вони виникають, тобто відбувається перехід прав.

Для чинності правова модель скасувальної умови, що закріплюється в положеннях правочину, повинна відповідати чотирьом основним вимогам: не існувати в момент вчинення правочину; мати ймовірний характер, тобто стороні (сторонам) правочину повинно бути невідомо те, чи наступить певна обставина в майбутньому; обставина, що визначена у правочині як умова, має бути здійсненою і не може суперечити актам цивільного законодавства, інтересам держави та суспільства, його моральним засадам; скасувальна обставина має бути фіксованою, тобто такою, що може бути відображена в документах, на аудіо-, відеоприладах, цифрових, документальних або інших носіях інформації.

Скасувальна умова може бути причиною об'єктивного або суб'єктивного порядку дії механізму правоприпинення. Об'єктивний порядок характеризується тим, що початком для дії механізму правоприпинення є факт настання скасувальної обставини, тобто момент, коли ця обставина фактично настала. Суб'єктивний порядок характеризується тим, що моментом початку дії механізму правоприпинення є момент, коли відповідна особа (особи) дізналася або могла дізнатися про настання скасувальної обставини.

При цьому в разі якщо особа, якій настання скасувальної обставини є невігідним, перешкоджала її настанню, або особа, якій настання такої обставини є вигідним, пришвидшувала момент настання відповідної обставини, вважається, що зазначена обставина настала.

Разом із тим сторони правочину, керуючись принципом свободи договору, можуть самостійно передбачити додаткові санкції за втручання в перебіг подій щодо настання скасувальної обставини

або санкціонувати право сторін правочину прискорювати чи уповільнювати (відтермінувати) момент настання скасувальної обставини. Скасувальна обставина за своєю природою майже безальтернативно тяжіє до того, щоб бути правоприпиняючою юридичною подією, настання якої майже не залежить від волі сторін правочину.

Явище дефектності правоприпиняючих юридичних фактів може бути наслідком багатьох факторів і обставин, проте у всіх випадках воно має однакову форму прояву — неспроможність породити наслідки, передбачені в нормі права. Фактично це нездатність юридичного факту спрацьовувати на повну силу в механізмі правового регулювання, внаслідок чого він не здатен породити правоприпиняючі юридичні наслідки або породжує не ті наслідки, які передбачені правовими моделями чи на настання яких спрямовується воля учасників цивільного обороту. Дефектність правоприпиняючих юридичних фактів може виникнути на будь-якій стадії правового регулювання. Отже, можливими є випадки виникнення дефектів правоприпиняючих юридичних фактів на стадії нормотворення, коли правова модель правоприпиняючого юридичного факту будується таким чином, що вона не здатна породити правоприпиняючі юридичні наслідки у зв'язку з невідповідністю іншим нормам права (колізії) або у випадках проектування таких моделей, існування яких не підтверджується організаційними або матеріальними ресурсами держави (так звані мертві норми). Такі дефекти, але на мікрорівні, можуть виникати при побудові моделей поведінки в умовах договору, коли сторони передбачають виконання таких дій, що є неможливим через об'єктивні закони природи. На стадії правореалізації дефектність правоприпиняючих юридичних фактів може існувати в тому випадку, коли сторони при вчиненні правочину (юридичного акта) або будь-якого юридичного вчинку не дотримуються обов'язкових вимог норм права щодо умов настання наслідків правоприпиняючих юридичних фактів. У такому випадку наслідки можуть або не настати взагалі, або їх настання не буде підкріплено достатніми правовими підставами, у зв'язку з чим їх легальність ставиться під сумнів.

Питання дефектності правоприпиняючих юридичних фактів тісно пов'язане з питанням недійсності та нікчемності правочинів. Адже в аспекті поділу правоприпиняючих юридичних фактів на дії та події, з подальшим поділом дій на правомірні та неправомірні,

правомірними діями є юридичні акти, а фактично правочини і юридичні вчинки — інші юридично значимі діяння. У зв'язку з цим дефекти правочинів є повним відображенням дефектів правопринипняючих юридичних фактів у формі правочинів. Для вчинення правочинів і настання їх наслідків, передбачених нормою права, така норма, як правило, висуває ряд вимог (умов), за наявності яких відбувається настання такого наслідку. Дефекти цих умов або їх відсутність спричиняють ненастання наслідку або його настання з 1) невизнанням його правом (нікчемність) або 2) з наданням йому статусу оспорюваного, тобто такого, що недостатньо підкріплений необхідними правовими підставами. До юридичних вчинків цивільне законодавство, як правило, не ставить особливих умов, у зв'язку з цим настання або ненастання наслідку такого вчинку залежить від його наявності або відсутності. Проте якщо законом встановлено обов'язкові умови для настання наслідків правопринипняючого юридичного вчинку або вони впливають з природи такого вчинку, їх наявність для настання наслідків є обов'язковою. Правопринипняючі юридичні наслідки неправомірних дій учасників цивільного обороту (цивільно-правових деліктів) можуть наставати виключно при дотриманні всіх умов та ознак, які ставить закон до визначення цивільно-правового делікту. Настання таких наслідків за відсутності ознак цивільно-правового делікту свідчить про їх настання через юридичний акт або юридичний вчинок.

У процесі дослідження було підтверджено думку про те, що не всі правочини як юридичні акти, що мають дефекти і є недійсними (оспорюваними), є неправомірними. Неправомірними правочинами можуть вважатися лише ті, які містять ознаки цивільно-правового делікту. Всі інші правочини, хоч і можуть мати вади, проте ці вади є виправними, тобто такими, які можуть бути усунені, у зв'язку з цим такі правочини належать до правомірних юридичних дій — юридичних актів. Щодо таких правопринипняючих юридичних фактів діє презумпція правомірності, у зв'язку з цим лише встановлена в установленому законом порядку їх неправомірність як цивільно-правових деліктів переносить недійсні правочини до сфери неправомірних дій. Крім того, незважаючи на приписи норм цивільного законодавства щодо нікчемних правочинів, згідно з якими звернення до суду за визнанням їх такими не потребується, практика правозастосування і великий масив правових моделей, закріплених у нормах ЦК України, дозволяють дійти висновку про

можливість, а в деяких випадках і необхідність у зверненні до суду з вимогою визнати той чи інший правочин нікчемним з метою захисту прав та законних інтересів учасників цивільно-правових відносин з приводу цього або іншого правочинів. Для захисту прав та інтересів учасників цивільно-правових відносин з приводу юридичних вчинків не можна застосовувати засоби захисту при вчиненні правочинів, у зв'язку з цим запропоновано внести відповідні зміни до ЦК України, які закріплять додаткові механізми захисту прав учасників таких правовідносин.

Чинний ЦК України передбачає ряд механізмів оздоровлення (конвалідації) та доповнення правоприпиняючих юридичних фактів у формі юридичних вчинків, а в межах цивільно-правових відносин — правочинів. Зокрема, майже всі правочини, які належать до оспорюваних, тобто таких, визнання яких недійними відбувається в судовому порядку, можуть бути визнані судом або в іншому порядку, зокрема з мовчазної згоди інших суб'єктів цивільних правовідносин, дійсними. Крім того, ряд цивільно-правових конструкцій передбачає автоматичне надання дійсності правочину або заповнення прогалин його умов. До них належать аналогія права, аналогія закону, а також звичаї ділового обороту. Отже, коли сторони не передбачили в умовах договору істотних умов, це не означає його недійсність. Ці прогалини автоматично заповнюються звичаями ділового обороту або схожими нормами у випадках використання аналогій права чи закону. У зв'язку з цим вади правоприпиняючих правочинів поділяються на виправні та невиправні. Більшість з них є виправними і можуть бути виправлені зазначеними способами і механізмами, проте щодо певних випадків закон не передбачає можливості оздоровлення або доповнення правочину.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Абрамов А. И.* Правоотношение: функциональные аспекты / А. И. Абрамов // Известия ВУЗов, серия «Правоведение». — 2008. — № 2. — С. 178–189.
2. *Аврамова О.* Конфіскація і реквізиція з точки зору житлового права / О. Аврамова // Право України. — 2003. — № 5. — С. 103–107.
3. *Агарков М. М.* Избранные труды по гражданскому праву : в 2-х т. / М. М. Агарков. — М. : Центр ЮрИнфоР, 2002. — Т. I. — 490 с.
4. *Агарков М. М.* Избранные труды по гражданскому праву : в 2-х т. / М. М. Агарков. — М. : Центр ЮрИнфоР, 2002. — Т. II. — 452 с.
5. *Азімов Ч.* Сервітути в цивільному праві України / Ч. Азімов // Вісник Академії правових наук України. — 2000. — № 1 (20). — С. 107–114.
6. *Александров А. С.* О методологических следствиях, вызываемых терминологическими причинами (из опыта прочтения текста УПК РФ) / А. С. Александров // Известия ВУЗов, серия «Правоведение». — 2005. — № 5. — С. 6–18.
7. *Алексеев С. С.* Механизм правового регулирования в социалистическом государстве / С. С. Алексеев. — М. : Юридическая литература, 1966. — 188 с.
8. *Алиев Т. Т.* Презумпция истинности судебного решения в гражданском процессе / Т. Т. Алиев, Н. А. Громов // Государство и право. — 2004. — № 8. — С. 110–115.
9. *Алямкін В.* Виконання договору поставки / В. Алямкін // Підприємництво, господарство і право. — 2008. — № 4. — С. 44–46.
10. *Андрійчук О.* Зміст часових параметрів у цивільному процесі України / О. Андрійчук // Право України. — 2007. — № 11. — С. 105–110.
11. *Андропова В.* Функції юридичних фактів у трудовому праві України / В. Андропова // Юридичний вісник. — 2011. — № 4. — С. 120–123.

12. *Ариванюк Т. О.* Правове регулювання відносин власності між подружжям : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Т. О. Ариванюк. — К., 2002. — 17 с.

13. *Артюхова О. А.* Правове регулювання реєстрації правочинів з нерухомим майном / О. А. Артюхова // Держава і право : зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. — 2006. — Вип. 32. — С. 360–366.

14. *Асаулюк А.* Державна реєстрація речових прав на нерухоме майно та їх обмежень / А. Асаулюк // Мала енциклопедія нотаріуса. — 2004. — № 5 (17). — С. 8–22.

15. *Ахмадгазизов И.* О государственной регистрации вещных прав на недвижимость при их переходе / И. О. Ахмадгазизов // Хозяйство и право. — 2008. — № 11. — С. 124–128.

16. *Бабичев И. В.* Системно-структурный подход к исследованию юридических конструкций (на примере муниципально-правовых систем) / И. В. Бабичев // Государство и право. — 2009. — № 9. — С. 27–37.

17. *Бакалінська О. О.* Добросовісність як принцип і презумпція цивільного права / О. О. Бакалінська // Правовий захист людини та громадянина в Україні : матеріали Всеукр. наук.-теорет. конф. (м. Київ, 24 листопада 2011 р.). — К. : Нац. акад. внутр. справ, 2011. — С. 88–89.

18. *Баландіна В. Г.* Юридичні факти в податковому праві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / В. Г. Баландіна. — К., 2009. — 19 с.

19. *Баранкова В. В.* Доказування в нотаріальному процесі / В. В. Баранкова // Проблеми законності : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2000. — Вип. 42. — С. 94–100.

20. *Баранюк А. З.* Позбавлення права приватної власності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / А. З. Баранюк. — Л., 2007. — 16 с.

21. *Бахрієва З. Р.* До проблеми правового регулювання припинення цивільних договорів / З. Р. Бахрієва // Юридична наука. — 2011. — № 2. — С. 50–54.

22. *Беліков О.* Особливості майнових відносин згідно з Цивільним кодексом України / О. Беліков // Юридичний журнал. — 2009. — № 1 (79). — С. 96–97.

23. *Білоусов Ю. В.* Захист цивільних прав та інтересів: питання теорії, юрисдикції та завершеності / Ю. В. Білоусов // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. — Одеса : Юридична література, 2004. — Вип. 23. — С. 41–45.

24. *Бобылев А. И.* Механизм правового воздействия на общественные отношения / А. И. Бобылев // Государство и право. — 1999. — № 5. — С. 104–109.

25. *Богуцький О.* Підстави та порядок припинення договору про надання телекомунікаційних послуг / О. Богуцький // Підприємництво, господарство і право. — 2007. — № 11. — С. 99–103.

26. *Боднар Т.* Зміни в суб'єктному складі договірної зобов'язання / Т. Боднар // Підприємництво, господарство і право. — 2004. — № 7. — С. 7–11.

27. *Боднарчук Р. О.* Поняття, критерії та ознаки знищення чужого майна (статті 194 та 196 КК України) / Р. О. Боднарчук // Форум права. — 2011. — № 3. — С. 53–61 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-3/11broccu.pdf>.

28. *Бойчук Д. В.* Значення й види строків у цивільному праві / Д. В. Бойчук // Митна справа. — 2011. — № 2 (74), ч. 2. — С. 453–458.

29. *Борисова В. І.* Про спірні питання, що виникають при виконанні юридичними особами окремих видів договорів / В. І. Борисова // Пробл. законності : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2003. — Вип. 61. — С. 66–72.

30. *Бочаров Д.* Про місце доказового права у системі права / Д. Бочаров // Право України. — 2003. — № 2. — С. 30–34.

31. *Бочаров Д.* Щодо потреби загальнотеоретичного дослідження проблем юридичного доказування / Д. Бочаров // Право України. — 2002. — № 5. — С. 131–133.

32. *Бровченко І.* Деякі проблемні питання виконання зобов'язання третіми особами за цивільним законодавством України / І. Бровченко // Вісник Академії правових наук України. — 2007. — № 3 (50). — С. 125–132.

33. *Бровченко Н. В.* Юридичні факти у конституційному праві України: проблеми визначення дефініції та виділення кваліфікацій-

них ознак / Н. В. Бровченко // *Держава і право* : зб. наук. праць. Юрид. і політ. науки. — 2008. — Вип. 39. — С. 249–256.

34. *Бублейник В. А.* Зарахування зустрічних однорідних вимог: практичні проблеми застосування / В. А. Бублейник, І. О. Панна // *Право і суспільство*. — 2010. — № 3. — С. 69–73.

35. *Буркацький Л. К.* Захист цивільного права та інтересу: Методика складання документів, коментарі, позовні та інші заяви : навчально-практ. посіб. / Л. К. Буркацький. — К. : Юрінком Інтер, 2006. — 400 с.

36. *Вакарюк Л.* Поняття та природа типової юридичної конструкції у фінансовому праві / Л. Вакарюк // *Право України*. — 2008. — № 5. — С. 56–60.

37. *Васильєва Е. Н.* Договір об отчуждении исключительного права: понятие и правовая природа / Е. Н. Васильєва // *Государство и право*. — 2009. — № 12. — С. 90–95.

38. *Вахонєва Т.* Поняття та юридична природа строків (термінів) за цивільним законодавством України / Т. Вахонєва // *Право України*. — 2003. — № 12. — С. 40–44.

39. *Вахонєва Т.* Цільове призначення цивільно-правових строків / Т. Вахонєва // *Підприємництво, господарство і право*. — 2004. — № 9. — С. 68–71.

40. *Великорода О. М.* Договір довічного утримання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / О. М. Великорода. — К., 2006. — 25 с.

41. *Венедіктова І. В.* Договір довічного управління майном як форма реалізації правового інституту довічного управління майном в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / І. В. Венедіктова. — Х., 2003. — 20 с.

42. *Вершинин А. П.* Аспекты анализа правовых отношений / А. П. Вершинин // *Известия ВУЗов, серия «Правоведение»*. — 1986. — № 5. — С. 54–58.

43. *Виноградов О.* Реквизиция как особое юридическое основание прекращения права собственности / О. Виноградов // *Хозяйство и право*. — 2008. — № 12. — С. 84–90.

44. *Витрянский В.* Понятие и стороны обязательства. Исполнение обязательств / В. Витрянский // *Хозяйство и право*. — 1995. — № 8. — С. 3–20.

45. Віхров О. Юридичні факти як підстави виникнення, зміни і припинення господарських правовідносин / О. Віхров // Право України. — 2008. — № 7. — С. 53–57.

46. Власова А. В. Правовая природа принятия исполнения по обязательству / А. В. Власова // Государство и право. — 1995. — № 5. — С. 56–61.

47. Водний кодекс України : станом на 1 жовтня 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 24. — Ст. 189 (із змінами).

48. Волошенюк О. Підстави припинення прав на землю та вилучення земельної ділянки / О. Волошенюк // Юридичний журнал. — 2008. — № 2 (68). — С. 29–31.

49. Гаврилова С. Порядок розірвання договору купівлі-продажу земельної ділянки / С. Гаврилова // Мала енциклопедія нотаріуса. — 2003. — № 2 (8). — С. 32–33.

50. Гаврин Д. Особенности возникновения и прекращения правоотношения между гарантом и бенефициаром по банковской гарантии / Д. Гаврин // Хозяйство и право. — 2008. — № 11. — С. 58–64.

51. Галунько В. В. Професійно-правове тлумачення права / В. В. Галунько // Форум права. — 2011. — № 2. — С. 151–154 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11gvvptp.pdf>.

52. Галянтич М. К. Приватноправові засади реалізації житлових прав громадян в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / М. К. Галянтич — К., 2008. — 30 с.

53. Ганзенко О. О. Актуальні питання нормотворчої діяльності органів державної влади України / О. О. Ганзенко // Запорізькі правові читання : тези доп. щорічної Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 14–15 травня 2010 р.) : у 2 т. / за заг. ред. С. М. Тимченка і Т. О. Коломоєць. — Запоріжжя : ЗНУ, 2010. — Т. 1. — С. 12–14.

54. Ганзенко О. О. Способи захисту прав і свобод людини в Україні: удосконалення і практична реалізація / О. О. Гонзенко // Запорізькі правові читання : тези доп. щорічної Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 15–16 травня 2008 р.) / за заг. ред. С. М. Тимченка і Т. О. Коломоєць. — Запоріжжя : ЗНУ, 2008. — С. 24–26.

55. Герасин С. И. Изъятие земельных участков в общественных интересах по законодательству Германии / С. И. Герасин // Государство и право. — 2005. — № 2. — С. 59–66.

56. *Глазько С. М.* Правове регулювання припинення трудового договору: теоретичний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / С. М. Глазько. — Х., 2005. — 14 с.

57. *Гнатущенко Ю. В.* Деякі аспекти генезису правовідносин / Ю. В. Гнатущенко // *Держава і право* : зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. — 2006. — Вип. 31. — С. 58–65.

58. *Гнатущенко Ю. В.* Юридичний обов'язок як складова змісту правовідносин / Ю. В. Гнатущенко // *Держава і право* : зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. — 2007. — Вип. 38. — С. 123–128.

59. *Гнатюк М. Д.* Поняття, сутність та ознаки застосування права / М. Д. Гнатюк // *Держава і право* : зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. — 2005. — Вип. 29. — С. 95–102.

60. *Гнатюк М. Д.* Правозастосування та його місце в процесі реалізації права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / М. Д. Гнатюк. — К., 2007. — 21 с.

61. *Гончаренко М. Б.* Речові права на нерухомість : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / М. Б. Гончаренко. — Х., 1999. — 24 с.

62. *Гордєєв В. В.* Правова природа юридичного факту / В. В. Гордєєв // *Держава і право* : зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. — 2011. — Вип. 51. — С. 732–737.

63. *Господарський кодекс України* : станом на 1 жовтня 2012 р. // *Офіційний вісник України*. — 2003. — № 11. — Ст. 462 (з наступними змінами).

64. *Гостюк В. І.* Цивільно-правові договори з цінними паперами за законодавством України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / В. І. Гостюк. — К., 2005. — 11 с.

65. *Грабовська О. Р.* Актуальний стан виконання зобов'язань щодо захисту права власності в Україні / О. Р. Грабовська // *Бюлетень Міністерства юстиції України*. — 2008. — № 11–12 (85–86). — С. 230–232.

66. *Гревцов Ю.* К правопониманию: правовые отношения в связи с юридическими фактами и нормами права / Ю. Гревцов // *Право України*. — 2010. — № 4. — С. 148–155.

67. *Грибанов В. П.* Осуществление и защита гражданских прав / В. П. Грибанов. — М. : Статут, 2000. — 411 с.
68. *Гриняк А.* Деякі питання визначення та відчуження частки в праві спільної часткової власності громадян / А. Гриняк // Підприємництво, господарство і право. — 2006. — № 10. — С. 16–19.
69. *Гриняк А.* Нотаріальне посвідчення та державна реєстрація як моменти виникнення права спільної власності фізичних осіб за цивільно-правовим договором / А. Гриняк // Підприємництво, господарство та право. — 2007. — № 1. — С. 37–40.
70. *Грічук О.* Проблеми і перспективи правового регулювання майнових відносин фактичного подружжя в сімейному праві України / О. Грічук // Підприємництво, господарство і право. — 2005. — № 10. — С. 59–62.
71. *Губарев С. В.* Право власності фізичної особи на присадибну земельну ділянку (садибу) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / С. В. Губарев. — К., 2009. — 19 с.
72. *Гуляк Я. В.* До питання щодо визначення поняття «відповідальність» в цивільному праві України / Я. В. Гуляк // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. — О. : Юридична література, 2004. — Вип. 23. — С. 210–215.
73. *Гусак М.* Нікчемні та оспорювані правочини: регулювання за Цивільним кодексом України / М. Гусак, В. Данішевська, Ю. Попов // Право України. — 2009. — № 6. — С. 114–120.
74. *Гутьєва В. В.* Емфітевзис у римському праві та його рецепція у праві України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / В. В. Гутьєва. — Л., 2003. — 21 с.
75. *Данилюк Ю.* Поняття та особливості юридичних фактів у конституційному праві України / Ю. Данилюк // Право України. — 2008. — № 2. — С. 13–17.
76. *Дзера О. В.* Непорушність — визначальний принцип інституту права власності / О. В. Дзера // Право та управління. — 2011. — № 1. — С. 122–132.
77. *Дождев Д. В.* Римское частное право : учебник для вузов. — 2-е изд., изм. и доп. / Д. В. Дождев ; под общ. ред. акад. РАН, д. ю. н., проф. В. С. Нерсесянца. — М. : Норма, 2006. — 784 с.

78. *Донська Л. Д.* Об'єктивна і суб'єктивна складові у причинно-му зв'язку в сфері цивільного права / Л. Д. Донська // Держава і право : зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. — 2005. — Вип. 30. — С. 375–382.

79. *Дудченко В. В.* До питання про «нормативні факти» / В. В. Дудченко // Держава і право : зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. — 2005. — Вип. 30. — С. 135–142.

80. *Дудченко В. В.* «Правовий реалізм» як доктрина / В. В. Дудченко // Держава і право : зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. — 2007. — Вип. 38. — С. 74–79.

81. *Дуканов С.* Аннулирование государственной регистрации как основание для ликвидации юридического лица / С. Дуканов // Хозяйство и право. — 2002. — № 7. — С. 125–128.

82. *Евсеев А. П.* Процедура как средство реализации правоотношений / А. П. Евсеев // Проблеми законності : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2007. — Вип. 88. — С. 3–7.

83. Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.court.gov.ua>.

84. *Єлісєєва О. В.* Припинення права приватної власності на земельну ділянку за законодавством України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / О. В. Єлісєєва. — К., 2006. — 17 с.

85. *Єрмоленко В.* Розмежування майнових правовідносин та законвідносин: методологічні аспекти / В. Єрмоленко // Підприємництво, господарство і право. — 2005. — № 11. — С. 64–68.

86. *Єрмоленко В.* Роль зовнішньої форми у генезисі майнових правовідносин / В. Єрмоленко // Підприємництво, господарство і право. — 2005. — № 10. — С. 77–82.

87. *Єсіпов І.* Договір як юридичний факт / І. Єсіпов // Юридичний журнал. — 2005. — № 2 (32). — С. 99–103.

88. *Ёрш А.* Некоторые проблемы отказа от права постоянного (бессрочного) пользования и права пожизненного наследуемого владения земельным участком / А. Ёрш // Хозяйство и право. — 2006. — № 10. — С. 28–35.

89. *Жарский Ан.* Одностороннее расторжение договора и отказ от исполнения обязательств / Ан. Жарский, Ал. Жарский // Хозяйство и право. — 2006. — № 7. — С. 124–131.

90. *Жилинкова И. В.* Раздел имущества супругов-предпринимателей / И. В. Жилинкова // Проблемы законности : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2000. — Вип. 42. — С. 73–80.
91. *Жилинкова І.* Проблемні питання спадкового законодавства / І. Жилинкова // Мала енциклопедія нотаріуса. — 2004. — № 6 (18). — С. 11–17.
92. Житловий кодекс Української РСР : станом на 1 жовтня 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1983. — № 28. — Ст. 573 (із змінами).
93. *Жушман В. П.* Аграрне право України в питаннях та відповідях : навч.-практ. посіб. / В. П. Жушман. — Х. : Одиссей, 2011. — 200 с.
94. *Завальний А. М.* Юридичні факти в сфері здійснення правоохоронної діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / А. М. Завальний. — К., 2007. — 22 с.
95. *Завальний А.* Юридичні факти: історичні та сучасні аспекти розуміння / А. Завальний // Право України. — 2006. — № 1. — С. 113–116.
96. *Завьялов А.* Государственная регистрация прав на недвижимость / А. Завьялов, В. Коновалов // Российская юстиция. — 1998. — № 6. — С. 15–17.
97. Загальна декларація прав людини : прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
98. Загальна теорія держави і права : підручник / [Цвік М. В., Петришин О. В., Авраменко Л. В. та ін.] за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. — Х. : Право, 2009. — 584 с.
99. *Загорулько Е. А.* Приобретательная давность как способ возникновения права собственности / Е. А. Загорулько // Проблемы законности : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2003. — Вип. 60. — С. 93–100.
100. Законодавство і судова практика з питань приватизації : зб. нормат. актів. — К. : Юрінком Інтер, 2002. — 400 с.
101. *Заморська Л. І.* Структурні закономірності відносно визначених норм в конституційному праві / Л. І. Заморська // Запорізькі правові читання : тези доп. щорічної Міжнар. наук.-практ. конф.

(м. Запоріжжя, 15–16 травня 2008 р.) / за. заг. ред. С. М. Тимченка і Т. О. Коломоєць. — Запоріжжя : ЗНУ, 2008. — С. 38–40.

102. *Запорожець О. М.* Норми права у структурі механізму правового регулювання охоронних відносин у трудовому праві / О. М. Запорожець // Форум права. — 2011. — № 4. — С. 277–283 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-4/11zomutp.pdf>.

103. *Запорожець О. М.* Теоретичні аспекти ефективності механізму правового регулювання охоронних відносин у трудовому праві / О. М. Запорожець // Митна справа. — 2011. — № 6 (78), ч. 2, кн. 2. — С. 486–490.

104. *Зейкан Я.* Припинення зобов'язань переданням відступного / Я. Зейкан // Адвокат. — 2005. — № 1. — С. 30.

105. Земельний кодекс України : станом на 1 жовтня 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 3–4. — Ст. 27 (із змінами).

106. *Зинченко С.* Проблемы изъятия и конфискации имущества собственника / В. Галов, С. Зинченко, А. Удовенко // Хозяйство и право. — 2000. — № 1. — С. 76–84.

107. *Зоркольецв Р.* Отказ от исполнения договора о размещении и распространении наружной рекламы / Р. Зоркольецв // Хозяйство и право. — 2006. — № 10. — С. 57–65.

108. *Исаков В. Б.* Правовое регулирование и юридические факты / В. Б. Исаков // Известия ВУЗов, серия «Правоведение». — 1980. — № 5. — С. 34–37.

109. *Іванов А.* Класифікація підстав набуття та припинення права власності / А. Іванов // Підприємництво, господарство і право. — 2008. — № 7. — С. 69–72.

110. *Іванов А.* Підстави припинення права спільної часткової власності / А. Іванов // Право України. — 2009. — № 3. — С. 95–101.

111. *Ільницька Н. В.* Оренда земель сільськогосподарського призначення: правові аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / Н. В. Ільницька. — К., 2001. — 22 с.

112. *Кагадій М. І.* Поняття правового регулювання земельно-правових відносин: зміст і особливості / М. І. Кагадій, Ю. В. Чиж // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. — 2011. — № 3 (46). — С. 246–251.

113. *Казанцев М. Ф.* Гражданско-правовое договорное регулирование: исходные положения концепции / М. Ф. Казанцев // Известия ВУЗов, серия «Правоведение». — 2003. — № 2. — С. 90–102.
114. *Калініченко А.* Майнові права на чужі земельні ділянки / А. Калініченко // Юридичний радник. — 2005. — № 5 (7). — С. 61–64.
115. *Каплюк М. В.* Зміст господарських зобов'язань та підстави їх припинення / М. В. Каплюк // Держава і право : зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. — 2009. — Вип. 46. — С. 364–370.
116. *Кардаш В. М.* Сутність права та сутність правоохоронної діяльності: взаємовплив та взаємозалежність / В. М. Кардаш // Держава і право : зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. — 2001. — Вип. 11. — С. 39–44.
117. *Карелина С. А.* Несостоятельность (банкротство) как юридический состав / С. А. Карелина // Российская юстиция. — 2008. — № 4. — С. 5–11.
118. *Картузов М.* Можливість відшкодування нематеріальної шкоди, заподіяної невиконанням зобов'язань за договором / М. Картузов // Юридичний журнал. — 2006. — № 6 (48). — С. 82–87.
119. *Кикоть Г.* Проблема класифікації юридичних фактів у сучасній теорії права / Г. Кикоть // Право України. — 2003. — № 7. — С. 29–32.
120. *Кикоть Г. В.* Юридичні факти в системі правовідносин : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Г. В. Кикоть. — К., 2006. — 19 с.
121. *Кикоть Г.* Юридичні факти у механізмі правового регулювання: проблеми теорії / Г. Кикоть // Право України. — 2005. — № 7. — С. 109–112.
122. *Киреєва І. В.* Етапи розвитку законодавства, що регулює припинення прав громадян щодо природних об'єктів / І. В. Киреєва // Проблеми законності : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2008. — Вип. 93. — С. 77–82.
123. *Киреєва І. В.* Загальні засади припинення прав громадян щодо природних об'єктів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / І. В. Киреєва. — Х., 2008. — 18 с.

124. *Кирилюк Т. Ю.* Правова поведінка як юридична категорія та явище правової дійсності / Т. Ю. Кирилюк // *Держава і право : зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки.* — 2009. — Вип. 43. — С. 100–105.

125. *Кізіма Н.* Особливості застосування конфіскації як одного з видів адміністративних стягнень / Н. Кізіма // *Право України.* — 2001. — № 4. — С. 80–83.

126. *Клименко О. М.* До питання юридичної кваліфікації поняття «експропріація» в праві України / О. М. Клименко // *Митна справа.* — 2012. — № 1 (79), ч. 2, кн. 1. — С. 28–32.

127. *Клім С. І.* Застосування аналогії закону до цивільних правовідносин, що мають публічно-правовий характер / С. І. Клім // *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету.* — 2011. — № 1. — С. 109–113.

128. *Клім С. І.* Застосування цивільно-правових норм за правилами міжгалузевої аналогії / С. І. Клім // *Часопис Академії адвокатури України.* — 2011. — № 12 (3). — С. 1–10.

129. *Коваленко С.* Вартість як основний елемент майнових відносин / С. Коваленко // *Право України.* — 2009. — № 5. — С. 156–160.

130. *Ковальчук Я.* Право на відмову від прийняття спадщини / Я. Ковальчук // *Юридичний журнал.* — 2007. — № 3 (57). — С. 30–31.

131. Кодекс законів про працю : станом на 1 жовтня 2012 р. // *Відомості Верховної Ради України.* — 1971, — Додаток до № 50. — Ст. 375.

132. *Колесник В. А.* Судова психіатрія : курс лекцій / В. А. Колесник. — К. : Юрінком Інтер, 2000. — 128 с.

133. *Колосюк В. В.* Юридичний факт як підстава виникнення державного обов'язкового страхування / В. В. Колосюк // *Держава і право : зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки.* — 2006. — Вип. 33. — С. 389–394.

134. *Колотова О. В.* Відмежування прогалин у праві від суміжних правових явищ / О. В. Колотова // *Часопис Київського університету права.* — 2009. — № 3. — С. 55–59.

135. *Кондрат С. С.* Правомірна поведінка та правопорядок: взаємозв'язок та взаємозумовленість / С. С. Кондрат // *Держава і право : зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки.* — 2006. — Вип. 31. — С. 35–38.

136. *Конева Н. А.* Правовая експертиза в гражданском процессе: pro et contra / Н. А. Конева // *Российская юстиция.* — 2006. — № 1. — С. 9–11.

137. *Коновалова В. О.* Юридична психологія : підручник. — 2-ге вид. перероб. і доп. / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько. — Х. : Право, 2008. — 240 с.
138. *Конрад С. С.* Юридично значуща поведінка: основні концепції та підходи до вивчення / С. С. Конрад // Держава і право : зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. — 2005. — Вип. 30. — С. 73–77.
139. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141 (з наступними змінами).
140. *Косаренко О. І.* Проблеми аналогії в контексті реформування цивільного судочинства / О. І. Косаренко // Митна справа. — 2011. — № 3 (75), ч. 2. — С. 299–302.
141. *Коссак В. М.* Проблеми припинення зобов'язань за новим Цивільним кодексом України / В. М. Коссак // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. — О. : Юридична література, 2004. — Вип. 23. — С. 11–17.
142. *Костенко Л.* Одностороння відмова від зобов'язань за договором / Л. Костенко // Юридичний журнал. — 2006. — № 5 (47). — С. 108–110.
143. *Костюк В. М.* Характеристика механізму правового регулювання сфери освіти / В. М. Костюк // Митна справа. — 2011. — № 4 (76). — С. 361–367.
144. *Костяшкін І. О.* Земельний сервітут та питання реалізації права загального землекористування громадян / І. О. Костяшкін // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. — О. : Юридична література, 2004. — Вип. 23. — С. 244–249.
145. *Кот О.* Природа недійсних правочинів / О. Кот // Вісник Академії правових наук України. — 2009. — № 4 (59). — С. 108–118.
146. *Коташевська Т.* Укладення угоди внаслідок помилки. Судова практика за участю нотаріуса, що посвідчував такий договір / Т. Коташевська // Юридичний журнал. — 2008. — № 11 (77). — С. 111–115.
147. *Котюк В. О.* Основи держави і права : навч. посіб. для студ. юрид. вузів і ф-тів / В. О. Котюк — К. : Вентурі, 1995. — 176 с.
148. *Кочергіна В.* Правові акти як підстави виникнення цивільних прав та обов'язків: поняття, природа, класифікація / В. Кочергіна // Підприємництво, господарство і право. — 2009. — № 6. — С. 111–114.

149. *Кочин И. Л.* О свойствах и элементах защитных и охранительных правоотношений в трудовом праве Украины (теоретические аспекты) / И. Л. Кочин // Проблемы законности : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2001. — Вип. 51. — С. 144–154.

150. *Кравчук В.* Звернення стягнення на частку учасника у статутному фонді господарського товариства / В. Кравчук, А. Красовська // Предпринимательство, хозяйство и право. — 1999. — № 12. — С. 40–42.

151. *Кравчук В. М.* Місце та роль судового захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина в механізмі організаційно-правових гарантій / В. М. Кравчук // Правовий захист людини та громадянина в Україні : матеріали Всеукр. наук.-теорет. конф. (м. Київ, 24 листопада 2011 р.). — К. : Нац. акад. внутр. справ, 2011. — С. 86–88.

152. *Кравчук В.* Припинення корпоративних правовідносин у зв'язку з ліквідацією юридичної особи — учасника / В. Кравчук // Юридичний радник. — 2007. — № 4 (18). — С. 28–32.

153. *Красавчиков О. А.* Юридические факты в советском гражданском праве / О. А. Красавчиков. — М. : Госюриздат. — 1958. — 182 с.

154. *Красовська В. Г.* Механізм правового регулювання як система правових засобів / В. Г. Красовська // Держава і право : зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. — 2009. — Вип. 43. — С. 81–87.

155. *Красовська В. Г.* Правові стимули (поняття, ознаки, види) / В. Г. Красовська // Держава і право : зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. — 2008. — Вип. 39. — С. 62–68.

156. *Крат В.* Державна реєстрація прав на нерухомість: світовий досвід / В. Крат // Українське комерційне право. — 2009. — № 9. — С. 7278.

157. *Крат В. І.* Переважні права: цивільно-правовий аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / В. І. Крат. — Х., 2008. — 19 с.

158. *Крашенинников Е.* Договор о зачете / Е. Крашенинников // Хозяйство и право. — 2004. — № 11. — С. 46–48.

159. *Крашенинников Е.* О прощении долга / Е. Крашенинников // Хозяйство и право. — 2002. — № 10. — С. 76–81.

160. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — 4-те вид., переробл. і допов. — Х. : Право, 2010. — 456 с.
161. Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / [М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.] ; за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — 2-е вид., переробл. і допов. — К. : Юрінком Інтер, 2005. — 544 с.
162. *Кулинич П.* Компенсації при примусовому припиненні прав на землю / П. Кулинич // Юридичний журнал. — 2004. — № 6 (24). — С. 40–45.
163. *Курбатов А.* Ограничение прав при правовом регулировании: сущность и порядок / А. Курбатов // Хозяйство и право. — 2002. — № 6. — С. 42–53.
164. *Кутателадзе О. Д.* Категорія «юридичні факти» та підстави виникнення зобов'язань за цивільним законодавством України / О. Д. Кутателадзе // Митна справа. — 2005. — № 4. — С. 59–63.
165. *Кучер В. О.* Нікчемні правочини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / В. О. Кучер. — Л., 2004. — 19 с.
166. *Лапчинский М. В.* Некоторые аспекты исследования понятия «юридические средства охраны гражданских прав» / М. В. Лапчинский // Государство и право. — 2003. — № 5. — С. 88–90.
167. *Легуша С. М.* Правозастосовча діяльність: теоретико-правовий та історичний аспекти / С. М. Легуша // Держава і право : зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. — 2005. — Вип. 30. — С. 31–40.
168. *Лідовець Р. А.* Припинення права членів сім'ї власника житла на користування цим житлом / Р. А. Лідовець // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». — 2011. — № 1 (3). — С. 1–9.
169. Лісовий кодекс України : станом на 1 жовтня 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 17. — Ст. 99 (зі змінами).
170. *Ломидзе О.* Влияние договорного правоотношения на распорядительные возможности кредитора и отчуждение права после расторжения договора / О. Ломидзе // Хозяйство и право. — 2005. — № 8. — С. 16–28.

171. *Ломидзе О.* Проблемы правового регулирования государственной регистрации ограничений прав на недвижимое имущество / *О. Ломидзе* // *Хозяйство и право.* — 2001. — № 7. — С. 22–32.

172. *Лукашевская С.* Срок давности установления неуплаты обязательных платежей / *С. Лукашевская* // *Хозяйство и право.* — 2009. — № 6. — С. 88–91.

173. *Лукіна І. М.* Цивільне процесуальне правопорушення як підстава цивільної процесуальної відповідальності / *І. М. Лукіна* // *Запорізькі правові читання : тези доп. щорічної Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 14–15 травня 2010 р.) : у 2 т. / за. заг. ред. С. М. Тимченка і Т. О. Коломоєць.* — Запоріжжя : ЗНУ, 2010. — Т. 1. — С. 140–142.

174. *Лукьяненко А. В.* Некоторые вопросы защиты права пользования земельным участком: теория и практика применения / *А. В. Лукьяненко* // *Государство и право.* — 2006. — № 9. — С. 86–92.

175. *Луспенник Д.* Застосування у судовій практиці доказових презумпцій та фікцій у системі розподілу обов'язків з доказування за новим ЦПК України // *Д. Луспенник* // *Право України.* — 2005. — № 8. — С. 56–60.

176. *Луспенник Д.* Розмежування оціночних суджень та стверджень про факти при розгляді справ про захист честі, гідності та ділової репутації / *Д. Луспенник* // *Право України.* — 2003. — № 12. — С. 57–59.

177. *Магазинер Я. М.* Заметки о праве / *Я. М. Магазинер* // *Известия ВУЗов, серия «Правоведение».* — 2000. — № 5. — С. 215–224.

178. *Маддісон В.* Правова конфліктологія та юридичний конфлікт у приватних правовідносинах / *В. Маддісон* // *Право України.* — 2003. — № 9. — С. 39–44.

179. *Маєвська А. В.* До питання порушення тягаря утримання майна / *А. В. Маєвська* // *Запорізькі правові читання : тези доп. щорічної Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 14–15 травня 2010 р.) : у 2 т. / за. заг. ред. С. М. Тимченка і Т. О. Коломоєць.* — Запоріжжя : ЗНУ, 2010. — Т. 1. — С. 145–146.

180. *Майданик Н.* Правова природа за давнини зобов'язань / *Н. Майданик* // *Підприємництво, господарство і право.* — 2004. — № 12. — С. 26–27.

181. *Майданик Р.* Цивільні відносини: поняття та види / *Р. Майданик* // *Право України.* — 2009. — № 8. — С. 20–27.

182. *Макаренко О. В.* Деякі проблеми виконавчого провадження, які виникають в ході звернення стягнення на майно боржника / О. В. Макаренко // Проблеми законності : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2003. — Вип. 64. — С. 23–29.
183. *Малий В. Ю.* Особливості правового механізму звернення стягнення на земельну ділянку / В. Ю. Малий // Держава і право : зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. — 2005. — Вип. 28. — С. 489–496.
184. *Малиновська В.* Застереження про ускладнюючі виконання договору обставини: правові аспекти / В. Малиновська // Підприємство, господарство і право. — 2001. — № 9. — С. 39–42.
185. *Малиновский А. А.* Назначение субъективного права / А. А. Малиновский // Известия ВУЗов, серия «Правоведение». — 2006. — № 4. — С. 222–230.
186. *Малюткина-Алексеева И.* Усилить гарантии прав граждан при изъятии у них земельных участков / И. Малюткина-Алексеева // Российская юстиция. — 2002. — № 12. — С. 26.
187. *Мартемьянов В. В.* Прекращение права собственности на квартиру, обремененную ипотекой, в связи со сносом многоквартирного жилого дома / В. В. Мартемьянов // Государство и право. — 2008. — № 9. — С. 91–93.
188. *Масюк В. В.* Щодо сутності обставин, які не підлягають доказуванню в цивільному судочинстві / В. В. Масюк // Проблеми законності : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2007. — Вип. 90. — С. 54–60.
189. *Махінова А.* Правове регулювання земельного сервітуту: колізії та прогалини, які існують у Земельному та Цивільному кодексі України / А. Махінова // Юридичний журнал. — 2006. — № 6 (48). — С. 87–89.
190. *Мацегорін О. І.* Поняття та зміст захисту цивільних прав / О. І. Мацегорін // Часопис Київського університету права. — 2011. — № 3. — С. 143–147.
191. *Мельник О. М.* Цивільно-правова охорона інтелектуальної власності в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / О. М. Мельник. — К., 2004. — 37 с.

192. *Мельнікова-Крикун В. М.* Спеціальна конфіскація / В. М. Мельнікова-Крикун // Право і безпека. — 2005. — № 4 (4). — С. 89–92.

193. *Милинчук В. В.* Актуальные вопросы совершенствования института конфискации / В. В. Милинчук // Государство и право. — 2004. — № 7. — С. 36–47.

194. Митний кодекс України : станом на 1 жовтня 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 38–39. — Ст. 288 (із змінами).

195. *Михайленко О. О.* Право довірчої власності як особливий вид права власності / О. О. Михайленко // Запорізькі правові читання : тези доп. щорічної Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 15–16 травня 2008 р.) / за. заг. ред. С. М. Тимченка і Т. О. Коломоєць. — Запоріжжя : ЗНУ, 2008. — С. 313–316.

196. *Міхно О.* Відступне як підстава припинення договору за новим цивільним кодексом України / О. Міхно // Підприємництво, господарство і право. — 2004. — № 6. — С. 45–47.

197. *Міхно О.* До питання про припинення цивільно-правових договорів, пов'язаних з передачею майна у власність / О. Міхно // Підприємництво, господарство і право. — 2004. — № 10. — С. 78–81.

198. *Міхно О.* Поняття та види підстав припинення цивільно-правового договору / О. Міхно // Право України. — 2004. — № 5. — С. 135–137.

199. *Міхно О. І.* Припинення договору за цивільним законодавством України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / О. І. Міхно. — К., 2007. — 26 с.

200. *Міхно О.* Прощення боргу за цивільним законодавством України / О. Міхно // Підприємництво, господарство і право. — 2004. — № 5. — С. 24–27.

201. *Міхно О. І.* Цивільно-правові аспекти зарахування як способу припинення договору / О. І. Міхно // Проблеми законності : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2004. — Вип. 67. — С. 47–55.

202. *Мічурін Є.* Державна реєстрація при укладенні правочинів з нерухомим майном / Є. Мічурін // Юридичний журнал. — 2004. — № 6 (24). — С. 94–95.

203. *Мічурін Є.* Місце обмежень майнових прав фізичних осіб в системі цивільного права України / Є. Мічурін // Право України. — 2007. — № 10. — С. 114–117.

204. *Мічурін Є.* Обмеження прав осіб щодо володіння, користування, розпорядження майном / Є. Мічурін // Право України. — 2006. — № 12. — С. 103–108.

205. *Мороз М. В.* Правові питання оренди майна державних підприємств : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / М. В. Мороз. — Х., 2000. — 19 с.

206. *Мурашко М. С.* Что считать незаключенным договором / М. С. Мурашко // Российская юстиция. — 2007. — № 2. — С. 12–16.

207. *Мусаев Р. М.* Особенности гражданско-правовых отношений, возникающих из завещательного отказа / Р. М. Мусаев // Гражданское право. — 2007. — № 1. — С. 19–20.

208. *Мусієнко В. В.* Цивільно-правові аспекти договору оренди державного та комунального майна : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / В. В. Мусієнко. — К., 2003. — 28 с.

209. *Назимко Є. С.* Щодо статусу спеціальної конфіскації майна / Є. С. Назимко // Адвокат. — 2009. — № 6. — С. 22–24.

210. *Настечко К. О.* Оформлення прав на земельні ділянки: щодо визначення поняття / К. О. Настечко // Держава і право : зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. — 2007. — Вип. 37. — С. 519–525.

211. *Настіна О.* Щодо питань законодавчого закріплення підстав припинення права державної власності на землю в Україні / О. Настіна // Підприємництво, господарство і право. — 2010. — № 1. — С. 104–107.

212. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. / [Кузнецова Н. С., Дзера О. В., Коссаk В. М. та ін.] ; за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. — 4-те вид., переробл. і допов. — К. : Юрінком Інтер, 2010. — Т. I. — 808 с.

213. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. / [Кузнецова Н. С., Кот О. О., Боднар Т. В. та ін.] ; за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. — 4-те вид., переробл. і допов. — К. : Юрінком Інтер, 2010. — Т. II. — 1056 с.

214. *Неумивайченко Н. М.* Особливості виникнення, зміни та припинення трудових правовідносин державних службовців : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / Н. М. Неумивайченко. — Х., 2002. — 15 с.

215. *Нємцева А. О.* Теорії безвинної відповідальності в цивільному праві / А. О. Нємцева // Правовий захист людини та громадянина в Україні : матеріали Всеукр. наук.-теорет. конф. (м. Київ, 24 листопада 2011 р.). — К. : Нац. акад. внутр. справ, 2011. — С. 182–184.

216. *Нижний А. В.* Конвалідація нікчемних цивільно-правових договорів, укладених з порушенням обов'язкової форми / А. В. Нижний // Вісник запорізького національного університету. Юридичні науки. — 2010. — № 4. — С. 75–79.

217. Нотаріальне оформлення цивільно-правових документів: зразки; роз'яснення; нормат. акти : довідник / авт.-упоряд. М. О. Лещенко, Ю. М. Козьяков. — 2-ге вид., доп. — К. : Юрінком Інтер, 2001. — 448 с.

218. *Оболонкова Е.* Односторонний отказ от исполнения обязательства: вопросы классификации / Е. Оболонкова // Хозяйство и право. — 2010. — № 2. — С. 16–22.

219. *Овчатова-Редько А. О.* Майнові правовідносини жінки та чоловіка, які перебувають у фактичному шлюбі, за законодавством України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / А. О. Овчатова-Редько. — О., 2009. — 24 с.

220. *Оніщенко Н. М.* Значення та роль правопізнавальних конструкцій у загальній теорії держави і права / Н. М. Оніщенко // Держава і право : зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. — 2007. — Вип. 37. — С. 3–9.

221. *Оніщик Ю. В.* До питання про момент виникнення, зміни та припинення податкової правосуб'єктності організації — платника податку / Ю. В. Оніщик // Адвокат. — 2009. — № 1. — С. 16–19.

222. Організація судової влади в Україні : перший аналіз нормативного змісту Закону України «Про судоустрій України» / [А. О. Селіванов (кер. авт. кол.), Є. В. Фесенко, Н. С. Рудюк та ін.] ; за наук. ред. А. О. Селіванова. — К. : Юрінком Інтер, 2002. — 112 с.

223. Основи правознавства: навч. посіб. / [Богачова Л. Л., Ткаченко В. Д., Кушніренко О. Г. та ін.]; за ред. В. В. Комарова. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2006. — 312 с.
224. *Отнюкова Г.* Исполнения обязательств / Г. Отнюкова // Российская юстиция. — 1996. — № 3. — С. 16–19.
225. *Павленко С.* Проблемні аспекти звернення стягнення на заставлене майно / Н. Загрішева, С. Павленко // Право України. — 2010. — № 1. — С. 200–203.
226. *Павлова И. Ю.* Незаключенность или недействительность договора как последствия несоблюдения тренований к форме и государственной регистрации договора / И. Ю. Павлова // Государство и право. — 2005. — № 10. — С. 49–56.
227. *Панченко М.* Припинення зобов'язання прощенням боргу / М. Панченко // Підприємництво, господарство і право. — 2007. — № 12. — С. 28–32.
228. *Параскевова С. А.* Определение гражданско-правового конфликта / С. А. Параскевова // Гражданское право. — 2006. — № 3. — С. 17–21.
229. *Пархоменко Н. М.* Договір у системі права України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Н. М. Пархоменко. — К., 1998. — 18 с.
230. *Пашутін В. В.* Межі правового регулювання: кроки до розуміння / В. В. Пашутін // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. — 2011. — № 1. — С. 3–8.
231. *Пейчев К.* Правові проблеми визначення поняття відчуження земельних ділянок / К. Пейчев // Підприємництво, господарство і право. — 2004. — № 12. — С. 47–50.
232. *Первомайський О.* Застосування інституту припинення зобов'язань у нотаріальній практиці / О. Первомайський // Мала енциклопедія нотаріуса. — 2006. — № 1 (25). — С. 32–34.
233. *Передерієв Є.* Дія та застосування права (його норм) як поняття в категорії «правовідносини» у системах права / Є. Передерієв // Підприємництво, господарство і право. — 2007. — № 4. — С. 13–15.
234. *Печений О.* Деякі проблеми строків у договірних зобов'язаннях / О. Печений // Мала енциклопедія нотаріуса. — 2008. — № 1 (37). — С. 90–94.

235. *Печений О.* Підстави виникнення цивільних прав та обов'язків: аналіз юридичної конструкції ст. 11 ЦК України / О. Печений // Вісник Академії правових наук України. — 2007. — № 1 (48). — С. 141–149.

236. *Пилипенко П.* Про юридичні факти, що властиві для правовідносин довкілля / П. Пилипенко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. — 2010. — Вип. 51. — С. 285–289.

237. *Пимонов В. А.* Конфискация имущества как уголовное наказание / В. А. Пимонов // Государство и право. — 2002. — № 7. — С. 114–116.

238. *Підвисоцький В. І.* Майнові наслідки недійсності правочинів / В. І. Підвисоцький // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2006. — № 12 (62). — С. 146–151.

239. *Підвисоцький В. І.* Правова природа та поняття недійсного правочину / В. І. Підвисоцький // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2006. — № 2 (52). — С. 76–80.

240. *Победоносцев К. П.* Курс гражданского права : [Первая часть : Вещные права.] 2-й завод. / К. П. Победоносцев. — М. : Статут, 2004. — 800 с.

241. *Повар П. О.* Поняття ліквідації підприємства / П. О. Повар // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2009. — № 1 (87). — С. 135–144.

242. *Погребняк С.* Втілення принципів права в юридичних актах / С. Погребняк // Вісник Академії правових наук України. — 2006. — № 2 (45). — С. 21–32.

243. *Погребняк С.* Про ознаки права / С. Погребняк // Вісник Академії правових наук України. — 2008. — № 4 (55). — С. 13–22.

244. *Погрібний Д. І.* Корпоративні права держави: поняття, підстави виникнення, механізм реалізації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.04 «Господарське право; господарсько-процесуальне право» / Д. І. Погрібний. — Х., 2008. — 22 с.

245. *Погрібний С.* Аналогія закону та аналогія права як засоби регулювання договірних цивільних відносин / С. Погрібний // Теорія і практика інтелектуальної власності. — 2010. — № 5. — С. 14–21.

246. *Погрібний С. О.* Поняття механізму досягнення мети правового регулювання цивільних відносин / С. О. Погрібний // Проблеми законності : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред.

В. Я. Тацій. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2006. — Вип. 84. — С. 47–52.

247. *Погрібний С.* Структура механізму досягнення мети правового регулювання цивільних відносин / С. Погрібний // Підприємництво, господарство і право. — 2006. — № 9. — С. 3–5.

248. Податковий кодекс України : станом на 1 жовтня 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2011. — № 13. — Ст. 556 (із змінами).

249. *Подоляк С. А.* Недійсність господарського договору в Україні: причини та правові підстави / С. А. Подоляк // Держава і право : зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. — 2009. — Вип. 43. — С. 426–431.

250. *Потопальський С. С.* Деякі аспекти недійсності договору, укладеного під впливом помилки, обману та насильства / С. С. Потопальський // Адвокат. — 2006. — № 1. — С. 32–35.

251. *Потопальський С.* Недійсність договорів, що суперечать законодавству, інтересам держави, суспільства та публічному порядку / С. Потопальський // Підприємництво, господарство і право. — 2006. — № 2. — С. 38–41.

252. *Потопальський С. С.* Правове регулювання нікчемних та оспорюваних правочинів в Україні / С. С. Потопальський // Держава і право : зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. — 2006. — Вип. 31. — С. 235–242.

253. *Потопальський С. С.* Правові проблеми розмежування недійсних та неукладених договорів / С. С. Потопальський // Вісник господарського судочинства. — 2005. — № 4. — С. 176–181.

254. *Потопальський С. С.* Проблеми правового регулювання недійсності договорів за законодавством України / С. С. Потопальський // Вісник господарського судочинства. — 2005. — № 6. — С. 160–168.

255. *Потопальський С. С.* Теоретичні та практичні проблеми визнання недійсним договору, укладеного під впливом помилки та обману / С. С. Потопальський // Держава і право : зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. — 2005. — Вип. 30. — С. 363–368.

256. *Потяркин Д. Е.* Приобретение очередником жилого помещения с зачетом стоимости / Д. Е. Потяркин // Российская юстиция. — 2008. — № 11. — С. 16–17.

257. Правознавство : навч. посіб. / [Варфоломеева Т. В., Гончаренко В. Г., Пастухов В. П. та ін.] ; за заг. ред. В. Г. Гончаренка. — К. : Український інформаційно-правовий центр, 2002. — 385 с.

258. Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності : Закон України від 17.11.2009 р. № 1559-VI // Відомості Верховної Ради України. — 2010. — № 1. — Ст. 2.

259. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Закон України від 01.07.2004 р. № 1952-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 51. — Ст. 553 (із змінами).

260. *Продаєвич І. С.* Систематизація підстав припинення зобов'язань / І. С. Продаєвич // Південноукраїнський правничий часопис. — 2008. — № 4. — С. 109–111.

261. Про іпотеку : Закон України від 05.06.2003 р. № 898-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 38. — Ст. 313 (із змінами).

262. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 28. — Ст. 232.

263. *Прокопенко А.* Проблеми становлення водних сервітутів у цивільному законодавстві України та шляхи їх вирішення на прикладі цивільного законодавства італійської республіки / А. Прокопенко, О. Прохоров // Підприємництво, господарство і право. — 2004. — № 10. — С. 94–97.

264. *Процьків Н. М.* Правове регулювання розірвання цивільно-правових договорів за цивільним законодавством України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Н. М. Процьків. — К., 2003. — 18 с.

265. *Пустовіт Ж. М.* Поняття та стадії законодавчого процесу в Україні / Ж. М. Пустовіт // Правовий захист людини та громадянина в Україні : матеріали Всеукр. наук.-теорет. конф. (м. Київ, 24 листопада 2011 р.). — К. : Нац. акад. внутр. справ, 2011. — С. 116–117.

266. *Пучковська І. Й.* Щодо питання припинення зобов'язання завдатком / І. Й. Пучковська // Проблеми законності : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2007. — Вип. 90. — С. 45–54.

267. *Пушкин А. А.* Избранные труды / А. А. Пушкин. — Х. : Эспада, 2007. — 480 с.

268. *П'янова Я. В.* Визнання правочинів недійсними як спосіб захисту суб'єктивних цивільних прав / Я. В. П'янова // Проблеми законності : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2004. — Вип. 66. — С. 164–170.

269. *Рабінович П. М.* Основи загальної теорії права та держави : посіб. для студ. спец. «Правознавство» [2-ге вид.] / П. М. Рабінович. — К. : 1994. — 236 с.

270. *Разбейко Н. В.* Роль юридичних фактів в правовому регулюванні транспортної діяльності / Н. В. Разбейко // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. — 2008. — Вип. 6 (74). — С. 168–179.

271. *Разбейко Н. В.* Специфіка правопорушення в сфері господарювання як складного юридичного факту / Н. В. Разбейко // Вісник донецького національного університету. Серія В: Економіка і право. — 2009. — Вип. 1. — С. 519–526.

272. *Рева Д. Н.* Контрольно-налоговые отношения и юридические факты / Д. Н. Рева // Право і безпека. — 2003. — № 2 (4). — С. 160–164.

273. *Решетникова В. И.* Концепция доказательственного права / В. И. Решетникова // Известия ВУЗов, серия «Правоведение». — 2001. — № 1. — С. 186–195.

274. *Рожкова М. А.* Теории юридических фактов гражданского и процессуального права: понятия, классификации, основы взаимодействия : дис. д-ра юрид. наук : спец. 12.00.03, 12.00.15 / М. А. Рожкова. — М., 2010. — 418 с.

275. *Рожкова М.* Юридические факты в гражданском праве / М. Рожкова // Хозяйство и право. — 2006. — Приложение к № 7. — 80 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.rozhkova-ma.narod.ru/books_text/JUR-FACTI.htm.

276. *Рожнов О. В.* Деякі питання регламентації строків у цивільному судочинстві / О. В. Рожнов // Проблеми законності : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2004. — Вип. 67. — С. 55–61.

277. *Романюк Я.* «Недійсність» та «нікчемність» правочину / Я. Романюк // Вісник Львівського університету. Серія юридична. — 2010. — Вип. 50. — С. 196–201.

278. *Рохлин А.* Юридические особенности отношений из отступного / А. Рохлин // Хозяйство и право. — 2002. — № 7. — С. 48–56.

279. *Рубаник В. Є.* Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку від найдавніших часів до 1917 року : історико-правове дослідження / В. Є. Рубаник — Х. : Легас, 2002. — 352 с.

280. *Рыбаков В. А.* О функциях гражданско-правового регулирования / В. А. Рыбаков // Гражданское право. — 2009. — № 1. — С. 17–20.

281. *Сарбаш С.* Прекращение обязательств зачетом в арбитражной практике / С. Сарбаш // Хозяйство и право. — 2001. — № 10. — С. 80–91.

282. *Сарновська С. О.* Механізм правового регулювання та його подвійне тлумачення / С. О. Сарновська // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2004. — № 12 (38). — С. 43–51.

283. *Сарновська С. О.* Фундаментальні засади механізму правового регулювання / С. О. Сарновська // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2009. — № 1 (87). — С. 99–106.

284. *Саутенко Н.* Припинення права власності та права користування земельною ділянкою / Н. Саутенко // Мала енциклопедія нотаріуса. — 2003. — № 2 (8). — С. 30–31.

285. *Сафончик О. І.* Правове регулювання припинення шлюбу в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / О. І. Сафончик. — О., 2004. — 22 с.

286. *Сенін Ю. Л.* Ознаки та умови здійснення новації за цивільним законодавством України / Ю. Л. Сенін // Вісник Верховного Суду України. — 2012. — № 1. — С. 29–32.

287. *Сидоров Я. О.* Підстави та особливості припинення договору комерційної концесії / Я. О. Сидоров // Мала енциклопедія нотаріуса. — 2008. — № 1 (37). — С. 101–105.

288. *Сироткина А.* Прекращение обязательств / А. Сироткина // Хозяйство и право. — 2009. — № 4. — С. 47–53.

289. *Сібільов М. М.* Загальна характеристика оспорюваних правочинів (договорів) / М. М. Сібільов // Проблеми законності : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2002. — Вип. 57. — С. 41–47.

290. *Сібільов М. М.* Недійсність правочинів (договорів): новели Цивільного кодексу України / М. М. Сібільов // Проблеми законності : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2002. — Вип. 54. — С. 47–52.

291. *Сільченко С. О.* Особливості припинення трудових відносин у зв'язку із закінченням строку трудового договору / С. О. Сільченко // Проблеми законності : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2005. — Вип. 74. — С. 47–54.
292. Сімейний кодекс України : станом на 1 жовтня 2012 р. // Офіційний вісник України. — 2002. — № 7. — Ст. 273 (з наступними змінами).
293. *Скакун О. Ф.* Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. — Х. : Консум, 2001. — 656 с.
294. *Скрипник В. Л.* Законодавство про примусове припинення права власності: шляхи вдосконалення / В. Л. Скрипник // Правовий захист людини та громадянина в Україні : матеріали Всеукр. наук.-теорет. конф. (м. Київ, 24 листопада 2011 р.). — К. : Нац. акад. внутр. справ, 2011. — С. 181–182.
295. *Скрипник В.* Конфіскація — як підстава припинення права власності / В. Скрипник // Підприємництво, господарство і право. — 2010. — № 4. — С. 78–81.
296. *Скрипник В. Л.* Примусове припинення права власності в Україні: історія становлення законодавства / В. Л. Скрипник // Держава і право : зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. — 2010. — Вип. 48. — С. 90–95.
297. *Сливич І. І.* Класифікація юридичних фактів у кримінально-процесуальному праві / І. І. Сливич // Держава і право : зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. — 2005. — Вип. 30. — С. 473–478.
298. *Сливич І. І.* Юридичні факти в кримінальному процесі України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / І. І. Сливич. — О., 2007. — 21 с.
299. *Сліпченко С.* Надання згоди фізичною особою, що зображена на фотографії, як юридичний факт за ЦК України / С. Сліпченко // Право України. — 2008. — № 3. — С. 110–114.
300. *Соколянський Д. В.* Договір притримання у цивільному праві України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Д. В. Соколянський. — О., 2009. — 21 с.

301. *Солодовник Л.* Роль юридичних фактів у динаміці правовідносин трудового права / Л. Солодовник // Право України. — 2000. — № 7. — С. 13–17.

302. *Солодовник Л.* Способи фіксації юридичних фактів у трудовому праві / Л. Солодовник // Право України. — 2002. — № 5. — С. 84–89.

303. *Солодовник Л. В.* Юридичні факти у трудовому праві України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / Л. В. Солодовник. — Х., 2004. — 21 с.

304. *Соломаха Д.* Відсутність істотних умов договору ще не привід для визнання його недійсним / Д. Соломаха // Юридичний радник. — 2008. — № 4 (24). — С. 63–67.

305. *Соломаха Д.* Позовні строки нові чи старі? Який ЦК застосовувати щодо визначення строків позовної давності в договорах, укладених до 2004 року? / Д. Соломаха // Юридичний радник. — 2008. — № 6 (26). — С. 61–64.

306. *Солтанов Д. А.* Цивільно-правове регулювання реєстрації в Україні / Д. А. Солтанов // Держава і право : зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. — 2006. — Вип. 31. — С. 248–254.

307. *Спасибо І.* Деякі аспекти набуття права власності на нерухомість / І. Спасибо // Українське комерційне право. — 2009. — № 9. — С. 58–71.

308. *Спасибо-Фатеева І.* Спірні питання недійсності правочинів та її наслідки / І. Спасибо-Фатеева // Вісник Академії правових наук України. — 2007. — № 3 (50). — С. 95–106.

309. *Спасибо-Фатеева І. В.* Цивільно-правові проблеми акціонерних правовідносин : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / І. В. Спасибо-Фатеева. — Х., 2000. — 33 с.

310. *Спасибо-Фатеева І.* Шляхи розв'язання проблем охорони та захисту корпоративних прав / І. Спасибо-Фатеева // Вісник Академії правових наук України. — 2009. — № 1 (56). — С. 150–157.

311. *Стащенко О. С.* До питання про природу соціального механізму дії права / О. С. Стащенко // Держава і право : зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. — 2009. — Вип. 46. — С. 106–111.

312. *Степанова Н. А.* Прекращение представительских правоотношений / Н. А. Степанова // Российская юстиция. — 2008. — № 9. — С. 8–11.

313. *Стеценко О. С.* Позовна давність: теоретичні та практичні аспекти / О. С. Стеценко // Запорізькі правові читання : тези доп. щорічної Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 15–16 травня 2008 р.) / за. заг. ред. С. М. Тимченка і Т. О. Коломоєць. — Запоріжжя : ЗНУ, 2008. — С. 344–348.

314. *Степанчук Н.* Правове регулювання відчуження майна державними підприємствами / Н. Степанчук // Право України. — 2001. — № 10. — С. 32–35.

315. *Суботенко В. П.* Коментар для практиків Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» / В. П. Суботенко. — К. : Наш час, 2008. — 183 с.

316. *Сумской Д. А.* Особенности изъятия имущества у учреждения / Д. А. Сумской // Российская юстиция. — 2010. — № 1. — С. 19–21.

317. *Сунегін С. О.* Правовідносини як динамічний елемент романо-германської правової сім'ї / С. О. Сунегін // Держава і право : зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. — 2009. — Вип. 43. — С. 127–133.

318. *Суярко Т. Д.* Договір управління житлом: цивільно-правовий аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Т. Д. Суярко. — Х., 2008. — 19 с.

319. *Талан Л. Г.* До питання про сутність судового рішення в цивільному й господарському судочинстві / Л. Г. Талан // Проблеми законності : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. — Вип. 103. — С. 75–81.

320. *Танага А.* Последствия неосновательного пользования чужим имуществом / А. Танага // Российская юстиция. — 2002. — № 9. — С. 24.

321. *Тарахонич Т. І.* Механізм дії права, механізм правового регулювання, механізм реалізації права: особливості взаємодії / Т. І. Тарахонич // Держава і право : зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. — 2010. — Вип. 50. — С. 12–18.

322. *Тархов В. А.* Предмет гражданского права. Имущественные отношения / В. А. Тархов // Гражданское право. — 2009. — № 1. — С. 3–9.

323. *Таш'ян Р. І.* Місце односторонніх правочинів у системі юридичних фактів / Р. І. Таш'ян // Проблеми законності : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2007. — Вип. 90. — С. 60–66.

324. *Твердохліб А. М.* Рішення й ухвали суду як юридичні факти / А. М. Твердохліб // Проблеми законності : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2002. — Вип. 57. — С. 65–70.

325. *Теньков С.* Спори з приводу оформлення виконання договорів у судовій практиці / С. Теньков // Вісник господарського судочинства. — 2005. — № 1. — С. 204–208.

326. *Тертишніков Р.* Доказування в цивільному і адміністративному судочинстві та його мета / Р. Тертишніков // Вісник Академії правових наук України. — 2008. — № 2 (53). — С. 136–140.

327. *Тимченко Г. В.* Критерії ефективності законодавства / Г. В. Тимченко // Запорізькі правові читання : тези доп. щорічної Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 14–15 травня 2010 р.) : у 2 т. / за. заг. ред. С. М. Тимченка і Т. О. Коломоєць. — Запоріжжя : ЗНУ, 2010. — Т. 1. — С. 51–53.

328. *Ткаченко І. М.* Нікчемний та оспорюваний правочин: правова різниця між поняттями / І. М. Ткаченко // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». — 2008. — Том 21 (60). — № 2. — С. 372–377.

329. *Ткачук А. Л.* Цивільно-правовий захист охоронюваних законом інтересів / А. І. Дрішлюк, А. Л. Ткачук // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. — О. : Юридична література, 2004. — Вип. 23. — С. 118–126.

330. *Токар Н.* Визначення початку перебігу строку позовної давності в цивільному праві України / Н. Токар // Підприємництво, господарство і право. — 2006. — № 9. — С. 16–19.

331. *Томчишен С.* Підстави для визнання договору неукладеним / С. Томчишен // Підприємництво, господарство і право. — 2006. — № 11. — С. 24–29.

332. Уголовный кодекс Украины : науч.-практ. комментарий / [Бабий А. П., Гончар Т. А., Загика А. В. и др.]; подред. Е. Л. Стрельцова — 3-е изд. — Х. : Одиссей, 2006. — 864 с.

333. *Тужилова-Орданская Е. М.* Понятие и способы защиты прав на недвижимое имущество / Е. М. Тужилова-Орданская. — М. : Юрлитинформ, 2007. — 248 с.

334. *Удовика В. В.* Співвідношення прав людини / В. В. Удовика // Запорізькі правові читання : тези доп. щорічної Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 15–16 травня 2008 р.) / за заг. ред. С. М. Тимченка і Т. О. Коломоєць. — Запоріжжя : ЗНУ, 2008. — С. 96–100.

335. *Уркевич В. Ю.* Аграрні правовідносини в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / В. Ю. Уркевич. — Х., 2007. — 36 с.

336. *Утехін І. Б.* Елементи належного виконання договору про надання послуг / І. Б. Утехін // Адвокат. — 2006. — № 4. — С. 22–25.

337. *Ушакова Ю. А.* Право розпорядження як елемент змісту права власності / Ю. А. Ушакова // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2008. — № 9 (83). — С. 127–133.

338. *Федоренко Н.* Особенности оборота имущественных прав / Н. Федоренко, Л. Лапач // Хозяйство и право. — 2001. — № 11. — С. 12–17.

339. *Фисатида А.* Отчуждение имущества лицом, не являющемся его собственником / А. Фисатида // Юридичний радник. — 2005. — № 5 (7). — С. 46–47.

340. *Фогельсон Ю.* Последствия расторжения договора / Ю. Фогельсон, М. Найденева // Хозяйство и право. — 2004. — № 10. — С. 29–41.

341. *Фурса С.* Виникнення спору в нотаріальних правовідносинах і процесуальні наслідки його встановлення / С. Фурса // Підприємництво, господарство і право. — 2002. — № 4. — С. 16–20.

342. *Харитонов О. І.* Класифікація юридичних фактів у адміністративному праві: проблемні питання / О. І. Харитонов // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. — О. : Юридична література, 2003. — Вип. 18. — С. 308–312.

343. *Харченко О.* Деякі питання підстав примусового припинення права власності / О. Харченко // Підприємництво, господарство і право. — 2005. — № 4. — С. 26–30.

344. *Харченко О.* Націоналізація як підстава припинення права власності / О. Харченко // Підприємництво, господарство і право. — 2005. — № 5. — С. 20–22.

345. *Харченко О.* Окремі питання припинення права власності помимо волі власника / О. Харченко // Право України. — 2010. — № 3. — С. 140–145.

346. *Харченко О. С.* Підстави припинення права власності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / О. С. Харченко. — К., 2007. — 20 с.

347. *Харченко О. С.* Правові проблеми застосування конфіскації в цивільних правовідносин / О. С. Харченко // Держава і право : зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. — 2005. — Вип. 29. — С. 52–57.

348. *Хашівська Н.* Преклюзивні строки у договорах про передання майна у тимчасове користування / Н. Хашівська // Підприємство, господарство і право. — 2009. — № 7. — С. 75–79.

349. *Хорунжий С. Н.* Решение суда в теории юридических фактов как основание возникновения, изменения и прекращения гражданских прав и обязанностей / С. Н. Хорунжий // Государство и право. — 2008. — № 7. — С. 39–47.

350. *Хохлова І. В.* Правове регулювання припинення права надкористування в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / І. В. Хохлова. — К., 2008. — 19 с.

351. Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. : навч. посіб. для юрид. вищих навч. закладів і ф-тів / [В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький] ; за ред. члена-кореспондента Академії правових наук України В. Д. Гончаренка. — К. : Ін Юре. — Т. II : Лютий 1917 р. — 1996 р. — 1997. — 800 с.

352. *Христенко Н. Ю.* Право спільної сумісної власності фізичних осіб : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Н. Ю. Христенко. — К., 2006. — 24 с.

353. *Христова Г. О.* Теоретичні проблеми визначення та класифікації юридичних актів / Г. О. Христова // Проблеми законності : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2003. — Вип. 61. — С. 3–8.

354. *Цвік М.* Про систему юридичних актів / М. Цвік // Вісник Академії правових наук України. — 2002. — № 4 (31). — С. 14–24.

355. Цивільне право : підручник ; у 2 т. / [В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін.] ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. — Х. : Право, 2011. — Т. 1. — 656 с.

356. Цивільне право : підручник ; у 2 т. / [В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова ; та ін.] ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. — Х. : Право, 2011. — Т. 2. — 816 с.

357. Цивільне право України : підручник ; у 2 т. / [Борисова В. І., Баранова Л. М., Жилінкова І. В. та ін.] ; за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. — К. : Юрінком Інтер, 2004. — Т. 1. — 480 с.

358. Цивільне право України : підручник ; у 2 т. / [Борисова В. І., Баранова Л. М., Жилінкова І. В. та ін.] ; за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. — К. : Юрінком Інтер, 2004 — Т. 2. — 552 с.

359. Цивільне право України : підручник / Є. О. Харитонов, Н. О. Саніахметова. — К. : Істина, 2003. — 776 с.

360. Цивільний кодекс України : станом на 1 жовтня 2013 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — №№ 40–44. — Ст. 356 (із змінами).

361. Цивільний кодекс України : станом на 31 грудня 2003 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1963. — № 30. — Ст. 463 (із змінами).

362. Цивільний кодекс України : науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позиції вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців) / [Борисова В. І., Кібенко О. Р., Кравчук В. М. та ін.] ; за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. — Х. : Страйк, 2009. — Т. 3 : Юридична особа. — 736 с.

363. Цивільний кодекс України : науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позиції вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців) / [Банасько О. О., Бобрик В. І., Венедиктова І. В. та ін.] ; за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. — Х. : ФОП Лисяк Л. С., 2011. — Т. 5 : Право власності та інші речові права. — 624 с.

364. Цивільний процесуальний кодекс України : станом на 1 жовтня 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — №№ 40–41, 42. — Ст. 492 (із змінами).

365. *Цікало В.* Імперативність та диспозитивність при застосуванні правових наслідків закінчення строку позовної давності / В. Цікало // Право України. — 2001. — № 11. — С. 95–97.

366. *Цюра В. В.* Речові права на чуже майно : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне

право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / В. В. Цюра. — К., 2007. — 15 с.

367. *Цюра Т.* Новий погляд на класифікацію доказів в цивільному процесі / Т. Цюра // Підприємництво, господарство і право. — 2002. — № 8. — С. 55–58.

368. *Цыганов В.* Гражданско-правовая квалификация при регистрации прав на недвижимость / В. Цыганов, А. Емельянов // Российская юстиция. — 2001. — № 8. — С. 47–49.

369. *Чанишева А. Р.* Іпотечні цивільні правовідносини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / А. Р. Чанишева. — К., 2009. — 22 с.

370. *Чеговадзе Л.* К вопросу о механизме перехода права / Л. Чеговадзе // Хозяйство и право. — 2002. — № 6. — С. 70–73.

371. *Чельшева Н. Ю.* Принудительный выкуп имущества граждан для государственных и муниципальных нужд: конфликт частных и публичных интересов / Н. Ю. Чельшева // Российская юстиция. — 2008. — № 12. — С. 5–8.

372. *Черкасова В. Г.* Значення розуміння К. Марксом відчуження для аналізу категорії власності / В. Г. Черкасова // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. — О. : Юридична література, 2003. — Вип. 18. — С. 710–713.

373. *Черкес В.* Підстави для постановлення судового рішення про припинення юридичної особи / В. Черкес // Підприємництво, господарство і право. — 2007. — № 10. — С. 117–120.

374. *Чернадчук В.* Окремі ознаки юридичних фактів у бюджетному праві / В. Чернадчук // Право України. — 2006. — № 5. — С. 85–88.

375. *Чувакова А. М.* Юридически значимые условия: аксиологический аспект / А. М. Чувакова // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. — О. : Юридична література, 2008. — Вип. 40. — С. 126–130.

376. *Чувакова Г. М.* Юридичні факти в сучасних загальнотеоретичних і галузевих дослідженнях / Г. М. Чувакова // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. — О. : Юридична література, 2003. — Вип. 18. — С. 78–83.

377. *Шама Н. П.* Спадковий договір в цивільному праві України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец.

12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Н. П. Шама. — Л., 2008. — 18 с.

378. *Шапченко С. Д.* Юридична кваліфікація як соціально-правове явище та деякі її загальнотеоретичні аспекти / С. Д. Шапченко // Вісник Академії адвокатури України. — 2010. — № 1 (17). — С. 135–138.

379. *Шевченко В.* Співвідношення понять «факту», «фактичних даних», «відомостей про факти» та «доказової інформації» / В. Шевченко // Право України. — 2003. — № 2. — С. 102–105.

380. *Шевченко Л. И.* О понятии, сущности и значении договорного регулирования имущественных отношений в условиях рыночной экономики / Л. И. Шевченко // Государство и право. — 2005. — № 10. — С. 42–48.

381. *Шерстюк В.* Обращение взыскания на имущество организаций / В. Шерстюк // Хозяйство и право. — 1996. — № 5. — С. 68–84.

382. *Шилохвост О.* Общие положения о договорных способах распоряжения исключительным правом / О. Шилохвост // Хозяйство и право. — 2008. — № 9. — С. 3–23.

383. *Шилохвост О.* Отступное — способ прекращения обязательств / О. Шилохвост // Российская юстиция. — 1998. — № 11. — С. 7–9.

384. *Шилохвост О.* Прекращения обязательств новацией / О. Шилохвост // Российская юстиция. — 1996. — № 8. — С. 15–17.

385. *Шиманович О.* До питання про законну силу ухвал суду першої інстанції в цивільному процесі України / О. Шиманович // Підприємництво, господарство і право. — 2005. — № 3. — С. 112–116.

386. *Шиманович О.* Законна сила судового рішення / О. Шиманович // Підприємництво, господарство і право. — 2004. — № 10. — С. 98–102.

387. *Шимон С. І.* Особливості правочину як юридичного факту в цивільному праві / С. І. Шимон // Держава і право : зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. — 2009. — Вип. 46. — С. 315–321.

388. *Шовкова О.* Вимоги, на які позовна давність не поширюється: деякі проблеми застосування / О. Шовкова // Вісник Академії правових наук України. — 2006. — № 1 (44). — С. 207–212.

389. *Шовкова О. В.* Межі дії позовної давності як прояв диспозитивних засад цивільно-правового регулювання / О. В. Шовкова // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2006. — № 1 (51). — С. 111–116.

390. *Шовкова О. В.* Позовна давність як різновид цивільно-правових строків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03. «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / О. В. Шовкова. — Х., 2008. — 19 с.

391. *Шовкова О. В.* Строки і терміни як категорії цивільного права / О. В. Шовкова // Проблеми законності : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2005. — Вип. 74. — С. 171–176.

392. *Штанько О. Ф.* Механізм правомірної поведінки як засіб реалізації правових норм / О. Ф. Штанько // Правовий захист людини та громадянина в Україні : матеріали Всеукр. наук.-теорет. конф. (м. Київ, 24 листопада 2011 р.) — К. : Нац. акад. внутр. справ, 2011. — С. 13–17.

393. *Щербина В.* Підстави виникнення охоронних правовідносин у трудовому праві / В. Щербина // Підприємництво, господарство і право. — 2006. — № 9. — С. 8–13.

394. *Щипанова О. О.* Відшкодування шкоди, завданої власникові земельної ділянки, житлового будинку чи інших будівель у зв'язку із зниженням їх цінності / О. О. Щипанова // Запорізькі правові читання : тези доп. щорічної Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 14–15 травня 2010 р.) : у 2 т. / за. заг. ред. С. М. Тимченка і Т. О. Коломоєць. — Запоріжжя : ЗНУ, 2010. — Т. 1. — С. 161–164.

395. *Эрделевский А.* О классификации недействительных сделок / А. Эрделевский // Хозяйство и право. — 2007. — № 4. — С. 47–50.

396. *Эрделевский А.* Прощение долга и договор дарения / А. Эрделевский // Российская юстиция. — 2000. — № 3. — С. 12–14.

397. *Юхимюк О. М.* Поняття та форми захисту прав і свобод особи / О. М. Юхимюк // Правовий захист людини та громадянина в Україні : матеріали Всеукр. наук.-теорет. конф. (м. Київ, 24 листопада 2011 р.). — К. : Нац. акад. внутр. справ, 2011. — С. 82–84.

398. *Яворська О.* Цивільні відносини: нові підходи у правовому регулюванні / О. Яворська // Підприємництво, господарство і право. — 2002. — № 3. — С. 26–27.

399. *Янчук А.* Проблеми співвідношення категорій «збитки» та «шкода» за Цивільним кодексом України / А. Янчук // Підприємництво, господарство і право. — 2010. — № 2. — С. 93–96.

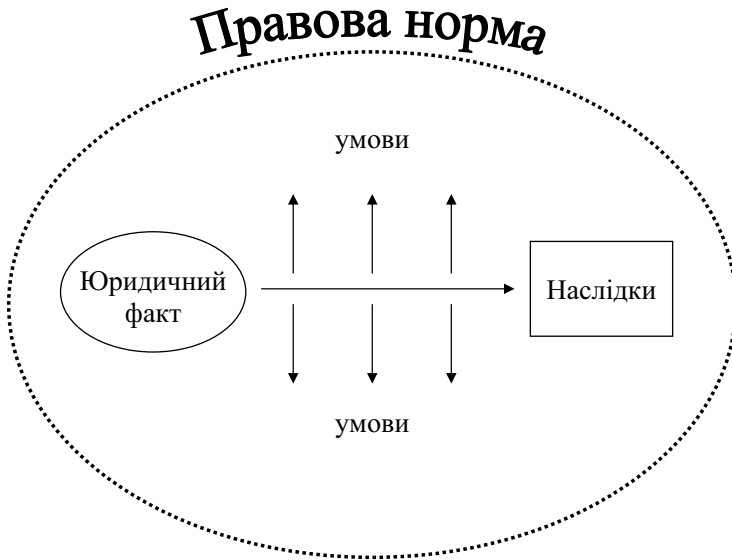
400. *Ярошенко О. М.* Щодо деяких фактичних складів — підстави виникнення трудових правовідносин / О. М. Ярошенко // Проблеми законності: респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. — Вип. 102. — С. 65–71.

401. *Ясинок М.* Встановлення фактів, що мають юридичне значення / М. Ясинок // Підприємництво, господарство і право. — 2008. — № 11. — С. 172–174.

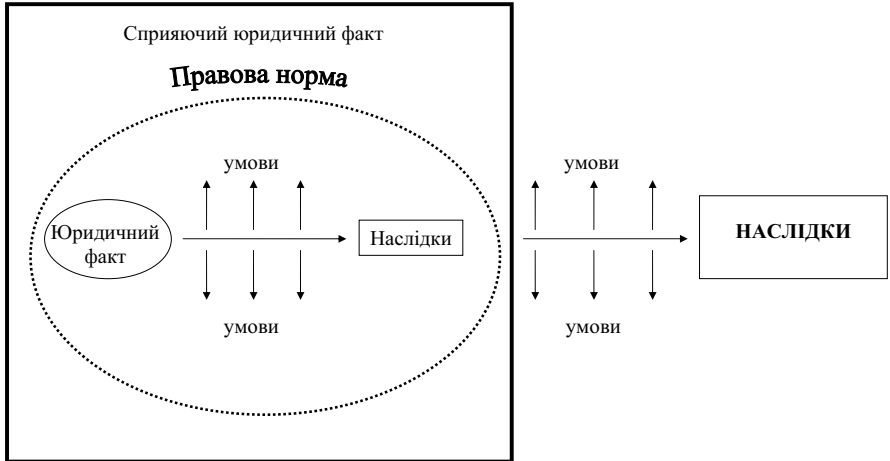
ДОДАТКИ

Додаток 1

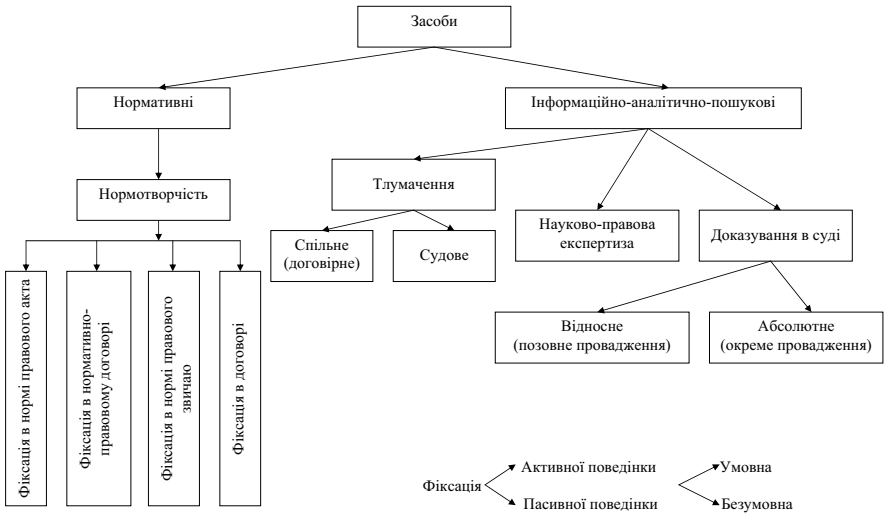
Схематичне зображення механізму впливу юридичних фактів на суспільні відносини

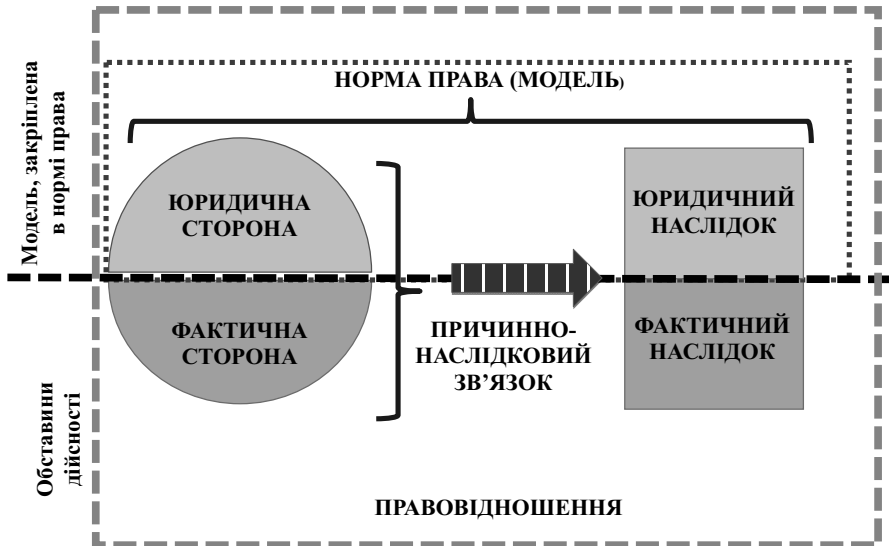
**Схематичне зображення механізму впливу
сприяючого юридичного факту
на суспільні відносини**

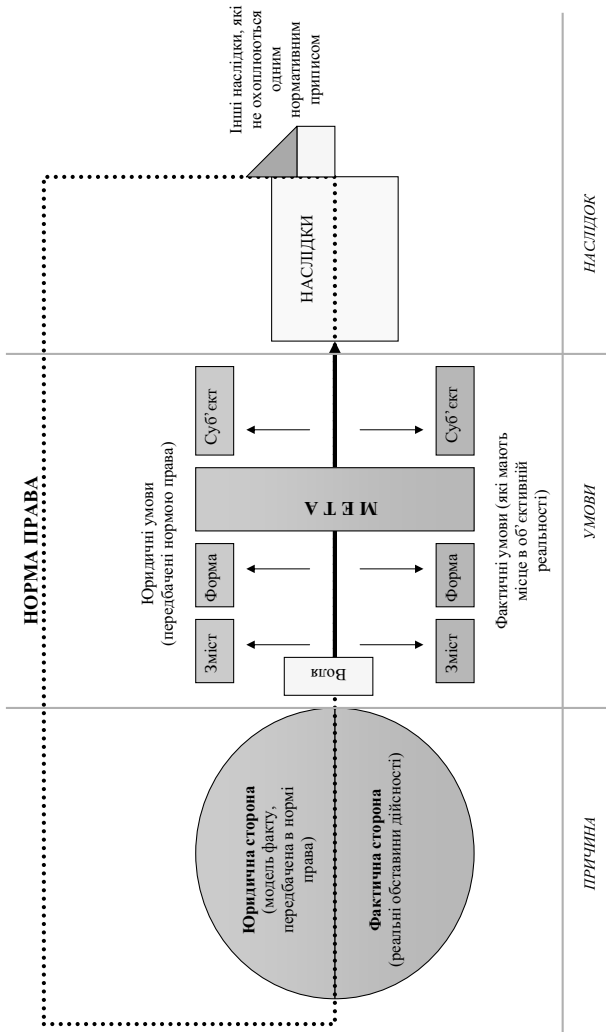
Схематичне зображення класифікації засобів встановлення правоприпиняючих юридичних фактів

Схематичне зображення механізму правоприпинення

Схематичне зображення правочину як правоприпиняючого юридичного факту і наслідку, до якого він призводить

Наукове видання

КОСТРУБА Анатолій Володимирович
**Юридичні факти в механізмі правоприпинення
цивільних відносин**

Монографія

Редагування і коректура *Я. Мурашкіної, Ю. Печенюк*
Комп'ютерна верстка *Т. Михайленко, Т. Замури*
Обкладинка художника *С. Мягкова*

Підп. до друку 02.04.2014. Формат 60×84¹/₁₆.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 21,86. Обл.-вид. арк. 21,62.
Наклад 500 прим. Зам. 185-04-14.

Видавничий Дім «Ін Юре»

Україна, 04107, м. Київ, вул. Багговутівська, 17–21.

Тел./факс: (044) 537-51-07.

E-mail: sales@inyure.kiev.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 2191 від 20.05.2005 р.

Віддруковано згідно з наданим оригінал-макетом
у **ТОВ фірма «АНТОЛОГІЯ»**

Україна, 04136, м. Київ, вул. Маршала Гречка, буд. 13, оф. 202

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 4435 від 08.11.2012 р.

Видавничий Дім «Ін Юре»

ПРОПОНУЄ:

**ОХОРОНА ПРАЦІ В ГАЛУЗІ
ЮРИСПРУДЕНЦІЇ**

Навчальний посібник

За ред. д-ра юрид. наук,
професора

П. Д. Пилипенка

Рік видання — 2013

Обкладинка — тверда

Формат — 60×84 1/16

Кількість сторінок – 272

Навчальний посібник підготовлено на основі Типової навчальної програми нормативної дисципліни «Охорона праці в галузі», що була ухвалена Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України для всіх спеціальностей за освітньо-кваліфікаційними рівнями «спеціаліст» та «магістр». Матеріал посібника максимально наближено до умов охорони праці осіб, трудова діяльність яких відбувається у галузі юриспруденції (суддів, прокурорських працівників, адвокатів, нотаріусів тощо).

Буде корисним для студентів та аспірантів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів, а також для викладачів, які читають курс охорони праці, та працівників прокуратури, суду, нотаріату, адвокатів і інших осіб, що зайняті у сфері юриспруденції.

Замовляйте видання за телефоном:

(044) 537-51-11

або за електронною поштою: sales@inyure.kiev.ua

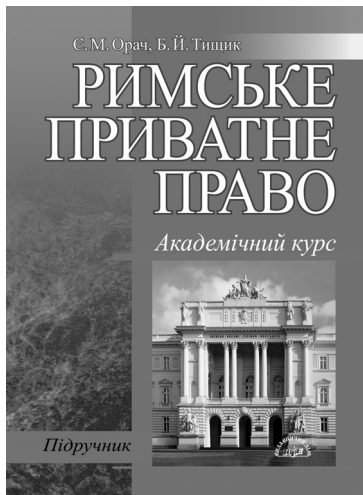
Веб-сторінка: <http://inyure.ua>

Поштова адреса:

04107, м. Київ, вул. Багговутівська, 17–21

Видавничий Дім «Ін Юре»

ПРОПОНУЄ:

РИМСЬКЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Підручник, академічний курс

Автори: Орач Є. М., Тищик Б. Й.

Рік видання — 2012

Обкладинка — тверда

Формат — 60×84 1/16

Кількість сторінок — 392

У підручнику висвітлюються такі важливі питання: джерела римського приватного права, вчення про фізичних і юридичних осіб як суб'єктів правових відносин, сімейне і спадкове право.

Розглядається вчення про процес (позов), речове право (з підрозділами про право власності, володіння, майнові права на чужі речі (сервітути), зобов'язальне право, а також загальне вчення про договір та окремі, найбільш поширені види договорів, позадоговірні зобов'язання.

У кінці кожного розділу подано перелік основних запитань із викладеного матеріалу, практичні завдання для вирішення прикладів казусів (випадків) судової практики, переклад поширених латинських термінів.

Для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів, аспірантів та всіх, хто цікавиться римським приватним правом.

Замовляйте видання за телефоном:

(044) 537-51-11

або за електронною поштою: sales@inyure.kiev.ua

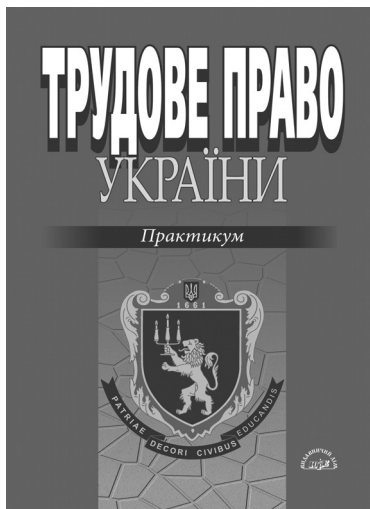
Веб-сторінка: <http://inyure.ua>

Поштова адреса:

04107, м. Київ, вул. Багговутівська, 17-21

Видавничий Дім «Ін Юре»

ПРОПОНУЄ:

**ТРУДОВЕ ПРАВО УКРАЇНИ:
ПРАКТИКУМ**

Навчальний посібник

*За заг. ред. д-ра юрид. наук,
професора*

П. Д. Пилипенка

2-ге вид., перероблене та
доповнене

Обкладинка — тверда

Рік видання — 2014

Кількість сторінок — 352

Навчальний посібник є класичним варіантом практикуму, що зазвичай використовується для проведення практичних занять з курсу «Трудове право України». Він містить перелік основних тем, які за навчальними планами виносяться на практичні заняття, і сформований з урахуванням вимог, передбачених Положенням про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах. До кожної теми практичного заняття подається перелік основних запитань та запитань для самоконтролю, а також завдання практичного характеру, що спрямовані на вирішення спірних питань застосування трудового законодавства. Згідно з новими вимогами у посібнику подаються також тестові завдання, що можуть використовуватися для поточного та підсумкового контролю знань.

Посібник буде корисним для студентів, які вивчають юридичні дисципліни, аспірантів, викладачів та усіх тих, хто хотів би закріпити свої знання з трудового права.

Замовляйте видання за телефоном:

(044) 537-51-11

або за електронною поштою: sales@inyure.kiev.ua

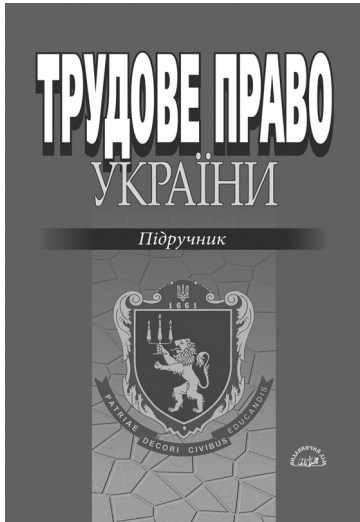
Веб-сторінка: <http://inyure.ua>

Поштова адреса:

04107, м. Київ, вул. Багговутівська, 17–21

Видавничий Дім «Ін Юре»

ПРОПОНУЄ:

ТРУДОВЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Підручник

*За заг. ред. д-ра юрид. наук,
професора*

П. Д. Пилипенка

5-те вид., перероблене і
доповнене

Обкладинка — тверда

Рік видання — 2014

Кількість сторінок — 552

У підручнику на основі чинного трудового законодавства та практики його застосування розкриваються основні інститути сучасного трудового права України. Буде корисним для студентів, аспірантів, викладачів вищих навчальних закладів, працівників юридичної і кадрової служби, профспілкових працівників та усіх, хто цікавиться трудовим правом.

Замовляйте видання за телефоном:

(044) 537-51-11

або за електронною поштою: sales@inyure.kiev.ua

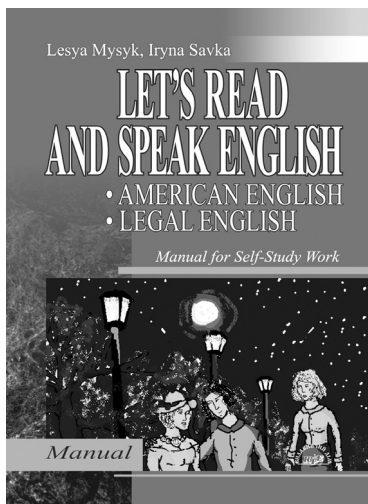
Веб-сторінка: <http://inyure.ua>

Поштова адреса:

04107, м. Київ, вул. Багговутівська, 17-21

Видавничий Дім «Ін Юре»

ПРОПОНУЄ:

**ЧИТАЙМО ТА РОЗМОВЛЯЙМО
АНГЛІЙСЬКОЮ —
АМЕРИКАНСЬКИМ ВАРІАНТОМ
АНГЛІЙСЬКОЇ — ЮРИДИЧНОЮ
АНГЛІЙСЬКОЮ: ТЕОДОР ДРАЙЗЕР.
АМЕРИКАНСЬКА ТРАГЕДІЯ:
(книга про американський
судовий процес і не тільки...)**

Навчальний посібник

За редакцією доцента Лесі Мисик

Рік видання — 2013

Обкладинка — тверда

Формат — 60x84 1/16

Кількість сторінок — 472

Посібник містить роман Теодора Драйзера «Американська трагедія» — шедевр американської класики початку ХХ століття. Перші дві книги подаються у стислому переказі їх змісту мовою оригіналу; третя книга — у повному обсязі в оригіналі — реалістично змальовує недоліки кримінального правосуддя у США на прикладі суду над Клайдом, головним героєм роману. Розроблені комплекси лексико-граматичних та комунікативних вправ, оформлених у модульні перевірки (5 Modules), допоможуть студентам краще зрозуміти текст роману та вдосконалити свої знання з англійської мови, юридичної англійської зокрема.

Для студентів старших курсів юридичних та інших гуманітарних спеціальностей.

Замовляйте видання за телефоном:

(044) 537-51-11

або за електронною поштою: sales@inyure.kiev.ua

Веб-сторінка: <http://inyure.ua>

Поштова адреса:

04107, м. Київ, вул. Багговутівська, 17–21